ประวัติศาสตร์สโมสร

(ภาค ๑)

หอสมุดแห่งชาติ
1 ส.ค. 2532
กรมศิลปากร

จอมพล ป.พิบูลสงคราม

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

และ

ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

คุณหญิงวิบุลลักษ์ ชุณหะวัณ

ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุ

วันที่ ๓๗ เมษายน พุทธศักราช

เลขหมู่ จบ

เลขหมู่ 959.302
ป373ปว

ลงทะเบียนที่ ๓๓๒๓๑๕๑๔๓๑

คำนำ

ในการพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิง วิบุลลักสม์ ชุณหะวัณ ป.ม., ท.จ. ภริยา จอมพลผิน ชุณหะวัณ รองนายกรัฐมนตรี ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุ ในวันที่ ๑๗ เมษายน ศกนี้ โดยที่จอมพลผิน ชุณหะวัณ เป็นมิตรร่วมชีวิต และร่วมงานอย่างใกล้ชิดกับข้าพเจ้าตลอดมา และคุณหญิงวิบุลลักสม์ ชุณหะวัณ กับข้าพเจ้าและภริยา ก็คุ้นเคยเคารพนับถือกันฉันญาติ คุณหญิงวิบุลลักสม์ ชุณหะวัณ เป็นผู้มีอัธยาศัยอันดีงาม เป็นศรีในครอบครัว อบรมบุตรธิดามาด้วยดีจนเติบโต และได้บำเพ็ญกรณียกิจอันเป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติมาแล้วทุกคน ซึ่งนับได้ว่า คุณหญิงวิบุลลักสม์ ชุณหะวัณ ได้ประกอบคุณงามความดีที่เป็นประโยชน์ส่วนตนและส่วนรวม ทั้งในทางโลกและทางธรรมไว้มาก จึงเป็นที่เคารพนับถือของผู้รู้จักทั่วไป เมื่อวายชนม์ไปแล้ว ก็ชวนให้อาลัยระลึกถึง ข้าพเจ้าจึงคิดจัดพิมพ์หนังสือขึ้นชำร่วยเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนี้

โดยที่ข้าพเจ้าได้ตั้งคณะอนุกรรมการรวบรวมประวัติศาสตร์สมัยกรุงสุโขทัย มีพระยาอนุมานราชธน เป็นประธานอนุกรรมการ เพื่อเผยแผ่ความรู้ประวัติศาสตร์ของชาติไทย ในสมัยที่เคยมีความเจริญรุ่งเรือง มีร่องรอยและเกียรติประวัติอันควรชื่นชม และเป็นคติแก่คนรุ่นหลัง คณะอนุ

กรรมการได้รวบรวมเสร็จแล้ว ประจวบกับมีความดำริที่จะจัดพิมพ์หนังสือดังกล่าวข้างต้น ข้าพเจ้าจึงได้สั่งให้จัดพิมพ์หนังสือประวัติศาสตร์สุโขทัย ร่วมบำเพ็ญกุศลเป็นอนุสรณ์ และสำหรับแจกเป็นมิตรพลีแก่ผู้ที่ได้มาร่วมชุมนุมเป็นเกียรติแก่คุณหญิงวิบุลลักสม์ ชุณหะวัณ ในโอกาสนี้

ขออำนาจกุศลบุญญานิสงส์อันจะพึงเกิดประโยชน์จากหนังสือนี้ จงดลบันดาลให้ คุณหญิงวิบุลลักสม์ ชุณหะวัณ ประสบอิฐวิบุลมนุญผลในสัมปรายภพทุกประการเทอญ.

จอมพล ป. พิบูลสงคราม

ทำเนียบรัฐบาล
๑๔ เมษายน ๒๔๙๘

คำไว้อาลัย

แม้จะทราบกันดีว่า มรณกรรมนั้นเป็นสิ่งธรรมดาของทุกชีวิต ไม่มีใครจะล่วงพ้นไปได้ แต่ถ้าในระหว่างที่มีชีวิตอยู่ ท่านผู้ใดได้ประกอบคุณงามความดี สร้างความร่มเย็นเป็นสุขไว้ให้แก่คนทั้งหลาย การจากไปของท่านผู้นั้น ย่อมทำให้เกิดความอาลัยอาวรณ์แก่คนที่อยู่เบื้องหลังเป็นการทิ้งรอยประทับใจไว้ให้คนทั้งหลายคิดคำนึงว่า ความดียังมีอยู่ในโลกนี้ คนดีที่จากไปจึงได้รับความรู้สึกยกย่องสรรเสริญและเสียดายอาลัยรัก

คุณหญิง วิบุลลักสม์ ชุณหะวัณ ได้เป็นที่รู้จักรักใคร่ฉันญาติที่สนิทของข้าพเจ้ามาตลอดเวลาช้านาน ท่านได้บำเพ็ญตนเป็นแม่เรือนที่ดี เป็นภริยาที่ดี เป็นมิตรที่ดี และเป็นผู้ใหญ่ที่ดี ซึ่งผู้ได้เคยใกล้ชิดสนิทสนมย่อมจะรับรองร่วมกันในข้อนี้ การจากไปของท่านในท่ามกลางความโศกกำสรดแห่งญาติมิตร จึงประทับรอยแห่งคุณความดีไว้ให้คนข้างหลังพึงระลึกถึงด้วยความเคารพรัก และอาลัย

ข้าพเจ้าขอตั้งจิตอธิษฐานให้วิญญาณอันบริสุทธิ์ของท่านประสบแต่ความเกษมสุข และสรรพอิฏฐารมณ์ในสัมปรายภพทุกประการ.

๑๔ เมษายน ๒๔๕๘

คุณหญิง วิบุลลักสม์ ชุณหะวัณ

ชาตะ วันที่ ๑๑ กันยายน ๒๔๔๑

มรณะ วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๘

สารบาญ

๑. เรื่องประวัติของราชอาณาจักรสุโขทัย พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม ๑. หน้า ๑

๒. แถลงเรื่องพระร่วงตามตำนานและโดยสันนิษฐานโบราณคดี จากหนังสือประมวลพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สยาม พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๖. ,, ๑๖

๓. แถลงเรื่องขอมดำดินตามตำนานและโดยสันนิษฐานโบราณคดี จากหนังสือ "ขอมดำดิน". ,, ๕๓

๔. เรื่องเที่ยวเมืองพม่า จากหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพม่า พระนิพนธ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ,, ๖๓

๕. เรื่องพระร่วง จากหนังสือเรื่องพระร่วง พระนิพนธ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ,, ๖๖

๖. อธิบายระยะทางล่องลำน้ำพิงค์ ตั้งแต่เชียงใหม่จนถึงปากน้ำโพ พระนิพนธ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ,, ๙๗

๗. เรื่องลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ จากหนังสือลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ พระนิพนธ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ,, ๑๑๙

๘. เรื่องสงวนของโบราณ จากหนังสือปาฐกถาเรื่องสงวนของโบราณ พระนิพนธ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ,, ๑๒๗

๙. เรื่องพุทธเจดีย์สยาม สมัยสุโขทัยแต่ราว พ.ศ. ๑๘๐๐
จากหนังสือตำนานพระพุทธเจดีย์
พระนิพนธ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. หน้า ๑๓๓
๑๐. เรื่องตำนานการสร้างวัด จากหนังสือมูลเหตุแห่งการ
สร้างวัดในประเทศสยาม
พระนิพนธ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ,, ๑๔๑
๑๑. เรื่องเครื่องถ้วยที่มีในเมืองไทย จากหนังสือตำนาน
เรื่องเครื่องโต๊ะและถ้วยชั้น
พระนิพนธ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ,, ๑๔๔
๑๒. ศิลาจารึกศาลสูงภาษาเขมร (หลักที่ ๒) จากหนังสือ
ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๒
ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์ ชำระและแปล. ,, ๑๔๕
๑๓. เรื่องจุลยุทธการวงศ์ ความเรียง (ตอนต้น) พระร่วง
ตามนิยายเก่า จากหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๖. ,, ๑๕๐
๑๔. เรื่องประวัติอักษรไทยกลาง จากหนังสือตำนานอักษรไทย
ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์ เรียบเรียง. ,, ๑๕๓
๑๕. เรื่องประวัติพระร่วงตอนเบ็ดเสร็จ จากหนังสือประชุม
พงศาวดาร ภาคที่ ๖๑. ,, ๑๕๕
๑๖. เรื่องสร้างเมืองสวรรคโลก ยกยาธรรมราชขึ้นเป็น
พระยาธรรมราชา ครองเมืองสวรรคโลก
จากหนังสือพงศาวดารเหนือ. ,, ๒๐๕

๑๗. เรื่องเครื่องถ้วยไทย จากหนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทย
โดยพระยานครพระราม. หน้า ๒๒๖
๑๘. เรื่องกฐินหลวง จากหนังสือเรื่องตำนานกฐิน
โดย หลวงวิจิตรวาทการ. ,, ๒๕๐
๑๙. คำชี้แจงในการแสดงละครเรื่องพระร่วงหรือขอมดำดิน
จากหนังสืองานสังคีตศิลป์ ของกรมศิลปากร. ,, ๒๕๘
๒๐. เรื่องไทยและกรุงสุโขทัย จากหนังสือวารสารศิลปากร
ปีที่ ๕ เล่ม ๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๕ ของ ประภาศิริ. ,, ๒๗๑

ประวัติของราชอาณาจักรสุโขทัย

คัดจากคำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา

เล่ม ๑

ราชอาณาจักรสุโขทัย คิดตามความรู้เท่าที่มีอยู่ในเวลานี้ ประมาณว่าจะได้ตั้งเป็นอิสระขึ้นเมื่อราวจุลศักราช ๖๐๐ ตรงกับมหาศักราช ๑๑๒๐ และ พ.ศ. ๑๗๗๑ พระเจ้าแผ่นดินบรรดาครองนครสุโขทัย เรามักเรียกกันว่าพระร่วง ชวนให้เข้าใจไปว่ามีแต่พระองค์เดียว ที่จริงพระเจ้าแผ่นดินสุโขทัยเมื่อเป็นราชธานีมีอิสรภาพ สืบพระวงศ์กันมาถึง ๕ พระองค์ พระองค์แรกที่ปรากฏพระนามเรียกในศิลาจารึกว่าขุนศรีอินทราทิตย์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสอบสวนโบราณคดีเรื่องครั้งนครสุโขทัยมาก ทรงพระราชดำริว่า มูลเหตุที่เราเรียก พระนาม พระเจ้าสุโขทัย ทุกๆพระองค์ ว่าพระร่วง นั้นเห็นจะเป็นด้วยนามเดิมของขุนศรีอินทราทิตย์ จะเป็นชื่อตัวหรือชื่อตั้งอย่างไรก็ตาม จะเรียกว่าพระร่วงน่าจะเป็นคนเดียวกับ พระร่วง ส่วยน้ำ เมืองละโว้ที่หนังสือพงศาวดารเหนือว่าหนีขอมขึ้นไปได้ เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ครองเมืองสุโขทัย มีพระนาม ตามหนังสือพงศาวดารเหนือเรียกว่าพระเจ้าศรีจันทราทิตย์ ดูใกล้กับศรีอินทราทิตย์นัก ความข้อนี้เมื่อข้าพเจ้ามาสอบสวนดูในคราวนี้เห็นหลักฐานสมดังพระราชบริหาร มีอีกหลายอย่าง ขุนศรีอินทราทิตย์คงจะมีพระนามว่า พระร่วง พอเมืองคงเรียกตามพระนามเดิมจึงเรียกว่าพระร่วง คำว่าร่วงในที่นี้แปลความว่า "รุ่งเรือง" มิใช่หล่นลงมา เมื่อผูกพระนามเป็นภาษาสันสกฤตใช้ในทางราชการจึงใช้ว่า อินทราทิตย์ ซึ่งแปล

ตามคติพราหมณ์ว่าเป็นเจ้าของความสว่าง หนังสือที่แต่งเป็นภาษามคธต่อมาที่หลังก็ยังเอานามพระร่วงไปผูกเป็นภาษามคธเรียกอีกหลายอย่าง เอาคำรุ่งเรืองไปแปลเรียกว่า โรจราชบ้าง อรุณราชบ้าง เอาเสียง "ร่วง" ไปหาคำภาษามคธ เรียกรังคราชบ้าง สุรังคราชบ้าง ไสยรังคราชบ้าง แต่ประหลาดอยู่ที่บรรดานามพระร่วงที่ไปผูกเป็นภาษามคธนั้น เรียกแต่ขุนศรีอินทราทิตย์พระองค์เดียว พระองค์อื่นมีพระนามอื่นปรากฏทุกพระองค์ จึงน่าเข้าใจว่าพระนามเดิมของขุนศรีอินทราทิตย์จะชื่อร่วง แต่หนังสือที่แต่งในภาษาไทย เรียกว่าพระร่วงไปทุกพระองค์

ประเพณีไทยในครั้งนั้น พระนามพระเจ้าแผ่นดินเรียกว่า "ขุน" เจ้านายที่มีบรรดาศักดิ์สูงเรียกว่า "พระ" ต่อมาอีก ๓ รัชกาล พระนามพระเจ้าแผ่นดินจึงเปลี่ยนขึ้นด้วยคำเรียกว่า พญา คำที่ใช้พระนามพระเจ้าแผ่นดินว่าสมเด็จหรือว่าพระเจ้า ยังไม่ปรากฏในหนังสือครั้งนครสุโขทัยเป็นราชธานี พึ่งมาใช้ในกรุงศรีอยุธยา

ได้ความตามศิลาจารึกว่า ขุนศรีอินทราทิตย์มีราชโอรส ๓ พระองค์ องค์ใหญ่ไม่ปรากฏพระนาม ด้วยสิ้นพระชนม์เสียแต่ยังเยาว์ องค์ที่ ๒ มีพระนามว่าบาลเมือง พระองค์ที่ ๓ นามเดิมว่ากระไรไม่ปรากฏ แต่เมื่อรบศึกชนช้างชนะขุนสามชนมีความชอบ พระราชบิดาอภิเษกพระราชทานนามว่าพระรามคำแหง

ในหนังสือตำนานพระสิหิงค์ และหนังสือชินกาลมาลี กล่าวว่าศรีธรรมนคร (คือเมืองนครศรีธรรมราช) เป็นเมืองขึ้นกรุงสุโขทัยตั้งแต่ครั้งขุนศรีอินทราทิตย์ครองเมือง ว่าพระเจ้าศรีธรรมราชเป็นผู้ไปขอพระพุทธรูปซึ่งมีพระนามว่า พระพุทธสิหิงค์จากลังกาทวีปมาถวายแก่โรจราชา พระเจ้ากรุงสุโขทัย เมื่อพระพุทธศักราช ๑๕๐๐ ปี ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ผู้แต่งหนังสือจะลำดับเวลาผิด ลงเรื่องนี้เร็วไปมาก เรื่องที่จริง เห็นจะได้พระพุทธสิหิงค์ในแผ่นดินพระเจ้าขุนราม

คำแหง ไม่ใช่ในแผ่นดินขุนศรีอินทราทิตย์ ครั้งขุนศรีอินทราทิตย์ อาณาเขตสุโขทัยไม่กว้างขวางเท่าใดนัก ด้วยมีเนื้อความปรากฏในศิลาจารึกว่า ขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด (เมืองฉอดตั้งอยู่ริมแม่น้ำสะโตง ทุกวันนี้เรียกอำเภอแม่สอด ขึ้นเมืองตาก) ยกกองทัพเข้ามาตีเมืองตาก ขุนศรีอินทราทิตย์ยกไปรบ เสียทีแตกพ่ายขุนสามชน ขุนรามคำแหงขับช้างเข้าชนชนะขุนสามชนข้าศึกจึงหนีไป เมืองตากอยู่ห่างเมืองสุโขทัยระยะทางเพียง ๓ วัน ออกไปอีก ๔-๕ วันถึงเมืองฉอด แผนที่เป็นพยานให้เห็นว่าราชอาณาเขตนครสุโขทัยในเวลานั้น ยังไม่ใหญ่โตเท่าใดนัก แม้ในศิลาจารึกกล่าวว่าขุนรามคำแหงเที่ยวตีบ้านเมืองขยายอาณาจักรสุโขทัยมาตั้งแต่ครั้งแผ่นดินขุนศรีอินทราทิตย์ ก็เห็นว่าเวลายังไม่พอจะขยายอาณาจักรออกไปได้ถึงเมืองนครศรีธรรมราช

ขุนศรีอินทราทิตย์สวรรคตปีใด ไม่มีหลักฐานที่จะรู้ได้ รู้ได้แต่ว่าขุนบาลเมือง ซึ่งหนังสือจีนเรียกพระนามว่า ปาลราช ได้ครองราชสมบัติต่อขุนศรีอินทราทิตย์มา แต่เหตุการณ์อันใดในแผ่นดินขุนบาลเมืองก็ไม่ปรากฏ และรู้ไม่ได้ว่าขุนบาลเมืองสวรรคตปีใด ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ขุนบาลเมืองจะครองราชสมบัติอยู่ไม่กี่ปีนัก ขุนบาลเมืองสวรรคตแล้ว ขุนรามคำแหงจึงได้ครองราชสมบัตินครสุโขทัย หนังสือจีนเรียกพระนามว่า รามราช

เหตุการณ์ในแผ่นดินพระเจ้าขุนรามคำแหง มีปรากฏและรู้จักราชได้หลายแห่ง ตั้งต้นได้ความในหนังสือราชาธิราชว่า มะกะโทชนะอดิมามางได้เมืองเมาะตะมะ เมื่อปีมะเส็ง จุลศักราช ๖๔๓ พ.ศ. ๑๘๒๔

มะกะโทนี้ ภายหลังได้เป็นพระเจ้าฟ้ารั่ว ต้นวงศ์ของพระเจ้าราชาธิราชที่หนังสือพงศาวดารพม่าของ เซอร์อาเธอแฟร ว่าเป็นไทยมิใช่มอญนั้น เห็นสมจริงดังเรื่องราวที่ปรากฏในหนังสือราชาธิราชว่า เดิมมะกะโททำราชการอยู่ที่กรุงสุโข

ทัย แล้วจึงออกไปตั้งตัวเป็นใหญ่จนได้เมืองรามัญ ด้วยความอุดหนุนของพระเจ้ากรุงสุโขทัย และสมด้วยศิลาจารึกว่า เมืองหงสาวดีเป็นเมืองขึ้นสุโขทัยในครั้งพระเจ้าขุนรามคำแหง

ที่ได้ความว่า มะกะโทได้เป็นใหญ่ในเมืองเมาะตะมะ เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๕ นั้น ต้องเข้าใจว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๕ พระเจ้าขุนรามคำแหงครองนครสุโขทัยอยู่แล้ว และจะต้องครองอยู่ก่อนนั้นหลายปี เพราะเนื้อเรื่องมีว่า มะกะโททำราชการอยู่ที่กรุงสุโขทัยจนได้เป็นขุนนางผู้ใหญ่แล้ว จึงออกไปตั้งตัวที่เมืองรามัญ น่าจะประมาณว่า พระเจ้าขุนรามคำแหงเสวยราชสมบัติเมื่อราวปีฉลู จุลศักราช ๖๓๙ พ.ศ. ๑๘๒๐ คือก่อนมะกะโทได้เมืองเมาะตะมะ ๕ ปีเป็นอย่างต่ำ

พระเจ้าขุนรามคำแหง เป็นพระเจ้าแผ่นดินไทยที่มีอานุภาพมาก ควรนับว่า เป็นมหาราชเจ้าพระองค์หนึ่ง ได้รบพุ่งปราบปรามเมืองที่ใกล้เคียงเอาไว้ในอำนาจ ขยายราชอาณาจักรสุโขทัยกว้างขวางออกไปถึงที่สุดในครั้งนั้น บอกอาณาเขตไว้ในศิลาจารึกชัดเจนว่า ทิศเหนือได้เมืองแพร่ เมืองน่าน ตลอดจนเมืองชวา (คือเมืองหลวงพระบางทุกวันนี้) ไว้ในพระราชอาณาจักร ทิศตะวันออกได้เมืองสระหลวง (คือเมืองพิษณุโลกฝั่งตะวันตก ที่หนังสือแต่งในภาษามคธเรียกว่า โอฆบุรี) เมืองสองแคว (คือเมืองพิษณุโลกฝั่งตะวันออก) เมืองสม (คือเมืองหล่มเก่า) เมืองบาจาย (เห็นจะเป็นเมืองศรีเทพในดุมน้ำลัก) เมืองสระคา (น่าจะเป็นเมืองหนองหาร หรือสกลนคร) กระทั่งฝั่งแม่น้ำโขง ถึงเมืองเวียงจันทร์ เมืองเวียงคำ (อยู่ใต้เมืองเวียงจันทร์ ที่ไหนทุกวันนี้ยังรู้ไม่ได้) ทิศใต้ได้เมืองคณฑี (เข้าใจว่าเมืองพิจิตรทุกวันนี้) เมืองพระบาง (คือเมืองนครสวรรค์ทุกวันนี้) เมืองแพรก (คือเมืองสรรค์บุรี) เมืองสุพรรณภูมิ (คือเมืองอู่ทอง) เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองนครราชสีมา จนถึงทะเลหน้านอกเป็น

อาณาเขต ทิศตะวันตกได้เมืองฉอด (ตอนนี้ศิลาจารึกลบเลือนตอนหนึ่ง แต่พอจะเดาชื่อเมืองได้ เข้าใจว่าเมืองตะนาวศรี เมืองทวาย เมืองเมาะตะมะ เมืองตองอู) เมืองหงสาวดีถึงสมุทรห้า (คืออ่าวเบงกอล) เป็นราชอาณาเขต อาณาจักรนครสุโขทัยครั้งพระเจ้าขุนรามคำแหงกว้างใหญ่ถึงเพียงนี้

ในชื่อเมืองที่จารึกไว้ มีข้อควรสังเกตอย่างหนึ่งที่ไม่มีชื่อเมืองในมณฑลพายัพทุกวันนี้หลายเมือง คือเมืองหริภุญชัย และเชียงรายเป็นต้น อีกด้านหนึ่งข้างตะวันออกเฉียงใต้ ไม่มีชื่อเมืองละโว้ เมืองอโยธยา เมืองนครนายก เมืองปราจีน เมืองชลบุรี และจันทบุรี เมืองเหล่านี้จะเรียกชื่ออย่างอื่น แต่เชื่อได้ว่าเป็นเมืองมีแล้วในครั้งนั้น ทำไมจึงขาดชื่อในศิลาจารึกของพระเจ้าขุนรามคำแหง ข้อนี้ส่วนเมืองทางมณฑลพายัพ รู้ได้แน่ว่าเหตุใดจึงไม่มีชื่อ ด้วยความปรากฏในตำนานโยนกว่า ในเวลานั้น ขุนเม็งรายเป็นใหญ่ในลานนาไทย เมืองนครเขลางค์ (คือเมืองนครลำปางทุกวันนี้) เมืองหริภุญชัย (คือเมืองนครลำพูนทุกวันนี้) เมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงราย เมืองนครเงินยาง(คือเมืองเชียงแสน) เหล่านี้อยู่ในอาณาจักรขุนเม็งราย เป็นอิสระอยู่ส่วนหนึ่ง เมืองพะเยาอยู่ในอำนาจขุนงำเมืองเป็นอิสระอยู่อีกส่วนหนึ่ง ทั้งขุนเม็งรายและขุนงำเมือง เป็นมิตรสหายมิได้ตรึกับพระเจ้าขุนรามคำแหง ดังจะปรากฏต่อไปเมื่อกล่าวถึงประวัติลานนาไทย ด้วยเหตุนี้จึงมิได้เป็นเมืองขึ้นกรุงสุโขทัย ส่วนเมืองข้างตะวันออกเฉียงใต้นั้น เห็นจะเป็นด้วยเหตุต่างกัน ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เมืองละโว้และเมืองอโยธยา จะร้างหรือรวมอยู่ในเขตเมืองอู่ทองเสียแล้ว แต่เมืองนอกจากนั้นเห็นจะยังอยู่ในอาณาเขตของหลวงไม่ได้ขึ้นสุโขทัย จึงไม่มีชื่อในจารึก

เมืองขึ้นของนครสุโขทัยในครั้งพระเจ้าขุนรามคำแหง เห็นจะเป็นประเทศราชอยู่หลายเมือง ที่รู้ได้แน่ ๗ เมือง คือเมืองชวา (หลวงพระบาง) ๑ เมือง

น่าน ๑ เมืองอู่ทอง ๑ เมืองนครศรีธรรมราช ๑ เมืองเมาะตะมะ ๑ เมืองหงสาวดี ๑ เมืองตองอู ๑ เมืองเหล่านี้ต่างเมืองต่างมีเจ้าปกครอง บางเมืองถึงเกี่ยวดองกับราชวงศ์สุโขทัย

ในหนังสือจดหมายเหตุจีน ที่ขุนเจนจีนอักษร (สุดใจ) แปลเป็นเรื่องพระราชไมตรีในระหว่างกรุงสยามกับกรุงจีน เรียกเมืองไทยว่าเสียมหลอกก (และจีนยังเรียกอยู่จนทุกวันนี้) อธิบายไว้ในหนังสือนั้นว่า เดิมเป็น ๒ ประเทศ ประเทศเสียมอยู่ข้างเหนือ ประเทศหลอฮกอยู่ข้างใต้ ภายหลังประเทศหลอฮกได้ประเทศเสียม (เห็นจะหมายความว่าตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ครองกรุงศรีอยุธยา) สองประเทศนี้รวมเป็นประเทศเดียวกัน จีนจึงเรียกว่าเสียมหลอกแต่นั้นมา ประเทศที่จีนเรียกว่า "เสียม" มาจากคำ "สยาม" หมายความว่าราชอาณาจักรสุโขทัยเป็นแน่ไม่ต้องสงสัย ประเทศที่จีนเรียกว่า หลอฮกและว่าอยู่ข้างใต้ประเทศเสียมนั้น ก็จะแปลได้อย่างเดียวว่า มาจากคำละโว้ ละโว้ จีนเห็นจะเรียกมาแต่ยังอยู่ในอาณาจักรขอม หรือเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเชื้อพระวงศ์ของพระเจ้าจันทโชติยังปกครอง แต่ประหลาดอยู่ที่ปรากฏในจดหมายเหตุจีนว่า หลอฮกกก ยังมีอยู่จนแผ่นดินพระเจ้าขุนรามคำแหง ดังจะเห็นได้ในลำดับเหตุการณ์ ซึ่งข้าพเจ้าจะกล่าวต่อไปข้างหน้า พิเคราะห์ดูเห็นว่า ที่จีนเรียกหลอฮกกก ในตอนหลังนี้จะหมายความว่าอาณาจักรของพระเจ้าอู่ทองนั่นเอง ในรัชกาลของพระเจ้าขุนรามคำแหง เมืองละโว้และเมืองอโยธยาคงรวมอยู่ในอาณาจักรของพระเจ้าอู่ทอง จีนจึงเอาชื่อหลอฮก ซึ่งเคยเรียกอยู่แต่ก่อนมาเรียก

เหตุการณ์ในแผ่นดินพระเจ้าขุนรามคำแหงตามที่พบในหนังสือต่างๆ ข้าพเจ้าลองเรียบเรียงเป็นลำดับดู ได้ความดังนี้

ปีมะเมีย จุลศักราช ๖๔๔ พ.ศ. ๑๘๒๕ จดหมายเหตุจีนว่า พระเจ้ากรุงจีนในราชวงศ์หงวน (ค่อวงศ์กุบไลข่านที่เป็นมงโกล) ทรงพระนามพระเจ้าสี่โจ๊วฮ่องเต้ ให้ขุนนางชื่อ หอจี๊อี๋ เป็นราชทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรียังเสี่ยมก๊ก

ปีมะแม จุลศักราช ๖๔๕ พ.ศ. ๑๘๒๖ ในศิลาจารึกว่า พระเจ้าขุนรามคำแหงคิดแบบหนังสือไทยขึ้นเป็นปฐม

ปีจอ จุลศักราช ๖๔๗ พ.ศ. ๑๘๒๘ หนังสือเรื่องราชาธิราช ว่าพระเจ้าขุนรามคำแหงอภิเษกมะกะโท เป็นพระเจ้าพ้ารั่วครองเมืองเมาะตะมะ

ปีกุน จุลศักราช ๖๔๙ พ.ศ. ๑๘๓๐ ในศิลาจารึกว่า พระเจ้าขุนรามคำแหงให้ขุดพระบรมธาตุที่เมืองศรีสัชนาไลยขึ้นให้คนบูชาแล้วกลับเอาเข้าบรรจุ ให้ก่อพระเจดีย์และสร้างกำแพงผาด้อม

ปีฉลู จุลศักราช ๖๕๑ พ.ศ. ๑๘๓๒ จดหมายเหตุจีนว่า หลอฮกก๊ก (พระเจ้าอู่ทอง) แต่งราชทูตไปเมืองจีนเป็นครั้งแรก

ปีเถาะ จุลศักราช ๖๕๓ พ.ศ. ๑๘๓๔ จดหมายเหตุจีนว่า หลอฮกก๊ก แต่งราชทูตไปเมืองจีนครั้งที่สอง

ปีมะโรง จุลศักราช ๖๕๔ พ.ศ. ๑๘๓๕ ในศิลาจารึกว่า พระเจ้าขุนราม-คำแหงสร้างพระแท่นมนังศิลา

ปีมะเส็ง จุลศักราช ๖๕๕ พ.ศ. ๑๘๓๖ จดหมายเหตุจีนว่าราชทูตจีนเข้ามาเสี่ยมก๊กครั้งที่สอง

ปีมะเมีย จุลศักราช ๖๕๖ พ.ศ. ๑๘๓๗ จดหมายเหตุจีนว่า พระเจ้าเสี่ยมก๊กมีพระนามว่า กังมกตึง เสด็จไปเมืองจีน

ปีมะแม จุลศักราช ๖๕๗ พ.ศ. ๑๘๓๘ จดหมายเหตุจีนว่า ราชทูตเสียมก๊กไปเมืองจีนครั้งหนึ่ง ครั้งนั้นเสียมก๊กกับมาถึงเอาก๊กกำลังทำสงครามกัน พระเจ้ากรุงจีนได้ว่ากล่าวให้ประนีประนอมกันได้

ปีวอก จุลศักราช ๖๕๘ พ.ศ. ๑๘๓๙ ตำนานโยนกว่า ขุนเม็งรายสร้างเมืองนครเชียงใหม่ ได้เชิญพระเจ้าขุนรามคำแหง และขุนงำเมืองไปช่วยเลือกชัยภูมิด้วย

ปีระกา จุลศักราช ๖๕๙ พ.ศ. ๑๘๔๐ จดหมายเหตุจีนว่า ราชทูตเสียมก๊กไปเมืองจีนครั้งที่สอง

ปีชวด จุลศักราช ๖๖๒ พ.ศ. ๑๘๔๓ จดหมายเหตุจีนว่า พระเจ้าเสียมก๊กเสด็จไปเมืองจีนครั้งที่สอง

เนื่องด้วยครั้งแผ่นดินพระเจ้าขุนรามคำแหง ตามที่ได้ความจากที่ทั้งปวง ถ้ากำหนดเหตุการณ์เป็น ๓ ประเภท คือที่จัดการในบ้านเมืองประเภท ๑ การแผ่พระราชอาณาจักรประเภท ๑ การทำไมตรีกับต่างประเทศประเภท ๑ จะแลเห็นได้ว่าพระเจ้าขุนรามคำแหงไม่ใช่แต่ใช้อำนาจปราบปรามเมืองใกล้เคียงเอาไว้ในอำนาจอย่างเดียว ที่จริงได้ทรงทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรือง และพระราชทานอภัยกรรมแก่ประชาไทยทั้งปวงเป็นอเนกประการ ดังจะรู้ได้โดยพิสดารในศิลาจารึกของพระเจ้าขุนรามคำแหงนั้น ที่สำคัญที่สุด คือเรื่องคิดแบบหนังสือไทยขึ้น เรื่องนี้พระเจ้าขุนรามคำแหงได้ทำประโยชน์อย่างยิ่งให้แก่ไทยตลอดมาจนทุกวันนี้ ส่วนการที่สมาคมกับต่างประเทศนั้น ทางอินเดีย มีพยานรู้ได้แน่ว่าไปมาถึงกันตั้งแต่ครั้งพุทธกาลหรือก่อนนั้นมาแล้ว มาในตอนหลัง ยังมีพวกลังกาไปมาเกี่ยวข้องกันด้วยเรื่องพระศาสนา ถึงพวกจามแลชวา มลายู แม้ที่สุดจีน ก็คงไปมาถึงกันแต่ก่อนมาช้านาน แต่ไม่มีจดหมายเหตุอันใดที่จะรู้ได้แน่นอน ว่าจะได้มีไมตรีกับประเทศนั้น ๆ อย่างไร

การจับปลาในลำน้ำยม
หน้าเมืองสุโขทัยใหม่

พบแต่จดหมายเหตุของจีนดังกล่าวมาแล้ว ครั้งนั้นพระเจ้ากรุงจีนราชวงศ์หงวนกำลังมีอำนาจ ติได้ประเทศทั้งปวงที่ติดต่อกันตลอดมาจนจดสยามประเทศ เห็นจะได้ข่าวว่าพระนครสุโขทัย ซึ่งจีนเรียกว่าเสียมก๊กมีอำนาจขึ้นทางนี้ พระเจ้ากรุงจีนจึงแต่งราชทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี เมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๕ เป็นครั้งแรก เป็นเหตุให้กรุงสยามมีทางพระราชไมตรีกับกรุงจีนมาแต่ครั้งนั้น ผู้ที่อ่านหนังสือพงศาวดารเหนือมาแต่ก่อน เมื่อแลเห็นความที่กล่าวไว้ในนั้นว่า พระร่วงเสด็จออกไปเมืองจีน จึงไปได้พวกจีนเข้ามาทำเครื่องสังคโลก แม้ถ้วยชามสังคโลกเป็นของมีจริง และเชื่อได้ว่ามีจีนเข้ามาทำทั้งที่เมืองสวรรคโลก และที่เมืองสุโขทัย ไม่ต้องสงสัย แต่กระนั้นข้อที่ว่าพระร่วงได้เสด็จออกไปถึงเมืองจีน เห็นน้อยคนจะเชื่อ ข้าพเจ้าคนหนึ่งไม่เคยเชื่อ จนกระทั่งมาแลเห็นจดหมายเหตุจีนว่า เมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๗ พระเจ้ากรุงสยามได้เสด็จออกไปถึงราชสำนักพระเจ้ากรุงจีน ดังนี้ จำต้องเชื่อด้วยความอัศจรรย์ใจว่าจริงอย่างเนื้อเรื่องที่กล่าวในพงศาวดารเหนือ และเป็นความจริงที่พระเจ้าขุนราม-คำแหงเสด็จออกไปเมืองจีน จึงไปเอาช่างจีนเข้ามาทำถ้วยชามสังคโลก เมื่อราวปีมะแม จุลศักราช ๖๕๗ พ.ศ. ๑๘๓๘

ในจดหมายเหตุจีนว่า พระเจ้ากรุงสยามได้เสด็จออกไปเมืองจีนถึง ๒ ครั้ง คือเมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๗ ครั้งหนึ่ง และต่อมาอีก ๖ ปีได้เสด็จออกไป เมื่อ พ.ศ. ๑๘๔๓ อีกครั้ง ๑ น่าพิจารณาว่า พระเจ้าขุนรามคำแหงเสด็จเองทั้ง ๒ ครั้ง หรือครั้งหลังเป็นพระองค์อื่น ข้อนี้เป็นข้อสำคัญด้วยไม่มีจดหมายเหตุปรากฏในที่ใด ๆ ว่า พระเจ้าขุนรามคำแหงสวรรคตเมื่อปีใด รู้ได้แต่ว่าเมื่อพระเจ้าขุนรามคำแหงสวรรคตแล้ว พระเจ้าฤไทยไชยเชษฐผู้เป็นราชโอรส ได้รับรัชทายาท และครองราชสมบัติอยู่จนปีมะเมีย จุลศักราช ๗๑๖ พ.ศ. ๑๘๙๗ จึงสวรรคต หลักฐานทางสันนิษฐานว่า พระเจ้าขุนราม-

คำแหงครองราชสมบัติอยู่กี่ปี และพระเจ้าฤไทยไชยเชษฐครองราชสมบัติอยู่กี่ปี ข้อนี้มีสังเกตุอยู่แห่งหนึ่ง ในหนังสือราชาธิราชว่า พระเจ้าพ่ำรั่วทองคต เมื่อปีฉลู จุลศักราช ๖๗๕ พ.ศ. ๑๘๕๖ มะกะตาเป็นอนุชาได้ราชสมบัติ ให้เข้ามาทูลขอให้สมเด็จพระร่วงตั้งพระนาม อย่าง ครั้ง พระเจ้าพ่ำรั่ว ได้รับพระนามว่า พระเจ้ารามประเดิด (ประดิษฐ ?) ข้อนี้ควรสันนิษฐานว่า เมื่อ พ.ศ. ๑๘๕๖ นั้น พระเจ้าขุนรามคำแหงยังมีพระชนม์อยู่ ดูตามเนื้อเรื่องในหนังสือราชาธิราชต่อไป ได้ความว่าพระเจ้ารามประเดิดครองราชสมบัติอยู่ปีหนึ่ง สมิงมังละพิเชยปลงพระชนม์พระเจ้ารามประเดิดเสีย ยกเจ้าอาวบุตรใหญ่ของตน ซึ่งเป็นหลานของพระเจ้าพ่ำรั่วขึ้นครองราชสมบัติ เมื่อปีขาล จุลศักราช ๖๗๖ พ.ศ. ๑๘๕๗ ได้เข้ามาทูลขอพระนามต่อสมเด็จพระร่วง พระราชทานนามว่า พระเจ้าแสนเมืองมิง ควรยุติว่า ในปีนั้น พระเจ้าขุนรามคำแหงก็ยังดำรงพระชนม์อยู่ คราวนี้มีเรื่องต่อมาในหนังสือราชาธิราชว่า เมื่อปีมะเมีย จุลศักราช ๖๗๐ พ.ศ. ๑๘๖๑ พระเจ้าแสนเมืองมิงยกกองทัพมาตีเมืองหงวาย เมืองตะนาวศรี เห็นจะต้องเข้าใจว่า เมื่อสิ้นพระเจ้าขุนรามคำแหงแล้ว ถ้าพระเจ้าขุนรามคำแหงยังมีพระชนม์อยู่ พระเจ้าแสน เมืองมิงเห็นจะไม่กล้าเข้ามาตีเมืองในพระราชอาณาจักรสุโขทัย ถ้าเอาหลักนี้เป็นข้อยุติ ควรลงเนื้อเห็นว่า พระเจ้าขุนรามคำแหงสวรรคต เมื่อราวปีมะเส็ง จุลศักราช ๖๗๙ พ.ศ. ๑๘๖๐ อยู่ในราชสมบัติประมาณ ๔๐ ปี สิ้นพระเจ้าขุนรามคำแหงแล้ว พระเจ้าฤไทยไชยเชษฐราชโอรสครองราชสมบัติสืบมาอีก ๓๒ ปี พระเจ้าฤไทยไชยเชษฐนี้ เรียกพระนามหลายอย่าง ในศิลาจารึกภาษาไทยเรียกว่าพญาลือไทย ในหนังสือไตรภูมิพระร่วงเขียนว่า พญาเลอไทย ในหนังสือบางเรื่องเรียกฤไทย ในจารึกภาษาขอมเรียกว่าฤไทยไชยเชษฐ ในหนังสือชินกาลมาลีเรียกว่า อุทกโชตถตราช (แปลว่าพระยาจมน้ำ จะเป็นองค์นี้หรือองค์ใดในพงศาวดารเหนือว่าจมน้ำหายไป)

เรื่องราวในแผ่นดินพระเจ้าฤไทยไชยเชษฐ์รู้ได้น้อย ด้วยไม่พบจารึกในแผ่นดินนั้น แต่ตามเหตุการณ์เท่าที่รู้ เชื่อได้ว่า ตั้งแต่พระเจ้าขุนรามคำแหงสวรรคตแล้ว นครสุโขทัยก็เสื่อมอำนาจลงทุกที ได้ความตามพงศาวดารพม่าว่า เมื่อปีมะเมีย จุลศักราช ๖๙๒ พ.ศ. ๑๘๗๓ เมื่อพระเจ้าแสนเมืองมิ่งทิวงคตแล้ว เมืองรามัญเป็นขบถขึ้น พระเจ้าฤไทยไชยเชษฐ์ให้กองทัพออกไปปราบไม่สำเร็จ เมืองรามัญทั้งปวงเลยตั้งแข็งเมืองมาแต่ครั้งนั้น แต่หนังสือพงศาวดารพม่าว่า ไทยตีได้เมืองทวายและเมืองตะนาวศรีกลับคืนมา ตอนนี้ดูใกล้กับเวลาพระเจ้าอู่ทองจะสร้างกรุงศรีอยุธยาอยู่แล้ว บางทีจะเป็นพวกเมืองอู่ทองมิใช่พวกสุโขทัยที่ไปตีเอาเมืองทวายและเมืองตะนาวศรีมาได้ ด้วยเหตุนี้ เมื่อพระเจ้าอู่ทองสร้างกรุงศรีอยุธยา จึงได้เมืองทวายและเมืองตะนาวศรี มาเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยาแต่แรก ได้ความตามศิลาจารึกภาษาขอม ของพระบาทกะมะระเดงอัคศรีสุริยพงษราม คือพญาลิไทยมหาธรรมราชาว่า เมื่อปีกุน จุลศักราช ๗๐๙ พ.ศ. ๑๘๙๐ พระเจ้าฤไทยไชยเชษฐ์ตั้งให้พญาลิไทยราชโอรสอันได้รับพระนามบัญญัติว่า พระศรีธรรมราช เป็นพระมหาอุปราชไปครองเมืองศรีสัชนาลัย (ต่อนั้นมา ๓ ปี ถึงปีขาลจุลศักราช ๗๑๒ พ.ศ. ๑๘๙๓ พระเจ้าอู่ทองก็สร้างกรุงศรีอยุธยา) พระศรีธรรมราชเป็นพระมหาอุปราชอยู่ ๗ ปี ถึงปีมะเมีย จุลศักราช ๗๑๖ พ.ศ. ๑๘๙๗ พระเจ้าฤไทยไชยเชษฐ์ประชวร (เห็นความไม่เรียบร้อยอย่างไรจะมีในกรุงสุโขทัย และจะมีผู้อื่นคิดเอาราชสมบัติในครั้งนั้น จึงกล่าวความไว้ในศิลาจารึกนั้นว่า) เมื่อพระศรีธรรมราชได้ทราบว่าพระราชบิดาประชวรหนัก จึงยกพยุหเสนาลงมา จากเมืองศรีสัชนาลัย ว่ายกออกจากเมืองศรีสัชนาลัยเมื่อขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๗ (ระยะทางแต่เมืองศรีสัชนาลัย ถึงเมืองสุโขทัยทางไม่เกิน ๓๐๐๐ เส้น พระศรีธรรมราชเห็นจะต้องรบพุ่งกับผู้ใดในระหว่างทางบ้าง ยกมาเป็น ๑๑ วันจึง) ถึงเมืองสุโขทัย เมื่อแรมค่ำ ๑

เดือน ๗ กล่าวในศิลาจารึกว่า เสด็จพระราชดำเนินทัพเข้าประตูเมืองทิศพายัพ ปราบศัตรูหมู่ปัจจามิตร ประหารชีวิตผู้คิดมิชอบเสร็จ เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติแทนพระบิดาทิวงคตดังนี้ ต้องเข้าใจว่าพระศรีธรรมราชไม่ได้ได้ราชสมบัติโดยสะดวกคงมีเหตุการณ์ร้ายอย่างไร ซึ่งรู้ไม่ได้ในเวลานี้ พระศรีธรรมราชราชาภิเษกมีพระนามว่าพระเจ้าศรีสุริยพงษรามมหาธรรมิกราชาธิราช ในหนังสืออื่นเรียกว่าพญาลิไทยตามพระนามเดิมบ้าง เรียกว่าพระมหาธรรมราชาบ้าง ในศิลาจารึกพรรณนาพระคุณของพระมหาธรรมราชาพระองค์นี้พิสดารมาก ข้าพเจ้าเก็บมาเรียบเรียงและลองประกอบกับหลักฐานซึ่งพบในที่อื่น ได้ความดังนี้

ข้อ ๑. ว่า พระมหาธรรมราชาลิไทยพระองค์นี้ ได้ทรงทราบพระไตรปิฎกแตกฉาน (ข้อนี้มีหนังสือไตรภูมิพระร่วง ที่ได้พิมพ์แล้วเป็นพยาน เป็นของพระมหาธรรมราชาลิไทยให้แต่งขึ้น)

ข้อ ๒. ว่า ทรงชำนาญโหราศาสตร์ อาจจะถอนจะยกจะลบปีเดือนมิได้เคลื่อนคลาด (ที่พงศาวดารเหนือว่า พระร่วงลบศักราชจะเป็นพระร่วงลิไทยพระองค์นี้ดอกกระมัง ศักราชที่ลงไว้ในหนังสือไตรภูมิพระร่วง ว่าแต่งเมื่อปีระกาศักราชได้ ๒๓ ปีดูเป็นพยานอยู่ พระเจ้าแผ่นดินสุโขทัยพระองค์อื่น ไม่ได้ยินกล่าวว่าลบศักราชเลย)

ข้อ ๓. ว่า ทรงชำนาญทางไสยศาสตร์ ได้บัญญัติคัมภีร์ศาสตราคมเป็นประถมธรรมเนียม (จะตรงกับแบบพิธี ๑๒ เดือน ที่กล่าวในหนังสือนางนพมาศว่ามีครั้งกรุงสุโขทัยนั้นดอกกระมัง)

ข้อ ๔. ว่า ได้ทรงสร้างปราสาทราชมนเทียร ก่ออิฐถือปูน (ในหนังสือนางนพมาศ บอกชื่อปราสาทราชมนเทียรกรุงสุโขทัยว่าชื่อพระที่นั่งอนทราภิเษก พระที่นั่งอดิเรกภิรมย์ พระที่นั่งอุดมราชศักดิ์ พระที่นั่งไชยชุมพล พระที่นั่ง

การจับปลาในลำน้ำยม
หน้าเมืองสุโขทัยใหม่

ชลพิมาน พระที่นั่งพิศาลเสาวรส พระปรัศรัตนมารี พระปรัศศรีอัปสร ชื่อเหล่านี้ดูใหม่นัก แต่ถ้ามีจริงก็คงเป็นในครั้งนั้น และนางนพมาศนั้น ก็คงเป็นพระสนมของสมเด็จพระร่วงมหาธรรมราชาลิไทยพระองค์นี้เอง)

ข้อ ๕. ว่า เมื่อพระมหาธรรมราชาสร้างปราสาทราชมนเทียรแล้ว ได้จัดให้พระสงฆ์เรียนพระไตรปิฎก และให้มีพวกพราหมณ์เรียนศิลปศาสตร์ ในบริเวณพระมหาปราสาท (ดูเป็นตั้งโรงเรียนขึ้นครั้งแรก ประเพณีที่ให้พระเรียนปริยัติธรรมในพระมหาปราสาทอย่างนี้ ในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ก็มี)

ข้อ ๖. ว่า พระมหาธรรมราชาให้ราชบุรุษไปรับพระบรมธาตุมาจากลังกาทวีป เรื่องนี้สมด้วยจารึกในศิลาอีกแผ่นหนึ่งว่า เมื่อ ณ วัน ศุกร ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๘ ปีระกา จุลศักราช ๗๑๙ พ.ศ. ๑๙๐๐ พระมหาธรรมราชาลิไทยได้บรรจุพระบรมธาตุที่เมืองนครชุม (เมืองเก่าอยู่หลังเมืองกำแพงเพชรเดี๋ยวนี้) และสร้างพระมหาธาตุขึ้นไว้

ข้อ ๗. ว่า เมื่อปีฉลู จุลศักราช ๗๒๓ พ.ศ. ๑๙๐๔ พระมหาธรรมราชาให้ราชบัณฑิตย์ไป อาราธนาพระมหาสวามีสังฆราช มาแต่เมืองลังกา มาอยู่ที่วัดป่ามะม่วง (อัมพวาราม) ออกพรรษาในปีนั้นมีมหกรรมฉลองพระพุทธรูปสัมฤทธิ์เท่ากับพระองค์ (ซึ่ง) ทรงประดิษฐานไว้กลางเมืองสุโขทัยโดยบุรพทิศด้านพระมหาธาตุ (พระพุทธรูปพระองค์นี้ น่าจะเป็นพระศรีศักยมุนีที่เรียกว่าพระโตวัดสุทัศน์นี้เอง เดิมอยู่วิหารที่กล่าวในจารึกนั่นแน่ ที่ว่าเท่ากับพระองค์ จะหมายความว่าเท่าพระพุทธองค์ตามขนาดที่คำนวณในครั้งนั้น กระบวนคำนวณเป็นการถนัดของพระมหาธรรมราชาลิไทย ดูเรื่องคำนวณอายุพระพุทธศาสนาในศิลาจารึกแผ่นนครชุมก็จะเห็นได้)

ข้อ ๘. ว่า ในปีฉลู จุลศักราช ๗๒๓ พ.ศ. ๑๙๐๔ นั้น พระมหาธรรมราชาทรงพระราชศรัทธา สมาทานศีลเป็นดาบศ แล้วทรงรับพระไตรสรณคมน์ต่อพระ

มหาสวามีสังฆราช ทรงพระผนวชเป็นสามเณรในพระราชมนเทียร แล้วเสด็จทรงพระราชดำเนินไปกับสงฆ์ไปรับอุปสมบทเป็นพระภิกษุณวัดป่ามะม่วง กล่าวในศิลาจารึกว่า ขณะเมื่อพระมหาธรรมราชาทรงผนวชนั้น บังเกิดแผ่นดินไหวเป็นโกลาหลและอัศจรรย์ต่างๆนานา พวกนักปราญ์ราชบัณฑิตย์จึงจดเรื่องราวลงในศิลาจารึกนี้ไว้ให้ปรากฏพระบารมีของพระมหาธรรมราชาฯ ทรงผนวชอยู่ช้านานเท่าใดไม่ปรากฏ หนังสือจารึกกล่าวแต่ว่า เสนาข้าราชการกราบทูลวิงวอนอัญเชิญเสด็จ จึงลาพระผนวชออกมาราชาภิเษกใหม่ ถวายพระนามว่า พระเจ้าศรีมหาธรรมิกราชาธิราช แล้วพระมหาสวามีสังฆราชถวายพระนามเพิ่มเติมขึ้นอีกว่า พระเจ้าศรีศรีภพธรณีชิตสุริยโยติมหาธรรมิกราชาธิราช

ข้อ ๘. ว่า พระมหาธรรมราชาได้ให้ขุดคลอง และทำถนนแต่เมืองสุโขทัยไปจนเมืองศรีสัชนาลัย และเมืองน้อยใหญ่ เป็นการพระราชกุศลสนองพระคุณพระราชบิดา ถนนทั้งนั้น ทุกวันนี้เรียกทางพระร่วงมีแต่เมืองกำแพงเพชรไปเมืองสุโขทัยตลอดจนเมืองสวรรคโลก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังเสด็จดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ได้เสด็จพระราชดำเนินตลอดและทรงพระราชนิพนธ์ เรื่องเมืองเหล่านั้นไว้ ในเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงมีข้อความพิสดาร

ในศิลาจารึกประกาศความเจริญสุขสำราญ ในครั้งพระมหาธรรมราชาครอบครองนารสุโขทัยว่า ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุข ไม่มีทาสในเมืองสุโขทัย และไม่มีข้าศึกศัตรูมาเบียดเบียน ว่าโดยย่อควรเข้าใจได้ ว่าพระเจ้าขุนรามคำแหงทรงบำเพ็ญจักรวรรดิวัตร แผ่พระราชอาณาจักรและพระราชอำนาจด้วยการรบพุ่งปราบปรามราชศัตรูฉันใด พระมหาธรรมราชาลิไทยทรงบำเพ็ญในทางที่จะเป็นธรรม

ราชา คือ ปกครองพระราชอาณาจักร หมายด้วยธรรมานุภาพเป็นสำคัญฉันนั้น

พระมหาธรรมราชาลิไทยสวรรคตปีไรไม่ปรากฏ ด้วยเรื่องพงศาวดารสุโขทัย ตอนปลายรัชกาลของพระมหาธรรมราชาพระองค์นี้ คาบเกี่ยวกับเรื่องพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ซึ่งจะอธิบายต่อไป เมื่อกล่าวถึงรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า พระมหาธรรมราชาลิไทย เห็นจะสวรรคตเมื่อจวนๆ สิ้นรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ต่อนั้นมาได้ความในหนังสือตำนานโยนกว่า ราชโอรสของพระมหาธรรมราชาลิไทย เรียกพระนามว่าพญาไสยฤๅไทยได้ครองราชสมบัติ แต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกพระนามว่า พระมหาธรรมราชาเมืองพิษณุโลก พระองค์นี้ทำสงครามกับสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑

จำนวนพระเจ้าแผ่นดินที่ครองกรุงสุโขทัยเมื่อเป็นอิสระ ในหนังสือทุกเรื่องยุติต้องกันกับความที่ปรากฏในศิลาจารึก ว่ามี ๕ พระองค์ด้วยกัน เป็น ๖ ทั้งพระมหาธรรมราชาเมืองพิษณุโลกดังแสดงมาฉะนี้

ข้าพเจ้าอยากจะขอโอกาสบอกความพลาดพลั้งของข้าพเจ้าสักหน่อยที่ตรงนี้ด้วยข้าพเจ้าได้เคยเขียนไว้ในที่อื่น คือในคำนำหนังสือไตรภูมิพระร่วงเป็นต้น ว่าพระเจ้าแผ่นดินสุโขทัย ที่มีพระนามว่าพญาลิไทย กับพระเจ้าศรีสุริยพงษราม ต่างพระองค์กัน ที่จริงเป็นพระองค์เดียวกันนั้นเอง ข้าพเจ้าหลงไปด้วยสังเกตตัวเลขศักราชในศิลาจารึกนครชุมผิด พึ่งมาสอบได้ความว่าเป็นพระองค์เดียวกันแน่ในคราวนี้.

แถลงเรื่องพระร่วง

ตามตำนานและโดยสันนิษฐานโบราณคดี

คัดจากประมวลพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สยาม

พระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อจุลศักราชประมาณ ๖๐๐ ปี หรือพระพุทธศาสนายุกาลประมาณ ๑๗๘๐ พรรษา แผ่นดินซึ่งเป็นประเทศสยามเดี๋ยวนี้ ตอนใต้เป็นอาณาเขตของขอมอยู่มาก เมืองละโว้ (คือเมืองลพบุรีทุกวันนี้) ก็เป็นเมืองส่วยขึ้นประเทศขอม และในละโว้นั้นมีทะเลสาบอันหนึ่งซึ่งนับถือว่าบริสุทธิ์ พวกพราหมณาจารย์ขนานนามว่าทะเลชุบศร อาศัยเหตุตามลัทธิในศาสนาพราหมณ์ถือกันว่า เมื่อพระนารายณ์อวตารลงมาเป็นพระรามนั้น แม้จะแผลงศรผลาญศัตรูเมื่อใด ย่อมเอาคมพระแสงศรลงชุบในห้วงน้ำอันมีในที่ใกล้เสียก่อนแล้วจึงแผลง บรรดาห้วงน้ำที่พระรามอวตารได้ชุบพระแสงศรต่อมาจึงเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ทุก ๆ แห่ง และทะเลชุบศรนี้เป็นที่อ้างแห่งหนึ่งว่า เป็นห้วงน้ำอันศักดิ์สิทธิ์ด้วยอานุภาพของพระราม หรือของพระละกะ (ลพ) ผู้เป็นราชโอรสซึ่งเป็นผู้มีฤทธานุภาพมาก ต่อมาจึงเอานามของพระละกะมาขนานเป็นนามเมืองว่าละโว้ แท้ที่จริงชื่อที่เรียกว่าเมืองละโว้นี้ เห็นว่าน่าจะถ่ายมาจากเมืองละกะปุระในมัธยมประเทศ (อินเดีย) ซึ่งว่าเป็นเมืองที่พระละกะสร้างนั้นเสียด้วยซ้ำไป ชื่อละกะนี้ชาวอินเดียเองแผลงเป็นละพะก่อน (เพราะอักษร ก ในภาษาสันสกฤตเป็น พ ในภาษาประกฤต) เพราะเหตุนี้จึงเป็นลพในภาษาไทย เลยเป็นชื่อเมืองลพบุรี ที่จริงชื่อเก่าเรียกว่าละโว้ ใกล้กับศัพท์ละกะเดิมมาก เป็นที่น่าเสียดายของผู้อุปรมาภาษาวิจารณ์ที่เมืองนี้ไม่ใช่ชื่อละโว้อยู่อย่างเดิม

ตระพังทอง

ในบริเวณวัดกระพังทอง เมืองสุโขทัย

อาศัยเหตุนี้นาทะเลชุบศรเป็นน้ำที่ถือกันว่าประกอบด้วยสิริมงคลดังได้กล่าวมาแล้วนั้น พระเจ้าแผ่นดินขอมจึงได้ตั้งพระราชกำหนดให้พ่อเมืองละโว้ตักน้ำทะเลชุบศรไปส่งยังพระนครหลวง ซึ่งเป็นราชธานีของประเทศขอม ไว้สำหรับใช้ในการพระราชพิธี กำหนด ๓ ปี ครั้ง ๑

ในที่นี้ควรจะอธิบายความเพิ่มเติมไว้สักหน่อยหนึ่ง เพื่อให้ผู้ศึกษาพงศาวดารและประเพณีโบราณเข้าใจความชัดขึ้น ความอธิบายมีเป็น ๒ ข้อดังนี้คือ

๑. มีธรรมเนียมของชาวอริยกะแต่เดิมมา ที่ทำพิธีถวายอภิเษกแก่พระเจ้าแผ่นดินของตนแต่แรกได้ผ่านพิภพ พิธีอภิเษกนั้นอย่างหนึ่งนั้น เรียกว่ามุรธาภิเษก คือพระเจ้าแผ่นดินสรงน้ำอภิเษก พิธีมุรธาภิเษกนี้ไม่ได้ทำแต่เวลาเสด็จผ่านพิภพเท่านั้น ถึงในการพระราชพิธีสำคัญอย่างอื่น ๆ ที่ถือเอาความบริสุทธิ์เป็นสำคัญ ก็ย่อมมีการสรงมุรธาภิเษก พิธีอันนี้พวกพราหมณาจารย์ได้นำเข้ามาสู่ประเทศสยามและประเทศขอม และยังคงใช้อยู่เป็นพระราชประเพณีจนตราบเท่าทุกวันนี้ ตามคัมภีร์พิธีไสยศาสตร์ (มีพระโอตะเรยะพราหมณะ อันเป็นอัตถกถาแห่งพระคัมภีร์ฤคเวท และพระศัตบถพราหมณะ อันเป็นอัตถกถาแห่งพระคัมภีร์ยชุรเวท เป็นอาทิ) น้ำที่ควรใช้เป็นน้ำมุรธาภิเษกนั้น ต้องนำมาจากห้วงน้ำอันแต่ที่สำคัญและศักดิ์สิทธิ์ น้ำในที่มีสวัสดิมงคลแห่งใด ๆ ในแว่นแคว้นพระราชอาณาจักรของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ก็ต้องนำมาถวายเป็นน้ำสรงมุรธาภิเษกด้วย เพราะฉะนั้นจึงมีพระราชกำหนดบังคับไว้ให้หัวเมืองซึ่งเป็นข้าขัณฑสีมา ส่งน้ำอันมีสวัสดิมงคลมาถวายสำหรับสรงมุรธาภิเษกเป็นสำคัญในความยินยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาด้วย อีกประการ ๑ ถ้าเมืองใดไม่ส่ง ก็เป็นอันแสดงกิริยาที่ไม่ยอมเป็นข้าขัณฑสีมา ขัดแข็งต่อพระราชอำนาจ เป็นเหตุที่ต้องปราบปรามและเอาโทษฐานกบฏ เป็นประเพณี

มีแต่โบราณดังนี้

๒. คำว่า "พ่อเมือง" กับ "เจ้าเมือง" ๒ คำนี้ผิดกันมาก ถ้าพิเคราะห์ดูศัพท์ที่ใช้คงเข้าใจได้ว่า คำว่า "พ่อเมือง" นั้น หมายความว่าชาวเมืองนั้นเองที่ราษฎรพลเมืองยินยอมพร้อมกันยกขึ้นเป็นหัวหน้าอย่างเป็นพ่อปกครองครอบครัวคือชาวเมืองนั้น จึงเรียกว่า "พ่อเมือง" ตำแหน่งที่เรียกว่า "เจ้าเมือง" นั้น ความหมายว่าผู้ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นเจ้าของประเทศตั้งแต่งไปอยู่บังคับบัญชาการต่างพระเนตรพระกรรณ คือเป็นผู้แทนพระเจ้าแผ่นดิน ผิดกันกับพ่อเมืองโดยอธิบายดังนี้ พระร่วงเป็นพ่อเมืองละโว้ เพราะฉะนั้นพระร่วงนั้นเป็นไทยชาวเมืองละโว้ ถ้าเป็นขอมคงจะตั้งเป็นเจ้าเมือง

ตำนานเรื่องพระร่วงพ่อเมืองลพบุรีได้เป็นพระเจ้ากรุงสุโขทัยนี้ มีอยู่ในหนังสือพงศาวดารเหนือ เรื่องราวที่กล่าวเล่าโดยพิสดารเกินไป มีใจความดังนี้ว่า

นายคงเคราพ่อเมืองละโว้ซึ่งเป็นนายกองส่วยน้ำ มีบุตรชายคน ๑ ชื่อนายร่วง เมื่อนายคงเคราตายนายร่วงได้แทนที่ และนายร่วงนั้นมีอานุภาพวาจาสิทธิ์ว่าให้อะไรเป็นอย่างไรก็เป็นได้อย่างนั้น ครั้นถึงคราวส่งส่วยน้ำทะเลชุบศรไปพระนครหลวง นายร่วงเห็นว่าตักน้ำใส่ตุ่มขนไปลำบากนัก จึงให้เอาไม้สานชะลอมเอาไปจุ่มลงในทะเลชุบศร แล้วสั่งให้น้ำอยู่ในชะลอมน้ำก็ไม่รั่วตาชะลอมไปได้ นักคุ้มเจ้าพนักงานขอมที่มาเร่งส่วยน้ำเห็นเช่นนั้นยังไม่สิ้นสงสัย นายร่วงจึงสั่งให้น้ำไหลออกมาเสียหมดชะลอม นักคุ้มก็ตกใจกลัวปาฏิหาริย์ของนายร่วง รีบนำชะลอมน้ำไปถวายพระเจ้าพันขุมสุริยวงศ์ พระเจ้าแผ่นดินขอม ณ พระนครหลวง กราบทูลให้ทราบว่า ผู้มีบุญเกิดขึ้นที่เมืองละโว้ พระเจ้าพันขุมสุริยวงศ์ได้ทรงทราบดังนั้น ทรงพระดำริเกรงว่านายร่วงจะเป็นราชศัตรู จึงให้ขอมไปจับนายร่วงมาถวาย

ถ้าจะจับเป็นมาไม่ได้ก็ให้ฆ่าเสีย ขอมนมฤทธิ์ ได้รับสั่งแล้วก็ดำแทรกแผ่นดินมา จึงเรียกว่าขอมดำดิน นายร่วงได้ทราบข่าวว่า พระเจ้าพันขุมสุริยวงศ์จะให้จับตัว จึงหนีขึ้นไปบวชเป็นภิกษุอยู่ที่เมืองเหนือ จึงเรียกว่าพระร่วง ไปอาศัยอยู่ที่วัดณ เมืองสุโขทัย (ในที่นี้ข้าพเจ้าต้องกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วยกับท่านผู้รวบรวมพงศาวดารเหนือในข้อที่อธิบายว่า ที่เรียกว่าพระร่วงนั้นเพราะไปบวช ตามความเห็นของข้าพเจ้าเห็นว่า น่าจะเรียกพระร่วงอยู่ก่อนแล้ว โดยเหตุที่คำว่าพระนี้ ในภาษาไทยโบราณใช้เรียกผู้ที่นับถือทั่วไป ภิกษุเป็นที่นับถือจึงเรียกว่าพระ แต่พระเป็นคำเรียกยกย่องคฤหัสถ์เหมือนกัน เพราะฉะนั้นพ่อเมืองก็คงเรียกว่าพระอยู่แล้ว พระร่วงก็คงจะได้เรียกกันว่าพระร่วงมาแต่ก่อนบวชแล้ว เปรียบอย่างชาวเชียงใหม่เรียกใคร ๆ ที่เขานับถือว่าเจ้าทั้งนั้น ภิกษุก็เรียกว่าตุเจ้าดังนี้เป็นตัวอย่าง) วันหนึ่งพระร่วงลงมากวาดวัดอยู่ ขอมดำดินไปโผล่ขึ้นในลานวัด แลเห็นพระร่วงไม่รู้จัก จึงถามว่านายร่วงชาวละโว้ที่หนีขึ้นมาอยู่สุโขทัยนั้นอยู่ที่ไหน พระร่วงจึงสั่งว่าคอยอยู่ที่นี่เถิด จะไปบอกพระร่วงมาให้ ด้วยอำนาจวาจาสิทธิ์ของพระร่วง ขอมก็กลายเป็นหิน เลยติดแผ่นดินอยู่ตรงนั้นจนตราบเท่าทุกวันนี้ (ที่ในเมืองสุโขทัยทุกวันนี้ยังมีหินก้อนใหญ่ก้อนหนึ่งเป็นดินเขียว จมอยู่ในแผ่นดินที่ลานวัดมหาธาตุ ใครไปเที่ยวพวกชาวเมืองเขายังชี้ให้ดูได้ ว่านั่นแหละขอมดำดิน ดังข้าพเจ้าได้กล่าวถึงแล้วโดยละเอียดในหนังสือเรื่อง "เที่ยวเมืองพระร่วง") ในขณะนั้นพอพระเจ้ากรุงสุโขทัยสิ้นพระชนม์ลง ไม่มีผู้ใดจะสืบพระวงศ์ เมื่อกิตติศัพท์แพร่หลายว่าพระร่วงมีวาจาสิทธิ์ได้สาปขอมให้กลายเป็นหินไปได้ คนทั้งหลายเห็นว่าเป็นผู้มีบุญญานุภาพ จึงพร้อมกันอัญเชิญให้ลาผนวชออกครองราชสมบัติ ณ กรุงสุโขทัย ถวายพระนามว่าพระเจ้าศรีจันทราทิตย์ (ศรีอินทราทิตย์)

เรื่องตำนานที่กล่าวมาในหนังสือพงศาวดารเหนือดังนี้ ผู้อ่านที่ไม่มีความ

เชื่อถือในการปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ได้อ่านแล้วก็เคยเหมาเอาว่า เป็นนิทานแต่งขึ้นเล่าเล่น ทั้งอันเหมือนเรื่องวงศ์ ๆ จักร ๆ เหลวไหลไม่สมควรที่จะเอาใจใส่ต่อไป แต่ตามความเห็นของข้าพเจ้าเองเห็นว่า จะว่าเป็นนิทานไปหมดทีเดียวไม่ได้ คงจะมีเรื่องจริง แต่หากเล่าต่อเติมเพิ่มความอัศจรรย์ต่าง ๆ ขึ้น ตามนิสัยของคนในชั้นหลังที่ชอบเล่าเรื่องอะไรให้วิเศษแปลกประหลาดเป็นอภินิหารของเจ้านายที่ตนนับถือ ความจริงอันควรเชื่อได้ในเรื่องนั้น คือพระร่วงนี้ได้เป็นทั้งพระเจ้าแผ่นดินและเป็นวีระบุรุษเป็นผู้มีสติปัญญาไหวพริบ เช่นการคิดภาชนะอย่างใหม่ขึ้นใช้ตักน้ำ ที่เรียกว่าชะลอมนั้น น่าจะมุ่งความแต่เพียงว่าเป็นภาชนะที่สานด้วยไม้อย่างชะลอม ไม่ใช่ปั้นด้วยดินอย่างตุ่มหรือโอ่ง และไม่ใช่เป็นชะลอมตาห่าง ๆ อย่างที่ใช้ใส่ผลไม้ คงเป็นตาถี่ และมียางยาภายในจึงกักน้ำได้ไม่รั่ว กล่าวโดยย่อ คือพระร่วงเป็นผู้คิดทำกระออมหรือครุขึ้น เป็นของที่คิดขึ้นใหม่จึงพากันตื่นเต้นเห็นเป็นผู้วิเศษ ที่ว่าวาจาสิทธินั้นน่าจะอธิบายได้ว่า พระร่วงเป็นผู้ที่พลเมืองนิยมนับถือมาก จะมีบัญชาสั่งอะไรก็เป็นไปตามบัญชาทุกประการ จึงเป็นผู้ที่ควรพระเจ้าพันขุนสุริยวงศ์จะทรงวิตกว่า จะเป็นหัวหน้านำไทยที่เป็นข้าขอบขัณฑสีมาให้กำเริบ และต้องให้คิดกำจัดเสีย ส่วนนายทหารที่ส่งมานั้น ก็คงจะเป็นผู้มีฝีมือ และทั้งจะให้อภินิหารพระร่วงมากหนักขึ้น จึงต้องกล่าวว่ามีฤทธิ์มากเดชมาก ส่วนข้อที่ว่าดำดินมาจากเมืองขอมนั้นน่าจะมากเกินไป อันที่จริงคงจะยกเข้ามาตรง ๆ ก่อน พระร่วงจึงได้ทราบเหตุและหลบไปบวชเสียที่สุโขทัย ถ้าขอมได้ดำดินมาแต่พระนครหลวง ที่ไหนพระร่วงจะได้รู้ตัวและหลบหนีไปได้ ฝ่ายนายทหารขอมเมื่อมาใกล้ละโว้ ทราบว่าพระร่วงหนีไปแล้ว ครั้นว่าจะยกติดตามไปก็ไม่สะดวก ด้วยเหตุที่สุโขทัยเป็นราชอาณาจักรไทย อยู่ภายนอกขอบขัณฑสีมาของพระเจ้าพันขุน ฯ ทัพที่ยกมาก็คงจะเกณฑ์มาแต่เพียงพอรบละโว้ซึ่งเป็นเมืองเล็ก หากจะยกจู่โจมเข้าไปในแดนสุโขทัย

บริเวณวัดตระพังทอง
เมืองสุโขทัย

ก็คงจะเกิดมีเหตุต้องรบพุ่งกับขาวสุโขทัย กำลังไม่พอ ขอมจึงต้องหันลงใช้อุบาย เพื่อล้างผลาญพระร่วง คือปลอมแปลงตัวเป็นไทย และไปโดยอาการอันลับ ประหนึ่งว่าแทรกพื้นแผ่นดินไป จึงเรียกว่าขอมดำดิน แต่ครั้นไปถึงสุโขทัยแล้ว ไปพบพระร่วงเป็นภิกษุอยู่ ไม่รู้จักจึงเข้าไปถามหาพระร่วง ฝ่ายพระร่วงคงจะเห็นผิดสังเกต เพราะคนแต่งเป็นไทยแต่พูดสำเนียงแปร่งเป็นขอม จึงกล่าวประวิงไว้ แล้วไปตามโยมวัดออกมาจับตัวได้ แต่อย่างไรๆ ก็ดี ไม่มีที่สงสัยในข้อที่พระร่วงนี้ ได้เป็นหัวหน้าทำการสงครามรบพุ่งชิงชัย จนไทยได้เป็นอิสรภาพพ้นจากอำนาจขอม ตั้งประเทศไทยเอาเมืองสุโขทัยเป็นราชธานี มีกษัตริย์สืบพระวงศ์ทรงอานุภาพแผ่อาณาเขตยิ่งขึ้นโดยลำดับมา เมื่อพิเคราะห์ดูตามหลักฐานในพงศาวดาร และจดหมายที่ได้พบแล้ว น่าจะเชื่อว่าพระร่วงนี้ได้ประดิษฐานราชวงศ์ครองกรุงสุโขทัย ตอนก่อนกรุงเก่า และบรรดากษัตริย์ในราชวงศ์นั้น คนทั้งหลายเอานามวงศ์มาเรียกว่า พระร่วงเจ้าทุกๆ พระองค์ พระร่วงเจ้าองค์เป็นปฐม คือขุนศรีอินทราทิตย์ที่ปรากฏพระนามในจารึกศิลาหลักอักษรไทยที่เมืองสุโขทัยนั้นเอง (ข้อที่ในพงศาวดารเหนือกล่าวว่า ทรงพระนามว่าพระเจ้าศรีจันทราธิบดีนั้น ก็ไม่ขัดกับความเห็นที่ข้าพเจ้าได้แสดงมา เพราะนามจันทราธิบดีนี้ น่าจะเป็นอันเดียวกับจันทราทิตย์ อย่างเช่นพระนครินทราชา พระมหินทราธิราช นี่คือนามพระอินทราชานั่นเอง และอินทรกับจันทรในโบราณกาลมักใช้ควบๆ กันอยู่ เช่นตำแหน่งหลวงอินทร์มนตรีกมลร้อยต่อว่าศรีจันทรกุมาร ทั้งของเจ้ากรมพระสนมพลเรือนก็มีเป็นพยานอยู่ว่าใช้ได้ทั้งอินทราทิตย์และจันทราทิตย์) ถ้าความเป็นจริงเช่นนี้ไซร้ พระร่วงเจ้าองค์เป็นที่สองนั้น คือพระเจ้าปาลรัฐ หรือเรียกในภาษาไทยตามที่จารึกไว้ว่า ขุนบาลเมือง (อันเป็นชื่อเดียวกับงั่วเมือง ซึ่งมาใช้เป็นตำแหน่งขุนนางอยู่ในบัดยุบันนี้) และพระร่วงเจ้าองค์ที่สามก็คือ ขุนรามคำแหงมหาราช ผู้ที่จารึกหลักศิลาที่กล่าว

แล้วนั้น และเป็นผู้สร้างพระแท่นมนังศิลาบาตกับมีข้อควรเห็นความต่อไปว่า พระเจ้าศรีอินทราทิตย์ได้อภิเษกกับนางเสือง ซึ่งเป็นราชธิดาของพระเจ้ากรุงสุโขทัยพระองค์ก่อน ด้วยเหตุที่เป็นผู้สืบพระวงศ์ของพระเจ้ากรุงสุโขทัยองค์ก่อนประการ ๑ และเพราะเหตุที่ชาวเมืองสุโขทัยได้พร้อมกันถวายราชสมบัติด้วยอีกประการ ๑ พระเจ้าศรีอินทราทิตย์จึงได้ประดิษฐานราชวงศ์มั่นคงในพระนครสุโขทัยสืบมา

เรื่องไว้ผมของคนไทย

ข้าพเจ้าเชื่อแน่นอนโดยมีหลักฐานอยู่ว่า ไทยสมัยพระร่วงนั้นไว้ผมสูงเป็นแน่ คือรูปต่าง ๆ ที่ปรากฏในโบราณสถานเป็นพยานอยู่ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะได้ไว้ผมสูงกันลงมานาน แม้พวกกรุงเก่าก็น่าจะพึ่งมาตัดผมเมื่อราวแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ หรือพระมหาธรรมราชา ถ้าจะให้เดาเหตุ ข้าพเจ้าก็จะใคร่เดาว่า คงเป็นเมื่อรบกับพม่าบ่อย ๆ ไทยจึงตัดผมเสีย เพื่อให้แลเห็นผิดกันได้โดยถนัด ส่วนชาวเชียงใหม่และเมืองขึ้นของเชียงใหม่เป็นพวกข้างพม่า จึงมิได้ตัดผม ยังคงไว้ผมสูงมาจนราวแผ่นดินพระนารายณ์จึงตัด ชะรอยจะเป็นเพราะชาวกรุงศรีอยุธยาบังคับให้ตัด ส่วนผู้หญิงไทยนั้น คงไว้ผมยาวต่อมาอีกจนแผ่นดินขุนหลวงบรมโกศก็ยังไว้ผมยาว ดังปรากฏอยู่ในกาพย์เห่เรือ ซึ่งเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ (กุ้ง) ได้ทรงพระนิพนธ์มีความว่า "คิดอนงค์องค์เอวอร ผมประบ่าอ่าเอียมไร" ดังนี้ การที่ผู้หญิงไทยได้ตัดผม ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเมื่อเสียกรุง จึงตัดผมสั้นให้คล้ายผู้ชาย เพื่อจะได้ปลอมตัวเป็นผู้ชายได้ง่าย ๆ ในขณะเมื่อหนีพม่า ส่วนพวกขอมนั้นได้ความตามรูปที่มีอยู่ที่นครธมว่า พวกท้าวพญาไว้ผมยาวมุ่นเมาลี แต่ผู้น้อยตัดผมบนสั้น ผมหลังประบ่า

เรื่องลำเภาทองลอยพระธาตุ

ส่วนเรื่องที่กล่าวถึงทำลำเภาทองลอยพระธาตุนั้น ไม่ใช่ว่าเพราะไม่เชื่อเรื่องบ่อใต้พระเจดีย์นั้นแล้ว จะต้องเลยไม่เชื่อเรื่องนี้ไปด้วย ตรงกันข้ามข้าพเจ้าเห็นเรื่องลอยพระธาตุน่าเชื่อกว่าเรื่องบ่อ แต่เป็นธรรมดาเมื่อไม่เชื่อว่ามีบ่ออยู่ใต้พระเจดีย์แล้ว ก็ต้องไม่เชื่อว่าลำเภาได้ลอยใต้พระเจดีย์นั้นด้วย ข้าพเจ้าสงสัยไปอีกอย่างหนึ่ง คือสงสัยว่าผู้แต่งเรื่องพงศาวดารเหนือไม่ได้พิจารณาข้อความละเอียดและเดาผิดว่าลอยอยู่ใต้พระเจดีย์ คือเข้าใจว่าขุดบ่อก่อน แล้วเอาลำเภาที่ใส่พระธาตุลงลอยอยู่ในบ่อ แล้วจึงก่อพระเจดีย์ล่วมบ่อนั้นอีกทีหนึ่ง ข้อนี้ถ้าคิดดูสักหน่อยก็เห็นว่าไม่น่าจะเป็นเช่นนั้น พระธาตุลงไปลอยอยู่ก่อนในบ่อแล้ว จึงก่อพระเจดีย์ขึ้นไปทั้งเช่นนั้น ดูน่ากลัวใจหาย ก้อนศิลาก้อนอิฐอาจที่จะพลัดตกลงไปทับเบื้องอันตรายหรืออย่างน้อยปูนอาจที่จะร่วงลงไปเปื้อนพระธาตุก็ได้ ดูไม่น่าไว้ใจเลย ถ้าแม้จะเอาเข้าไปไว้ต่อภายหลังก็ควรจะมีช่องมีทางที่เข้าไปได้ นี่ก็ไม่มีเค้าเลย ข้าพเจ้าจึงเข้าใจว่า การที่ลอยพระธาตุน่าจะได้ลอยจริง แต่ลอยในสระที่อยู่แจ้ง ๆ ไม่ใช่อยู่ภายใต้พระเจดีย์ ลองตรวจค้นดูสระในที่ใกล้เคียงวัดมหาธาตุนี้ ก็ได้ความว่ามีสระอยู่สระหนึ่งทางทิศเหนือนอกกำแพงในกาลบัดนี้ แลเห็นกำแพงแลงที่กรุสระนั้นอยู่ด้านเดียวคือด้านใต้ อยู่กับดงรมแม่น้ำเดียว อีกสามด้านพังลงน้ำไปเสียแล้ว เดิมสงสัยว่าจะเป็นกำแพงเมือง แต่ข้าพเจ้าได้ลงไปพิจารณาดู ก็เห็นว่าเป็นกำแพงข้างสระจริง เพราะเส้นดูไม่ตรงกับแนวกำแพงเมืองที่มีอยู่ตามริมฝั่งน้ำนั้นเลย ตรงนี้ถูกสายน้ำแทงพังลงไปเสียมากแล้ว จึงมีเหลือที่แผ่นดินอยู่น้อยนัก ซึ่งจะทำให้ข้าพเจ้านึกถึงการลอยพระธาตุในสระว่า อาจที่จะเป็นจริงได้นั้นคือนึกถึงโบราณสถานที่ไปดูในประเทศอียิปต์ ได้เคยเห็นที่เทวสถานสำคัญ ๆ เช่นที่ตำบล

การนักเมืองลุกซอร์เป็นต้น มีสระใหญ่อยู่ทรมเทวสถาน มีศิลากรุอยู่แข็งแรง ถามผู้ชำนาญในคดีอียปต์โบราณ เขาอธิบายว่าเป็นที่ลอยเรือทรงของเทวรูป เทวรูปนั้นในเวลาปรกติประดิษฐานไว้ในห้องภายในเทวสถาน ถัดห้องที่ไว้เทวรูปออกมาเป็นห้องไว้เรือทรง ครั้นกำหนดวันนักขัตฤกษ์ เช่นนักขัตฤกษ์ลุน้ำท่วมตลิ่งแม่น้ำไนล์เป็นต้น จึงเชิญเทวรูปแห่เป็นกระบวนไปที่สระ เชิญลงตั้งในเรือทรง แล้วลอยเรือในสระ เมื่อผู้ใดมีความประสงค์จะกระทำการสักการบูชาก็หากระทงเป็นรูปเรือบ้าง รูปสัตว์น้ำบ้าง ตกแต่งด้วยดอกไม้และเครื่องหอมจุดอบรมต่าง ๆ มาลอยในสระ ถามว่าทำไมไม่ลอยเทวรูปในแม่น้ำไนล์ ได้ความว่าบางแห่งก็ใช้ลอยในแม่น้ำ อย่างเช่นเทวสถานตำบลเอดฟูเป็นต้น แต่ที่ตำบลการนักกระแสน้ำเชี่ยวจึงใช้ลอยในสระแทน ผู้ที่นำไปดูเทวสถานได้ชี้ให้ดูรูปพิธีลอยเทวรูป ซึ่งมีสลักไว้กับศิลาผนังเทวสถานทั้งในหนังสืออียปต์โบราณก็มีเล่าถึงพิธีนี้ไว้ชัดเจนด้วย ตั้งแต่เมื่อเวลาไปอียปต์นั้นแล้ว ข้าพเจ้าได้เคยนึกเปรียบวิธีลอยเทวรูปนั้นกับพิธีลอยประทีปของเรา ชาวอียปต์โบราณนั้นตามผู้ชำนาญในคดีอียปต์ กล่าวว่าเป็นชาวเอเซียถิ่นเดิมอยู่ในเอเซียตอนกลาง ไม่ห่างจากมัชฌิมประเทศนัก เพราะฉะนั้น ไม่เป็นที่น่าประหลาดในการที่ลัทธิศาสนาของชาวอียปต์โบราณนั้นจะมีคล้ายกับศาสนาพราหมณ์ รากเง่าก็คงจะเป็นอันเดียวกันในชั้นต้น แต่เมื่อไปอยู่ห่างไกลกันเช่นนั้น ต่างชาติก็ต่างจะต้องเกิดมีข้อความที่นิยมเพิ่มต่างกันออกไปบ้างเป็นธรรมดา แต่ยังมีสิ่งที่ยังคงถือร่วมกันอยู่บ้าง เช่นโคอุศุภราช ชาวอียปต์โบราณก็นับถือ เรียกนามว่า "เสระบิส" หรือ "โอสิริอะบิส" มีลักษณะเหมือนโคอุศุภราช คือเป็นโคผู้มีสีดำ มีเท้าต่างหางดอก ที่หน้าผากมีใบโพธิ์ขาว และเรื่องราวของเทวราชโอสิริส หรือเอาสาร์ของอียปต์ ก็เป็นทำนองเดียวกับเรื่องพระกฤษณะของพราหมณ์ จึงเข้าใจว่าพิธีพิธีกรรมต่าง ๆ คงจะยังมีเค้าคล้าย ๆ กันติดเนื่องอยู่บ้าง พิธีลอย

พระศรีรัตนมหาธาตุ
เมืองเชลียง

กระทงนั้นก็ควรเชื่อได้ว่าเป็นพิธีของพราหมณ์ ซึ่งภายหลังได้นำมาใช้เป็นพิธีเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาอย่างเดียวกับวิศาขบูชา ฉะนั้นจึงทำให้ข้าพเจ้านึกเดาต่อไปว่า ข้อที่กล่าวถึงการที่ลอยพระบรมธาตุในสำเภาทองในสระนั้น อาจที่จะทำได้จริง คือลอยเรือพระธาตุในสระ แต่ผู้ใดประสงค์จะกระทำการสักการบูชาก็หากระทงมาลอยในสระ แต่การที่ลอยเช่นนี้จะได้กระทำเมื่อแรกเชิญพระธาตุเข้ามาในเมือง แล้วบรรจุพระธาตุไว้ในพระปรางค์เสียให้มั่นคงทีเดียว หรือจะมีพิธีเชิญลงลอยตามกำหนดนักขัตฤกษ์ เช่นลอยกระทงทุก ๆ ปี ไม่กล้าจะเดาได้

(๔) ยังมีข้อความในพงศาวดารเหนือ ที่กล่าวถึงเรื่องวัดมหาธาตุนอกแห่งหนึ่งว่า "พระยาอภัยคามณี จึงเอาเจ้าอรุณราชกุมารเป็นพระยาในเมืองศรีสัชนาลัย ก็ได้นามว่าพระยาร่วง และพระองค์จึงให้สร้างพระวิหารทั้ง ๔ ทิศ สร้างพระจำลองไว้แทนพระองค์ ติดพระมหาธาตุและพระระเบียงสองชั้น แล้วเอาแลงทำเป็นค่ายและเสาโคมรอบพระวิหาร และพระองค์ให้หาช่างทองมาทุกบ้านทุกเมือง จึงให้เอาทองแดงมาทำเป็นลำพระขรรค์ยาว ๗๗ ศอกกึ่ง ต้น ๕ ศอกกึ่ง ปลาย ๓ ศอก และแก้วใส่ยอด ๑๕ ใบ และบัลลังก์แท่นรองยอดให้ ๙ ก้า ตระกูดทองคำ ๑๐ ชั้นและหุ้มทองแดงขดบขนดลงมาถึงดินคูหา และสร้างอุโบสถให้เป็นทานแก่พระสงฆ์เจ้า" การก่อสร้างต่าง ๆ เหล่านี้เป็นอันได้ทำจริง คือวิหารทั้ง ๔ กับระเบียงก็ยังเห็นอยู่ พระอุโบสถก็มี ค่ายแลงและเสาโคมแลงก็มีจริง แต่ส่วนลำพระขรรค์ซึ่งเข้าใจว่ายอดนภศูลนั้น จะยาวใหญ่เท่าที่กล่าวไว้จริงหรือไม่ก็ไม่ทราบ เพราะไม่ได้ขึ้นไปวัดดู แต่สงสัยว่าจะมากเกินไป ตามแบบของพงศาวดารเหนือ การก่อสร้างทั้งปวงที่เหมาให้พระยาร่วงทั้งสิ้นนั้น ข้าพเจ้าเชื่อว่าผู้ที่เป็นขุนในเมืองศรีสัชนาลัยคงจะได้ปฏิสังขรณ์วัดนี้ต่อกันมาเป็นคราว ๆ ไม่ใช่ทำคราวเดียวกันหมด เพราะวัดนี้ย่อมเป็นวัด

สำคัญในเมืองสวรรคโลกยิ่งกว่าวัดอื่น(๑)

ที่ตั้งวัดนี้อยู่ใกล้ฝั่งน้ำมาก และเฉพาะถูกตรงสายน้ำเทงด้วย ตลิ่งจึงพังอยู่เสมอ ๆ กำแพงวัดด้านเหนืออยู่ใกล้ตลิ่งเต็มทีแล้ว ไม่ช้ากคงพัง และเมื่อเวลาน้ำมาก ๆ น้ำท่วมเข้าไปถึงในลานพระปรางค์ ถ้าทิ้งไว้เฉย ๆ อย่างที่เป็นมาแล้วต่อไปอีกไม่กี่ปีนักพระปรางค์นี้คงลงน้ำไปวันหนึ่ง การที่จะคิดแก้ไขอย่างใดอย่างหนึ่งก็สำคัญอยู่ที่เงิน ถ้ามีเงินก็คงจะพอรักษาไปได้อีกหลายปี แต่ถ้าไม่รีบจัดการ ข้าพเจ้าเชื่อว่าไม่ช้ากถึงแก่อันตราย และของงามในเมืองไทยก็จะศูนย์ไปอีกอย่างหนึ่ง เช่นของโบราณอื่น ๆ เป็นอันมากเป็นแน่แท้เพราะฉะนั้นข้าพเจ้ารู้สึกยินดีว่าได้มีโอกาสไปเห็นมาแล้วเป็นขวัญตา

เรื่องบ้านโคนในจังหวัดกำแพงเพชร

ที่นมีปัญหาอยู่ว่าจะเป็นที่ตั้งเมืองเทพนครของพระเจ้าศรีไชยเชียงแสนหรือมิใช่ เพราะฉะนั้นจึงเห็นเป็นที่ควรขุดสักคราวหนึ่ง จากที่เรือจอดต้องเดินข้ามหาดทรายไปหน่อยหนึ่งก่อน แล้วจึงถึงที่ตลิ่งแท้ๆ บนตลิ่งมีหมู่บ้านดูแน่นหนาตา แต่

(๑) ดูอธิบายความเพิ่มเติมของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ หมายเลข ๑ ข้างท้าย

ในชั้นต้นยังไม่ได้ดูหมู่บ้าน แต่ได้เดินเลยออกไปในป่า ซึ่งไม่ใช่ป่าสูง ต้นไม้ก็ไม่สู้ใหญ่นัก พอเดินไปได้ร่มสบาย เดินไปได้ประมาณ ๒๐ เส้นก็ไปถึงลำน้ำแห่งหนึ่ง มีน้ำขังอยู่เป็นห้วง ๆ เมื่อแรกเข้าใจว่าจะเป็นคูเมือง แต่ถ้าเช่นนั้นแล้วหลังลำน้ำเข้าไปควรจะมีเทิน แต่เมื่อได้ข้ามคลองนั้นไปแล้วค้นดูไม่พบเทิน หรือเนินศิลปร่างพอจะเหยียดเป็นเทินได้เลย พระวิเชียรปราการชี้แจงว่า คลองนี้ออกไปต่อกับลำน้ำแควน้อย เพราะฉะนั้นเข้าใจว่าเป็นลำน้ำเก่า ก็ดูชอบกลอยู่ เลยยอมเห็นตามด้วย เดินต่อไปอีกถึงวัดซึ่งราษฎรเรียกว่าวัดกาทิ้ง ไม่ปรากฏว่าเหตุใดจึงเรียกชื่อเช่นนั้น ทางตั้งแต่ท่าเรือมาประมาณ ๔๐ เส้น สังเกตว่าวัดนี้เป็นวัดเก่าจริงแต่ได้ซ่อมแซมหลายครั้ง มีอุโบสถย่อมก่อด้วยอิฐแผ่นใหญ่ๆ ถูกขุดเสียบ่นปี้แล้ว ทั้งพนอุโบสถซึ่งยกสูงเหนือพื้นดินราว ๒ ศอกนั้น ตรงกลางถูกขุดเสียจนเป็นบ่อลึกถนัด พระประธานก็พระเศียรหาย คงจะถูกทำลายเสียด้วยเหมือนกัน เสมาไขหน้าโบสถ์ถูกถอนขนมาล้มนอนอยู่ และที่ตรงที่ตั้งเสมานั้นเป็นหลุมลึก คงจะเป็นนักเลงเล่นพระพิมพ์ทำเสียเป็นแน่ ต่อโบสถ์ออกไปทางทิศตะวันออกมีวิหารกว้างขวางกว่าโบสถ์ตามแบบวัดโบราณ เสาระเบียงมีเหลืออยู่บ้าง และรักแร้ผนังยังอยู่มุมหนึ่ง วิหารนี้ในชั้นแรกใช้ก่อด้วยอิฐแผ่นใหญ่กว้างยาวขนาดที่ก่อกำแพงกรุงทวาราวดี แต่จะบางกว่าสักหน่อยหนึ่ง แต่อิฐที่ใช้ซ่อมแซมในชั้นหลังนั้นเล็กเพียงขนาดที่ใช้ก่อตึกกันในกาลบัดนี้ ส่วนเสาระเบียงนั้นใช้ก่อด้วยแลง พระประธานวิหารยังอยู่พอเห็นได้ พระพักตร์ยาวๆเช่นอย่างพวกพระกำแพงเพชร ไม่ห่างจากวิหารนัก มีสระเล็ก ๆ อยู่สระหนึ่งยังมีเสาปักอยู่ ๔ ต้น ซึ่งเข้าใจได้ว่าเป็นเสาหอไตร เสานั้นยังบริบูรณ์ดีอยู่ ซึ่งทำให้เข้าใจว่าวัดนี้น่าจะพึ่งทิ้งร้าง

ไปในไม่สู้ช้านัก คงจะพ้นทางเมื่อลำน้ำเก่าซึ่งผ่านไปรวดนเขนแห้งขึ้นมานั่นเอง ออกจากวัดนี้เดินต่อไป ข้ามลำน้ำเก่าบ่ายหน้าลงไปทางลำน้ำใหม่ มีหมู่บ้านซึ่งเรียกว่าบ้านโคนนั้น ตั้งแต่ริมลำน้ำเก่าตลอดลงไปจนถึงฝั่งน้ำแควน้อย สังเกตว่าบ้านเรือนตามแถบนั้นแน่นหนา และปลูกไว้เป็นแถวสองข้างถนน ดูท่วงทีเป็นบ้านเป็นเมือง ทางที่ลึกเข้ามาจากลำน้ำแควน้อยมีบ้านเรือนห่างๆกัน แต่ยิ่งใกล้ลำน้ำลงไปบ้านเรือนยิ่งหนาเข้า มีสวนมีไร่ติดอยู่กับเรือนดูท่าทางมั่นคง ทั้งราษฎรในบ้านโคนนี้ดูกิริยาเป็นชาวเมือง จะเปรียบกับเมืองกำแพงเพชรก็คล้ายกัน แลเห็นผิดกับราษฎรที่ได้พบแล้วตามทางที่ไปมาก ด้วยเหตุหล่านี้ทำให้ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า ที่บ้านโคนนี้คงจะเป็นเมืองมาแต่โบราณกาล แต่หาดูหรือเทินและกำแพงไม่ได้เลย จึงเข้าใจว่าคงจะเป็นเมืองชั่วคราว ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้มาตั้งพักอยู่ในระหว่างที่จะเที่ยวหาชัยภูมิสร้างเมืองใหม่ จึงทำแต่ค่ายระเนียดขึ้นไว้เป็นขอบเขต เมื่อสร้างเมืองใหม่แล้วยกราชสำนักไป ค่ายนั้นก็รื้อหรือทิ้งให้โทรมไปเองโดยมิได้ซ่อมแซมอีก เพราะไม่ได้ตั้งใจให้เป็นที่ตั้งรับศัตรูต่อไป ถ้าเป็นเช่นนี้แล้วก็จะกินกับข้อความที่กล่าวใน.รื่องต้นแห่งพระราชพงศาวดารกรุงทวาราวดี ว่าพระเจ้าสิริไชยเชียงแสนได้สร้างเมืองเทพนครขึ้น ส่วนพระเจ้าสิริไชยเชียงแสนซึ่งพงศาวดารกล่าวว่า เสวยราชย์อยู่ ณ เมืองเทพนคร ๒๕ พรรษานั้น เข้าใจว่าจะคงคลาดเคลื่อน ถ้าแม้จะเดาแล้วข้าพเจ้าคงจะเดาว่า ข้อที่พระเจ้าสิริไชยเชียงแสนเสวยราชย์อยู่ได้ ๒๕ พรรษานั้น ถ้าจริงเช่นนี้คงจะต้องนับรวมทั้งทอนด้วย คือไม่ใช่สร้างเทพนครแล้วจึงเป็นเจ้า คงเป็นเจ้าอยู่แต่ก่อนแล้ว และมาพักอยู่ที่เมืองเทพนครนั้นคงจะไม่สู้นานนักก่อนที่สิ้นพระชนม์ ส่วนข้อที่ว่าวงศ์พระเจ้าอู่ทองเดิมมาจากไหนแน่นั้นมีกล่าวกันอยู่สองทาง ทางหนึ่งว่าลงมาจากเมืองเชียงราย จึงเรียกพระราช

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

วงศ์นั้นในพงศาวดารว่าวงศ์เชียงราย แต่อีกทางหนึ่งว่ามาแต่เมืองสุพรรณ หรือสุวรรณภูมิ และว่าพระนามพระเจ้าอู่ทองนั้นเองเป็นพยานอยู่ว่า เดิมเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิหรือท้าวอู่ทอง และเมืองท้าวอู่ทองเก่าเดียวนกยังมีอยู่ใกล้เมืองสุพรรณบุรี การที่ท้าวอู่ทองต้องทิ้งเมืองสุวรรณภูมิมาสร้างกรุงทวาราวดีขึ้นใหม่นั้น เพราะว่าเกิดห่าขึ้นในเมืองสุวรรณภูมิ แต่ถ้าเป็นเช่นนั้นแล้วเหตุไฉนจึงยังมีกษัตริย์ครองเมืองสุพรรณอยู่ กล่าวคือ ขุนหลวงพงั่วซึ่งเป็นพระเชษฐาแห่งพระอัครมเหสีพระเจ้าอู่ทองนั้นเล่า ข้อนี้ขอให้ข้าพเจ้านึกสันนิษฐานเองว่าพระรามาธิบดีซึ่งเรียกว่าพระเจ้าอู่ทองนั้น ตามความจริงหาได้เป็นกษัตริย์วงศ์พระพรรษาเมืองสุวรรณภูมิไม่ เป็นแต่ไปได้ราชธิดาพระพรรษาเป็นมเหสีเท่านั้น และบางทีเวลาที่ไปเป็นเขยอยู่นั้นจะได้เป็นอุปราชครองกึ่งพระนครตามแบบโบราณก็ได้ ครั้นเมื่อพระพรรษาสิ้นพระชนม์แล้ว ขุนหลวงพงั่วผู้เป็นราชโอรสจึงได้ครองราชสมบัติสืบพระวงศ์มา ส่วนเรื่องราวที่ปรากฏอยู่ว่า ท้าวอู่ทองได้อพยพหนีห่านั้น อาจจะเป็นขุนหลวงพงั่วหรือพระราชธิดาขุนหลวงพงั่วก็ได้ ไม่จำเป็นจะต้องเจาะจงลงไปว่าเป็นองค์เดียวกับท่านที่ไปสร้างกรุงทวาราวดีภายหลัง ถ้าแม้ว่าท่านท้าวอู่ทองที่หนีจากสุวรรณภูมิเก่านั้น คือพระรามาธิบดีที่ ๑ กรุงทวาราวดีแล้ว ก็น่าจะถามว่า ถ้าเช่นนั้นขุนหลวงพงั่วได้คนที่ไหนมาสร้างสุพรรณใหม่ และต้องเข้าใจว่าพวกพ้องขุนหลวงพงั่วไม่มีน้อยๆ ต้องมีมากจึงได้เข้ามาแย่งราชสมบัติพระราเมศวรได้ ข้าพเจ้าจึงค่อนข้างจะเชื่อว่า พระรามาธิบดีที่ ๑ นั้นเป็นวงศ์เชียงรายจริง ตามที่พงศาวดารกล่าวและเชื่อว่าพระเจ้าศิริไชยเชียงแสนได้ลงมาจากเชียงรายมาตั้งอยู่ที่ใดที่หนึ่งทางเหนือน้อย ความประสงค์ของพวกเชียงรายก็คงอยากตั้งตัว

ขึ้นในทิศใต้ แต่พระเจ้าศิริไชยเชียงแสนเองยังมิทันจะเลือกชัยภูมิได้เหมาะก็สิ้นพระชนม์เสียก่อน จึงได้ตกมาเป็นหน้าที่ของพระเจ้าอู่ทองผู้เป็นราชโอรสเป็นผู้เลือกหาชัยภูมิสร้างกรุงทวาราวดีได้สำเร็จ ส่วนข้อที่ชาวเชียงรายจะสามารถเดินลงมาถึงแควน้อยได้ โดยไม่ถูกสุโขทัยและกำแพงเพชรกีดกันขัดขวางนั้น ถ้าคิดดูถึงเรื่องพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเมืองเชียงแสนลงมาสร้างเมืองพิษณุโลกได้แล้ว เหตุไฉนพระเจ้าศิริไชยเชียงแสนจะลงมาสร้างเทพนครทางแควน้อยไม่ได้ ต้องเข้าใจว่าตามความจริงพวกเชียงแสน เชียงราย กับพวกสุโขทัย กำแพงเพชรก็เป็นไทยด้วยกัน และมีเกี่ยวดองกันอยู่ด้วย เพราะฉะนั้นคงจะไม่สู้เกี่ยงกันอะไรกันนัก(๑)

เรื่องหลักศิลาขอมดำดิน

อนึ่ง วัดมหาธาตุ ราษฎรนับถือว่าเป็นสำคัญนัก เพราะกล่าวว่าเป็นที่พระร่วง (นายส่วยน้ำ) ได้มาทรงผนวชอยู่ ยังมีสิ่งที่เป็นพยานกันอยู่ คือขอมดำดินซึ่งตามนิทานว่าดำดินมาแต่นครธม มาโผล่ขึ้นในถานวัดกลางเมืองสุโขทัยเพียงแค่อก เห็นพระร่วงซึ่งผนวชเป็นภิกษุกวาดถานวัดอยู่ ขอมไม่รู้จักจึงถามหาพระร่วง พระร่วงก็บอกว่าให้ขอมรออยู่ก่อนจะไปตามพระร่วงมาให้ กายขุนขอม

(๑) ดูอธิบายความเพิ่มเติม หมายเลข ๒ ข้างท้าย

ก็เลยกลายเป็นศิลาติดอยู่ที่ลานวัดนั่นเอง ก้อนศิลาซึ่งสมมุติเรียกกันว่าขอมดำดินนั้นอยู่ในลานพระมหาธาตุข้างด้านใต้ ที่ยังแลเห็นได้นั่นเป็นรูปมนๆคล้ายหัวไหล่คนถ้าแม้ต่อศัรัยะเข้าก็พอจะดูคล้ายรูปคนโผล่ขึ้นมาจากดินเพียงหน้าอกได้ ศิลานั่นเบียดอยู่กับฐานพระเจดีย์องค์หนึ่ง แต่บัดนี้พระเจดีย์นั่นพังเสียมากแล้วจึงเห็นศิลานั่นได้ถนัด เมื่อแรกเห็นอยากจะใคร่เดาว่า เป็นศิลาจารึกอะไรสักอย่างหนึ่ง แต่เมื่อได้พิจารณาดูแล้วจึงเห็นว่าเป็นศิลาเกลี้ยง ๆ อยู่ ยิ่งเป็นที่น่าพิศวงยิ่งขึ้น ว่าเหตุไฉนจึงเอาก้อนศิลาเช่นนี้มาฝังไว้ในที่นี้ อย่างไร ๆ ก็เชื่อว่าไม่ใช่ศิลาที่เกิดอยู่ในพื้นที่นั่นเอง เพราะที่อื่น ๆ ก็ไม่เห็นมีก้อนศิลาเช่นนั่นจึงต้องเข้าใจว่ามีผู้นำมาปักไว้ จึงเกิดเป็นปัญหาขึ้นว่าเอามาปักไว้ทำไม นึกอยากจะเดาว่ามาปักไว้ทำหลักเมือง เพราะที่ตรงนั่นก็เป็นที่เกือบจะกลางเมือง การที่เข้าไปอยู่ในเขตวัดเช่นนั่นก็มีหนทางที่อาจจะเป็นไปได้ทางหนึ่ง คือพระเจ้ากรุงสุโขทัยองค์ใดองค์หนึ่งจะใคร่สร้างวัดที่ไว้พระมหาธาตุ เลือกได้ที่เหมาะกลางเมืองจึงสร้างลงไปริมหลักเมือง ซึ่งไม่เป็นข้อขัดข้องประการใด เช่นที่เมืองเชียงใหม่หลักอินทขีลบัดนี้ก็อยู่ในเขตวัดเจดีย์หลวง แปลความว่าหลักตั้งอยู่ก่อน วัดตามไปภายหลัง ที่นี่อาจจะเป็นได้เช่นเดียวกัน แต่ทางทิศเหนือวัดมหาธาตุ ริมวัดที่เรียกกันว่าวัดชนะสงครามนั้นมีสถานอันหนึ่งซึ่งราษฎรเรียกว่าศาลกลางเมืองได้แต่งให้พระวิเชียรปราการไปตรวจดูก่อนบอกว่าเข้าใจว่าจะเป็นหลักเมือง ครั้นไปดูเองภายหลังก็ลงเนื่อเห็นด้วยคอมเป็นเนินอยู่เฉยๆก่อน แต่ครั้นให้ถางและขุดลงไปจึงได้เห็นท่าทางพอเดาได้ว่า มีเสาแลงตั้งขึ้นไปทั้ง ๔ มุข มีมุมละ ๒ เสาซ้อนกันเป็น ๒ ชั้น ที่ตรงกลางเนินมีหลุมซึ่งเข้าใจว่าคงจะเป็นหลุมที่ฝังนิมิต ในหลุมนั่นมีศิลาแผ่นแบนตั้งอยู่แผ่นหนึ่ง แต่แตก

แยกเป็นสองชั้น ตรวจดูศิลานั้นแลเห็นเป็นลายอะไรเลือน ๆ จึงเหลือที่จะรู้ได้ว่าเป็นอะไร บางทีจะเป็นแผ่นศิลาที่ลงดวงของเมืองก็ได้ แต่ถูกขุดชำรุดและฝนชะจนลายหรืออักษรลบเลือนไปเสียสิ้นแล้ว รูปร่างสถานที่เดิมคงมีหลักคาเป็นสี่เหลี่ยมและมีเพิงรอบ ดังสันนิษฐานได้ตามเสาที่เหลืออยู่ ท่าทางก็ที่จะเป็นหลักเมืองได้ แต่ถึงแม้ที่นี่จะเป็นหลักเมืองก็ยังไม่ลบล้างข้อความที่สันนิษฐานเรื่องศิลาจอมดำดิน คืออาจที่จะเดาต่อไปว่า ครั้นเมื่อได้สร้างวัดมหาธาตุลงที่รวมหลักเมืองเดิมแล้วท่านต้องการจะขยายลานให้กว้างออกไปและต้องการทำการโยธาต่าง ๆ ในวัดนั้น ท่านจะเกิดรู้สึกขึ้นมาว่า การที่หลักเมืองมาอยู่ตรงนั้นก็ดี จึงคิดอ่านย้ายไปไว้เสียแห่งอื่นให้พ้น แต่หลักศิลาที่ปักไว้เป็นเครื่องหมายเดิมนั้นท่านไม่ได้ย้ายไป เพราะตัวหลักไม่เป็นของสำคัญ สำคัญอยู่ที่นิมิตต่างหาก หลักเป็นแต่เครื่องหมายให้ปรากฏว่าฝังนิมิตไว้ตรงไหนเท่านั้น เมื่อท่านได้ขุดเอานิมิตไปฝังไว้ที่แห่งอื่นแล้ว หลักนั้นก็เป็นหลักเหลว ๆ อยู่ดอย ๆ ไม่เป็นหลักเมืองอีกต่อไป การที่คิดไปว่าหลักเมือง คือหลักศิลาหรือไม้ที่ปักให้แลเห็นปรากฏอยู่นั้นเห็นว่าเป็นการเข้าใจผิด เพราะได้ยินเรียกว่า "หลักเมือง ๆ" ก็เลยจับเอาคำหลักนั้นมาถือมั่น ว่าหลักเมืองจำจะต้องเป็นหลักทำด้วยไม้หรือศิลาปักแต่อย่างเดียว ตามความจริง "หลัก" ไม่ได้แปลได้เฉพาะแต่ว่าเสา "หลัก" จะแปลว่ามั่นก็ได้ เช่นคำที่เรียกว่าผู้นั้นผู้นี้เป็นหลัก ไม่ได้หมายความว่าผู้นั้น ๆ เป็นเสาเลย หมายความว่าเป็นคนสำคัญมั่นคงต่างหาก ถ้าแม้จะเกิดเป็นปัญหาขึ้นว่า ไหน ๆ ท่านจะย้ายหลักเมืองสุโขทัยนั้นทั้งทีแล้วท่านจะชะลอเสาศิลาที่หมายไปด้วยไม่ได้หรือ ต้องตอบว่าก็คงได้แต่ค่อนข้างจะลำบาก เพราะศิลาจอมดำดินนั้นไม่ใช่เล็ก โตกว่าอ้อม ทั้งยังฝังอยู่ในดินเดียวนี้ราว

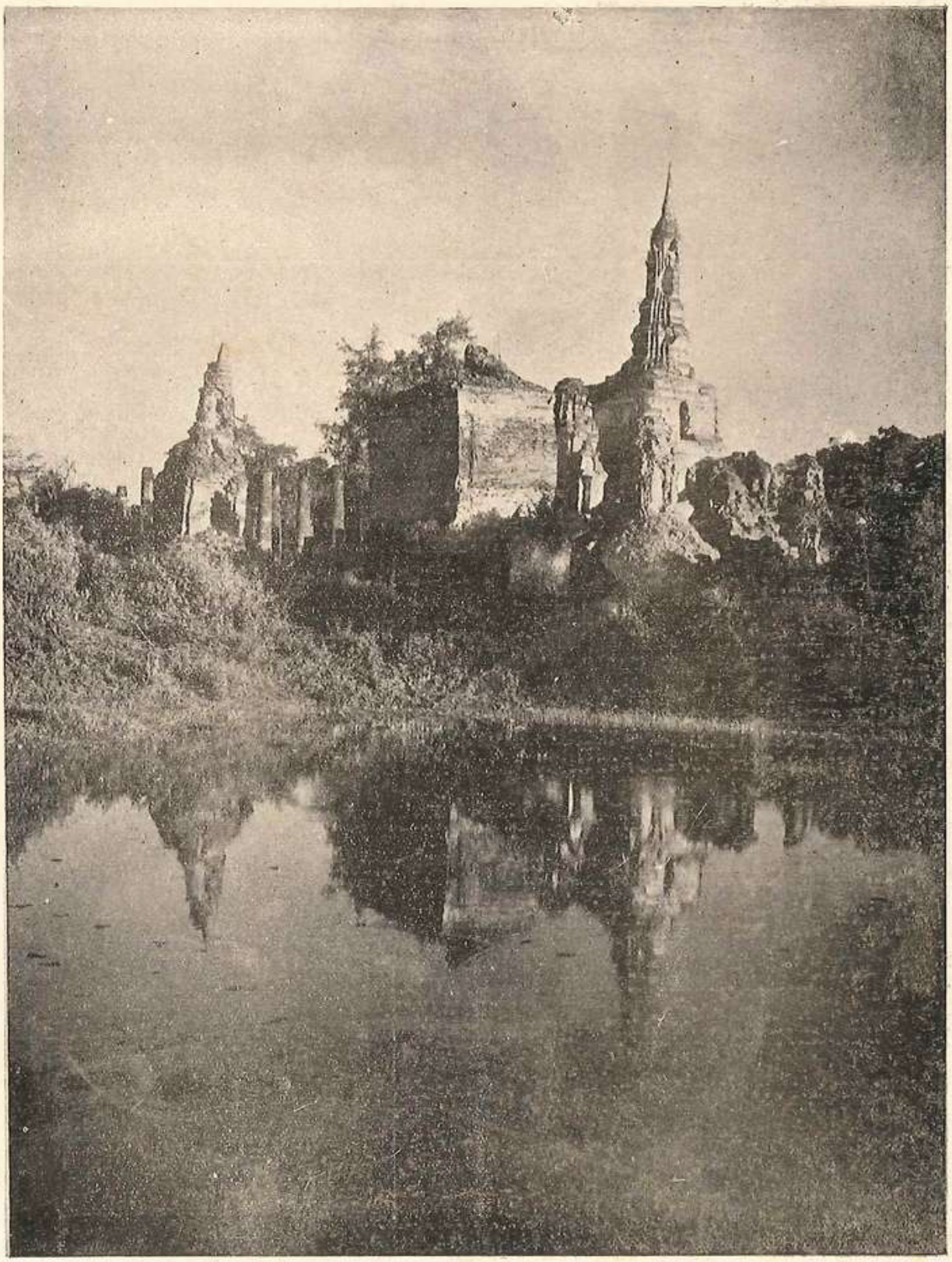

บริเวณวัดพระมหาธาตุ

เมืองสุโขทัย

วิหารหลวงซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระศรีสากยมุนี
อยู่ในบริเวณวัดพระมหาธาตุ เมืองสุโขทัย

๒ ศอก ในกาลบัดนี้ปลายอยู่เพียงเสมอพื้นดิน แต่พิจารณาดูเห็นรอยถูกต่อยมาก พระยาอุทัยมนตรีสืบได้ความมาจากคนชราที่อยู่ใกล้ที่นั้นว่าได้เคยเห็น "ขอม" นั้นสูงกว่าพื้นดินขึ้นมากว่าศอก และได้ความว่าชาวเมืองพอใจต่อยเป็นชันเล็ก ๆ ไปฝนเข้ากับยานิยมกันว่ามีรสทั้งเปรี้ยวทั้งหวานทั้งเค็ม เป็นยาอย่างประเสริฐนัก ว่าแก้โรคภัยต่าง ๆ ได้สารพัด ได้นิยมกันมาเช่นนี้นานแล้ว ยังมาตอนหลังผู้มาเที่ยวชอบต่อยขึ้น "ขอม" ไปเป็นที่ระดกอีก และ "ขอม" นั้นก็เป็นศิลาแดงต่อยง่าย เพราะฉะนั้นขอมจึงเหลืออยู่น้อยเท่านี้ แต่บัดนี้ผู้ว่าราชการเมืองได้ประกาศห้ามมิให้ผู้ใดผู้หนึ่งต่อยหรือทำอันตรายศิลานี้อีกแล้ว จึงพอจะเป็นที่หวังได้ว่าคนที่จะไปเมืองสุโขทัยต่อ ๆ ไปในกาลเบื้องหน้าคงจะยังได้ดู "ขอมดำดิน" ศิลานี้เดิมจะสูงพ้นดินเท่าไรก็เหลือเดา เพราะไม่ทราบว่าได้ต่อยกันมากี่สิบปีแล้ว แต่อย่างไร ๆ ก็คงเป็นศิลาที่ใหญ่มากอยู่ และการที่จะถอนขึ้นและชะลอไปจากที่นั้น หน้าที่ท่านจะเห็นว่าความลำบากจะไม่สมกับเหตุ ท่านจึงทิ้งไว้ให้คนภายหลังแต่งเรื่องราวประกอบจนวิจิตรพิสดารหนักหนา ยังมีเหตุอันอื่นที่ทำให้สันนิษฐานว่า "ขอม" เป็นเสาหลักเมืองเดิม คือพิจารณาดูรูปพรรณสัณฐานก็ดูสมควร นึกดูถึงเสาหลักเมืองอื่น ๆ ที่ได้เห็นมาแล้วก็ดูขนาด ๆ กัน และการที่ชาวเมืองนับถือว่าศิลานี้ฝนกินเป็นยาวิเศษ ก็ดูยิ่งจะเป็นพยานขึ้นอีกประการหนึ่ง เพราะหลักเมืองที่เมืองอื่น ๆ ก็มักนิยมว่ารักษาโรคภัยไข้เจ็บได้ต่าง ๆ เช่นหลักเมืองนครราชสีมาเป็นต้น ตามได้กล่าวมานี้ ก็เป็นแต่ความเห็นส่วนตัวแต่ข้าพเจ้าผู้ชำนาญในโบราณคดีจะวินิจฉัย(๑)

(๑) ดูอธิบายความเพิ่มเติม หมายเลข ๓ ข้างท้าย

เรื่องเมืองสวรรคโลก

เมืองสวรรคโลกนี้ จะหาหลักฐานให้ดีเท่าที่เมืองสุโขทัยยาก เพราะไม่ได้อาศัยข้อความจารึกในหลักศิลาเช่นสุโขทัย พระเจ้าขุนรามคำแหงหรือก็อยู่เสียที่เมืองสุโขทัย จึงไม่ใคร่ได้เล่าเรื่องเมืองสวรรคโลกหรือศรีสัชนาลัย ตามความที่สันนิษฐานประกอบจากข้อความในหลักศิลาเมืองสุโขทัยทั้งสองหลัก คงได้ความว่าในสมัยที่ใกล้ ๆ กับอายุของหลักศิลานั้น สุโขทัยเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรไทย คือราชา ผู้เป็นใหญ่ในรัฐจังหวัด ซึ่งเราเรียกว่าเมืองเหนือ บัดนี้ได้สถิตอยู่ ณ เมืองสุโขทัย ตามที่พอจะรู้ได้อยู่นั้น ๕ องค์ คือ

(๑) พระเจ้าศรีอินทราทิตย์ (พระราชบิดาพระเจ้ารามคำแหง)

(๒) พระเจ้าบาลเมือง (พระเชษฐาพระเจ้ารามคำแหง)

(๓) พระเจ้ารามคำแหง (ผู้จารึกหลักศิลาที่ ๑)

(๔) พระเจ้าฦๅไทย หรือพระบาทสมเด็จพระกมรเตงอัคคฤทัยไชยเชฐสุริยวงศ์ (โอรสพระเจ้ารามคำแหง)

(๕) พระเจ้าธรรมิกราช หรือพระบาทสมเด็จพระกมรเตงอัครสุริยพงศ์รามมหาธรรมิกราชาธิราช (โอรสพระเจ้าฦๅไทย และผู้จารึกหลักศิลาที่ ๒ กับหลักศิลาเมืองกำแพงเพชร)

ส่วนเมืองสวรรคโลกในระหว่างนี้เข้าใจว่า มีเจ้าอยู่ครองเหมือนกัน แต่สุโขทัยเป็นเมืองใหญ่กว่า หรือจะเป็นเมืองลูกหลวงของสุโขทัย ในหลักศิลาที่ ๒ ปรากฏอยู่ว่าพระเจ้าธรรมิกราชได้ไปครองเมืองศรีสัชนาลัยอยู่ จนพระเจ้าฦๅไทยประชวรหนักในเมืองสุโขทัยเกิดกบฏขึ้น จึงได้ยกทัพไปสุโขทัยปราบพวกคิดมิชอบแล้วขึ้นครองราชสมบัติแทนพระราชบิดา แต่ถึงเมื่อพระเจ้าธรรมิกราชมาครองสุโขทัยอยู่แล้วเช่นนั้นก็ดี ต้องเข้าใจว่าศรีสัชนาลัยหาได้ว่างอยู่เปล่าไม่ เพราะมีปรากฏอยู่ในข้อความที่จารึกหลักศิลาที่ ๒ นั้นว่า พระเจ้าธรรมิกราชทรงรำลึกถึงพระเชษฐาที่ครองเมืองศรีสัชนาลัยอยู่ จึงเสด็จไปเยี่ยมดังนี้ จะต้องสันนิษฐานได้สองประการ ประการหนึ่งว่าพระเจ้าธรรมิกราชชิงเอาราชสมบัติในกรุงสุโขทัยแล้ว ได้พระเชษฐาไปอยู่เสียเมืองศรีสัชนาลัย หรืออีกประการหนึ่งพระเจ้าธรรมิกราช ตั้งแต่ยังเป็นมหาอุปราชกรุงสุโขทัยอยู่นั้น ไปได้พระธิดาแห่งราชาเมืองศรีสัชนาลัยเป็นชายา จึงเลยไปอยู่ที่เมืองนั้น ครั้นเมื่อได้ราชสมบัติในกรุงสุโขทัยแล้ว พระราชโอรสแห่งพระราชาเมืองศรีสัชนาลัย ก็คงอยู่ครองเมืองสืบสันตติวงศ์ต่อไปตามประเพณี และโดยเหตุที่ท่านผู้นี้เป็นพระเชษฐาแห่งชายา พระเจ้าธรรมิกราชก็เลยเรียกเชษฐาด้วย ซึ่งไม่ประหลาดอะไร เพราะถูกต้องตามราชประเพณีโบราณที่พระราชานับเนื่องเป็นญาติวงศ์กันหมด สุโขทัยในเวลานั้นคงจะเป็นเมืองหลวงแห่งคณะไทยฝ่ายเหนืออย่างเช่นที่กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองหลวงแห่งคณะไทยฝ่ายใต้ และถ้าจะปรียบเทียบกันต่อไปอีกก็พึงจะกล่าวได้ว่ากรุงสุโขทัยกับเมืองศรีสัชนาลัยเกี่ยวข้องกันเท่าๆกับกรุงทวาราวดีกับเมืองสุพรรณเมื่อสมัยพระเจ้าอู่ทองฉะนั้น คือศรีสัชนาลัยก็ไม่ได้เป็นข้าสุโขทัย และสุพรรณก็ไม่ได้เป็นข้ากรุงทวาราวดี เป็นแต่ปรองดองเป็นพวกเดียวกัน เพื่อ

ประโยชน์แห่งกันและกัน แต่ธรรมดาเมืองที่รวมกันเข้าเป็นก๊กเช่นนั้น จำจะต้องยกเมืองใดเมืองหนึ่งขึ้นเป็นหัวหน้าก๊ก เพื่อจะได้มีความคิดให้ตรงกันเท่านั้น ถ้าจะเปรียบกับการในสมัยใหม่นี้ ก็ต้องเปรียบกับประเทศเยอรมนี ซึ่งมีนครรวมกันอยู่หลายนคร แต่ละนครก็มีเจ้ามีขุนปกครองอยู่ แต่เพื่อประโยชน์ที่จะป้องกันตัวให้แข็งแรงขึ้น ได้พร้อมใจกันสมมุติเลือกราชาแห่งกรุงปรุสเซียให้เป็นหัวหน้าก๊ก เรียกตามภาษาเยอรมนีว่า "ไกเซอร" (อังกฤษเรียก "เอมเปเรอ" ดังนี้ การที่ได้สมมุติเลือกให้เป็นหัวหน้าก๊กเช่นนี้แล้ว ไม่ใช่ว่าพระราชาแห่งกรุงปรุสเซียนั้น จะยกพระองค์เป็นราชาธิราช เช่นพระเจ้าจักรพรรดิได้ฉันใด เข้าใจว่าพระเจ้ากรุงสุโขทัยก็คงจะไม่เป็นพระเจ้าจักรพรรดิเช่นกัน)

พงศาวดารเหนือดูมักกล่าวถึงเรื่องสร้างเมืองสวรรคโลกละเอียดละออมาก แต่ไม่ได้มีกล่าวถึงเรื่องเมืองสุโขทัยเลย ไปมีกล่าวถึงต่อเมื่อเล่าเรื่องพระร่วงแผลงอิทธิฤทธิ์ทำน้ำใส่ชะลอมเท่านั้น ส่วนสวรรคโลกยกกล่าวเสียยืดยาว ว่าฤาษีสัชนาลัยกับฤาษีสิทธิมงคล เป็นผู้มาชี้ให้พวกพราหมณ์บุตรหลานสร้าง มีบาธรรมราชเป็นประธาน บาธรรมราชนั้นพระฤาษีตั้งแต่งไว้ให้ครองเมืองสวรรคโลกให้นามเรียกว่าพระยาธรรมราชา นับว่าเป็นต้นวงศ์กษัตริย์ในเมืองศรีสัชนาลัย ส่วนเมืองที่พระยาธรรมราชาสร้างขึ้นนั้นว่ากว้าง ๕๐ เส้น ยาว ๑๐๐ เส้น กำแพงหนา ๘ ศอก สูง ๔ วา ภายหลังเมื่อมีข่าวว่าพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเมืองเชียงใหม่จะยกทัพลงมาพระเจ้าพสุจราชผู้ครองเมืองศรีสัชนาลัยในเวลานั้น ได้สั่งขุนไตรภพนาถจัดการเตรียมรับทัพเชียงราย ให้ยอกำแพงเข้าไปเป็นป้อมให้รอบเมือง จึงเข้าใจว่าในสมัยนี้ได้แก้ไขเมืองแปลกไปกว่าที่เป็นอยู่เดิมไม่มากก็น้อย

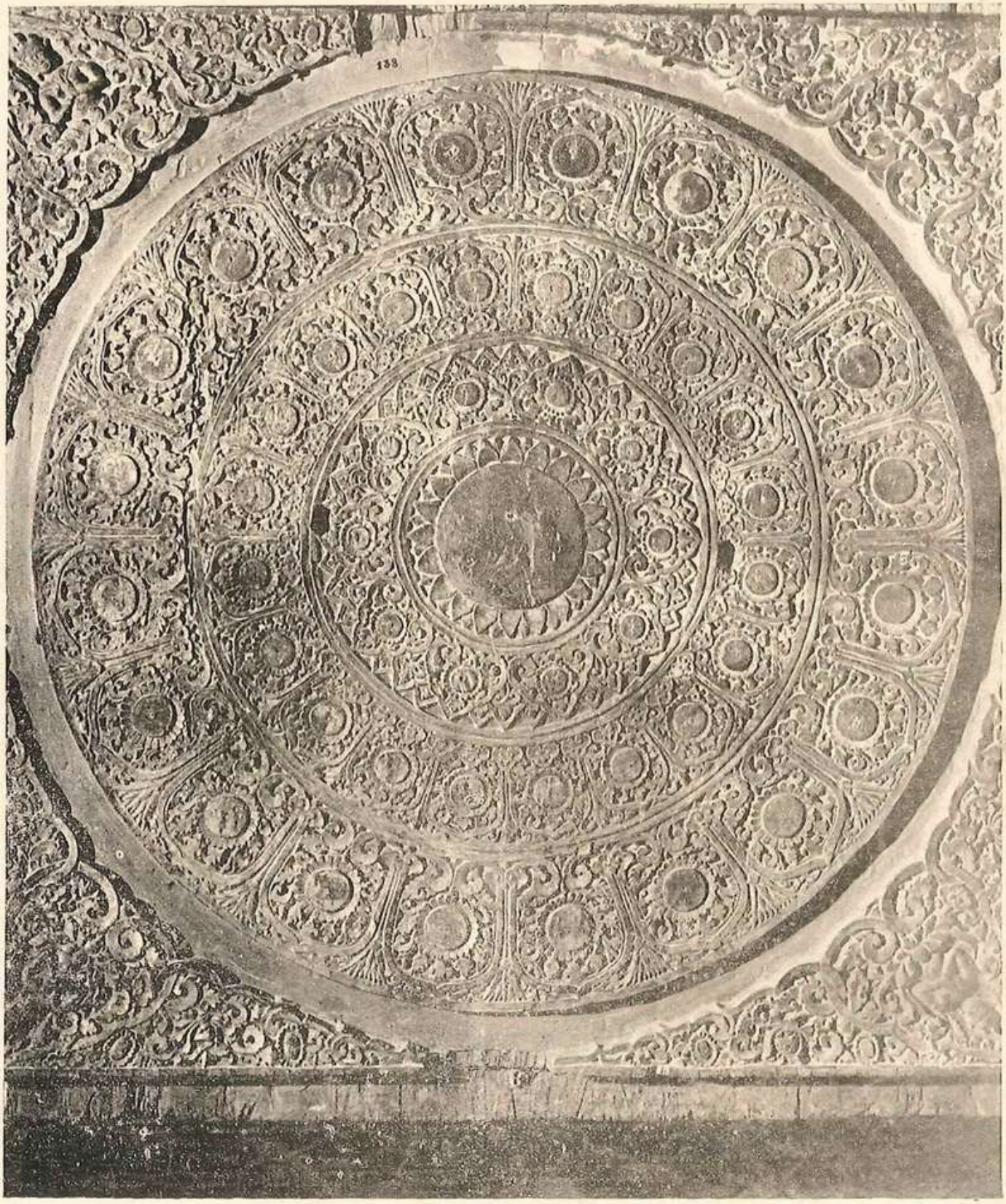

แผ่นไม้ปูลูจำหลักลาย
เพดานพระปรางค์วัดศรีรัตนมหาธาตุ เมืองเชลียง
ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์ศาลากลางจังหวัดสุโขทัย

แต่พงศาวดารเหนือนั้น ถ้าใครถือยึดมั่นเป็นตำราเป็นหลักคงต้องยุ่งเป็นแน่ ศักราชนั้นไม่ต้องบ่วยกล่าว ถ้าจะไม่ลงไว้เสียเลยแทบจะดีกว่า ลงไว้ทำให้ยุ่งไม่เป็นท่า ถึงเรื่องราวต่าง ๆ ก็สับสนจับโน่นชนนี่ยุ่ง แต่จะปรับว่าเป็นเหลวไหลไปทั้งหมดนั้นไม่ได้ เพราะบางเรื่องก็มีมูล หากเล่ากันไปเล่ากันมาคลาดเคลื่อนเลอะเทอะไปเท่านั้น ลองจับตรวจดูแต่เรื่องพระร่วงเท่านั้น ก็จะพอเห็นเป็นตัวอย่างได้เก็บมาเป็นตอน ๆ เฉพาะที่เกี่ยวแก่พระร่วงคงได้ความดังต่อไปนี้

๑. จุลศักราช ๗๖ มีกุน พระยาอภัยคามมณี เจ้าเมืองหริภุญชัยนครออกไปจำศีลอยู่ในเขาใหญ่ ร้อนถึงอาสนะนางนาค ๆ ก็ขึ้นมาในภูเขาใหญ่ พบพระยาจำศีลอยู่ก็มาเสพเมถุนด้วยกัน นางนาคอยู่ได้ ๗ วันก็ดำกลับลงไป พระยาอภัยคามมณีจึงให้ผ้ารัตกำพลและพระธำมรงค์ไปกับนางนาค อยู่มานางนาคมีครรภ์แก่ขึ้นไปที่ภูเขาใหญ่ประสูติกุมาร ผ้าและแหวนนั้นนางนาคก็ให้แก่ลูกคน แล้วก็หนีลงไปเมืองนาค มีพรานผู้หนึ่งมาพบกุมาร พรานก็เก็บเอาไปเลี้ยงไว้เป็นบุตรบุญธรรม ต่อมาพระยาอภัยคามมณีใช้ให้เสนาอำมาตย์สร้างปราสาท พรานนั้นต้องเกณฑ์มาทำงานด้วย จึงเอากุมารบุตรบุญธรรมเข้าไปด้วย ก็ไปเกิดมีมหัศจรรย์ต่างๆขึ้น จนพระยาอภัยคามมณีทรงทราบความและทรงทราบว่ากุมารนั้นเป็นพระราชโอรสของพระองค์ เพราะจำผ้าและแหวนได้ จึงเลยรับกุมารนั้นไว้ในวัง ให้นามว่าเจ้าอรุณราชกุมาร เลี้ยงไว้ด้วยกันกับเจ้าฤทธิกุมารซึ่งเป็นโอรสเกิดด้วยพระมเหสีมนุษย์

๒. "พระยาอภัยคามมณีมาคิดแต่ในพระทัยว่า เมืองใดจะสมควรแก่ลูกแห่งกูนี้จึงเห็นแต่เมืองสัชนาลัยยังแต่พระราชธิดาแลพระราชบุตรหามิได้ และพระยาอภัยคามมณีจึงเอาเจ้าอรุณราชกุมารเป็นพระยาในเมืองสัชนาลัย ก็ได้นามชื่อพระ-

ยาร่วง” ตามข้อความนี้ ถ้าอ่านแปลความในเข้าไปอีก ต้องแปลว่าเอาเจ้าอรุณราช มาอภิเษกกับนางพระยาในเมืองสัชนาลัย และวงศ์กษัตริย์เดิมไม่มีใครสืบสันตติวงศ์ เจ้าอรุณจึงได้ครองเมืองสัชนาลัยต่อมา ส่วนนามที่เรียกว่าพระยาร่วงหรือพระร่วงนั้นพระยาประชากิจกรจักรได้กล่าวเดาไว้ในหนังสือเรื่องพงศาวดารโยนกว่า น่าจะมาแต่คำว่าพระเจ้าหลวงพญาหลวงเมืองสุโขทัย แต่หากจะเขียนอักษรผิดตัวเขียนหลวงเป็นร่วง คนจะชอบตกชอบร่วงไม่เห็นมี ความเห็นของข้าพเจ้าเองไม่ตรงกับพระยาประชากิจ ฯ ข้าพเจ้าเห็นว่าอาจจะชื่อร่วงได้ แต่ร่วงในที่นี้ไม่ใช่แปลว่าตก แปลว่าสว่างคือคำเดียวกับรุ่งนั่นเอง ที่คิดเช่นนี้คือเห็นว่าชื่อของพระร่วงนั้น ตามพงศาวดารเหนือกว่าชื่ออรุณราช แปลได้ว่ารุ่งและในชินกาลมาลีนี้กล่าวนามราชาสุโขทัยไว้องค์หนึ่งว่าโรจนราช โรจนนี้คือรุ่งอีก ภาษาเราเดี๋ยวนี้ยังมาใช้เป็นคำควบกันอยู่ว่ารุ่งโรจน์หรือรุ่งเรือง เพ่งเล็งความอย่างเดียวกัน เพราะฉะนี้การที่คนจะชื่อรุ่งนั้นดูไม่ขัดขวางอย่างไร ถ้าเป็นราชา เรียกว่าพระรุ่งดูจะออกดี ๆ เสียอีก

๓. พระร่วงนั้นต้องพุทธทำนาย “อายุพระองค์เจ้าได้ ๕๐ ปี พอคำรบพระพุทธศักราชได้ ๑๐๐๐ ปี จุลศักราช ๑๓๙ ปีมะโรง นพศก” จุลศักราชในที่นี้ไม่ใช่ที่เราใช้กันอยู่ในกาลบัดนี้ ปีมะโรงจึงเป็นนพศกได้ แต่ถ้าจะยอมหลับตาไม่ดูศักราชเสียที่หนึ่งก็อ่านต่อไปได้ความว่า “จึงคนอันเป็นใหญ่กว่าคนทั้งหลาย นำเอาช้างเผือกงาดำกับเชียวงูมาถวายแก่พระองค์ ด้วยบุญที่พระองค์ทำหุ่นช้างใส่ดอกไม้ถวายแก่พระพุทธเจ้าแต่ชาติก่อน และเมื่อพระองค์จะลบศักราชพระพุทธเจ้าจึงให้นิมนต์พระอชิตเถรและพระอุปคุตเถรและพระมหาเถรไตยลายคือพราหมณ์ เป็นเชื้อมาแต่พระ-

รามเทพ (พราหมณ์พฤฒิบาศกระมัง) และพระอรหันต์เจ้าทั้ง ๕๐๐ พระองค์ ทั้งพระพุทธโฆษาจารย์วัดรังแร้งและชุมนุมพระสงฆ์เจ้าทั้งหลาย ณวัดโคกสิงคารามกลางเมืองสัชนาลัยและท้าวพระยาในชมพูทวีป คือไทย และลาว มอญ จีน พม่า ลังกา พราหมณ์เทศเพศต่าง พระองค์เจ้าให้ทำหนังสือไทยเฉียงมอญพม่าไทย และขอมเฉียงขอมมีมาแต่นั้น" เรื่องทำหนังสือนคงจะมีมูลเหตุอยู่ที่พระเจ้ารามคำแหงคิดทำหนังสือดังปรากฏอยู่ในคำจารึกหลักศิลาที่ ๑ ว่า "เมื่อก่อนลายสือไทยนี้บ่มี ๑๒๐๕ ศกปีมะแม พ่อขุนรามคำแหงหาใคร่ใจในใจแลใส่ลายสือไทยนี้ ลายสือไทยนี้จึงมีเพื่อขุนผู้นั้นนไว้ใส่ใจ ขุนพระรามคำแหงนั้นหากเป็นท้าวเป็นพระครูแก่ไทยทั้งหลาย หาเป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลาย ให้รู้บุญรู้ธรรมแท้แก่คนอันมีในเมืองไทย" ข้าพเจ้าอยากจะเดาต่อไปว่าสุภาษิตพระร่วงนั้น ได้เริ่มเก็บรวบรวมขึ้นในสมัยพระเจ้ารามคำแหงนเหมือนกัน แต่คงจะไม่ใช่เป็นของคน ๆ เดียวแต่ง คงจะได้แต่งกันหลายคน และไม่ใช่แล้วเสร็จในคราวเดียว แต่งเพิ่มเติมต่อกันหลายยุค จึงมีข้อความซ้ำกันอยู่บ้าง หากสำนวนผิดกันเท่านั้น

๔. "พระยาร่วงมีพระราชโองการตรัสแก่เจ้าฤทธิกุมารว่า พระยากรุงจีนเหตุใดจึงมิมาช่วยสบศักราช มาเราพี่น้องจะไปเอาพระยากรุงจีนมาเป็นข้าเราให้ได้" ต่อนั้นไปก็เล่าเรื่องพระร่วงกับอนุชาไปเมืองจีน พระยากรุงจีนกลัวบารมีให้คนออกมารับขึ้นไปบนเรือนหลวง รับเสด็จอย่างอ่อนน้อม แล้วยกนางราชธิดาให้แก่พระยาร่วง ผ่าตรามังกรออกเป็นสองภาค ข้างหางให้พระราชธิดา พระร่วงพานางพสุจเทวีชายานั่งลงเรือ พร้อมด้วยเจ้าฤทธิกุมารและฝูงจีนทั้งหลาย ๕๐๐ เป็นบริวาร ใช้สำเภาไปได้เดือนหนึ่งถึงเมืองสัชนาลัย มีจีนมาทำถ้วยชามแต่นั้นมา เรื่องพระร่วง

ไปเมืองจีนนี้หาหลักฐานอะไรไม่ได้เลย แต่ถ้าแม้จะไปจริงก็ดูเหมือนจะได้ ไม่ขัดขวางอันใด แต่ที่ว่าจะไปต่อว่าเรื่องไม่มาช่วยลบศักราชนั้น ดูกระไรอยู่ น่าจะไปเพื่อประสงค์ประโยชน์อย่างอื่น คือเมืองจีนในสมัยนั้น ต้องเข้าใจว่าไทยเรานับถือเป็นเมืองที่จะเจริญรุ่งเรืองอย่างยิ่ง น่าจะไปดูความเจริญและวิธีปกครองหรือการอื่น เพื่อเก็บจดจำมาใช้ในเมืองไทยบ้าง

๕. "เมืองพิไชยเชียงใหม่มีแต่พระราชธิดา และหาพระราชบุตรมิได้ อำมาตย์เมืองพิไชยเชียงใหม่จึงกราบทูลขอพระราชทานเจ้าฤทธิกุมาร จะให้ไปเสวยราชสมบัติสืบตระกูลมิให้ขาดเสียได้ และสมเด็จพระเจ้าอรุณราช จึงพระราชทานเจ้าฤทธิกุมารผู้เป็นน้องเสด็จขึ้นไปด้วยกัน และให้เจ้าพสุจกุมารอยู่รักษาเมืองกับนางพสุจเทวี" เจ้าพสุจกุมารนี้แต่ไหนแต่ไรมาก็ไม่ได้ยินชื่อเลย พึ่งมาโผล่ขึ้นเมื่อตอนต่อจากเรื่องกลับมาจากเมืองจีนแล้ว "จึงเอาพสุจกุมารผู้เป็นน้อง ตั้งพระราชวังอยู่นอกเมือง และเจ้าพสุจกุมารเจ้าฤทธิกุมาร เป็นอันรักใคร่กันเป็นนักหนา มิได้กันทาโทษาแก่กันไปมาด้วยกัน เข้าไปถวายบังคมด้วยกันมิได้ขาดในพระราชวัง" ดังนี้จะพึงรู้ได้อย่างไร พสุจกุมารนี้เป็นน้องพระอรุณราชเอง หรือน้องพระมเหสีก็ดูไม่แจ่มแจ้งนัก แต่อย่างไร ๆ เห็นได้ว่าเป็นที่ไว้วางใจกันมาก จึงมอบให้รักษาพระนครเวลาเสด็จไม่อยู่ได้ ส่วนพระยาร่วงขึ้นไปส่งพระฤทธิกุมารน้องชาย อภิเษกให้ครองเมืองเป็นพระยาอยู่กับนางมลิกาเทวี แล้วก็เสด็จกลับคืนมาเมืองพระองค์ดังเก่า

๖. "พระยาร่วงขณะนั้นคะนองนัก มักเล่นเบียและเล่นว่าวไม่ถือตัวว่าเป็นท้าวเป็นพระยา เสด็จไปไหนก็ไปคนเดียว และพระองค์เจ้าก็รู้ทั้งบังเหลือมรู้จัก

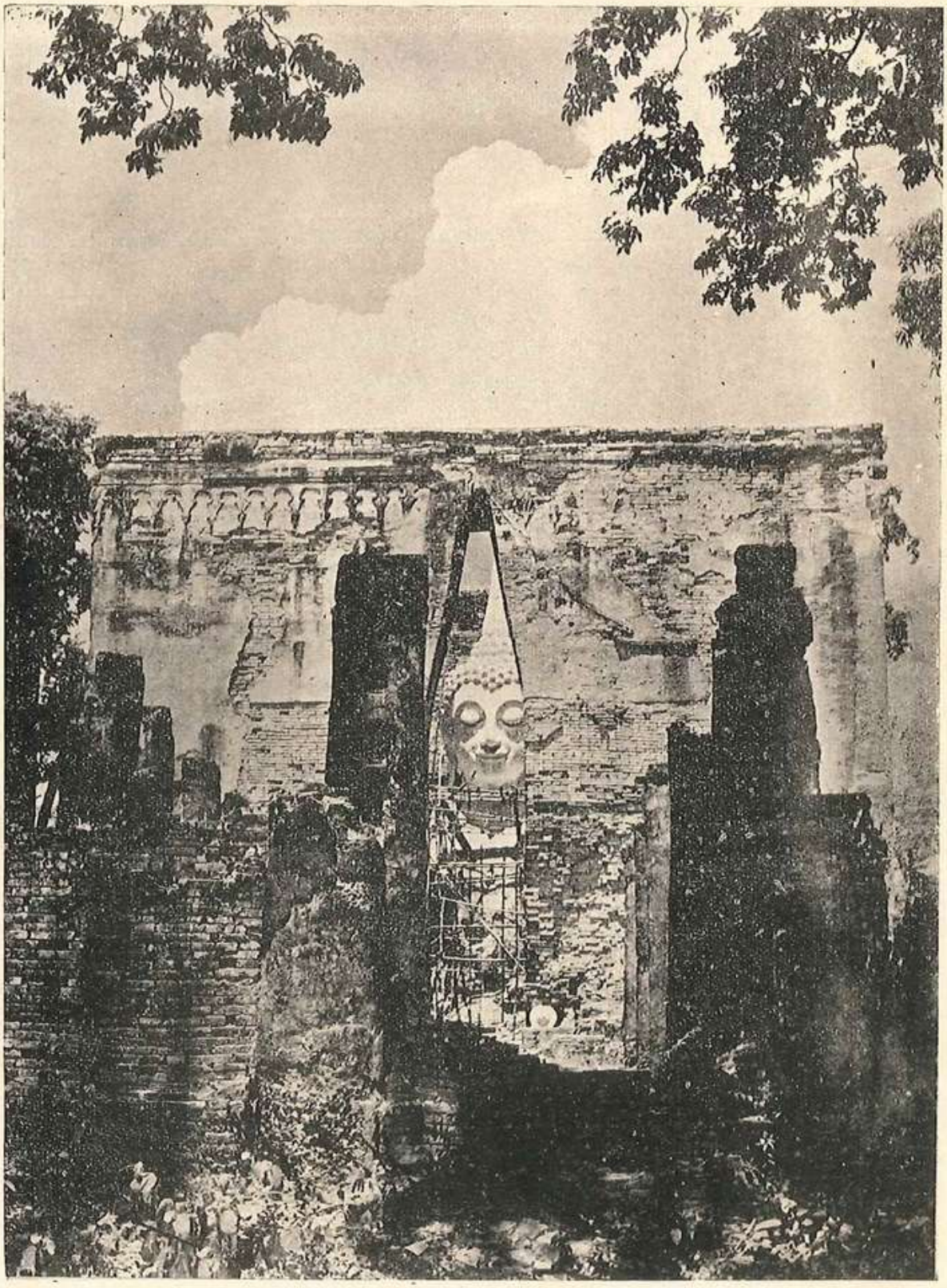

มณฑป วัดศรีชุม

เมืองสุโขทัย

ไตรเพททุกประการ ว่าให้ตายก็ตายเอง ว่าให้เป็นก็เป็นเอง อันหนึ่งขอมผุดขึ้นมาแล้วก็กลายเป็นหินแดง และขอมก็ขึ้นไม่ได้ด้วยวาจาสัจแห่งพระองค์ ๆ ได้ทำบุญแต่ชาติก่อนมา และเดชะแก้วอุทกปราสาทพระยากรุงจีนหาให้มาแก่พระองค์ ๆ จะไปได้ ๗ วันน้ำมิเสวยก็ได้" ในตอนนี้เห็นได้ถนัดยิ่งกว่าตอนอื่น ว่าจับโน่นชนนี่ ตะกันไปจนเชื่อมหัวต่อไม่ติด คน ๆ เดียวมีนิสัยได้สองอย่างเกือบตรงกันข้าม อย่างหนึ่งเป็นนักเลงกักขละต่าง ๆ อีกอย่างหนึ่งเป็นคนดีมีอภินิหารต่าง ๆ หรือเพราะความที่เชื่อถือวิทยาอาคมนั้นเองทำให้เป็นคนเก่งกักขละไป เหมือนเช่นคนเก่งในชั้นเรา ๆ นี้ ถ้าเป็นเช่นนี้ก็ดูไม่ตรงกับที่กล่าวไว้ว่า "ตั้งแต่ทำบุญให้ทานรักษาศีล" เมื่อกลับมาจากเมืองจีนใหม่ ๆ และก่อนหน้าที่จะขึ้นไปส่งพระฤทธิกุมารนั้น พระร่วงเป็นคนเรียบร้อยดี ครั้นกลับมาจากเมืองพิไชยเชียงใหม่แล้ว จึงมาเกิดเล่นเบียเล่นว่าวและประพฤติตนกักขละขึ้น ถ้าเช่นนี้มิต้องซัดหรือว่าใจไปแตกมาจากเหนือถ้าจะนึกดูตามเรื่องที่ได้กล่าวมาแล้วดูไม่น่าจะเป็นไปได้เลย เมื่อสวรรคตราชนั้นอายุพระร่วงก็ถึง ๕๐ ปีแล้ว คนที่อายุถึงเพียงนี้แล้วไม่น่าจะใจแตกไปได้ถึงเพียงนั้นเลย ส่วนเรื่องขอมกลายเป็นแดงที่แย้มขึ้นไว้นิดหนึ่งในก่อน ก็ชากับเรื่องพระร่วงที่ตักน้ำใส่ชะลอม ซึ่งตามพงศาวดารเหนือเองกล่าวว่าเป็นคนละคนกับท่านที่สวรรคตราช ขอมจะดำดินมาให้ถูกสาปกลายเป็นหินไปถึง ๒ ครั้งทีเดียวหรือ

๗. ใช่ว่าจะหมดเรื่องราวอยู่เพียงเท่านี้ การชักว่าวของพระร่วงยังทำให้เกิดเหตุยุ่งใหญ่อีก คือว่าว ขาดลอยไป ตกที่เมืองตองอูไปติดอยู่บนปราสาท พระร่วงตามว่าวไปถึงเมืองตองอู ครั้นเวลาค่ำก็สอบเข้าไปทำชู้ด้วยธิดาพระยา

ตองอู เท่านี้ยังไม่พอมีหน้าซ้ำเมื่อจะขึ้นหยิบว่านั้น ยังได้ให้พระยาตองอูยืนอยู่แล้วขึ้นเหยียบบ่า ครั้นเออมยังไม่ถึงก็เหยียบขึ้นไปบนหัวอีกทีหนึ่ง ประพฤติเหมือนกับเด็กหนุ่มคะนองแท้ๆ เพราะฉะนั้นเมื่อภายหลังพระยาตองอูสาวไส้ใส่ตพานทองไว้ แล้วส่งตัวคืนไปนั้นดูเป็นการควรอยู่บ้าง เรื่องนี้ต้องกล่าวท้วงอย่างเช่นในข้อ ๖ นั้นอีก คือว่าความประพฤติพระร่วงไม่สมกับคนที่อายุเกินกว่า ๕๐ ปีขึ้นไปแล้วเลย เรื่องพระร่วงไปทำวุ่นวายในเมืองตองอู อ่านดูคล้ายเรื่องพระร่วงไปผิดเมียพระยางำเมืองเจ้าเมืองพเยา จนต้องไปเชิญพระยาเมงรายเมืองเชียงรายมาพิพากษา ซึ่งพระยาประชากิจกรจักรได้เล่าไว้ใน หนังสือเรื่องพงศาวดารโยนก (หน้า ๗๐) นั้น จึงน่าสงสัยว่าจะเป็นเรื่องเดียวกันนั่นเอง เผอะๆเวลาเท่านั้น

๘. "ครั้นพระร่วงเจ้ามาถึงเมืองสัชนาลัย และมายังพระอัครมเหสีและพระสนมทั้งหลายๆถวายบังคมแล้ว ก็เปลื้องอาภรณ์ออกจากพระองค์ไว้แล้ว และเจ้าพสุจกุมารก็เข้าไปเผ้าถวายบังคม จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งเจ้าพสุจกุมาร กูจะไปอาบน้ำ มิเห็นกูมา เจ้าเป็นพระยาแทนที่เถิด และเจ้าพสุจกุมารก็ไม่รู้และสำคัญว่าๆ เล่น ครั้นพระองค์ลงไปอาบน้ำที่แก่งกลางเมือง ก็อันตรธานหายไปไม่ปรากฏ ในพุทธศักราช ๑๒๐๐ พระยาร่วงสิ้นทิวงคต" ข้อที่ว่าพระร่วงจมน้ำทิวงคตนั้น ข้าพเจ้าก็เชื่อว่ามูลอยู่บ้าง คือคงมีพระราชาเมืองสัชนาลัยองค์หนึ่งได้จมน้ำถึงทิวงคตจริง แต่ไม่ใช่องค์เดียวกับที่ลบศักราช ไม่ต้องไปหาข้อความที่อื่นมาเถียง เก็บข้อความในพงศาวดารเหนือนี่เอง เถียงกันเองก็พอ คือพระร่วงเมื่อลบศักราชนั้นกล่าวว่าพระชนม์ได้ ๕๐ ปีแล้ว เวลานั้นพุทธศักราช ๑๐๐๐ ถ้วน เมื่อจมน้ำนั้นพุทธศักราช ๑๒๐๐ เพราะฉะนั้นอายุพระร่วงได้ ๒๕๐ ปี เป็นอย่างน้อย ซึ่ง

ไม่จำเป็นจะต้องกล่าวว่าเป็นไปไม่ได้เป็นอันขาด แต่ทักล่าวว่าอายุพระร่วงได้ ๕๐ ปีเมื่อลบศักราชนั้นผิดเสีย แล้ว เพราะตามคำทำนายของฤษีสัชนาลัยมีอยู่ว่า "ณ วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะโรง โทศก ภายหน้าจะได้ลูกนาคมาเป็นพระยา ตั้งแต่พระพุทธเจ้านิพพานได้ ๕๐๐ ปี" ต่อมาเรื่องราวก็กล่าวว่าสมกับคำทำนายของฤาษี เพราะฉะนั้นเมื่อลบศักราชอายุพระร่วงไม่ใช่ ๕๐ ปี แต่ ๕๐๐ ปี (ที่ว่า ๕๐ ปีนั้นบางทีจะผิดเมื่อคัด) และเพราะฉะนั้นเมื่อจมน้ำอายุพระร่วงได้ ๗๐๐ ปี กลับยิ่งร้ายไปกว่าเก่าอีก กล่าวแต่เพียงเท่านี้พอแลเห็นได้แล้วว่าเดอะ

รวบรวมใจความว่าพงศาวดารเหนือนั้น ไม่เป็นตำนานอันควรยึดถือเป็นหลักฐานให้มั่นนัก ผู้แต่งคงจะได้เก็บเรื่องนิทานต่างๆ มาผสมกันเข้าตามบุญตามกรรม เชื่อมหัวท่อกันเข้าก็ไม่ใคร่จะติด แต่ข้อที่เกณฑ์ให้พระร่วงเป็นลูกนาคนั้น ก็ไม่เป็นของประหลาดเพราะเป็นธรรมดาของผู้แต่งเรื่องราวพงศาวดารของผู้เป็นใหญ่ ต้องไม่อยากยอมว่าผู้เป็นใหญ่นั้นได้มีวงศ์สกุลอันต่ำมาก่อน จึงต้องคิดให้เป็นลูกนาคหรือลงมาจากสวรรค์ แต่พระเจ้าอู่ทองยังต้องให้เป็นลูกตาแสนปมหรือถ้าจะหาตัวอย่างใกล้สมัยเราลงมาอีก คือขุนหลวงเสือ ยังต้องไปยกให้เป็นพระโอรสสมเด็จพระนารายณ์ เพราะฉะนั้นจึงเข้าใจได้อย่างหนึ่ง ว่าถ้าใครมีชาติกำเนิดแปลกกว่ามนุษย์ธรรมดา แปลว่าผู้นั้นได้ตั้งตระกูลวงศ์ขึ้นใหม่ เพราะฉะนั้นก็พึงเข้าใจได้ว่า พระร่วงนั้นเป็นผู้ตั้งตระกูลใหม่เหมือนกัน แต่ความจริงจะได้มาเป็นเจ้าขึ้นในเมืองสัชนาลัยเมื่อไรแน่ และจะมีอายุเท่าไรแน่ ตายเมื่อไรแน่ ล้วนเป็นสิ่งที่ต้องงดไว้เหลือที่จะเดาได้

ส่วนเรื่องพระร่วงบุตรนายคงเกราชายส่วยน้ำ ที่ตักน้ำใส่ชะลอมแล้วภายหลังได้เป็นขุนในเมืองสุโขทัย เมื่อพุทธศักราช ๑๕๐๒ ปีนั้น ข้าพเจ้าไม่ได้กล่าว

ถึงมาเลยเพราะเชื่อว่าเป็นเรื่องนิทานเกร็ดเป็นพื้น ไม่น่าจะนับถือเป็นเรื่องพงศาวดารเลย

ตามที่ข้าพเจ้าได้เก็บเรื่องพระเจ้าอรุณราช หรือพระร่วงจากพงศาวดารเหนือมาถวายไว้แล้วนี้ ก็พอจะเห็นได้ว่าพงศาวดารเหนือมีราคาเพียงไร ข้าพเจ้าเห็นว่า ถ้าใครที่เริ่มจับเล่นในทางโบราณคดี ถ้ายึดพงศาวดารเหนือเป็นหลักแล้วจะไปไหนไม่รอดเปรียบเหมือนเรือที่ผูกแน่นไว้กับหลักเสียแล้ว จะแจวไปเท่าใดก็คงไม่แล่น แต่ที่จะทิ้งพงศาวดารเหนือเสียทีเดียวก็ไม่ควร เพราะบางทีก็มีข้อความที่ชักนำให้ความคิดแตกออกไปได้บ้าง คือเมื่อได้อ่านข้อความอะไรในหนังสือนั้น ที่เหลือเกินที่จะเชื่อได้ต่างๆ บางทีทำให้คิดไปว่าทำไมอยู่ดีๆ เขาจะคิดแต่งขึ้นเล่นเฉยๆ ได้อย่างนั้น จะไม่มีมูลอะไรบ้างเลยหรือ เมื่อมีความคิดเช่นนี้ขึ้นแล้วก็ทำให้พยายามพิจารณาและตรวจค้นเพื่อหาสิ่งไรมายืนยันว่าข้อนั้นผิดอย่างนั้น หรืออาจที่จะเป็นเช่นนั้นๆ บางทีไปถูกเหมาะเข้าก็ได้อะไรดีๆบ้าง ข้อนี้ได้เป็นมาแล้วแก่ตัวข้าพเจ้าเอง ดังจะเห็นปรากฏได้ในรายงานการตรวจค้นโบราณสถานและวัตถุต่างๆ ในเมืองสวรรคโลกซึ่งมีอยู่ต่อไป

อนึ่งก่อนหน้าที่ข้าพเจ้าจะไปถึงเมืองสวรรคโลก พระยาอุทัยมนตรีได้บอกว่าพระยาอุทัยได้ข่าวจากนายเทียนชาวเมืองสวรรคโลกว่า นายเทียนได้เคยเห็นหนังสือเล่มหนึ่ง เป็นสมุดดำตัวชุบรง เป็นเรื่องราวพงศาวดารเมืองสวรรคโลกและสุโขทัย ครั้นสอบสวนดูได้ความว่า พระภิกษุรูปหนึ่งได้ยืมสมุดนั้นไปอ่าน เผอิญไฟไหม้กุฏิพระรูปนั้นหนังสือก็อันตรธานไป ข้าพเจ้าออกเสียดาย แต่ที่จริงก็ไม่สู้เชื่อ

บานประตูพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองเชลียง

อยู่ในพิพิธภัณฑ์ศาลากลางจังหวัดสุโขทัย

นักว่าจะมีเรื่องราวอะไรที่ดีไปกว่าที่มีอยู่ในพงศาวดารเหนือ บางทีจะพิสดารออกไปอีกหน่อยเท่านั้น ถึงกระนั้นก็ดี ถ้าได้เห็นหนังสือนั้นก็พอจะเดาถูกว่าเป็นหนังสือเก่าจริงหรือไม่ แต่เมื่อเขาจำหน่ายศูนย์เสียเช่นนั้นแล้วก็จนใจ (๑).

เรื่องเมืองเชลียง

ส่วนศิลาจารึกต่างๆ นั้น พระเจ้ารามคำแหงกล่าวว่า "แลเอามาจารึกอนหนึ่ง มีในเมืองชลยงสถาปกไว้ด้วยพระศรีรัตนธาตุ จารึกอนหนึ่งมีในถ้ำชื่อถ้ำพระรามอยู่ฝั่งแม่น้ำสำพาย จารึกอนหนึ่งมีในถ้ำรตนธาร" เมืองเชลียงนั้น พระยาอุทัยมนตรีสันนิษฐานว่าจะเป็นเมืองลอง แขวงนครลำปาง ซึ่งเป็นเมืองเก่ามีพระมหาธาตุใหญ่ตั้งอยู่ริมน้ำยม ดูของเขาก็ชอบกลอยู่ พระยาประชากิจกรจักร (แช่ม) ได้เคยกล่าวเป็นความเห็นว่า เมืองเชลียงนั้นคือเมืองกำแพงเพชร แต่มีข้อเถียงคัดค้านอยู่สำคัญ คือ ในพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับของหลวงประเสริฐอักษรนิติ มีข้อความปรากฏอยู่ในเรื่องเมืองเชลียงว่า "ครั้งนั้น (จุลศักราช ๘๒๒ ปีมะโรง โทศก) พระญาเชลียงคิดเป็นกบฏ พาเอาครัวทั้งปวงไปออก

(๑) ดูอธิบายความเพิ่มเติมหมายเลข ๔ ข้างท้าย

แต่มหาราช" ต่อนั้นลงมายังมีข้อความต่อไปอีกว่า (ศักราช ๘๒๓ มะเส็งศก พระยา เชลียงนำมหาราชว่าจะเอาเมืองพิษณุโลก เข้าปล้นเมืองเป็นสามารถมิได้เมือง และจึงยกทัพเบ่รอไปเอาเมืองกำแพงเชชร และเข้าปล้นเมืองถึงเจ็ดวันมิได้เมือง และมหาราชก็เลิกทัพคืนไปเชียงใหม่" ดังนี้ เห็นได้ว่าเมืองเชลียงไม่ใช่เมืองกำแพงเพชร ถ้าเป็นเมืองกำแพงเพชรจะ "พาเอาครัวไปออกแต่มหาราช" ถึงเชียงใหม่ดูจะยากอยู่ และอีกประการหนึ่ง ยังได้พามหาราชมาตีเมืองกำแพงเพชรอีกเล่า ด้วยเหตุผลเหล่านี้ ทำให้น่าเชื่อว่าเมืองเชลียงเป็นเมืองที่อยู่ในพวกเมืองจังหวัดนอกและใกล้แดนของมหาราช จึงเห็นว่าการที่พระยาอุทัยสันนิษฐานเอาเมืองลองเป็นเมืองเชลียงนั้นดูแยบคายอยู่บ้าง (๑)

เรื่องวัดจุฬามณี

วัดจุฬามณีนี้ในชั้นแรก ๆ พากันหลงเที่ยวค้นหากันที่ทางกรุงเก่าก็หาพบไม่ ในพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับสมเด็จกรมพระปรมานุชิต ฯ มีข้อความอยู่ว่า "ศักราช ๘๑๐ ปีมะโรง สัมฤทธิศก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้า สร้างพระวิหารวัดจุฬามณี" ต่อมาอีกวรรคหนึ่ง มีข้อความ "ศักราช ๘๑๓ ปีมะเส็ง

(๑) ดูอธิบายความเพิ่มเติมหมายเลข ๕. ข้างท้าย

เอกศก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้า ทรงผนวช ณ วัดจุฬามณีได้แปดเดือน แล้วลาผนวช" ดังนี้ จึงเห็นได้ว่าเป็นวัดสำคัญ แต่เพราะไม่มีข้อความกล่าวชี้ไว้ เป็นแน่นอนว่า วัดจุฬามณีนั้นอยู่ในเขตแดนเมืองไหน ก็พากันเข้าใจเสียว่าอยู่ที่กรุงเก่า ครั้นกลางปีรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสพบุรีราเมศวร์ เสด็จขึ้นไปตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ได้ทรงพบวัดจุฬามณีนี้อยู่ที่เมืองพิษณุโลก ทรงพบศิลาจารึกมีข้อความเป็นหลักฐาน เป็นพยานตรงตามข้อความในพระราชพงศาวดาร ได้ทรงคัดอักษรจารึกแผ่นศิลาส่งลงมาประทานแก่หอพระสมุดวชิรญาณ และคำนำคำจารึกนั้น ได้พิมพ์ไว้ต่อท้ายหนังสือพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติแล้ว ตามข้อความที่จารึกไว้ในแผ่นศิลานั้น ศักราชผิดกับศักราชในพงศาวดารกรุงเก่าฉบับสมเด็จกรมพระปรมานุชิตฯ อยู่หลายปี คือตามคำจารึกว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถให้สร้างอาราม วัดจุฬามณี เมื่อจุลศักราช ๘๒๖ ปีวอก ฉศก และได้เสด็จออกทรงผนวชเมื่อศักราช ๘๒๗ ปีระกา สัปตศก เพราะฉะนั้นศักราชในพงศาวดารฉบับสมเด็จกรมพระยาปรมานุชิตาผิดอยู่ ๑๖ ปี สอบดูพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ ศักราชตรงกับในคำจารึก และเมื่อรู้ตำแหน่งแห่งหนวัดจุฬามณีแล้ว ไปพลิกดูพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ก็แลเห็นว่าถ้าได้อ่านพงศาวดารฉบับนี้ก่อนแล้ว บางทีจะมีผู้สันนิษฐานที่ตั้งวัดจุฬามณีได้เสียก่อนแล้ว ข้อความในพงศาวดารฉบับนี้มีกล่าวอยู่ว่า "ศักราช ๘๐๐ มะเมียศก ครั้งสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าสร้างวัดมเหยงคณ์เสวยราชสมบัติ และสมเด็จพระราเมศวร (เจ้าผู้เป็น) พระราชกุมาร ท่านเสด็จไปเมืองพิษณุโลก ครั้งนั้น เห็นน้ำพระเนตรพระพุทธชินราชตกออกมาเป็นโลหิต" ต่อลงมาอีกมี

ข้อความว่า "ศักราช ๘๑๐ มะโรงศก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้านฤพาน จึง พระราชกุมารท่านสมเด็จพระราเมศวรเจ้าเสวยราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จ พระบรมไตรโลกนาถ" ดังนี้ เห็นได้ว่าพงศาวดารฉบับสมเด็จกรมพระปรมานุชิต ฯ คลาดเคลื่อนไปหลายปี ปีที่ว่าทรงสร้างพระวิหารวัดจุฬามณีนั้น พึ่งแรกเสวย ราชสมบัติเท่านั้น และศักราชในเรื่องอื่น ๆ ในแผ่นดินนี้ ก็เคลื่อนกันต่อ ๆ ไปเป็น ชั้น ๆ คือสูงเกินไป ๑๒ ปีตลอด กับมีข้อความสำคัญอันหนึ่งซึ่งในพงศาวดารฉบับ สมเด็จกรมพระยาปรมานุชิต ฯ ไม่ได้กล่าวถึงเลย คือ "ศักราช ๘๒๕ มะแมศก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้าไปเสวยราชสมบัติเมืองพิษณุโลก และตรัสให้ พระเจ้าแผ่นดินเสวยราชสมบัติพระนครศรีอยุธยา ทรงพระนามสมเด็จพระบรม ราชา" ในปีนี้เองเสด็จยกกองทัพไปช่วยเมืองสุโขทัยกับพระอินทราชาตีทัพพระยา เกียรติแตกแล้วชนช้างกับหมื่นนคร และพระอินทราชาต้องปืนที่พระพักตร์ ครั้น มหาราชเลิกทัพไปจากสุโขทัยแล้ว ก็ไม่ปรากฏว่าได้เสด็จกลับคืนเข้ากรุงศรีอยุธยา พอ ต่อไปอีกวรรคหนึ่งกล่าวถึงทรงสร้างพระวิหารวัดจุฬามณีที่เดียวในรุ่งขึ้น เพราะ ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงได้กล่าวว่า ถ้าได้อ่านพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ฯ และได้ทราบ ความข้อนี้แล้ว ก็พอจะมีทางเดาได้บ้างว่า วัดจุฬามณีนั้นอยู่ที่พิษณุโลกไม่ใช่ที่ กรุงเก่า เพราะเมื่อปรากฏอยู่ว่าเสด็จขึ้นไปอยู่พิษณุโลก และให้พระโอรสครอง ราชสมบัติที่กรุงศรีอยุธยาแทนพระองค์ฉะนั้นแล้ว ก็คงจะต้องสันนิษฐานได้ต่อไปว่า ถ้าจะทรงสร้างวัดและออกทรงผนวชที่ไหนแล้ว ก็คงต้องเป็นที่ใกล้ ๆ ที่ประทับอยู่ แต่การปรารภภายหลังเหตุเช่นนี้เป็นของง่าย เมื่อการแล้วไปแล้วก็พูดง่ายว่าเมื่อ แรกนั้นพลาดพลั้งที่ตรงไหน เป็นแต่ข้าพเจ้าอดนึกเสียใจไม่ได้เท่านั้นว่า ไม่มีผู้ใด ได้เลเห็นหนทางที่จะสันนิษฐานที่ตั้งวัดจุฬามณี จนได้มีผู้เผอิญไปพบเข้าเองโดยมิได้

มณฑป วัดศรีชุม
เมืองสุโขทัย

จป
959.302
ป373ปว
ส32ป.ศ14

ตั้งใจจะหาฉะนั้น

ในเวลานี้ในวัดจุฬามณีนี้ยังมีที่ดูได้มาก ของควรดูล้วนอยู่ในลานอันหนึ่ง กว้าง ๑ เส้น ๔ วา ยาว ๒ เส้น ๑๗ วา มีกำแพงแก้วก่อด้วยอิฐสูงประมาณ ๒ ศอก กลางลานมีพระปรางค์ใหญ่ก่อด้วยแลง ทางด้านตะวันตกมีอุโบสถก่อด้วยอิฐ ด้านตะวันออกมีวิหารใหญ่ ผนังอิฐฐานอิฐแต่เสาเป็นแลง ต่อวิหารออกไปทางมุมลาน ด้านตะวันออกเฉียงเหนือมีมณฑป ที่ผนังหลังมณฑปมีแผ่นศิลาจารึกที่กล่าวถึงแล้วข้างบนนี้ มีซุ้มและกรอบสำหรับศิลานั้นด้วย สังเกตดูสันนิษฐานได้ว่าวัดนี้เป็นวัดโบราณ มีอยู่แต่ก่อนสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้มาทรงปฏิสังขรณ์ขึ้น และทำพระวิหารเพิ่มเติมขึ้น พระเจดีย์กลางนั้นคงเป็นของมีอยู่แต่เดิม

ทำเลที่ตั้งวัดนี้อยู่ข้างจะเหมาะ เพราะอยู่ใกล้ลำน้ำ ทางไปมาสะดวก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จมาอยู่ที่พิษณุโลกนาน ย่อมจะได้เสด็จประพาสตามที่ใกล้ ๆ เมืองนี้ คงจะมาโปรดทำเลที่ตั้งวัดจุฬามณี จึงได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดนี้ขึ้น แล้วเลยเกิดทรงพระราชศรัทธาขึ้นมา เสด็จออกทรงผนวช วัดนี้เป็นที่สำราญกว่าวัดในเมืองนั้นเป็นแน่ การที่มาเตรียมการออกทรงผนวชน่าจะทำเป็นการใหญ่ บ่อและสระที่ขุดไว้ในเวลานั้นยังอยู่จนกาลบัดนี้ แต่ส่วนเสนาสนะหรือพลับพลาที่จะประทับนั้นไม่ต้องหาให้ป่วยการ คงทำด้วยไม้ทั้งนั้น ในเวลาที่ทรงผนวชอยู่นั้นก็ต้องเข้าใจว่าทรงสบายมาก จึงทรงผนวชอยู่ถึง ๙ เดือน กับ ๑๕ วัน ครั้งนั้นมีผู้บวชโดยเสด็จมาก ตามคำจารึกในแผ่นศิลามีอยู่ว่า และพระสงฆ์บวชโดย

เสด็จทัง ๔ คณะ ๒๓๔๘ พระองค์ ท่านพระ ๒๓๔๘ องค์นั้น เห็นจะไม่ได้อยู่ที่วัดจุฬามณี ทั้งนั้นกระมัง ถ้าไปรวมกันอยู่ที่นั้นหมดเห็นจะมากเกินต้องการ

เรื่องทุ่งยั้ง

เวลาบ่ายออกจากที่พักตำบลม่อนชิงช้า ขี่ม้าไปตามถนนพระแท่น เข้าเขตทุ่งยั้งซึ่งบัดนี้รวมอยู่ในอำเภอลับแลแล้ว ลัดเข้าไปในป่าไปดูที่ซึ่งเรียกกันว่าเวียงเจ้าเงาะ ที่นี่เป็นที่ชอบกล ตอนนอกที่สุดมีเป็นเนินดินมีคูเล็ก ๆ หลังเนิน แล้วถึงกำแพงเตี้ย ๆ ก่อด้วยดินกับแลง หลังกำแพงนั้นมีคูใหญ่ กว้าง ๘ วา ๒ ศอกคืบ ลึกประมาณ ๒ วา ขุดลงไปในแลง เพราะฉะนั้นข้างคูแลเห็นแลงเรียบประดุจคดองซึ่งก่อเขื่อนแลงเรียบร้อย กลางคูมีเป็นคันซึ่งเข้าใจว่า คงจะใช้เป็นถนนสำหรับเดินตรวจรักษาหน้าที่เชิงเทินขึ้นนอก บนสันคันนั้นกว้าง ๓ วา คันสูงพ้นพื้นคูขึ้นมา ๕ ศอก ๖ นิ้ว คันนี้เป็นแลงทับทั้งนั้น ถนนบนคูเป็น ๒ ร่อง ร่องนอกกว้าง ๔ วา ร่องในกว้าง ๖ ศอกคืบ ในคูเข้าไปมีกำแพงก่อด้วยแลงตัดเป็นแผ่นอิฐ ซึ่งเข้าใจว่าคงจะขุดขึ้นมาจากในคูนั้นเอง ถามดูในวันนั้นว่าเมืองนี้กว้างยาวเท่าใด รูปร่างเป็นอย่างไร ก็ไม่ได้ความ เพราะไม่มีใครได้ตรวจมานานแล้ว มีกำนันหรือผู้ใหญ่บ้านผู้หนึ่งบอกว่าเป็นรูปไข่ และถนนพระแท่นได้ทำข้ามไปตอนหนึ่ง ข้าพเจ้า

ได้วานหลวงภูวสถานพินิจพนักงานทะเบียนที่ดิน ให้ช่วยจัดการส่งพนักงานแผนที่ไปตรวจดู ภายหลังได้แผนที่มาดูก็เห็นว่ารูปนั้นไม่เชิงเป็นรูปไข่ แต่ได้ทำไปตามรูปของที่ และไม่เป็นเมืองใหญ่นัก ข้างในกำแพงมีเป็นเจดีย์อยู่แห่งหนึ่ง นอกจากนั้นก็ไม่เห็นมีอะไร

ตามความสันนิษฐานของข้าพเจ้าว่าเวียงเจ้าเงาะนั้น เป็นเทือกบ้องหรือค่าย ซึ่งสร้างเป็นชั้นที่รวบรวมครัวเข้าไปไว้เป็นที่มั่นในคราวมีศึก บางทีจะได้สร้างขึ้นครั้งที่ทราบข่าวศึกพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเมืองเชียงแสนจะมาตีด ตามพงศาวดารเหนือมีข้อความปรากฏอยู่ว่า พระเจ้าพสุราชเมืองศรีสัชนาลัย ครั้นได้ทราบข่าวศึกพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ก็ตกแต่งพระนครไว้ท่า กับทั้งหัวเมืองทั้งปวงก็ให้เตรียมการที่จะต่อสู้ข้าศึก "แล้วให้กำหนดกฎหมายไปถึงเมืองกัมโพชนครให้กำหนดกฎหมายสับ ๆ กันไปถึงเมืองคีรี เมืองสวางคบุรี เมืองยางคีรี เมืองนครคีรี เมืองขอนคีรี และเมืองเหล็ก เมืองสิงเทา เมืองทงน ขนแก่กัมโพชนคร ท้าวพระยาตกแต่งบ้านเมืองไว้ทุกแห่ง" ดังนี้ กัมโพชนครนั้นตามพงศาวดารเหนือว่าอยู่ที่ตำบลทุ่งยั้ง แต่ถ้าจะดูตามภูมิพื้นที่น่าตั้งที่ลับแลมากกว่าเพราะที่ดินบริบูรณ์ และมีเขาล้อมเกือบรอบเป็นชัยภูมิดีสมควรจะตั้งเมืองหน้าด่านได้ ข้าพเจ้าจะขอเดาต่อไปว่าเดิมเมืองที่ตั้งอยู่ที่ตำบลทุ่งยั้งหรือลับแลนั้น คงจะไม่ได้เป็นเมืองที่มีกำแพงมั่นคงต่อเมื่อตกใจเตรียมรับศึกเชียงแสน จึงได้คิดทำกำแพงและคูขึ้น การที่จะทำกำแพงต้องอาศัยศิลาแลงมาก จึงได้มาเลือกที่ซึ่งเรียกว่าเวียงเจ้าเงาะนี้ทำเป็นเมืองมีกำแพงขึ้น คือมาทำอยู่กับบ่อแลงที่เดียว (ในเวลาเดียวนี้ที่เมืองแห่งหนึ่งตามริมที่นั้นยังมีแลงอ่อน ๆ ขุดขึ้นมาได้) ครั้นศึกมาจวนตัวก็อพยพเทครัวเข้าไปไว้ในกำแพง ข้อที่ว่าเมืองทุ่งยั้งเป็นนครคือเป็นเมืองลูกหลวงนั้นข้าพเจ้าไม่สู้เชื่อนัก

เข้าใจว่าจะเป็นเรื่องที่แต่งประกอบขึ้นภายหลัง คือผู้ได้ไปเห็นที่ซึ่งเรียกว่าเวียงเจ้าเงาะเดียวนั้น เห็นมีกำแพงและคูดูเป็นที่มั่นคง ก็เดาเอาว่าเป็นเมืองใหญ่ จึงเลยแต่งเรื่องราวผสมขึ้น ให้เป็นนครลูกหลวงของศรีสัชนาลัย ข้าพเจ้าไม่เชื่อว่าได้เคยเป็นอะไรนอกจากเมืองด่าน ส่วนเมืองอก ๗ เมืองที่กล่าวว่าเป็นเมืองขึ้นกำโพธินครนั้น ข้าพเจ้าก็ไม่สู้เชื่อนักว่าจะมี ถ้าแม้จะมีก็เป็นด่านอยู่ตามเขาลับแลแต่ที่ว่ามีถึง ๗ แห่งนั้น เห็นจะมากเกินไป จะเป็นด้วยเอานามไปปนกันยุ่งก็ได้ เช่นเมืองครกับนครครั้น น่าจะว่าเป็นเมืองเดียวกัน และยังสงสัยต่อไปอีกว่าเมืองขอนครนั้น จะเป็นอันเดียวกับนครครอก คืออาจจะเรียกนครครั้นสั้นหวนลงไปเป็น "คอนคร" แล้วต่อไปนอกก้าวเดียวกกลายเป็น "ขอนคร" ไปได้แล้ว จึงเข้าใจว่าสามขอนนั้นคงจะเป็นเมือง ๆ เดียว แต่นี่เป็นการเดาเล่นเปล่าหาหลักฐานมิได้ รวบรวมใจความว่าทางที่จะสันนิษฐานหมดเพียงเท่านี้

และมาภายหลังได้ทราบจากพระยาอุทัยมนตรีว่าได้ไปตรวจค้นพบกำแพงเมืองมีต่อลงไปอีกจนเกือบถึงลำน้ำ แต่ก็เป็นคำบอกเล่า ข้าพเจ้าจะสันนิษฐานอย่างอื่นต่อไปอีกยังไม่ได้จนกว่าจะได้ขึ้นไปเห็นด้วยตนเอง.

บริเวณวัดพระมหาธาตุ
เมืองสุโขทัย

แถลงเรื่องขอมดำดิน

ตามตำนานและโดยสันนิษฐานโบราณคดี

คัดจากหนังสือเรื่อง "ขอมดำดิน"

เมื่อจุลศักราชประมาณ ๖๐๐ ปี หรือพุทธศาสนากาลประมาณ ๑๗๘๐ พรรษา แผ่นดินซึ่งเป็นประเทศสยามเดี๋ยวนี้ ตอนใต้เป็นอาณาเขตของขอมอยู่มาก เมืองละโว้ (คือเมืองลพบุรีทุกวันนี้) ก็เป็นเมืองส่วยขึ้นประเทศขอม และในละโว้นั้น มีทะเลสาบอันหนึ่ง ซึ่งนำจืดใสบริสุทธิ์ พวกพราหมณาจารย์ขนานนามว่าทะเลชุบศร อาศัยเหตุตามลัทธิในศาสนาพราหมณ์ถือกันว่า เมื่อพระนารายณ์อวตารลงมาเป็นพระรามนั้น แม้จะแผลงศรผลาญศัตรูเมื่อใด ย่อมเอาคมพระแสงศรลงชุบในห้วงน้ำอันมีในที่ใกล้เสียก่อนแล้วจึงแผลง บรรดาห้วงน้ำที่พระรามอวตารได้ชุบพระแสงศร ต่อมาจึงเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ทุกๆ แห่ง และทะเลชุบศรนี้เป็นที่อ้างแห่งหนึ่งว่า เป็นห้วงน้ำอันศักดิ์สิทธิ์ด้วยอานุภาพของพระราม หรือของพระละวะ (ลพ) ผู้เป็นราชโอรสซึ่งเป็นผู้มฤทธานุภาพมาก ต่อมาจึงเอานามของพระละวะมาขนานเป็นนามเมืองว่าละโว้ แท้จริงชื่อที่เรียกว่าเมืองละโว้นี้ เห็นว่าน่าจะถ่ายมาจากเมืองละวะปุระในมัธยมประเทศ (อินเดีย) ซึ่งว่าเป็นเมืองที่พระละวะสร้างนั่นเสียด้วยซ้ำไป ชื่อละวะนี้ชาวอินเดียเองแผลงเป็นละพะก่อน (เพราะอักษร ว ในภาษาสังสกฤตเป็น พ ในภาษาประกฤต) เพราะเหตุนี้จึงเป็นลพในภาษาไทย เลยเป็นชื่อเมืองลพบุรี ที่จริงชื่อเก่าเรียกว่าละโว้ ใกล้กับศัพท์ละวะเดิมมาก เป็นที่น่าเสียดาย

ของผู้อุปรมาภาษาวจารณ์ ที่เมืองนี้ไม่ใช้ขอละไว้อยู่อย่างเดิม

ยาศัยเหตุที่น้ำทะเลชุบศรเป็นน้ำที่ถือกันว่าประกอบด้วยสิริมงคล ดังได้กล่าวมาแล้วนั้น พระเจ้าแผ่นดินขอมจึงได้ตั้งพระราชกำหนดให้พ่อเมืองละโว้ตักน้ำทะเลชุบศรไปส่งยังพระนครหลวง ซึ่งเป็นราชธานีของประเทศขอม ไว้สำหรับใช้ในการพระราชพิธีกำหนด ๓ ปี ครั้ง ๑

ในที่นี้ควรจะอธิบายความเพิ่มเติมไว้สักน้อยหนึ่ง เพื่อให้ผู้ศึกษาพงศาวดารและประเพณีโบราณเข้าใจความชัดขึ้น ความอธิบายมีเป็น ๒ ข้อดังนี้ คือ

๑. มีธรรมเนียมของชาวอริยกะแต่เดิมมา ที่ทำพิธีถวายอภิเษกแก่พระเจ้าแผ่นดินของตนแต่แรกได้ผ่านพิภพ พิธีอภิเษกนี้ยะอย่างหนึ่งนั้น เรียกว่ามุรธาภิเษก คือ พระเจ้าแผ่นดินสรงน้ำอภิเษก พิธีมุรธาภิเษกนี้ไม่ได้ทำแต่เวลาเสด็จผ่านพิภพเท่านั้น ถึงในการพระราชพิธีสำคัญอย่างอื่นๆ ที่ถือเอาความบริสุทธิ์เป็นสำคัญ ก็ย่อมมีการสรงมุรธาภิเษก พิธีอันนี้พวกพราหมณาจารย์ได้นำเข้ามาสู่ประเทศสยามและประเทศขอม และยังคงใช้อยู่เป็นพระราชประเพณีจนตราบเท่าทุกวันนี้ ตามคัมภีร์พิธีไสยศาสตร์ (มีพระไอตะเรยะพราหมณะ อันเป็นอัตถกถาแห่งพระคัมภีร์ฤคเวท และพระศัตะบถพราหมณะ อันเป็นอัตถกถาแห่งพระคัมภีร์ยชุรเวท เป็นอาทิ) น้ำที่ควรใช้เป็นน้ำมุรธาภิเษกนั้น ต้องนำมาจากห้วงน้ำอันแต่ที่สำคัญและศักดิ์สิทธิ์ น้ำในที่มีสวัสดิมงคลแห่งใดๆ ในแว่นแคว้นพระราชอาณาจักรของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ก็ต้องนำมาถวายเป็นน้ำสรงมุรธาภิเษกด้วย เพราะฉะนั้นจึงมีพระราชกำหนดบังคับไว้ให้หัวเมืองซึ่งเป็นข้าขัณฑสีมา ส่งน้ำอันมีสวัสดิมงคลมาถวายสำหรับสรงมุรธาภิเษก เป็นสำคัญในความยินยอมเป็นข้าขอบ

ขัณฑสีมาด้วยอีกประการ ๑ ถ้าเมืองใดไม่ส่ง ก็เป็นอันแสดงกิริยาที่ไม่ยอมเป็นข้าขัณฑสีมา ขัดแข็งต่อพระราชอำนาจ เป็นเหตุที่ต้องปราบปรามและเอาโทษฐานขบถ เป็นประเพณีมาแต่โบราณดังนี้ คำอธิบายนี้จะทำให้เข้าใจเรื่องพระร่วงที่แสดงต่อไปนี้ได้ชัดเจน

๒. คำว่า "พ่อเมือง" กับ "เจ้าเมือง" ๒ คำนี้ผิดกันมาก ถ้าพิเคราะห์ดูศัพท์ที่ใช้คงจะเข้าใจได้ว่า คำว่าพ่อเมืองนั้นหมายความว่าชาวเมืองนั้นเองที่ราษฎรพลเมืองยินยอมพร้อมกันยกขึ้นเป็นหัวหน้าอย่างเป็นพ่อปกครองครอบครัวคือชาวเมืองนั้น จึงเรียกว่าพ่อเมือง ตำแหน่งที่เรียกว่าเจ้าเมืองนั้น ความหมายว่าผู้ซึ่งพระเจ้าแผ่นดิน ผู้เป็นเจ้าของประเทศตั้งแต่งไปอยู่บังคับบัญชาการต่างพระเนตรพระกรรณคือเป็นผู้แทนพระเจ้าแผ่นดิน ผิดกันกับพ่อเมืองโดยอธิบายดังนี้ พระร่วงเป็นพ่อเมืองละโว้ เพราะฉะนั้นพระร่วงเป็นไทยชาวเมืองละโว้ ถ้าเป็นขอมคงจะตั้งเป็นเจ้าเมือง

ตำนานเรื่องพระร่วงพ่อเมืองลพบุรีได้เป็นพระเจ้ากรุงสุโขทัยนี้ มีอยู่ในหนังสือพงศาวดารเหนือ เรื่องราวที่กล่าวเล่าโดยหลงปาฏิหาริย์เกินไป มีใจความดังนี้ว่า

นายคงเคราพ่อเมืองละโว้ซึ่งเป็นนายกองส่วยน้ำ มีบุตรชายคน ๑ ชื่อนายร่วง เมื่อนายคงเคราตายนายร่วงได้แทนที่ และนายร่วงนั้นมีอานุภาพวาจาสิทธิ์ว่าให้เป็นอะไรเป็นอย่างไรก็เป็นได้อย่างนั้น ครั้นถึงคราวส่งส่วยน้ำทะเลชุบศรไปพระนครหลวง นายร่วงเห็นว่าตักน้ำใส่คุ้มขนไปลำบากนัก จึงให้เอาไม้สานชะลอมเอาไปจุ่มลงในทะเลชุบศร แล้วสั่งให้น้ำอยู่ในชะลอมน้ำก็ไม่รั่วตาชะลอมไปได้ นักเจ้าคุ้มพนักงานขอมที่มาเร่งส่วยน้ำเห็นดังนั้นยังไม่สิ้นสงสัย นายร่วงจึงสั่งให้น้ำไหลออกมาเสียหมดชะลอม นักคุ้มก็ตกใจกลัวปาฏิหาริย์ของนายร่วง รับน้ำชะลอม

น้ำไปถวายพระเจ้าพันขุมสุริยวงศ์ พระเจ้าแผ่นดินขอมณพระนครหลวง กราบทูลให้ทราบว่าผู้มบุญเกิดขึ้นที่เมืองละโว้ พระเจ้าพันขุมสุริยวงศ์ได้ทรงทราบดังนั้น ทรงพระดำริเกรงว่านายร่วงจะเป็นราชศัตรู จึงให้ขอมไปจับนายร่วงมาถวาย ถ้าจะจับเป็นมาไม่ได้ก็ให้ฆ่าเสีย ขอมนักมฤทธิ์ได้รับสั่งแล้วก็ดำแทรกแผ่นดินมา จึงเรียกว่าขอมดำดิน นายร่วงได้ทราบข่าวว่าพระเจ้าพันขุมสุริยวงศ์จะให้จับตัว จึงหนีขึ้นไปบวชเป็นภิกษุอยู่ที่เมืองเหนือ จึงเรียกว่าพระร่วง ไปอาศัยอยู่ที่วัดณเมืองสุโขทัย (ในที่นี้ข้าพเจ้าต้องกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วยกับท่านผู้รวบรวมพงศาวดารเหนือในข้อที่อธิบายว่า ที่เรียกว่าพระร่วงนั้นเพราะไปบวช ตามความเห็นของข้าพเจ้าเห็นว่า น่าจะเรียกพระร่วงอยู่ก่อนแล้ว โดยเหตุที่คำว่าพระนี้ ในภาษาไทยโบราณใช้เรียกผู้ที่นับถือทั่วไป ภิกษุเป็นที่นับถือจึงเรียกว่าพระ แต่พระเป็นคำเรียกยกย่องคฤหัสถ์เหมือนกัน เพราะฉะนั้นพ่อเมืองก็คงเรียกว่าพระอยู่แล้ว พระร่วงก็คงจะได้เรียกกันว่าพระร่วงมาแต่ก่อนบวชแล้ว เปรียบอย่างชาวเชียงใหม่เรียกใคร ๆ ที่เขานับถือว่าเจ้าทั้งนั้น ภิกษุก็เรียกว่าตุเจ้าดังนี้เป็นตัวอย่าง) วันหนึ่งพระร่วงลงมากวาดวัดอยู่ ขอมดำดินไปโผล่ขึ้นในลานวัด แลเห็นพระร่วงไม่รู้จัก จึงถามว่านายร่วงชาวละโว้ที่หนีขึ้นมาอยู่สุโขทัยนั้นอยู่ที่ไหน พระร่วงจึงสั่งว่าคอยอยู่ที่นี่เถิดจะไปบอกพระร่วงมาให้ ด้วยอำนาจวาจาสิทธิ์ของพระร่วง ขอมก็กลายเป็นหินเลยติดแผ่นดินอยู่ที่ตรงนั้นจนตราบเท่าทุกวันนี้ (ที่ในเมืองสุโขทัยทุกวันนี้ยังมีหินก้อนใหญ่ก้อนหนึ่งเป็นหินเขียวฉมอยู่ในแผ่นดินที่ลานวัดพระมหาธาตุ ใครไปเที่ยวพวกชาวเมืองเขายังชี้ให้ดูได้ ว่านั่นแหละขอมดำดิน ดังข้าพเจ้าได้กล่าวถึงแล้วโดยละเอียดในหนังสือเรื่อง "เที่ยวเมืองพระร่วง") ในขณะนั้นพอพระเจ้ากรุงสุโขทัยสิ้นพระชนม์ลง ไม่มีผู้ใดจะสืบพระวงศ์ เมื่อกตติศัพท์แพร่หลายว่าพระร่วงม

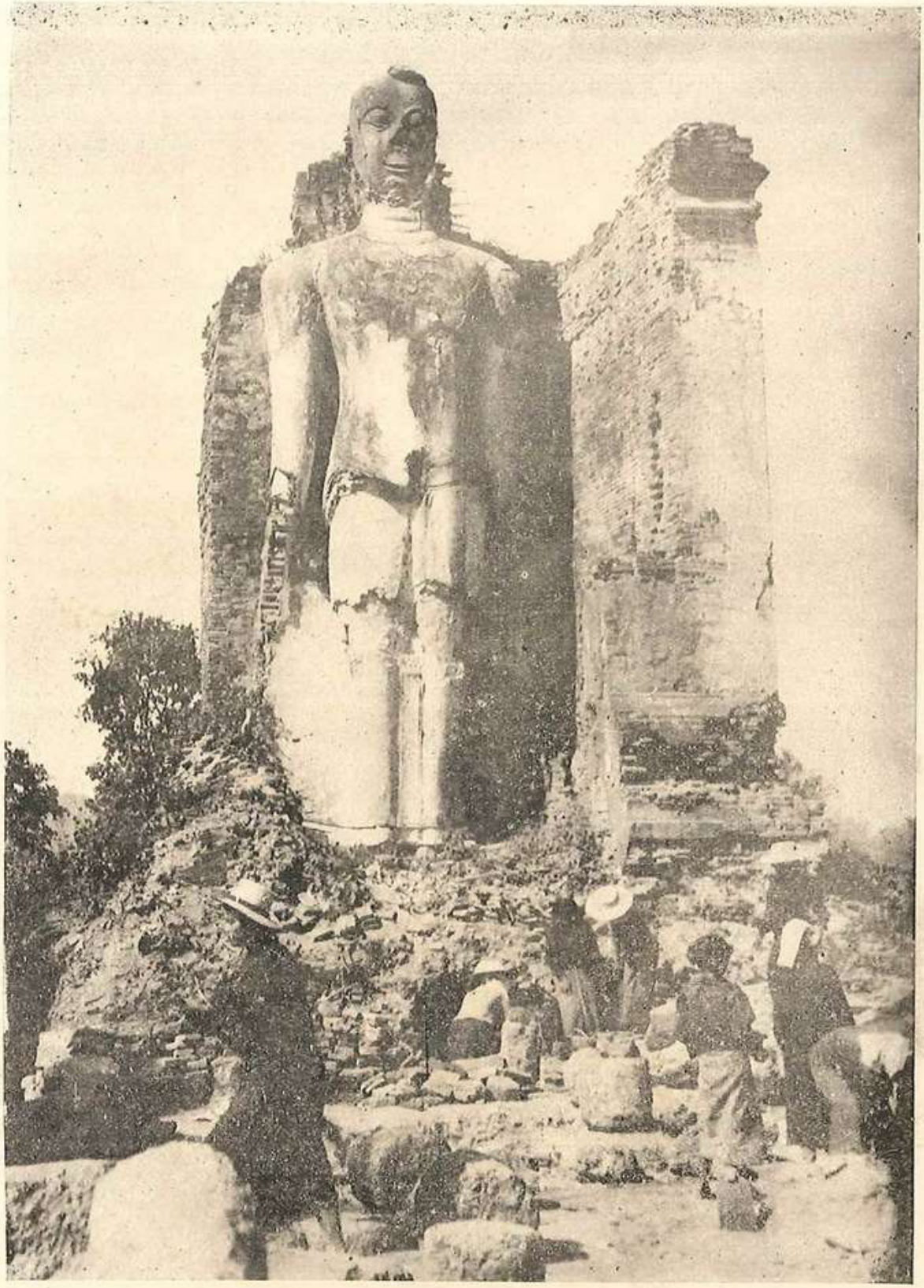

พระอัฐารส

ในบริเวณวัดพระมหาธาตุ เมืองสุโขทัย

วาจาสิทธิ์ ได้สาปขอมให้กลายเป็นหินไปได้ คนทั้งหลายเห็นว่าเป็นผู้มีบุญญานุภาพ จึงพร้อมกันอัญเชิญให้ลาผนวชออกครองราชสมบัติ ณ กรุงสุโขทัย ถวายพระนามว่า พระเจ้าศรีจันทราทิตย์ (ศรีอินทราทิตย์)

เรื่องตำนานที่กล่าวมาในหนังสือพงศาวดารเหนือดังนี้ ผู้อ่านที่ไม่มีความเชื่อถือในการปาฏิหาริย์ต่างๆ ได้อ่านแล้วก็เลยเหมาเอาว่าเป็นนิทานแต่งขึ้นเล่าเล่นทั้งอันเหมือนเรื่องวงศ์ๆ จักรๆ เหลวไหลไม่สมควรที่จะเอาใจใส่ต่อไป แต่ตามความเห็นของข้าพเจ้าเองเห็นว่า จะว่าเป็นนิทานไปหมดทีเดียวไม่ได้ คงจะมีเรื่องจริงแต่หากเล่าต่อเติมเพิ่มความอัศจรรย์ต่างๆ ขึ้น ตามนิสัยของคนในชั้นหลัง ที่ชอบเล่าเรื่องอะไรให้วิเศษแปลกประหลาดเป็นอภินิหารของเจ้านายที่ตนนับถือ ความจริงอันควรเชื่อได้ในเรื่องนี้นั้นคือ พระร่วงนี้ได้เป็นทั้งพระเจ้าแผ่นดินและเป็นวีระบุรุษเป็นผู้มีสติปัญญาไหวพริบ เช่นการคิดภาชนะอย่างใหม่ขึ้นใช้ตักน้ำ ที่เรียกว่าชะลอมนั้น น่าจะมุ่งความแต่เพียงว่าเป็นภาชนะที่สานด้วยไม้อย่างชะลอม ไม่ใช่ปั้นด้วยดินอย่างตุ่มหรือโอ่ง และไม่ใช่เป็นชะลอมตาห่างๆ อย่างที่ใช้ใส่ผลไม้ คงเป็นตาถี่และมีชันยาภายในจึงตักน้ำได้ไม่รั่ว กล่าวโดยย่อคือพระร่วงเป็นผู้คิดทำกระออมหรือครุขึ้น เป็นของที่คิดขึ้นใหม่เมื่อพากันตื่นเต้นเห็นเป็นผู้วิเศษ ที่ว่าวาจาสิทธินั้นน่าจะอธิบายได้ว่าพระร่วงเป็นผู้ที่พลเมืองนิยมนับถือมาก จะมีบัญชาสั่งอะไรก็เป็นไปตามบัญชาทุกประการ จึงเป็นผู้ที่ควรพระเจ้าพันชุมสุริยวงศ์จะทรงวิตกว่าจะเป็นหัวหน้านำไทยที่เป็นข้าขอบขัณฑสีมาให้กำเริบ และต้องให้คิดกำจัดเสีย ส่วนนายทหารที่ส่งมานั้น ก็คงจะเป็นผู้มีมือ และทั้งจะให้อภินิหารพระร่วงมากหนักขึ้นจึงต้องกล่าวว่ามีฤทธิ์มากมาย ส่วนข้อที่ว่าดินมาจากเมืองขอมนั้น น่าจะมากเกินไป อันที่จริงคงจะยกเข้ามาตรงๆ ก่อน พระร่วงจึงได้ทราบเหตุและหลบไป

บวชเสียที่สุโขทัย ถ้าขอมได้ดำดินมาแต่พระนครหลวง ที่ไหนพระร่วงจะได้รู้ตัว และหลบหนีไปได้ ฝ่ายนายทหารขอมเมื่อมาใกล้ละไว้ ทราบว่าพระร่วงหนีไปแล้ว ครั้นว่าจะยกติดตามไปก็ไม่สะดวก ด้วยเหตุที่สุโขทัยเป็นราชอาณาจักรไทยอยู่ภายนอกขอบขัณฑสีมาของพระเจ้าพันธุม ทัพที่ยกมาก็คงจะเกณฑ์มาแต่เพียงพอรบละไว้ซึ่งเป็นเมืองเล็ก หากจะยกจู่โจมเข้าไปในแดนสุโขทัยก็คงจะเกิดเหตุต้องรบพุ่งกับชาวสุโขทัย กำลังไม่พอขอมจึงต้องหันลงใช้อุบายเพื่อล้างผลาญพระร่วง คือปลอมแปลงตัวเป็นไทย และไปโดยอาการอันลับ ประหนึ่งว่าแทรกพื้นแผ่นดินไป จึงเรียกว่าขอมดำดิน แต่ครั้นไปถึงสุโขทัยแล้ว ไปพบพระร่วงเป็นภิกษุอยู่ ไม่รู้จักจึงเข้าไปถามหาพระร่วง ฝ่ายพระร่วงคงจะเห็นผิดสังเกต เพราะคนแต่งเป็นไทยแต่พูดสำเนียงแปร่งเป็นขอม จึงกล่าวประวิงไว้ แล้วไปตามโยมวัดออกมาจับตัวได้ แต่อย่างไร ๆ ก็ดี ไม่มีที่สงสัยในข้อที่พระร่วงนั้นได้เป็นหัวหน้าทำการสงครามรบพุ่งชิงชัย จนไทยได้เป็นอิสรภาพพ้นจากอำนาจขอม ตั้งประเทศไทยเอาเมืองสุโขทัยเป็นราชธานี มีกษัตริย์สืบพระวงศ์ทรงอานุภาพแผ่อาณาเขตยิ่งขึ้นโดยลำดับมา เมื่อพิเคราะห์ดูตามหลักฐานในทางพงศาวดาร และจดหมายเหตุที่ได้พบแล้ว น่าจะเชื่อว่าพระร่วงนั้นได้ประดิษฐานราชวงศ์ครองกรุงสุโขทัยต่อนก่อนกรุงเก่า และบรรดากษัตริย์ในราชวงศ์นั้น คนทั้งหลายเอานามวงศ์มาเรียกว่าพระร่วงเจ้าทุก ๆ พระองค์ พระร่วงเจ้าองค์เป็นปฐม คือขุนศรีอินทราทิตย์ที่ปรากฏพระนามในจารึกศิลาหลักอักษรไทยที่เมืองสุโขทัยนั่นเอง (ข้อที่ในพงศาวดารเหนือกล่าวว่าทรงพระนามว่าพระเจ้าศรีจันทราธิบดินนั้น ก็ไม่ขัดกับความเห็นที่ข้าพเจ้าได้แสดงมา เพราะนามจันทราธิบดินนั้นจะเป็นอันเดียวกับจันทราทิตย์ อย่างเช่นพระนครินทราชา พระมหินทราธิราช นั่นคือนามพระอินทราชานั่นเอง และอินทร์กับจันทร์ในโบราณกาลมักใช้ควบ ๆ กันอยู่ เช่นตำแหน่งหลวงอินทรมนตรี ก็มีร้อยต่อว่า

ศรีจันทรกุมาร ทั้งชอเจ้ากรมพระสนมพลเรือนกมเป็นพยานอยู่ว่า ใช้ได้ทั้งอินทราทิตย์และจันทราทิตย์) ถ้าความจริงเป็นเช่นนี้ไซร้ พระร่วงเจ้าองค์เป็นที่สองนั้น คือพระเจ้าปาดรัฐ หรือเรียกในภาษาไทยตามที่จารึกไว้ว่า ขุนบาดเมือง (อันเป็นชื่อเดียวกันกับงำเมืองซึ่งมาใช้เป็นตำแหน่งขุนนางอยู่ในบัดนี้นั้น) และพระร่วงเจ้าองค์ที่สามก็คือ ขุนรามคำแหงมหาราช ผู้ทรงจารึกหลักศิลาดังกล่าวแล้วนั้น และเป็นผู้สร้างพระแท่นมนังศิลาบาตร กับมีข้อควรเห็นความต่อไปว่า พระเจ้าศรีอินทราทิตย์นั้นได้อภิเษกกับนางเสือง ซึ่งเป็นราชธิดาของพระเจ้ากรุงสุโขทัยพระองค์ก่อน ด้วยเหตุที่เป็นผู้สืบพระวงศ์ของพระเจ้ากรุงสุโขทัยองค์ก่อนประการ ๑ และเพราะเหตุที่ชาวเมืองสุโขทัยได้พร้อมกันถวายราชสมบัติด้วยอีกประการ ๑ พระเจ้าศรีอินทราทิตย์จึงได้ประดิษฐานราชวงศ์มั่นคงในพระนครสุโขทัยสืบมา

เมื่อเหตุอันควรเชื่อมอยู่ว่าพระร่วงนั้นมีในพงศาวดารเป็นแน่แท้ (คือมีตัวจริง ๆ ไม่ใช่เป็นแต่ชื่อในเรื่องนิทานเท่านั้น) ถึงว่าจะไม่มีพยานพอจะรู้เรื่องราวของพระร่วงได้ถ่องแท้ ก็น่าคิดคาดดูว่าเรื่องของพระร่วงที่กล่าวไว้ในพงศาวดารเหนือนั้น ความจริงจะเป็นอย่างไร จึงลองคิดดู เห็นว่าเรื่องจริงจะเป็นดังที่ได้ผูกขึ้นไว้ และแต่งเป็นบทกลอนดังต่อไปนี้

ชี้แจงความบางข้อ

บทกลอนต่อไปนี้ ถ้าอ่านไปก็ดี หรือถ้าแม้ว่าจะได้ออกโรงเล่นเป็นละครก็ดี ผู้อ่านบทกลอนหรือผู้ดูละครคงจะพบข้อที่น่าสงสัยหรือน่าข้องอยู่บ้างบางแห่ง จึงขออธิบายชี้แจงแก้กระทู้ถามไว้ดังต่อไปนี้

๑. นามบุคคลในเรื่องนี้ ที่กล่าวมาในพงศาวดารเหนือแต่พระร่วง นักคุ้มและพระเจ้าพันขุมสุริยวงศ์ ส่วนนามตัวขอมดำดินนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ ได้เป็นผู้ทรงขนานนามว่าพญาเดโชขึ้นก่อน เมื่อทรงแต่งบทกลอนสำหรับร้องประกอบกับภาพยนต์เรื่องขอมดำดิน ซึ่งสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ได้ทรงจัดเล่นที่หอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อปี ร.ศ. ๑๑๓ นั้น และบทกลอนนั้นก็ได้ใช้ร้องกันมาเรื่อย ๆ จนกาลบัดนี้ ชินกันมากแล้ว ทั้งชื่อเดโชนั้นก็เข้าที่อยู่ และใครจะเถียงว่าผิดก็ไม่มีหลักอะไรจะเถียง จึงคงใช้ชื่อเป็นเดโชในเรื่องนี้ ส่วนนามบุคคลอื่น ๆ ข้าพเจ้าขนานขึ้นตามเหมาะใจ เช่นนางแม่ให้ชื่อนางจันทร์อันเป็นชื่อไทย ๆ แต่ถ้าไม่ได้ชื่อเช่นนั้นจริง ๆ ก็ขออภัยโทษเถิด เพราะหาหลักฐานอันใดมิได้

๒. คนไทยในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าเกณฑ์ให้ไว้ผมสูง อย่างที่เรียกกันตามภาษาละครว่าผมดาว เพราะข้าพเจ้าเชื่อแน่นอนโดยมีหลักฐานอยู่ว่า ไทยสมัยพระร่วงนั้นไว้ผมสูงเป็นแน่ คือรูปต่าง ๆ ที่ปรากฏในโบราณสถานเป็นพยานอยู่ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าไทยจะได้ไว้ผมสูงกันลงมานาน แม้พวกกรุงเก่าก็น่าจะพึงมาตัดผมเมื่อราวแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ หรือพระมหาธรรมราชา ถ้าจะให้เอาเหตุข้าพเจ้าก็จะใคร่เดาว่าคงเป็นเมื่อรบกับพม่าบ่อย ๆ ไทยจึงตัดผมเสียเพื่อให้แลเห็นผิดกันได้โดยถนัด ส่วนชาวเชียงใหม่และเมืองขึ้นของเชียงใหม่เป็นพวกข้างพม่าจึงมิได้ตัดผม ยังคงไว้ผมสูงมาจนราวแผ่นดินพระนารายณ์จึงตัด ชะรอยจะเป็นเพราะกรุงศรีอยุธยาบังคับให้ตัด ส่วนผู้หญิงไทยนั้น คงไว้ผมยาวต่อมาอีกจนถึงแผ่นดินขุนหลวงบรมโกศก็ยังไว้ผมยาว ดังปรากฏอยู่ในกาพย์เห่เรือ ซึ่งเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ (กุ้ง) ได้ทรงพระนิพนธ์ มีความว่า "คิดอนงค์องค์เอวอร ผมประบ่าอ่าเอี่ยมไร" ดังนี้

ปรางค์วัดศรีสวาย
เมืองสุโขทัย

การที่ผู้หญิงชาวไทยได้ตัดผม ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเป็นเมื่อเสียกรุง จึงตัดผมสั้นให้คล้ายผู้ชาย เพื่อจะได้ปลอมตัวเป็นผู้ชายได้ง่าย ๆ ในขณะเมื่อหนีพม่า ส่วนพวกขอมนั้นได้ความตามรูปที่มีอยู่ที่นครธมว่า พวกท้าวพญาไว้ผมยาวมุ่นเมาลี แต่ผู้น้อยตัดผมบนสั้นผมหลังประบ่า

๓. คำว่าปืนที่ใช้ในเรื่องขอมดำดินนี้ ต้องเข้าใจว่าคือธนูหรือหน้าไม้ ไม่ใช่ปืนยิงด้วยดินดำ ซึ่งเป็นของพึ่งจะมีขึ้นใหม่แผ่นดินพระไชยราชากรุงเก่าเท่านั้น อาวุธใดที่มีเครื่องส่งลูกศรหรือกระสุนไปประหารได้ไกล ๆ ตามภาษาไทยเรียกว่าปืน เพราะฉะนั้นเมื่อเกิดมีอาวุธชนิดที่อาศัยดินดำจุดไฟเป็นกำลังส่งกระสุนไปประหารนั้นขึ้น จึงเรียกว่าปืนไฟ เพื่อให้ทราบชนิดของปืน เหมือนเรียกเรือที่เดินด้วยแรงไฟว่าเรือไฟ ที่อธิบายนี้เพื่อป้องกันมิให้ผู้อ่านท้วงว่า ข้าพเจ้าไปเกณฑ์ให้คนโบราณใช้ของที่ยังมิได้มีเข้ามาในเมืองเราสมัยนั้น

๔. คำที่ใช้พูดกับพระร่วงว่าพ่อเจ้า และกับนางจันทร์ว่าแม่เจ้านั้น เดี๋ยวนี้ในมณฑลพายัพเขายังพูดถึงเจ้าผู้ครองนครว่าพ่อเจ้าและนางชายาเรียกว่าแม่เจ้า เป็นพยานปรากฏอยู่ว่า คนไทยเก่าพูดเช่นนั้น ภาษาที่พวกไทยเหนือพูดถ้าพิเคราะห์ดูเทียบกับหนังสือเก่า จะเห็นได้ว่าตรงกันอยู่โดยมาก ถ้อยคำสำนวนที่เปลี่ยนแปลงไปมากก็แต่ในหมู่ชาวกรุงเท่านั้น

๕. ในตอนจบ เมื่อพระร่วงได้รับอัญเชิญขึ้นทรงราชย์แล้ว ข้าพเจ้าแต่งให้แห่เข้าวังทั้งยังผนวชอยู่ ข้อนี้มีหลักที่ควรหยิบยกมาสันนิษฐานได้ว่าไม่ผิด คือในหลักศิลาอักษรขอมที่เมืองสุโขทัย มีข้อความกล่าวไว้ว่า พระบาทกมรเด็ง-อัตศรีสุริยวงศ์ราม ทรงพระศรัทธาทรงผนวชในวัง แล้วจึงได้ทรงพระดำเนินด้วย

พระบาทไปจนถึงวัดป่ามะม่วง และประทับจำพรรษาอยู่ในวัดนั้น ก็การทรงผนวชทำในวังได้แล้ว เหตุไฉนการลาผนวชจะทำไม่ได้ หรือถ้าจะอ้างตัวอย่างใกล้ๆ ก็ได้ คือเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับอัญเชิญเสด็จขึ้นผ่านพิภพ ก็ได้เสด็จจากวัดบวรนิเวศวิหารเข้ามาลาผนวชในพระบรมมหาราชวัง

ตามที่ชี้แจงมาแล้ว ๕ ข้อนี้ หวังใจว่าจะพอเป็นพยานให้เห็นได้แล้วว่า ข้าพเจ้าได้พยายามที่จะให้เรื่องราวเป็นไปโดยทางที่น่าจะเป็นจริงอย่างมากที่สุดที่จะเป็นไปได้ แต่ถ้าแม้ยังมีข้อบกพร่องหรือผิดอยู่บ้างแห่งหนึ่งแห่งใด ก็ขอจงอย่าได้ถือโทษเลย.

คัดจากเรื่องเที่ยวเมืองพม่า

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงพระนิพนธ์

ตรงนี้จะนำวินิจฉัยเรื่องพระสงฆ์ลังกาวงศ์มาสู่เมืองไทยแทรกลงสักหน่อย ด้วยเป็นเรื่องเนื่องกับพงศาวดารพม่าในตอนที่กล่าวมานี้ ชื่อประเทศที่เรียกในพงศาวดารพม่าว่า "เกาะมลายะ" นั้น ตรงกับที่เรียกในภาษาอังกฤษว่า Malay Peninsular แปลเป็นภาษาไทยว่า "แหลมมลายู" เป็นแน่ แต่ตามบรรดาเมืองในแหลมมลายูมีโบราณวัตถุสถานสร้างอย่างแบบลังกาปรากฏอยู่แต่ที่เมืองนครศรีธรรมราชเมืองเดียว คือองค์พระมหาธาตุที่ยังบูชากันอยู่ทุกวันนี้ เป็นรูปทรงพระสถูปแบบลังกาชัดเจน ทั้งนี้คำในศิลาจารึกของ "พ่อขุนรามคำแหง" ประกอบว่าพระมหาเถระสังฆราชาเจ้าคณะสงฆ์ที่เมืองสุโขทัยในสมัยนั้น ถัดขึ้นไปจาก "เมืองนครศรีธรรมราช" นอกจากนี้ยังมีในหนังสือแต่งแต่โบราณก็หลายเรื่อง เช่นเรื่อง "สิหิงคนิทาน" ตำนานพระพุทธสิหิงค์เป็นต้น กล่าวยุติต้องกันว่าเมืองนครศรีธรรมราชเคยเป็นที่ตั้งคณะสงฆ์ลังกาวงศ์และไปมาติดต่อกับเมืองลังกามาก่อน เพราะฉะนั้นถ้าเอาเรื่องทางเมืองไทยประสานกับพงศาวดารพม่า เชื่อได้ว่าพระราหุลเถระ (กับพระสงฆ์ที่เป็นสานุศิษย์) เชิญพระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์มายังเมืองไทย และเริ่มแรกมาตั้งที่เมืองนครศรีธรรมราชเมื่อราว พ.ศ. ๑๗๕๐ ก่อนราชวงศ์พระร่วงตั้งกรุงสุโขทัยประมาณ ๕๐ ปี เวลานั้นเมืองนครศรีธรรมราชยังมีพระเจ้า

แผ่นดินปกครองอยู่เป็นอิสระ มาจนถึงรัชกาลพระเจ้า (พ่อขุน) รามคำแหงมหาราช เมืองนครศรีธรรมราชจึงตกเป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงสุโขทัย ในหนังสือลิไทยกล่าวว่า พระร่วงเจ้า (คือพระเจ้ารามคำแหง) ดำรัสสั่งให้พระเจ้านครศรีธรรมราชขอพระพุทธรูปต่อพระเจ้ากรุงลังกา จึงได้พระพุทธลิไทยมายังประเทศสยาม และเสด็จลงไปรับพระพุทธลิไทยถึงเมืองนครศรีธรรมราช แล้วเชิญมาประดิษฐานไว้ ณ เมืองสุโขทัย

เมื่อก่อนมีพระสงฆ์ลังกาวงศ์มาตั้งที่เมืองนครศรีธรรมราช ชาวสยามทั้งไทย ขอม ละว้า ก็ถือพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว แต่ถือตามคติมหายานอันได้มาจากกรุงศรีวิชัยในเกาะสุมาตรา มีโบราณวัตถุสถานคือพระมหาธาตุเมืองไชยาเป็นต้น ซึ่งสร้างตามคติมหายานยังปรากฏอยู่ ณ ที่ต่างๆ ตั้งแต่เมืองยะลา เมืองนครศรีธรรมราช เมืองไชยา ตลอดขึ้นมาจนถึงเมืองนครปฐม เมืองลพบุรี และต่อไปทางมณฑลนครราชสีมาจนถึงกรุงกัมพูชา แม้พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราชองค์เดิมก็สร้างครั้งก่อนลัทธิมหายาน เป็นรูปมณฑปอย่างพระมหาธาตุเมืองไชยา พระมหาธาตุองค์ที่ปรากฏอยู่บัดนี้พวกพระสงฆ์ลังกาวงศ์มาให้แบบสร้างเป็นพระสถูปแบบลังกา ส่วนมณฑปของเดิมไว้ข้างใน เมื่อพระสงฆ์ลังกาวงศ์มาตั้งสอนลัทธิหินยาน ณ เมืองนครศรีธรรมราชนั้น พวกอาหรับก็มาสั่งสอนศาสนาอิสลามแก่พวกชาวแหลมมลายู ทางตอนใต้พากันไปเข้ารีตถือศาสนาอิสลามเสียโดยมากแล้ว ยังถือพระพุทธศาสนากันอยู่แต่ข้างตอนเหนือ แต่คติมหายานที่ถือกันอยู่คงเป็นอย่างทรุดโทรมมากด้วยขาดความอุดหนุนแต่ชาวกรุงศรีวิชัยมาช้านาน เพราะชาวเมืองศรีวิชัยก็พากันไปเข้ารีตถือศาสนาอิสลามเสียแล้ว เมื่อพระสงฆ์

รูปพระร่วง
ในพิพิธภัณฑ์ที่ศาลากลางจังหวัดสุโขทัย

ลังกามาตั้งสั่งสอน พวกชาวเมืองนครศรีธรรมราชจึงพากันเลื่อมใสคติลังกาวงศ์โดยรวดเร็ว ถึงกระนั้นความลำบากอย่างอื่นก็ยังมี ด้วยพระไตรปิฎกพวกมหายานเป็นภาษาสันสกฤต พวกพระสงฆ์ลังกาวงศ์ จะต้องเปลี่ยนพระไตรปิฎกเป็นภาษามคธตามคติหินยาน การแผ่คติและคณะสงฆ์ลังกาวงศ์ในเมืองไทยจึงไม่รวดเร็ว ราวสัก ๑๐๐ ปีพระสงฆ์สยามจึงได้แปลงเป็นอย่างลังกาวงศ์ทั่วทั้งประเทศ และแพร่หลายตลอดไปจนในอาณาเขตไทยพวกอื่นทางฝ่ายเหนือ และแพร่หลายลงไปถึงเมืองเขมร ถือคติหินยานลังกาวงศ์ทั่วกันสืบมาจนทุกวันนี้.

เรื่องพระร่วง

คัดจากเรื่องพระร่วง

พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ในเมืองไทยนี้เมื่อครั้งกรุงสุโขทัยเป็นใหญ่ ก่อนเกิดกรุงศรีอยุธยา เคยมีพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งเรียกพระนามว่า "พระร่วง" ในหนังสือพงศาวดารชั้นเก่าว่ามีบุญญาภินิหารและฤทธิเดชเดชะพระเจ้าแผ่นดินที่ได้ครองเมืองไทยมาแต่ก่อน แม้ในหนังสือพงศาวดารของประเทศที่ใกล้เคียงเช่นในพงศาวดารมอญก็ดี พงศาวดารลานนาเชียงใหม่ก็ดี ก็กล่าวถึงพระร่วงเมืองสุโขทัย และยกย่องว่ามีอานุภาพมากด้วยกันทุกประเทศ พระร่วงจึงเป็นที่นับถือของชาวเมืองไทยว่าเป็นพระเจ้ามหาราชของบ้านเมืองตนพระองค์หนึ่งมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา ตลอดมาจนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ แม้ในปัจจุบันทุกวันนี้ใครเป็นนักเรียนที่จะไม่เคยได้ยินพระนามและพระเกียรติของพระร่วงก็เห็นจะไม่มี แม้สิ่งของซึ่งอ้างว่าพระร่วงได้ทรงประดิษฐ์ไว้ก็ยังมีปรากฏอยู่หลายสิ่งเช่น "ถนนพระร่วง" และ "หนังสือไตรภูมิพระร่วง" และ "สุภาษิตพระร่วง" เป็นต้น ตลอดจนเตาทำถ้วยชามเครื่องสังคโลกซึ่งว่าเกิดขึ้นเมื่อครั้งพระร่วง ก็ยังมีซากอยู่เป็นพะเนินเทินทึก และที่สุดเรือรบเรียกว่า "พระร่วง" ก็มีหนึ่ง ล้วนเป็นเครื่องประกอบกับคำที่เล่าเรื่องพระร่วงสืบกันมา

แต่ถ้าว่าตามทางประวัติศาสตร์ เรื่องพระร่วงที่เรารู้กันอยู่ทุกวันนี้ยังเป็นแต่นิทาน จะนับว่าเป็นเรื่องพงศาวดารยังไม่ได้ ด้วยขาดหลักฐานที่เป็นข้อสำคัญในทางพงศาวดารอยู่หลายอย่าง เป็นต้นแต่ชาติวงศ์ของพระร่วงมาแต่ไหน พระร่วงได้ครองเมืองสุโขทัยเมื่อใด พระร่วงมีอนุภาพอย่างไรจึงได้เป็นพระเจ้ามหาราช และเมื่อสิ้นองค์พระร่วงแล้ว ใครสืบราชวงศ์พระร่วงต่อมาหรือเปลี่ยนเป็นราชวงศ์อื่น อธิบายความข้อสำคัญเหล่านี้ ในหนังสือพงศาวดารชั้นเก่าไม่กล่าวถึง หรือกล่าวเป็นปาฏิหาริย์จนเห็นว่าเป็นความจริงไม่ได้ นักปราชญ์แต่ก่อนไม่มีอะไรจะใช้เป็นความจริงเป็นอย่างไรก็ม บางข้ออ้างผิดขรรมชาติเหลือที่จะเชื่อได้ว่าเป็นความจริงก็ม จะคัดแต่บางข้อซึ่งอ้างในหนังสือ "พงศาวดารเหนือ" ที่เราถือกันเป็นตำราเรื่องพงศาวดารก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยามาชี้พอให้เห็นเป็นตัวอย่าง

ดังเช่นข้อที่ว่าด้วยชาติวงศ์ของพระร่วง ในหนังสือพงศาวดารเหนือ มีเรื่องพระร่วงเป็น ๒ เรื่องต่างกัน เรื่องหนึ่งเรียกว่า "เรื่องอรุณกุมาร" ("อรุณ" นั้นก็คือเอาคำ "ร่วง" มาเรียกด้วยศัพท์ภาษามคธนั่นเอง) เล่าเรื่องว่าพระยาอภัยคามณี เจ้าเมืองหริภุญชัย (คือเมืองลำพูนบัดนี้) ไปจำศีลบนภูเขาแห่งหนึ่ง ไปพบนางนาคซึ่งจำแลงตัวเป็นมนุษย์มาเที่ยวเล่น เกิดสมัครรักใคร่ได้อภิรมย์สมรสอยู่ด้วยกัน ๗ วัน นางมีครรภ์กลับลงไปเมืองนาค เมื่อจวนจะคลอดลูกเห็นว่าถ้าคลอดในเมืองนาค ทารกจะไม่รอดเพราะเป็นเชื้อมนุษย์ จึงขึ้นมายังภูเขาที่เคยอยู่ด้วยกันกับพระยาอภัยคามณี มาคลอดเป็นชายแล้วทิ้งไว้ที่ในป่าด้วยกันกับแหวนและผ้าห่มของที่พระยาอภัยคามณีประทานนางไว้ มีพรานป่าไปพบทารกนั้นพามาเลี้ยงไว้ ก็เกิดอัศจรรย์ปรากฏที่ตัวเด็กต่าง ๆ อย่างเป็นผู้มีบุญ

ความทราบถึงพระยาอภัยคามณี ตรัสเรียกไปทอดพระเนตร เมื่อได้ทรงทราบเรื่องที่พรานบ่าไปพบ และทอดพระเนตรเห็นของที่อยู่กับตัวเด็ก ก็ทราบชัดว่าเป็นราชบุตรเกิดด้วยนางนาค จึงประทานนามว่า "อรุณกุมาร" แล้วเลี้ยงไว้ในที่ลูกหลวง ต่อมามีราชบุตรเกิดด้วยนางอัครมเหสีอีกองค์หนึ่ง ประทานนามว่า "ฤทธิกุมาร" อยู่ด้วยกันมาจนเติบใหญ่ พระยาอภัยคามณีปรารถนาจะหาเมืองให้อรุณกุมารครอบครอง ทราบว่าเจ้าเมืองศรีสัชนาลัยมีแต่ราชธิดา จึงขอสู่นางนั้นให้อภิเษกสมรสกับอรุณกุมาร อรุณกุมารไปอยู่เมืองศรีสัชนาลัยต่อมาก็ได้ครองเมืองนั้น (กับทั้งเมืองสุโขทัย) ทรงนามว่า "พระร่วง" ส่วนฤทธิกุมารนั้นเมื่อเติบใหญ่ก็ได้อภิเษกสมรสกับราชธิดาพระยาเชียงใหม่ แล้วเลยได้ครองเชียงใหม่เช่นเดียวกันกับพระร่วง ทรงนามว่า "พระถือ" ทั้งสองอาณาเขตมีเจ้าเมืองเป็นพี่น้องกัน บ้านเมืองก็เป็นสัมพันธมิตรสืบกันมา ตามเรื่องอรุณกุมารที่กล่าวมานี้อ้างว่าพระร่วงเป็นเชื้อมนุษย์กับนาคระคนกัน และเป็นวงศ์กษัตริย์วงศ์หริภุญชัยในลานนา.

เรื่องพระร่วงในพงศาวดารเหนือออกเรื่องหนึ่งนั้น เรียกว่า "เรื่องพระร่วงส่วยน้ำ" ว่ามีชายชาวเมืองละโว้คนหนึ่งชื่อ "กงเกรา" เป็นนายกองคุมคนส่วยน้ำสำหรับตักน้ำในทะเลชุบศร ส่งไปถวายพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์เสวย ณ เมืองขอม อยู่มานายกงเกรามีลูกชายคนหนึ่งให้ชื่อว่า "ร่วง" เด็กร่วงนั้นเกิดเป็นผู้มีบุญด้วย "วาจาสิทธิ์" คือถ้าว่าให้อะไรอย่างไรก็เป็นอย่างนั้นมาแต่กำเนิด แต่ไม่รู้ตัวว่ามีฤทธิ์เช่นนั้นมาจนอายุได้ ๑๑ ปี วันหนึ่งพายเรือไปในทะเลชุบศร เรือทวนน้ำเด็กร่วงพายเหนื่อยจึงออกปากว่า "นี่ทำไม น้ำไม่ไหลกลับไปทางโน้นมั่ง" พอว่าขาดคำลงน้ำก็ไหลกลับไปอย่างว่า เด็กร่วงก็รู้ตัวว่ามีวาจาสิทธิ์ แต่ปิดความไว้

รูปพระลือ
ในพิพิธภัณฑ์ที่ศาลากลางจังหวัดสุโขทัย

มิให้ผู้อื่นรู้ ครั้นนายคงเคราตาย พวกไพร่พร้อมใจกันยกนายร่วงขึ้นเป็นนายกอง ส่วยน้ำแทนพ่อ พอประจวบเวลานักคุ้มข้าหลวงขอมคุมเกวียนบรรทุกกล่องสำหรับใส่น้ำเสวยมาถึงเมืองละโว้ สั่งให้นายร่วงเกณฑ์ไพร่ตักน้ำเสวยส่งส่วยตามเคย นายร่วงเห็นว่ากล่องน้ำที่ทำมานั้นหนักนัก จึงสั่งให้ไพร่สานชะลอมขึ้นเป็นอันมาก แล้วให้เอาชะลอมจุ่มลงในน้ำ ด้นวาจาสิทธิ์สั่งน้ำให้ขังอยู่ในชะลอมก็เป็นเช่นว่า นักคุ้มข้าหลวงเห็นเช่นนั้นก็ถวายฤทธิ์นายร่วง รับรับชะลอมน้ำกลับไปยังเมืองขอม ทูลพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ว่ามีผู้วิเศษเกิดขึ้นที่เมืองละโว้ ก็ทรงพระวิตกเกรงว่าจะเป็นขบถ จึงแต่งกองทหารให้มาจับตัวนายร่วง แต่นายร่วงได้ยินข่าวรู้ตัวก่อน จึงหนีออกจากเมืองละโว้ขึ้นไปยังเมืองเหนือ ไปบวชเป็นภิกษุอยู่ ณ วัดแห่งหนึ่งในเมืองสุโขทัย คนจึงเรียกกันว่า "พระร่วง" เพราะเหตุที่บวชเป็นพระ ฝ่ายทหารขอมมาถึงเมืองละโว้ รู้ว่านายร่วงรู้ตัวหนีขึ้นไปทางเมืองเหนือ ตัวนายทหารขอมก็ตามขึ้นไปเที่ยวสืบเสาะได้ความแต่ว่านายร่วงหนีไปอยู่ที่ในเมืองสุโขทัย มิรู้ว่าไปบวชเป็นพระจึงดำดินลอดปราการเข้าไปในเมือง เผอิญไปโผล่ขึ้นในถานวัดที่พระร่วงบวชอยู่ เวลานั้นกำลังพระร่วงลงกวาดวัด เห็นเข้าก็รู้ว่าขอม แต่ขอมไม่รู้จักพระร่วง ถามว่ารู้หรือไม่ว่านายร่วงที่มาจากเมืองละโว้อยู่ที่ไหน พระร่วงก็ด้นวาจาสิทธิ์สาปว่า "สูอยู่ที่นั่นเถิด รูปจะไปบอกนายร่วง" พอว่าขาดคำขอมก็กลายเป็นหินติดคาแผ่นดินอยู่ที่ตรงนั้น ด้วยอำนาจวาจาสิทธิ์ของพระร่วง ชาวเมืองสุโขทัยรู้ว่าพระร่วงเป็นผู้มีบุญ เมื่อพระเจ้ากรุงสุโขทัยสิ้นพระชนม์ พวกเสนาอำมาตย์จึงพร้อมใจกันเชิญพระร่วงขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่า "พระเจ้าศรีจันทราทิตย์" ตามพงศาวดารเหนือเรื่องพระร่วงส่วยน้ำว่า พระร่วงเป็นลูกราษฎรชาวเมืองละโว้ ได้ดีเพราะเกิดเป็นผู้มีบุญ

จะเชื่อว่าพระร่วงเป็นลูกนางนาคหรือเชื่อว่ามีวาจาสิทธิ์ ดูก็ผิดธรรมดาทั้งสองสถาน ครั้นไปพิจารณาดูศักราชตามที่อ้างในพงศาวดารเหนือทั้งสองเรื่องนั้นว่า เป็นรัชสมัยของพระร่วงนั้น ก็เห็นแตกต่างห่างไกลกัน ในเรื่องอรุณกุมารว่าพระร่วงได้ครองบ้านเมืองราว พ.ศ. ๙๕๐ แต่ในเรื่องพระร่วงล่วยน้ำ ว่าพระร่วงได้ครองบ้านเมืองเมื่อราว พ.ศ. ๑๕๐๐ ผิดกันตั้ง ๕๐๐ ปี ไม่มีอะไรเป็นหลักฐานที่จะเชื่อว่าศักราชไหนถูกต้องตามจริง ยิ่งมาถึงสมัยเมื่อได้ศิลาจารึกครั้งกรุงสุโขทัยมาตรวจหาความรู้เรื่องพงศาวดารเหนือ หลักฐานที่มีอยู่ในเรื่องพระร่วง ดูก็ยิ่งคลาดเคลื่อนมากขึ้นเป็นต้นว่าได้ความตามศิลาจารึกว่าไทยพ่งชิงได้อาณาเขตสุโขทัยจากพวกขอมมาตั้งขึ้นเป็นอิสระต่อเมื่อ พ.ศ. ๑๗๐๐ ภายหลังสมัยพระร่วงที่อ้างในพงศาวดารเหนือหลายร้อยปี นอกจากนั้นในศิลาจารึกปรากฏว่า ผู้ที่ชิงอาณาเขตสุโขทัยได้จากขอมนั้นทรงนามว่า "พ่อขุนบางกลางหาว" เป็นเจ้าเมืองบางยางอยู่ก่อน เมื่อได้เมืองสุโขทัยแล้วทำพิธีราชาภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่า "พระเจ้าศรีอินทราทิตย์" เป็นรัชกาลที่ ๑ ของราชวงศ์ไทยที่ครองกรุงสุโขทัย ต่อมา "พระเจ้าบาลเมือง" ราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลที่ ๒ "พระเจ้ารามคำแหง" ราชโอรสองค์น้อยของพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ เป็นพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ "พระเจ้าเลอไทย" ราชโอรสของพระเจ้ารามคำแหงเป็นพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลที่ ๔ และ "พระเจ้าลือไทย" หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "พระมหาธรรมราชา" ราชโอรสของพระเจ้าเลอไทย ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลที่ ๕ ครองราชสมบัติสืบต่อกันมาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๗๐๐ จนพ.ศ. ๑๙๒๑ ช้านานถึง ๒๒๑ ปี กรุงสุโขทัยรบแพ้สมเด็จพระบรมราชาธิราช (พงั่ว) จึงตกเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาแต่ พ.ศ. ๑๙๒๑ มา ยังมีข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่ในศิลา

จารึกสร้างกรุงสุโขทัย ไม่มีพระนาม "พระร่วง" ปรากฏเลยสักแห่งเดียว จะเข้าใจว่าเรื่องพระร่วงเป็นแต่นิทาน ไม่มีตัวจริงก็ไม่ได้ ด้วยประเทศอื่นที่มีเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับกรุงสุโขทัยเมื่อเป็นอิสระ เรียกพระเจ้ากรุงสุโขทัยว่า "พระร่วง" ทั้งนั้น ยกเป็นตัวอย่างดังเช่นในเรื่องราชาธิราช ก็อ้างว่าพระร่วงได้ทรงชุบเลี้ยงมะกะโท และอุดหนุนจนได้เป็นพระเจ้าพำรั้งครองเมืองมอญ ในพงศาวดารโยนกก็ว่าเมื่อพระยาเมงรายสร้างเมืองเชียงใหม่ได้เชิญ "พระยาร่วงเมืองสุโขทัย" กับพระยางำเมืองเมืองพะเยา") ผู้เป็นสหายไปปรึกษา หนังสือตำนานพระพุทธสิหิงค์ซึ่งพระโพธิรังษีแต่งเป็นภาษามคธที่เมืองเชียงใหม่ ก็แปลงคำ "พระร่วง" เป็น "รังคราช" ว่าได้พระพุทธสิหิงค์ปฏิมากรจากเมืองนครศรีธรรมราชขึ้นไปไว้ ณ เมืองสุโขทัย และที่สุดชาวกรุงศรีอยุธยาก็เรียกกันทั่วไปว่า "พระร่วง" ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น คิดหาอธิบายจึงเห็นว่าที่เรียกว่า "พระร่วง" นั้นคงเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ครองกรุงสุโขทัยพระองค์ใดพระองค์หนึ่งใน ๕ พระองค์นั้น ซึ่งทรงอานุภาพเดชล้ำเกรงในนานาประเทศที่ใกล้เคียงยิ่งกว่าพระองค์อื่น และคงเดชเดชระบือพระเกียรติแต่ยังทรงพระนามว่าพระร่วง แล้วจึงได้เสวยราชย์ พวกไพร่บ้านพลเมืองจึงชอบเรียกตามพระนามเดิมว่า "พระร่วง" ไม่เปลี่ยนไปเรียกตามพระนามใหม่ที่ถวายเมื่อราชาภิเษก ตัวอย่างยังมีเหมือนกัน ต่อมาเมื่อภายหลัง เช่นพระเจ้าอู่ทองเมื่อตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นอิสระ ราชาภิเษกทรงพระนามว่า "สมเด็จพระรามาธิบดี" ไพร่บ้านพลเมืองก็เรียกว่าพระเจ้าอู่ทองอยู่นั่นเอง เพราะฉะนั้นการที่จะตัดวินิจฉัยเอาเรื่องพระร่วงเข้าในระเบียบพงศาวดาร จึงอยู่ที่ต้องพิจารณาหาหลักฐานว่าพระองค์ไหนในพระเจ้ากรุงสุโขทัย ๕ พระองค์นั้นเป็นพระร่วง แล้วพิจารณาต่อไปว่า เหตุใดจึงเรียกว่า "พระร่วง" ทั้ง ๒ ข้อนี้เป็นวินิจฉัยที่ผู้นี้จะเขียนในนิทานเรื่องนี้

อธิบายเรื่องพระร่วง

แผ่นดินในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานี้ เมื่อก่อนพ.ศ. ๑๘๐๐ แม้มีชนชาติไทยลงมาอยู่เป็นอันมากแล้ว ยังอยู่ในอำนาจของพวกขอม ซึ่งแผ่อาณาเขตเข้ามาจากประเทศกัมพูชาแต่เมื่อแผ่นดินยังเป็นของพวกลาว (คือละว้า) พระเจ้าราชาธิราชเมืองขอมตั้งอุปราชมาปกครองอยู่ที่เมืองละโว้ (คือเมืองลพบุรีเดี๋ยวนี้) และให้ข้าหลวงไปตั้งปกครองอยู่เป็นแห่งๆต่อขึ้นไป แดนดินเห็นจะเป็นของขอมตั้งแต่ชายทะเลขึ้นไปจนเมืองเชียงแสน แต่พวกขอมกำหนดอาณาเขตที่เป็นเมืองไทยเดี๋ยวนี้เป็น ๒ ส่วน เรียกชื่อต่างกัน ส่วนข้างเหนือ (ดูเหมือนจะเป็นตั้งแต่ปากน้ำโพขึ้นไป) เรียกว่า "อาณาเขตสยาม" ส่วนข้างใต้ลงมาเรียกว่า "อาณาเขตละโว้" มีจารึกชื่อปรากฏอยู่กับรูปภาพที่นครวัดทั้งพวกชาวสยามและชาวละโว้ครั้นถึงสมัยเมื่อขอมหย่อนกำลังลง พวกไทยลงมาอยู่ทางเมืองเชียงแสนมากขึ้นก็ชิงอาณาเขตทางลุ่มแม่น้ำโขงได้จากขอมตั้งประเทศลานนา (คือมณฑลพายัพ)ขึ้นเป็นอิสระก่อน ต่อมาถึงราว พ.ศ. ๑๘๐๐ พวกไทยที่อยู่ในอาณาเขตสยามต่อลงมาข้างใต้มีกำลังมากขึ้นก็เป็นขบถต่อขอมบ้าง ผู้เป็นหัวหน้าชื่อพ่อขุนบางกลางหาว เจ้าเมืองบางยางได้กำลังของพ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราด (เห็นจะอยู่ในประเทศลานนา) มาช่วยร่วมมือกันตีเมืองสุโขทัย ข้าหลวงขอมสู้ไม่ไหวก็ทิ้งอาณาเขตสยามหนีลงไปเมืองละโว้ พวกไทยจึงรวมเมืองในอาณาเขตสยามตั้งเป็นประเทศอิสระเอา

แผ่นไม้จำหลักแสดงเครื่องราชกกุธภัณฑ์
ในพิพิธภัณฑ์ที่ศาลากลางจังหวัดสุโขทัย

เมืองสุโขทัยเป็นราชธานี และเชิญพ่อขุนบางกลางหาวขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินเป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัย ทรงพระนามว่า "พระเจ้าศรีอินทราทิตย์" เรียกนามราชอาณาเขตตามชื่อเมืองราชธานีว่า "กรุงสุโขทัย" แต่ชาวต่างประเทศที่อยู่ใกล้เคียงทั้งพวกขอมและพวกมอญยังเรียกว่า "สยาม" อยู่ตามเดิม ประเทศอื่นจึงเรียกตามอย่าง เช่นจีนเรียกว่า "เสียมก๊ก" และเรียกอาณาเขตตอนใต้ลงมาว่า "หลอฮกก๊ก" ตามคำ "ละโว้" ซึ่งเป็นนามของอาณาเขตมาแต่เดิม แต่ไทยหาใช้คำ "สยาม" เรียกเป็นชื่อบ้านเมืองของตนไม่

กรุงสุโขทัยเมื่อแรกตั้งเป็นอิสระ อาณาเขตไม่กว้างใหญ่เท่าใดนัก ประมาณเขตแดนทางใต้เห็นจะถึงมาเพียงปากน้ำโพ ใต้นั้นลงมายังเป็นอาณาเขตของขอม เมืองละโว้ทางฝ่ายตะวันตกเขตแดนก็คงอยู่เพียงเขาบรรทัด ทับนาแม่น้ำพิงค์กับแม่น้ำอื่นที่ไหลลงทะเลตะวันตก ทางฝ่ายเหนือเขตแดนต่อกับประเทศลานนาซึ่งเป็นสัมพันธมิตรที่ภูเขาเชือน ทางฝ่ายตะวันออกเขตแดนก็เห็นจะอยู่เพียงเขาบรรทัดทับแม่น้ำสักกับแม่น้ำน่าน เมืองใหญ่ในอาณาเขต ถ้าว่าตามสังเกตโบราณวัตถุที่ยังปรากฏอยู่ ก็มีแต่เมืองสุโขทัย เมืองเชลียง (คือเมืองสวรรคโลกเก่าตอนที่มีพระปรางค์) เมืองตาก เมืองชากังราว (อยู่ตรงเมืองกำแพงเพชรข้าม) เมืองพระบาง (อยู่ที่ปากน้ำโพ) เมืองสระหลวง (คือเมืองพิจิตรเก่า) และเมืองสองแคว (อยู่ใต้เมืองพิษณุโลกเดี๋ยวนี้) กำลังรพลก็ยังมีน้อย เพราะฉะนั้นเจ้าเมืองใกล้เคียงที่ไม่เข้าด้วย จึงกล้ายกทัพเข้ามาตีบ้านเมืองชายราชอาณาเขต ดังเช่นครั้งหนึ่งขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด (เดี๋ยวนี้เรียกว่าด่านแม่สอด) เข้า

มาตีเมืองตาก ครั้งนั้นพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ยกกองทัพไปต่อสู้ แต่ไปเสียทีแตกพ่าย หากราชโอรสองค์น้อยซึ่งพระชันษาเพียง ๑๙ ปี แกล้วกล้าสามารถขับช้างบุกพลเข้าชนช้างชนะชุนสามชน พวกเมืองฉอดจึงแตกหนีกลับไป พระเจ้าศรีอินทราทิตย์จึงพูนบำเหน็จสถาปนาราชโอรสนั้นเป็น "พระรามคำแหง" แล้วให้เป็นชุนพลเที่ยวปราบปรามข้าศึกศัตรูจนตั้งราชอาณาเขตสุโขทัยได้มั่นคง

พระเจ้าศรีอินทราทิตย์ครองกรุงสุโขทัย อยู่กี่ปีไม่ปรากฏในพงศาวดาร เมื่อสวรรคตราชโอรสพระองค์ใหญ่ได้รับรัชทายาท ทรงพระนามว่า "พระเจ้าบานเมือง" หนังสือเก่าใช้คำภาษามคธเรียกว่า "บาลเมือง" ก็มี เรียกว่า "ปาลราช" ก็มี เรื่องพงศาวดารในรัชกาลพระเจ้าบานเมือง ปรากฏในศิลาจารึกแต่ว่า พระรามคำแหงราชอนุชามีความจงรักภักดี ช่วยปราบปรามศัตรูหมู่ปัจจามิตรต่อมาเหมือนอย่างในรัชกาลพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ บางทีจะขยายอาณาเขตกรุงสุโขทัยออกไปได้อีกบ้างแต่คงไม่เท่าใดนัก พระเจ้าบานเมืองครองกรุงสุโขทัยอยู่กี่ปีก็ไม่ปรากฏ รู้ได้ด้วยศิลาจารึกเมื่อภายหลังแต่ว่าเวลารัชกาลพระเจ้าศรีอินทราทิตย์กับรัชกาลพระเจ้าบานเมืองรวมกันประมาณ ๒๖ ปี จึงควรจะนับว่าในระหว่าง พ.ศ. ๑๘๐๐ จน พ.ศ. ๑๘๒๖ เป็น "สมัยตั้งกรุงสุโขทัย"

เมื่อพระเจ้าบานเมืองสวรรคต พระรามคำแหงราชโอรสพระองค์น้อยของพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ได้รับรัชทายาท ใช้พระนามตามที่สมเด็จพระบิดุราชประทานเมื่อพูนบำเหน็จนั้นต่อมาในเวลาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เรียกพระองค์เองในศิลาจารึกว่า "พ่อขุนรามคำแหง" แต่ในพงศาวดารเรียกว่า "พระเจ้ารามคำแหง" หนังสือเก่าเรียกตามภาษามคธว่า "รามราช" ก็มี แต่คนทั้งหลายชอบเรียกกันว่า "พระ

ร่วง" มาแต่โบราณจนทุกวันนี้ คงเป็นเพราะพระเจ้ารามคำแหงทรงพระนามเดิมว่า "ร่วง" (หมายความว่ารุ่งเรือง มิใช่หล่น) เห็นจะเรียกกันว่า "เจ้าร่วง" อยู่ก่อน ครั้นพระบิตุราชทรงสถาปนาเป็น "พระรามคำแหง" คนทั้งหลายเปลี่ยนแต่คำหน้าเรียกว่า "พระร่วง" ตามสะดวกปากหรือจะเรียกกันว่า "พระร่วง" มาแต่เดิมแล้วและคงเรียกกันอยู่อย่างเดิมก็เป็นได้ แม้เมื่อเสวยราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ในหนังสือเก่ายังเรียกว่า "พระยาร่วง" ก็มี ดังเช่นในหนังสือพงศาวดารเชียงใหม่กล่าวว่า พระยาเมงรายสร้างเมืองเชียงใหม่เมื่อปีชวด พ.ศ. ๑๘๓๕ (ศักราชตรงกับรัชกาลพระเจ้ารามคำแหง) ได้เชิญพระยางำเมืองเจ้าเมืองพะเยา (เมื่อเป็นอิสระ) กับ "พระยาร่วง" เจ้าเมืองสุโขทัยอันเป็นมิตรสหายไปปรึกษาหารือกัน เห็นได้เป็นหลักฐานว่า "พระร่วง" นั้นคือพระเจ้ารามคำแหง มิใช่พระองค์อื่น

พระเจ้ารามคำแหงเป็นอัจฉริยบุรุษ ทรงพระคุณวิเศษ โดยพระอุปนิสัยเฉลียวฉลาดกว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์อื่นหลายอย่าง เป็นต้นแต่แกล้วกล้าสามารถในการรบพุ่ง ปรากฏมาตั้งแต่พระชันษาได้ ๑๙ ปีดังกล่าวมาแล้ว และได้ทำศึกสงครามต่อมาในสมัยเมื่อเป็นขุนพลของกรุงสุโขทัยจนเคยคุ้นระบือพระเกียรติไปถึงนานาประเทศ เพราะฉะนั้นเมื่อเป็นพระเจ้าแผ่นดิน จึงสามารถแผ่ราชอาณาเขตกรุงสุโขทัยออกไปกว้างใหญ่ไพศาล จนได้เป็นพระเจ้าราชาธิราชองค์แรกในพระเจ้าแผ่นดินที่ครองเมืองไทยนี้ อาณาเขตกรุงสุโขทัยในรัชกาลพระเจ้ารามคำแหงพรรณนาไว้ในศิลาจารึกว่าข้างใต้ได้เมืองแพรก (คือเมืองสรรคบุรี) เมืองสุพรรณภูมิ (คือเมืองอู่ทอง) เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี (และเมืองอื่น ๆ ในแหลมมลายู) ลงไปจน

เมืองนครศรีธรรมราช ทางข้างตะวันตกได้เมืองมอญทั้งปวงเป็นเมืองขึ้นจนถึงเมืองหงสาวดี ทางข้างเหนือได้เมืองแพร่ เมืองน่าน แผ่พระราชอาณาเขตไปจนต่อแดนเมืองขวา (คือเมืองหลวงพระบาง) ทางข้างตะวันออกก็แผ่พระราชอาณาเขตไปจนถึงแม่น้ำโขงต่อแดนเมืองเวียงจันทร์ และเวียงคำ แต่ทางตะวันตกเฉียงเหนือซึ่งต่อแดนประเทศล้านนา ราชอาณาเขตคงอยู่ตามเดิม เพราะเหตุที่พระเจ้ารามคำแหงเป็นสัมพันธมิตรกับพระยาเมงรายและพระยางำเมือง ไม่เบียดเบียนกัน ประหลาดอยู่อย่างหนึ่งที่ในศิลาจารึกไม่กล่าวถึงเมืองละโว้ และเมืองอื่นๆที่เคยเป็นเมืองขึ้นของขอมอยู่ทางตะวันออกเฉียงใต้ จึงสันนิษฐานว่าเมืองต่าง ๆ ทางนั้น ตั้งแต่เมืองนครราชสีมาลงไปทางข้างใต้ และเมืองที่อยู่ในลุ่มลำน้ำสักทางข้างใต้ตลอดไปจนเมืองปราจีนและเมืองตามชายทะเลทางฝั่งตะวันออก จะยังมิได้รวมเข้าในราชอาณาเขตกรุงสุโขทัยเมื่อครั้งพระเจ้ารามคำแหง เพราะพวกพลเมืองยังมีขอมอยู่เป็นพื้นไทยยังมีน้อย แม้เมืองละโว้ก็อาจจะยังเป็นอาณาเขตของขอมอยู่ตลอดสมัยนั้น

นอกจากขยายอาณาเขตได้กว้างขวางดังว่ามา พระปรีชาสามารถของพระเจ้ารามคำแหงในรัฐกิปาลโนบายทำนุบำรุงภายในพระราชอาณาเขต ก็เป็นอย่างอัศจรรย์ ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกดังจะพรรณนาให้เห็นเป็นอย่าง ๆ เป็นต้นว่าทรงบำรุงวัฒนธรรมด้วยคิดตั้งแบบหนังสือไทยให้มีขึ้นเมื่อพ.ศ. ๑๘๒๖ แต่นั้นจึงอาจทำศิลาจารึกและเขียนอักษรรักษาตำรับตำราวิชาความรู้เป็นภาษาไทย สืบกันมาจนทุกวันนี้ ทั้งทรงบำรุงการศึกษาด้วยเสาะหาพระสงฆ์ผู้กว้างขวางรอบรู้พระไตรปิฎกขึ้นมาจากเมืองนครศรีธรรมราช ตั้งเป็นพระสังฆราชและพระครูสอนวิชาความรู้ทั้งคดีธรรมและคดีโลกแก่ประชาชนชาวกรุงสุโขทัย มูลของการสำคัญอีกอย่างหนึ่ง

ซึ่งเริ่มรุ่งเรืองเมื่อครั้งพระเจ้ารามคำแหง และอยู่ประจำเมืองไทยสืบต่อมาจนทุกวันนี้ คือการถือพระพุทธศาสนาอย่างแบบลังกา แต่ก่อนมาเมื่อพวกขอมยังเป็นใหญ่นั้น ในเมืองไทยถือพระพุทธศาสนาตามคติมหายาน ซึ่งแผ่มาจากกรุงศรีวิชัยในเกาะสุมาตราอยู่เป็นพื้น ครั้นพระเจ้าปรักกรมพาหุฟื้นพระพุทธศาสนาลัทธิหินยานให้รุ่งเรืองขึ้นในลังกาทวีป ลัทธินั้นแพร่หลายมาถึงเมืองมอญแล้วจึงมาถึงเมืองไทย แต่นับถือกันอยู่เพียงเมืองนครศรีธรรมราช จนพระเจ้ารามคำแหงแผ่อาณาเขตลงไปถึงนั้น ทรงเลื่อมใสจึงรับพระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ขึ้นมาประดิษฐานในกรุงสุโขทัย แต่นั้นลัทธิมหายานก็เสื่อมลงจนศูนย์ไป ถือแต่ลัทธิลังกาวงศ์อย่างเดียวสืบมา พิเคราะห์ได้ด้วยวัดและพระพุทธรูปสร้างครั้งกรุงสุโขทัยแบบเป็นอย่างลังกา คือว่าสร้างตั้งแต่รัชกาลพระเจ้ารามคำแหงมาเป็นพื้น ที่สร้างก่อนนั้นมีน้อย

ในทางเศรษฐกิจของบ้านเมือง พระเจ้ารามคำแหงก็ทรงทำนุบำรุงด้วยประการต่าง ๆ อย่างน่าพิศวง เช่นให้เลิกเก็บภาษีจังกอบจากสินค้าเมื่อผ่านด่านตามระยะทางเป็นต้น เพื่อปล่อยให้ชาวกรุงสุโขทัยไปค้าขายถึงต่างประเทศที่ใกล้เคียงและปล่อยให้ชาวต่างประเทศเหล่านั้นเข้ามาค้าขายถึงพระนครได้โดยสะดวกและอาศัยเหตุที่พระราชอาณาเขตกว้างขวางออกไปกว่าแต่ก่อน จนอาจจะใช้เรือแต่ราชธานีออกทะเลไปยังประเทศอื่นที่ห่างไกล ทรงทำทางไมตรีให้มีการไปมาค้าขายในระหว่างเมืองไทยกับเมืองจีนและเมืองชวามลายู ตลอดจนกระทั่งลังกาทวีปและอินเดีย ก็เริ่มมีชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขายและมาตั้งประกอบกิจการต่าง ๆ ดังเช่นพวกจีนเข้ามาตั้งทำเครื่องสังคโลกเป็นต้น เกิดการส่งสินค้าเมืองไทยออกไปขายถึงประเทศต่าง ๆและได้ของที่ต้องการมาจากต่างประเทศโดยสะดวก ในสมัยนั้นบ้าน

เมืองคงมีทรัพย์สินสมบูรณ์ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก

แม้พระอัยยาศัยส่วนพระองค์ของ พระเจ้ารามคำแหงก็ผิดกับ พระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ เช่นโปรดทรงสมาคมกับไพร่บ้านพลเมือง อย่างฝรั่งเรียกว่า Democratic เป็นต้นว่า ถ้าใครจะทูลร้องทุกข์เมื่อใดก็อนุญาตให้เข้าเฝ้าได้ไม่เลือกหน้า แม้จนเวลากลางคืนก็มีกระดิ่งแขวนไว้ที่ประตูพระราชวัง สำหรับให้สั่นส่งเสียงให้ทรงทราบว่ามีผู้จะทูลร้องทุกข์ แล้วเอาเป็นพระราชธุระสอดส่องในการชำระถ้อยความให้เป็นยุติธรรมให้ราษฎรสมบูรณ์พูนสุขประกอบด้วยมีเสรีภาพทั่วไป กรุงสุโขทัยเมื่อรัชกาลพระเจ้ารามคำแหงจึงเจริญรุ่งเรืองยิ่งกว่ารัชกาลอื่น ทั้งแต่ก่อนและภายหลังสืบมา ควรนับในเรื่องพงศาวดารกรุงสุโขทัยเป็นสมัยอันหนึ่ง แม้เพียงรัชกาลเดียวเรียกว่า "สมัยรุ่งเรืองถึงสูงสุด" และควรเฉลิมพระเกียรติพระเจ้ารามคำแหงไว้ในพงศาวดารว่า "พระเจ้ามหาราช" พระองค์หนึ่งของเมืองไทยด้วยประการฉะนี้

พระเจ้ารามคำแหงครองราชสมบัติอยู่กี่ปีไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าเมื่อสวรรคตราชโอรสทรงพระนามว่า "เลอไทย" ได้รับรัชทายาท และในหนังสือเก่าว่าพระเจ้าเลอไทยนั้นเป็นพระมหาอุปราชอยู่ ณ เมืองศรีสัชนาลัยเมื่อก่อนจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินเช่นเดียวกับรัชทายาทในรัชกาลภายหลังมา ก็เป็นพระมหาอุปราชครองเมืองศรีสัชนาลัยอยู่ก่อนเหมือนกัน ข้อนี้ชวนให้เข้าใจว่าพระเจ้ารามคำแหงเป็นผู้สร้างป้อมปราการ และย้ายสำนักรัฐบาลจากเมืองเชลียงไปตั้งที่เมืองศรีสัชนาลัย (ดังวินิจฉัยในนิทานที่ ๑๗ เรื่องต้นเมืองโบราณ [๑]) สถาปนาเมืองศรี

(๑) ในนิทานโบราณคดี ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ศรีสัชนาลัยให้เป็นราชธานีสำรองอีก จึงชอบใช้ชื่อเมืองศรีสัชนาลัยเป็นคู่กับเมืองสุโขทัยในศิลาจารึก เช่นว่า "พ่อขุนรามคำแหงเป็นเจ้าเมืองสุโขทัยศรีสัชนาลัย" ดังนี้แทบทุกแห่ง เพราะเมืองศรีสัชนาลัยเป็นราชธานีสำรองจึงให้รัชทายาทไปอยู่รักษา และพระเจ้าเลอไทยเป็นพระมหาอุปราชองค์แรกที่ได้ครองเมืองศรีสัชนาลัย ส่วนจำนวนปีรัชกาลของพระเจ้ารามคำแหงนั้นมีเค้าอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยสังเกตศักราชที่ปรากฏในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหง ว่าทรงตั้งแบบหนังสือไทยเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๖ และปรากฏในศิลาจารึกอันว่าด้วยรัชกาลพระเจ้าเลอไทยเมื่อ พ.ศ. ๑๘๔๐ แสดงให้เห็นเป็นหลักฐานว่ารัชกาลพระเจ้ารามคำแหงกับรัชกาลพระเจ้าเลอไทยรวมกันเป็นเวลากว่า ๖๐ ปี จึงสันนิษฐานว่าพระเจ้ารามคำแหงเห็นจะครองราชสมบัติอยู่ยั่งยืนตั้ง ๔๐ ปี คล้ายกันกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในกรุงรัตนโกสินทร์ จึงมีเวลาสามารถแผ่ราชอาณาเขตและบำรุงบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองได้ดังกล่าวมา แม้รัชทายาทพระเจ้ารามคำแหงก็ต้องยืนนานตั้ง ๓๐ ปี จึงจะได้กับระยะเวลาที่ปรากฏในศิลาจารึก

พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ซึ่งครองกรุงสุโขทัยในรัชกาลที่ ๔ เรียกพระนามในหนังสือเก่าหลายอย่าง เรียกว่า "พระเจ้าเลอไทย" อย่างพระนามเมื่อก่อนเสวยราชย์ตามแบบพระเจ้ารามคำแหงก็มี เรียกว่า "พระเจ้าฤไทยไชยเชษฐ์" (เห็นจะเป็นพระนามถวายเมื่อราชาภิเษก) ก็มี และยังมีพระนามอย่างประหลาด เรียกในหนังสือซึ่งแต่งเป็นภาษามคธว่า "อุทกโชตถตราช" แปลว่าพระยาจมน้ำ ตามนิทานว่าสุวรรคตด้วยจมน้ำหายไปอีกอย่างหนึ่ง แต่เรื่องพงศาวดารรัชกาลนี้จะเป็น

อย่างไรไม่มีศิลาจารึกในกรุงสุโขทัยกล่าวถึงเลยทีเดียว แต่มีโบราณวัตถุเป็นที่สังเกต ดูเหมือนพระเจ้าเลอไทยจะย้ายเมืองสองแควซึ่งเดิมอยู่ข้างใต้ (ตรงวัดจุฬามณี) ขึ้นไปสร้างใหม่ที่เมืองพิษณุโลกดังอยู่เดี๋ยวนี้ ตามเยี่ยงอย่างพระเจ้ารามคำแหงสร้างเมืองศรีสัชนาลัย แต่ยังเรียกว่าเมืองสองแควต่อมาตามเดิม นอกจากนี้มีแต่เป็นนิทานที่เล่ากันในพื้นเมืองกับปรากฏในพงศาวดารประเทศอื่นที่ใกล้เคียง พอเป็นหลักฐานถือเป็นยุติได้ว่าตั้งแต่สิ้นรัชกาลพระเจ้ารามคำแหง กรุงสุโขทัยก็เสื่อมอานุภาพดังเช่นปรากฏในพงศาวดารพม่าว่า เมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๓ เวลานั้นพระเจ้าเลอไทยแรกเสวยราชย์ไม่กี่ปีนัก หัวเมืองมอญเป็นขบถ พระเจ้าเลอไทยให้กองทัพออกไปปราบปราม ไม่สำเร็จ แต่นั้นบรรดาเมืองมอญซึ่งเคยขึ้นกรุงสุโขทัยเมื่อครั้งพระเจ้ารามคำแหง ก็กลับเป็นอิสระหมด การที่เสียเมืองมอญครั้งนั้นคงเป็นเหตุให้พระเจ้าอู่ทอง (องค์พ่อตา) ซึ่งต้องยอมเป็นประเทศราชขึ้นกรุงสุโขทัยอยู่แต่ก่อน คิดเห็นช่องทางที่จะตั้งเป็นอิสระเหมือนอย่างเมืองละโว้เมื่อขอมครอบครอง แต่ยังไม่กล้าประกาศแข็งเมืองต่อกรุงสุโขทัย เป็นแต่ตั้งต้นเตรียมการแต่ตอนต้นรัชกาลพระเจ้าเลอไทย ด้วยทำทางไมตรีกับพวกขอม แล้วพยายามขยายอาณาเขตและเกลี้ยกล่อมผู้คนด้วยอุบายต่างๆ เป็นลำดับมา จนได้บังคับบัญชาเมืองอยุธยา อันเป็นเมืองท่าค้าขายทางทะเลกำลังเจริญอยู่แล้ว และบางทีจะได้เมืองละโว้จากขอมโดยดีด้วย พอถึง พ.ศ. ราว ๑๘๘๘ พระเจ้าอู่ทอง (องค์ลูกเขย) ก็ย้ายมาตั้งอยู่ ณ เมืองอยุธยา เห็นจะอ้างว่าหนีห่ามาพอเป็นเหตุ พระเจ้าเลอไทยไม่สามารถจะห้ามปรามกันอยู่ พระเจ้าอู่ทองมาอยู่ (ที่ตำบลเวียงเล็ก) เมืองอยุธยาได้ ๒ ปี พระเจ้าเลอไทยก็สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๑

พระอัฐารสในวัดสะพานหิน บนยอดเขาสะพานหิน
เมืองสุโขทัย

พระราชโอรสของพระเจ้าเดอไทยทรงพระนามว่า "ดือไทย" หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งตามภาษามคธว่า "ลิทัย" ได้ครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลที่ ๕ ทรงพระนามเมื่อราชาภิเษกว่า "พระเจ้าศรีสุริยพงศราม มหาธรรมราชาธิราช" พึงสังเกตเห็นได้ว่าความวรรคหน้าเอาพระนามพระเจ้าศรีอินทราทิตย์องค์พระบิยกา กับพระนามพระเจ้ารามคำแหงองค์พระอัยกามาเป็นศิริ. ส่วนความวรรคหลังแสดงพระเกียรติยศว่าเป็น "พระมหาธรรมราชาธิราช" แปลกกับพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน และเป็นครั้งแรกที่จะใช้พระเกียรติยศเช่นนั้นในพระเจ้าแผ่นดินไทย คงเป็นเพราะพระเจ้าดือไทยได้ทรงศึกษาในสำนักพระเถระชาวลังกาซึ่งมาเป็นครูบาอาจารย์สอนกุลบุตรอยู่ในพระนครสุโขทัย ทรงทราบคติที่นับถือกันในลังกาทวีปแต่โบราณมาว่าพระเจ้าแผ่นดินอาจจะมีพระเกียรติยศถึงสูงสุดด้วยเป็นพระเจ้าจักรพรรดิอย่าง ๑ หรือเป็นพระเจ้าธรรมราชาอย่าง ๑ (ซึ่งไทยเรียกโดยย่อว่าเป็น "พระยาจักร" หรือ "พระยาธรรม") และอ้างพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นตัวอย่างว่าเดิมทรงบำเพ็ญพระบารมีตามจักรวรรดิวัตรจนได้เป็นพระเจ้าราชาธิราชแล้ว เมื่อทรงเลื่อมใสพระพุทธศาสนาเกิดสังเวชว่าการที่บำเพ็ญจักรวรรดิวัตรนั้นต้องรบพุ่งฆ่าฟันผู้คนให้ล้มตายเป็นบาปกรรม แต่นักเลงรบพุ่งหันมาทรงบำเพ็ญพระบารมีโดยทางธรรม ด้วยอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาและสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชน ทำนุบำรุงพระราชอาณาเขตให้เจริญรุ่งเรืองด้วยประการต่างๆ จนได้พระนามว่า "พระเจ้าศรีธรรมาโศก" ทรงพระเกียรติเป็นพระเจ้าธรรมราชาปรากฏสืบมา พระเจ้าดือไทยคงทรงเลื่อมใสคติเช่นว่านั้นมาตั้ง

แต่ก่อนแล้ว ครั้นได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินต้องทรงพระราชดำริถึงทางที่จะบำเพ็ญพระบารมี เห็นว่ากรุงสุโขทัยเสื่อมอานุภาพมาแต่ในรัชกาลพระเจ้าเลอไทย ถ้าบำเพ็ญจักรวรรดิวัตร เหมือนอย่างเมื่อครั้ง พระเจ้ารามคำแหง ก็จำต้องรบพุ่งตีบ้านเมืองเอากลับมาเป็นราชอาณาเขตดังแต่ก่อน ถ้าไม่สำเร็จก็จะยิ่งซ้ำร้าย จึงหันไปบำเพ็ญพระบารมีเป็นพระเจ้าธรรมราชา ด้วยอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาและทำนุบำรุงบ้านเมืองในพระราชอาณาเขตให้เจริญรุ่งเรืองโดยทางสันติภาพ ตามเยี่ยงอย่างพระเจ้าอโศกมหาราช จึงประกาศพระเกียรติยศเป็นพระเจ้าธรรมราชามาแต่แรกเสวยราชย์ ก็ได้พระนามเรียกในพงศาวดารว่า "พระมหาธรรมราชา" เป็นพระองค์ที่ ๑ ในพระเจ้าแผ่นดินที่ครองกรุงสุโขทัยสืบมา

เรื่องพงศาวดารในรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ปรากฏ (ในตำนานพระพุทธสิหิงค์) ว่าเมื่อเสวยราชย์ได้ ๒ ปี เกิดทุพภิกขภัยผู้คนในเมืองเหนืออดอยากระส่ำระสาย พระเจ้าอู่ทองได้ทีด้วยเหตุนั้น จึงให้พระบรมราชา (พงั่ว) เจ้าเมืองสุพรรณบุรี คุมพลขึ้นไปยึดเมืองชัยนาทอันเป็นปลายแดนหัวเมืองชั้นในของกรุงสุโขทัยไว้ แล้วประกาศตั้งพระองค์เป็นอิสระ ณ เมืองอยุธยา เมื่อปีขาล พ.ศ. ๑๘๙๓ ชิงเอาเมืองฝ่ายใต้รวมเข้าในราชอาณาเขตกรุงศรีอยุธยาทั้งหมด พระมหาธรรมราชาไม่สามารถจะปราบปรามได้ จึงแต่งทูตให้มาว่ากล่าวกับพระเจ้าอู่ทอง ว่าถ้าคืนเมืองชัยนาทเสียโดยดีจะยอมให้เป็นอิสระ และเป็นไมตรีกับกรุงศรีอยุธยาอย่างประเทศที่มิได้เสมอกัน (เหมือนอย่างเมื่อพวกขอมยังครองเมืองละโว้) ก็ในเวลานั้นพระเจ้าอู่ทองได้ทำทางไมตรีกับขอมได้เมืองละโว้ก่อนแล้ว แต่ยังไม่ไว้พระหฤทัยเกรงพวกขอมจะ "แปรพักตร์" ไปเข้ากับกรุงสุโขทัย ช่วยกันตี

กรุงศรีอยุธยาเป็นศึก ๒ ด้าน จึงรับทางไมตรีของพระมหาธรรมราชา ยอมคืนเมืองชัยนาทกลับไปให้เป็นของกรุงสุโขทัยอย่างเดิม แต่นั้นกรุงสุโขทัยกับกรุงศรีอยุธยาก็สมัครสมานเป็นสัมพันธมิตรกันมาจนตลอดรัชกาลของพระเจ้าอู่ทอง และเป็นโอกาสให้ พระมหา ธรรม ราชา บำเพ็ญ พระบารมีโดย ทาง ธรรมได้ ดัง พระราช ประสงค์

พระมหา ธรรม ราชา ทรงคุณวิเศษด้วยรอบรู้วิชาต่างๆหลายอย่าง อันเหมาะแก่การบำเพ็ญพระบารมีเป็นพระเจ้าธรรมราชา เป็นต้นว่ารอบรู้พระไตรปิฎก เชี่ยวชาญ ข้อนมีหลักฐานปรากฏว่าทรงสามารถค้นคัดข้อความในคัมภีร์ต่างๆ ออกมาแต่งหนังสือเรื่อง "ไตรภูมิ" ขึ้นใหม่ได้ทั้งคัมภีร์ตั้งแต่ก่อนเสวยราชย์ หนังสือนั้นยังอยู่จนทุกวันนี้ กับทั้งรูปภาพเรื่องไตรภูมิตามอธิบายในหนังสือนั้น ก็ยังชอบเขียนกันตามวัดสืบมาแม้จนในกรุงรัตนโกสินทร์ พระเกียรติที่ทรงรอบรู้พระไตรปิฎกคง เลื่องลือ แพร่หลาย จึงเรียกพระนามเฉลิมพระเกียรติอีกพระนาม ๑ ว่า "พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก" แต่ผู้แต่งพงศาวดารเหนือลงเอาไปอ้างว่าเป็นพระเจ้าเชียงแสน อันมิได้มีในเรื่องพงศาวดารของเมืองนั้นเอง หรือเมืองใดๆ นอกจากที่กรุงสุโขทัย แม้เรื่องที่กล่าวในหนังสือพงศาวดารเหนือว่าพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกยกกองทัพลงมาตีเมืองศรีสัชนาลัย แล้วสร้างเมืองพิษณุโลกกับพระพุทธรูปพระชินราช พระชินสีห์ ก็ตรงกับเค้าเรื่องพระราชประวัติของพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ด้วยเมื่อเป็นพระมหาอุปราชอยู่ ณ เมืองศรีสัชนาลัย พระบิตุราชสวรรคตเกิดจลาจลขึ้นในพระนคร ต้องยกกองทัพลงมาตีเมืองสุโขทัย ปราบปรามพวกขบถราบคาบแล้วจึงได้เสวยราชย์ ส่วนเรื่องสร้างพระชินสีห์ พระชินราช นั้น ในหนังสือ

พงศาวดารเหนือว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ให้หาพวกช่างที่มีฝีมือในเมืองต่างๆ มาประชุมช่วยกันปั้นหุ่นโดยประสงค์จะให้งามผิดกับพระพุทธรูปสามัญ ข้อนี้เมื่อพิจารณาดูลักษณะพระชินราช พระชินสีห์ ก็เห็นงามแปลกจริง แต่ผิดกับพระพุทธรูปอื่นในบางอย่างอันน่าพิศวง อย่างอื่นยกไว้ จะอ้างเป็นอุทาหรณ์แต่ที่ พระหัตถ์พระพุทธรูปที่สร้างในเมืองไทยแต่ก่อนนั้น ทั้งทางเมืองเหนือและเมืองใต้ ทำปลายนิ้วพระหัตถ์เป็นหลั่นกันเหมือนกับนิ้วมือคนสามัญ แต่พระหัตถ์พระชินราชกับพระชินสีห์ทำปลายนิ้วยาวเท่ากันหมดทั้ง ๕ นิ้ว ผิดกับพระพุทธรูปแบบเก่าที่ทำเช่นนั้น น่าสันนิษฐานว่า เป็นเพราะเมื่อพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก (คือพระเจ้าลือไทย) จะสร้าง พระชินราชกับ พระชินสีห์ได้ ค้นคัมภีร์มหาปุริสลักษณะ เอาบท พระบาลีว่า "ทีฆงฺคุลี" ซึ่งแปลว่า "นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทยาวงาม" นิ้วพระหัตถ์ทั้ง ๕ นิ้วพระบาททั้ง ๕ มีประมาณเสมอกัน ไม่เหลื่อมไม่ยาวไม่สั้นดังสามัญมนุษย์ มาแนะนำให้ช่างปั้นหุ่นทำปลายนิ้วพระหัตถ์ยาวเท่ากันทั้ง ๕ นิ้ว เห็นจะเป็นแรกมีเมื่อสร้างพระชินราชพระชินสีห์ แล้วจึงเลยเป็นแบบพระหัตถ์พระพุทธรูปที่สร้างกันขึ้นหลังสืบมาจนทุกวันนี้ และยังมีลักษณะอย่างอื่น เช่นทรวดทรงและชายจีวรยาวอย่างแบบดังกาเป็นต้น ซึ่งล่อให้เห็นว่าพระชินราชกับพระชินสีห์นั้น พระเจ้าลือไทยสร้างเมื่อ พ.ศ. ในเรือน ๑๙๐๐ เป็นสมัยเมื่อนับถือพระสงฆ์ดังกาวงศ์แล้ว มิใช่เจ้าเมืองเชียงแสนลงมาสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๐ ดังกล่าวกันมาแต่ก่อน

นอกจากเชี่ยวชาญพระไตรปิฎก พระเจ้าลือไทยยังทรงชำนิชำนาญวิชาไสยศาสตร์ โหราศาสตร์ และอักษรศาสตร์ มีหลักฐานทั้งในศิลาจารึกและหนังสือ

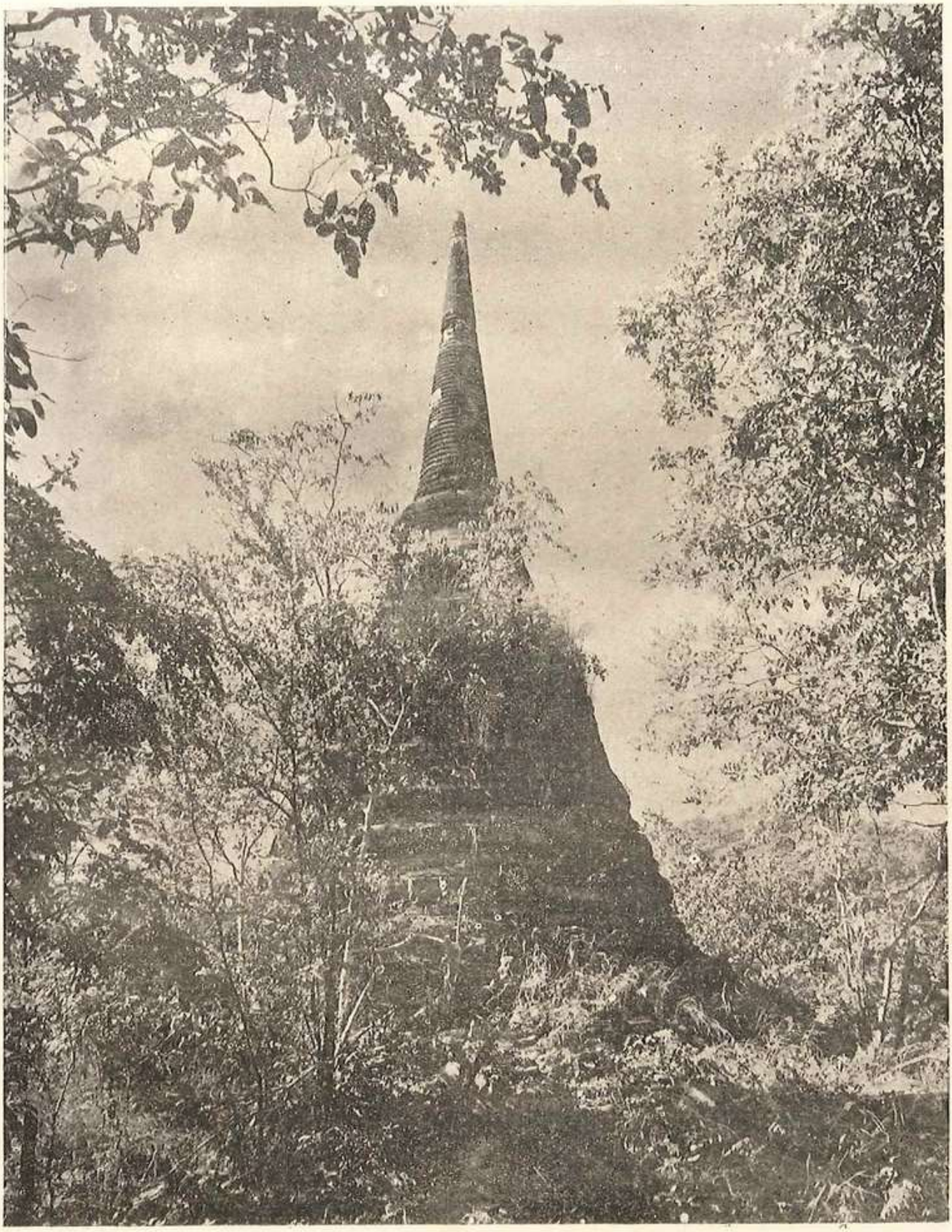

๖๙ เจดียวัดเจดียงาม
บนเทือกเขาสะพานหิน เมืองสุโขทัย

เก่าปรากฏอยู่ ในส่วนวิชาไสยศาสตร์นั้น สังเกตในศิลาจารึกครั้งพระเจ้ารามคำแหง ยังเป็นแต่นับถือผี มาถึงพระเจ้าลือไทยจึงทรงบำรุงศาสนาพราหมณ์ เช่นให้หล่อเทวรูปและสร้างเทวาลัย ทั้งจัดระเบียบพิธีพราหมณ์ซึ่งบางทีจะเป็นโครงของลักษณะพิธีทวาทศมาส ที่เอาขยายแต่งเป็นคำของนางนพมาศในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ แม้รูปพระอิศวร กับรูปพระนารายณ์องค์ใหญ่ทั้งคู่ที่อยู่ในพิพิธภัณฑ์สถาน ฯ ในกรุงเทพ ฯ บัดนี้ ก็จะสร้างเมื่อครั้งพระเจ้าลือไทย แม้อุบายที่ประสานพระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ ด้วยถือเป็นคติว่าเทวดาในศาสนาพราหมณ์เป็นสัมมาทิฐิ ช่วยรักษาพระพุทธศาสนา ก็น่าจะเกิดขึ้นแต่ครั้งนั้น ส่วนโหราศาสตร์นั้นในศิลาจารึกสรรเสริญพระคุณวิเศษของพระเจ้าลือไทย ว่าทรงสามารถจะทำปฏิทินและถอดลบเดือนปี ข้อนี้ก็ตรงกับที่กล่าวกันในชั้นหลังว่า "พระร่วงลบศักราช" เป็นแต่อ้างผิดพระองค์ไป ข้อที่ว่าทรงชำนาญอักษรศาสตร์นั้น ก็เป็นธรรมดาของผู้เล่าเรียนคัมภีร์พระไตรปิฎก นอกจากนั้นยังสังเกตได้ที่ศิลาจารึกครั้งพระเจ้าลือไทย ได้แก้ไขทั้งรูปตัวพยัญชนะและที่วางสระเปลี่ยนแปลงจากแบบของพระเจ้ารามคำแหง ให้อ่านเขียนสะดวกขึ้น ทั้งภาษาที่ใช้ในศิลาจารึกครั้งพระเจ้าลือไทย ก็เพริศพริ้งยิ่งกว่าแต่ก่อน ตามหลักฐานที่กล่าวมา สมควรจะนับถือว่าพระเจ้าลือไทยเป็นนักปราชญ์ได้ทุกสถาน

ลักษณการต่าง ๆ ที่พระเจ้าลือไทยทรงทำนุบำรุงบ้านเมือง เมื่อเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ที่ปรากฏในศิลาจารึกก็เห็นได้ว่าเอาอย่างพระเจ้าอโศกมหาราชมาทำตาม เป็นต้นแต่อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาด้วยสร้างพระเจดีย์วิหารและสังฆาวาส ทั้งบำรุงการเล่าเรียนพระไตรปิฎก แม้จนประทานอนุญาตให้ใช้ราชมนเทียรเป็นที่

พระภิกษุสามเณรเล่าเรียนที่ในพระราชวัง อาจเป็นต้นแบบอย่างที่มีจนในกรุงรัตนโกสินทร์ ส่วนพระองค์ก็ทรงรับภาระสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชนเพิ่มเข้าในราชกิจด้วย แต่เพียงนี้ยังไม่พอแก่พระราชศรัทธา ถึง พ.ศ. ๑๙๐๕ เมื่อเสวยราชย์ได้ ๕ ปี ทรงให้ไปนิมนต์พระมหาสามีสังฆราชเมืองลังกามาเป็นอุปัชฌาย์ แล้วเสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่คราวหนึ่ง ตามเยี่ยงอย่างพระเจ้าอโศกมหาราช ครั้งนั้นเผอิญเกิดมงคลนิมิตเมื่อวันทรงผนวช ในเวลาทรงรับพระไตรสรณคมน์บรรพชาที่ในพระราชมนเทียร แผ่นดินไหวครั้งหนึ่ง เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณรแล้วจะเสด็จออกไปอุปสมบทเป็นพระภิกษุอยู่ ณ วัดป่ามะม่วงในอรัญญิก พอลงจากราชมนเทียรพระบาทเหยียบถึงพื้นดิน แผ่นดินก็ไหวอีกครั้งหนึ่ง คนทั้งหลายเห็นพระบารมีเป็นอัศจรรย์ จึงให้จารึกศิลาไว้เฉลิมพระเกียรติทั้งในภาษาไทย ภาษาเขมร และภาษามคธ (เดี๋ยวนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถาน ฯ ทั้ง ๓ หลัก)

การอุปถัมภ์บำรุงบ้านเมือง พึงสันนิษฐานว่าพระเจ้าลือไทยคงรักษาความเจริญที่ได้มีมาแต่ครั้งพระเจ้ารามคำแหงดังกล่าวมาแล้วไว้ทุกอย่าง นอกจากนั้นปรากฏในศิลาจารึกว่าได้ทรงสร้างถนนหลวงตั้งแต่เมืองศรีสัชนาลัย ผ่านเมืองสุโขทัยไปจนถึงเมืองกำแพงเพชร ยังมีรอยเรียกกันว่า "ถนนพระร่วง" อยู่จนบัดนี้ และคงมีการที่ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีด้วยประการอย่างอื่นอีก แม้จะไม่สามารถขยายราชอาณาเขตให้กว้างขวางใหญ่ได้เหมือนเมื่อครั้งพระเจ้ารามคำแหง บ้านเมืองในสมัยพระเจ้าลือไทยก็คงสมบูรณ์พูนสุขยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนทั่วพระราชอาณาเขต เพราะเช่นนั้นชาวกรุงสุโขทัยจึงนับถือพระเจ้าลือไทยเป็นพระเจ้ามหาราชเช่น

เดียวกับพระเจ้ารามคำแหงอีกพระองค์หนึ่ง ถึงรัชกาลภายหลังให้ช่างเผื่อกทำพระรูปขึ้นไว้บูชาในเทวาลัยเป็นคู่กันทั้งสองพระองค์ แต่คนชั้นหลังเรียกกันว่ารูป "พระร่วง" กับ "พระลือ" มีในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จขึ้นไปพบที่เมืองศรีสัชนาลัย ซึ่งในสมัยนั้นรวมเป็นเมืองเดียวกับเมืองเชลียงและเปลี่ยนชื่อเป็นเมืองสวรรคโลกแล้ว โปรดให้เชิญพระรูปนั้นลงมาไว้ในเมืองพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๙ แต่พวกชาวเมืองสวรรคโลกก็ทำรูปพระร่วงกับพระลือขึ้นใหม่ หรือเอารูปภาพอื่นอันทำที่เตาเคลือบเครื่องสังกโลกมาสมมติแทนพระรูปเดิม บูชากันสืบมายังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ดูน่าพิศวง

แต่พระเจ้าลือไทยได้ครองราชสมบัติอยู่โดยสันติภาพเพียง ๑๓ ปี ถึง พ.ศ. ๑๙๑๒ พระเจ้าอู่ทองสวรรคต พอสมเด็จพระบรมราชาธิราช (พงั่ว) ขึ้นครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาก็ตะทางไมตรี เริ่มตีกรุงสุโขทัยเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๕ แต่พวกชาวเมืองเหนือสู้รบแข็งแรง รบกันมาถึง ๖ ปี สมเด็จพระบรมราชาธิราชก็สวรรคตขึ้นไปไม่ได้ถึงกรุงสุโขทัย แม้หัวเมืองตามชายแดนที่ตีได้ก็ไม่สามารถจะปกครองได้เหนือกว่าเมืองชัยนาทขึ้นไป แต่เมื่อถึง พ.ศ. ๑๙๒๑ พระเจ้าลือไทยครองราชสมบัติมาได้ ๒๒ ปี สวรรคตลงในเวลาบ้านเมืองกำลังมีการสงคราม จึงเป็นเหตุให้ร้ายแก่กรุงสุโขทัยในสมัยต่อมา

ราชโอรสของพระเจ้าลือไทยทรงพระนามว่า "ไสยลือไทย" ได้รับรัชทายาทครองกรุงสุโขทัยเป็นรัชกาลที่ ๖ ราชาภิเษกทรงพระนามว่า "พระเจ้าศรีสุริยวงศ์มหาธรรมราชาธิราช" รักษาพระเกียรติยศเป็นพระเจ้าธรรมราชาเหมือน

อย่างพระบิตุราชต่อมา เพราะฉะนั้นในพงศาวดารจึงเรียกพระเจ้าลือไทยว่า พระมหาธรรมราชาที่ ๑ เรียกพระเจ้าไสยลือไทยว่า พระมหาธรรมราชาที่ ๒ พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ต่อมาครองอาณาเขตสุโขทัยต่อมาภายหลัง ก็รักษาพระเกียรติยศเป็นพระมหาธรรมราชาเช่นเดียวกัน จึงได้พระนามเรียกว่า พระมหาธรรมราชาที่ ๓ ที่ ๔ ต่อกันมาทุกพระองค์

เรื่องพงศาวดารตอนนี้ปรากฏว่าพอพระมหาธรรมราชาที่ ๑ สวรรคต สมเด็จพระบรมราชาธิราช (พงั่ว) ได้ยกกองทัพขึ้นไปตีอาณาเขตกรุงสุโขทัยในปีนั้น เวลานั้นชาวเมืองเหนือกำลังย่อท้อด้วยเจ้านายสวรรคต และบางทีจะมีเหตุด้วยเจ้านายไม่กลมเกลียวกันเหมือนแต่ก่อนด้วย พวกกรุงสุโขทัยต่อสู้ต้านทานกำลังกรุงศรีอยุธยาไม่ไหว พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ก็ต้อง "ออกมาถวายบังคม" ยอมแพ้สมเด็จพระบรมราชาธิราช (พงั่ว) ที่เมืองกำแพงเพชร เมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๒ นับเวลาแต่ตั้งกรุงสุโขทัยมาได้ ๑๒๒ ปี มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองเป็นอิสระต่อกันมา ๕ พระองค์ ถึงรัชกาลที่ ๖ ก็เสียอิสรภาพแก่กรุงศรีอยุธยา เมืองไทยฝ่ายเหนือกับฝ่ายใต้จึงรวมเป็นประเทศเดียวกันแต่นั้นมา ตรงตามจดหมายเหตุจีนกล่าวว่าเสียมก๊กกับหลอฮกก๊กรวมกันเป็น "เสียมหลอฮกก๊ก" ประเทศอื่นเรียกประเทศที่รวมกันว่า "ประเทศสยาม" แต่ไทยเองชอบเรียกบ้านเมืองของตนว่า "เมืองไทย" คงใช้ขอราชธานีเป็นนามประเทศว่า "กรุงศรีอยุธยา" เรียกอาณาเขตกรุงสุโขทัยแต่ก่อนว่า "เมืองเหนือ" เรียกอาณาเขตกรุงศรีอยุธยาแต่ก่อนว่า "เมืองใต้" สืบมา

แม้รวมอาณาเขตกรุงสุโขทัยกับกรุงศรีอยุธยาเป็นประเทศเดียวกันแล้ว

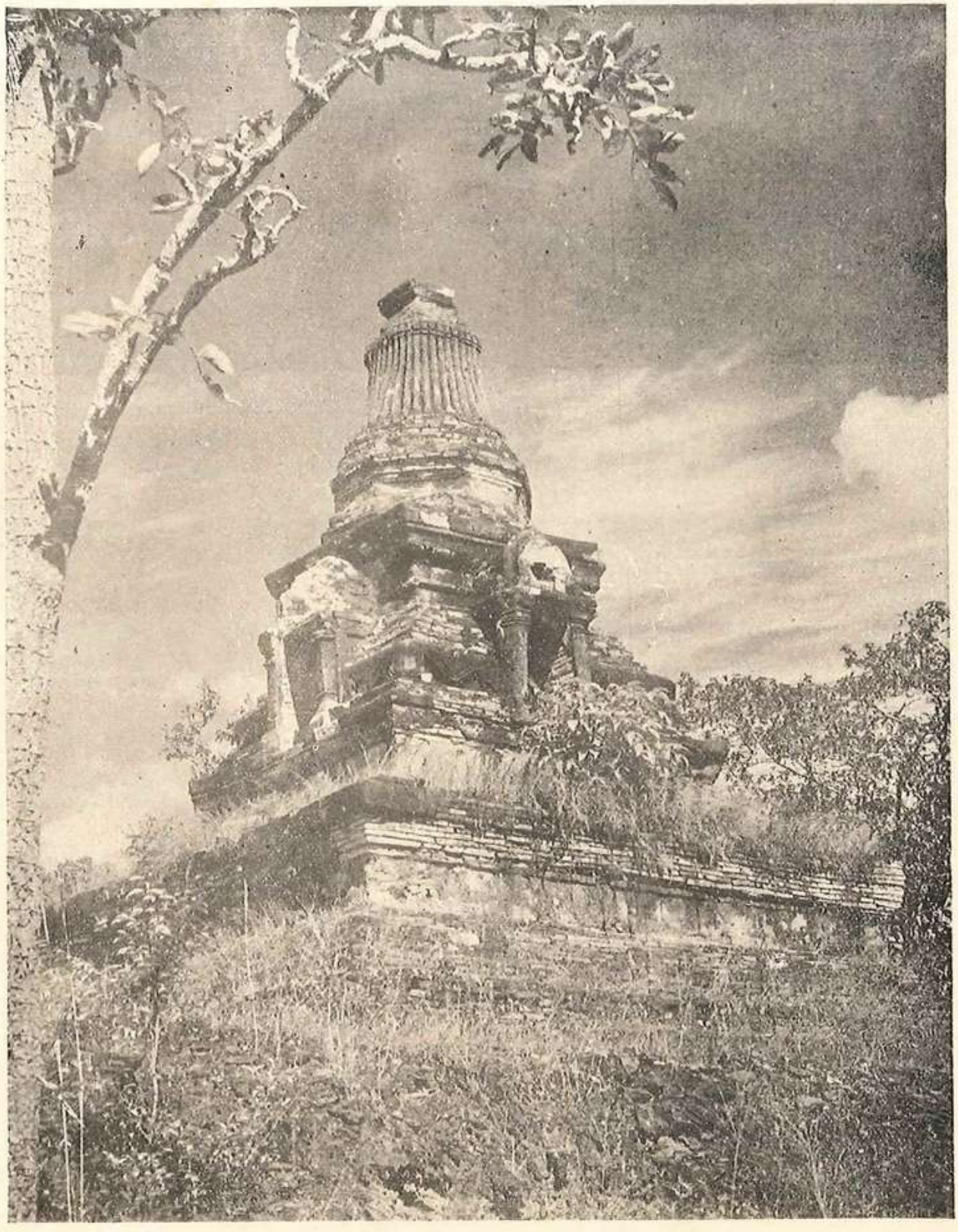

เจดีย์ในเขาวัดพระบาทน้อย

ยนยอดเขาพระบาทน้อย เมืองสุโขทัย

การปกครองภายในบ้านเมืองยังเป็น ๒ อาณาเขต ต่างมีพระเจ้าแผ่นดินด้วยกันต่อมาอีกช้านาน เพราะเมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชมีชัยชนะแล้ว ยอมให้เจ้านายในราชวงศ์พระร่วงตั้งแต่พระมหาธรรมราชาที่ ๒ เป็นต้น ครองอาณาเขตเดิมเป็นประเทศราชขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาต่อมา ดูมีข้อจำกัดเพียงว่า แม้ขึ้นตรงต่อกรุงศรีอยุธยาแล้ว ก็ให้มีอำนาจปกครองไพร่บ้านพลเมืองเหมือนแต่ก่อนทุกอย่าง เจ้าผู้ครองอาณาเขตอยู่เมืองเหนือจึงอยู่ในราชวงศ์พระร่วง และเป็นพระมหาธรรมราชาสืบต่อกันมาอีกหลายชั่ว

ลองคิดวินิจฉัยว่าเมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราช (พงั่ว) มีชัยชนะแล้ว เหตุไฉนจึงไม่รื้อราชอาณาเขตกรุงสุโขทัยเอาเมืองเหนือทั้งปวงเป็นหัวเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยาเหมือนอย่างเมื่อพวกขอมเป็นใหญ่อยู่ ณ เมืองละโว้ กลับคืนให้พระมหาธรรมราชาที่๒ ปกครองอาณาเขตกรุงสุโขทัยอยู่อย่างเดิมเป็นแต่ลดศักดิ์ลงเป็นประเทศราช อธิบายข้อนี้พิจารณาดูตามเหตุการณ์ที่ปรากฏในเรื่องพงศาวดารต่อมาประกอบกับความสันนิษฐานเห็นว่าน่าจะเป็นเพราะมีเหตุ ๒ อย่างที่ขัดขวาง มิให้สมเด็จพระบรมราชาธิราชรื้ออาณาเขตกรุงสุโขทัย คือ

อย่างที่ ๑ ที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชมีชัยชนะครั้งนั้น มิได้เป็นเพราะตีกองทัพกรุงสุโขทัยแตกยับเยิน พระมหาธรรมราชายังมีรี้พลมาก เป็นแต่เห็นว่าจะสู้รบต่อไปไม่ไหวจึงยอมแพ้ เมื่อพระมหาธรรมราชาให้ทูตไปเจรจาขอหย่าทัพ อาจจะมีข้อไขว่าถ้าให้ครองอาณาเขตกรุงสุโขทัยอยู่อย่างแต่ก่อนจะยอมขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชก็ทรงพระดำริว่าถ้าไม่ยอมอย่างนั้น พวกเมือง

เหนือคงพร้อมใจกันต่อสู้ด้วยจำเป็นป้องกันตัว จะเอาชัยชนะยาก จึงยอมตามคำขอของพระมหาธรรมราชา หรือมิฉะนั้นสมเด็จพระบรมราชาธิราชเองอาจจะให้ทูตเข้าไปว่ากล่าวก่อน ว่าถ้าหากพระมหาธรรมราชายอมแพ้เสียโดยดี จะให้ครองกรุงสุโขทัยต่อไป ถ้าไม่ยอมแพ้โดยดีตีบ้านเมืองได้ จะริบทรัพย์จับคนเป็นเชลยตามประเพณีการสงคราม พระมหาธรรมราชาเกรงภัยจึงยอมแพ้โดยดี

อย่างที่ ๒ ชาวกรุงสุโขทัยกับชาวกรุงศรีอยุธยา แม้เป็นไทยด้วยกันก็ยังผิดกันหลายอย่างในสมัยนั้น ด้วยตามเมืองเหนือมีไทยมากกว่าชนชาติอื่น ภาษาที่พูดและขนบธรรมเนียมบ้านเมืองก็เป็นอย่างไทยแท้ แต่ไทยชาวเมืองใต้เคยอยู่ปะปนกับพวกขอมและละว้ามาช้านาน ทั้งภาษาและขนบธรรมเนียมแปรไปเป็นอย่างขอมมากจนเป็นไทยต่างจำพวกกัน และยังมีข้อสำคัญที่ชาวเมืองเหนือตั้งแต่จ้านายตลอดจนราษฎร รู้สึกว่าเคยเป็นนายของชาวเมืองใต้มาถึง ๓ ชั่วคนแล้ว จะต้องกลับเป็นบ่าวของชาวเมืองใต้ย่อมมีความรังเกียจกันอยู่ทั่วหน้า สมเด็จพระบรมราชาธิราชคงทรงพระดำริเห็นว่า ถ้าข้าราชการกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปปกครอง พวกพลเมืองเห็นจะกระด้างกระเดื่องจนถึงเกิดจลาจล จึงให้พระมหาธรรมราชาปกครองอยู่อย่างเดิมเป็นแต่ลดอำนาจลงเป็นอย่างประเทศราช

เรื่องพงศาวดารตอนกรุงสุโขทัยมีพระมหาธรรมราชาปกครองเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา มิได้มีรายการในหนังสือเก่า แต่มีพอพิจารณาจับรูปเรื่องได้ (ในตำนานพระพุทธสิหิงค์) ว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราช ได้นางราชสกุลสูงชาวกรุงสุโขทัยคนหนึ่งซึ่งเป็นหม้ายอยู่เป็นพระชายา ทรงตั้งบุตรของนางนั้นชื่อ

พระยาญาณดิศ ให้เป็นเจ้าเมืองกำแพงเพชร ปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือตลอดทางลำแม่น้ำพิงค์ ลักแต่ว่าขึ้นอยู่ในพระมหาธรรมราชา แต่มาฝักฝ่ายอยู่ทางกรุงศรีอยุธยา คงเป็นเพราะสมเด็จพระบรมราชาธิราชได้กำลังเมืองกำแพงเพชรสมทบจึงเสด็จขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๓ แต่ขึ้นไปถึงเพียงเมืองนครลำปาง ในหนังสือ พระราชพงศาวดารว่า เจ้าเมืองนครลำปางยอมอ่อนน้อมแล้วก็เลิกทัพกลับมา ต่อนั้นมาปรากฏว่าท้าวมหาพรหมเจ้าเมืองเชียงรายยกกองทัพลงมาตีเมืองกำแพงเพชร ดูเป็นทำนองพระเจ้าเชียงใหม่ให้มาแก้เคืองที่พระยาญาณดิศนำกองทัพกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปตีเมืองนครลำปาง สมเด็จพระบรมราชาธิราชให้กองทัพขึ้นไปช่วยไม่ทัน พระยาญาณดิศเห็นจะสู้ไม่ไหวก็ยอมอ่อนน้อมต่อท้าวมหาพรหม และยอมให้พระพุทธสิหิงค์ไปเมืองเชียงรายในครั้งนั้น สมเด็จพระบรมราชาธิราชขัดเคืองพระยาญาณดิศ เสด็จยกกองทัพขึ้นไปหมายจะตีเมืองกำแพงเพชร แต่ไปประชวรสวรรคตเสียกลางทางเมื่อ พ.ศ. ๑๙๓๑ ตลอดเวลาที่กล่าวมานี้ พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ก็ครองอาณาเขตเมืองเหนืออยู่ แต่ไม่ปรากฏว่าทำอย่างไร สันนิษฐานว่าคงไม่ชอบสมเด็จพระบรมราชาธิราชเป็นธรรมดา ทั้งด้วยเหตุที่ไปตีบ้านเมืองและตั้งพระยาญาณดิศให้ครองเมืองกำแพงเพชร แต่จะทำอย่างอื่นไม่ได้ก็ต้องนิ่งอยู่

พอสมเด็จพระราเมศวรได้ครองกรุงศรีอยุธยา ก็เปลี่ยนราโชบายให้เป็นไมตรีกันกับเมืองเหนือตามเยี่ยงอย่างพระเจ้าอู่ทอง เห็นจะรวมอาณาเขตทางแม่น้ำพิงค์ไปให้พระมหาธรรมราชาที่ ๒ บังคับบัญชาเหมือนอย่างเดิม พระมหาธรรมราชาก็สมัครภักดีต่อสมเด็จพระราเมศวร ประจวบกับมีเหตุเกิดขึ้นในประเทศล้านนา ด้วยเมื่อพระยาสามฝั่งแกนขึ้นครองเมืองเชียงใหม่ เจ้ายี่กุมกามผู้เป็นพระชนษาครอง

เมืองเชียงราย หมายจะชิงราชสมบัติ ยกกองทัพลงมา แต่สู้พวกเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ จึงให้ลงมาขอกำลังพระมหาธรรมราชาที่ ๒ ไปช่วย พระมหาธรรมราชาเห็นได้ทีจึงเชิญเสด็จสมเด็จพระราเมศวรขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ พระมหาธรรมราชารับเป็นทัพหน้า ครั้งนั้นได้ครอบครัวพวกไทยลื้อเป็นเชลยลงมาเป็นอันมาก โปรดให้ส่งออกไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามหัวเมืองในแหลมมลายูเป็นต้นวงศ์ของพวก "ชาวนคร" สืบต่อมา จึงพูดเป็นสำเนียงลื้อ และยังใช้ศัพท์ภาษาไทยลื้อปรากฏมาจนบัดนี้

เรื่องที่กรุงสุโขทัยยอมแพ้ ต้องยอมเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา ไม่มีในศิลาจารึกสุโขทัยเลยที่เดียว แต่ก็เป็นธรรมดาของฝ่ายแพ้ที่ไหนจะจารึกบอกไว้ในจารึกสุโขทัยตอนสมัยนี้มีปรากฏแต่ว่าพระมหาธรรมราชาที่ ๒ ยกกองทัพไปตีเมืองใดเมืองหนึ่งทางแม่น้ำสัก แล้วกลับมาประทับอยู่ที่เมืองสองแคว (คือเมืองพิษณุโลก) ๗ ปี คงเริ่มสร้างเมืองสองแควเป็นราชธานีสำรองขึ้นอีกเมืองหนึ่ง จึงประทับอยู่นานถึงหลายปี แต่พระมหาธรรมราชาที่ ๒ จะอยู่มาอีกช้านานเท่าใดไม่ปรากฏ ๆ แต่ว่ามีราชบุตร ๓ องค์ ๆ หนึ่งเกิดด้วยพระมเหสี ได้รับรัชทายาทเป็นพระมหาธรรมราชาที่ ๓ ราชบุตรอีก ๒ องค์เกิดด้วยนักสนม ทรงพระนามตามอย่างพระบุรพการีราชว่า "พระยาบาลเมือง" องค์ ๑ "พระยาราม" (คำแหง) องค์ ๑ มีเค้าว่าเมื่อพระมหาธรรมมราชาที่ ๓ ครองเมืองเหนือให้พระยาบาลเมืองครองเมืองสองแคว ให้พระยารามครองเมืองศรีสัชนาลัย ครั้นถึง พ.ศ. ๑๙๖๒ พระมหาธรรมราชาที่ ๓ ทิวงคต ไม่มีราชบุตรจะรับรัชทายาท พระยาบาลเมืองกับพระยารามชิงกันเป็นใหญ่ถึงรบพุ่งกันจนเมืองเหนือเป็นจลาจล เวลานั้นสมเด็จพระอินทราชาธิราชครองกรุงศรีอยุธยา เสด็จยกกองทัพขึ้นไปถึงเมืองพระบาง (ที่ปากน้ำโพนครสวรรค์) พระยา

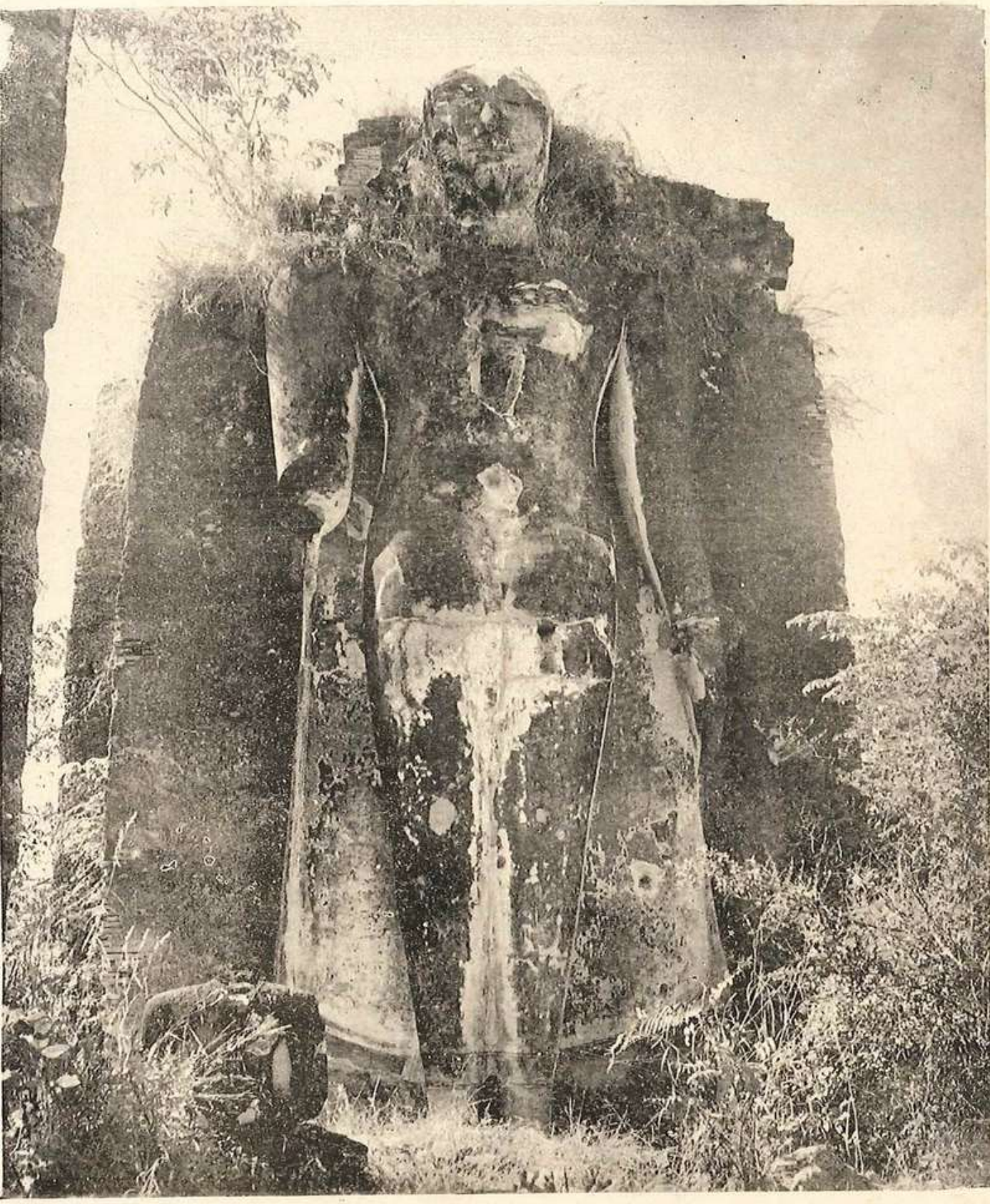

พระวฐารส บนยอดเขาสะพานหิน
เมืองสุโขทัย

บาลเมืองกับพระยารามเกรงพระเดชานุภาพ ต่างลงมาเฝ้าโดยดีทั้ง ๒ องค์ สมเด็จพระอินทราชาธิราชตรัสว่ากล่าวเกลี้ยกล่อมให้ปรองดองกัน แล้วทรงสถาปนาพระยาบาลเมืองผู้เป็นพี่ให้เป็นพระมหาธรรมราชา นับเป็นองค์ที่ ๔ ใช้พระนามในศิลาจารึกว่าพระเจ้า "ศรีสุริยพงศ์บรมบาล มหาธรรมราชาธิราช" แต่ไปเสวยราชย์อยู่ ณ เมืองสองแคว ๆ ก็เป็นราชธานีของเมืองเหนือแทนเมืองสุโขทัยแต่นั้นมา เมื่อระงับจลาจลเรียบร้อยแล้ว สมเด็จพระอินทราชาธิราชตรัสขอราชธิดาของพระมหาธรรมราชา (จะเป็นพระมหาธรรมราชาองค์ไหนไม่ทราบแน่ แต่สันนิษฐานว่าพระมหาธรรมราชาที่ ๔ นั่นเอง) ให้อภิเษกสมรสกับเจ้าสามพระยาราชบุตร ซึ่งโปรดให้ครองเมืองชัยนาทอันเคยเป็นเมืองชั้นของกรุงสุโขทัยอยู่ต่อแดนเมืองใต้ และทำนองจะโอนมาเข้าอาณาเขตกรุงศรีอยุธยาในครั้งนั้น เป็นครั้งแรกที่ราชวงศ์พระร่วงกับราชวงศ์พระเจ้าอู่ทองจะเกี่ยวดองกัน พระราชประสงค์ของสมเด็จพระอินทราชาธิราชในการที่ให้พระราชบุตรอภิเษกกับราชธิดาของพระมหาธรรมราชา ก็เห็นจะเพียงให้ปกครองเมืองชัยนาทได้สะดวกเท่านั้น แต่กลับมีผลอย่างสำคัญในพงศาวดารโดยเผอิญเป็น ด้วยต่อมาไม่กี่ปีสมเด็จพระอินทราชาธิราชก็สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๗ เจ้าอ้ายพระยากับเจ้ายี่พระยาราชบุตรชิงราชสมบัติกัน แต่ชนช้างสันพระชนม์ทั้งสองพระองค์ เจ้าสามพระยาก็ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ นางราชธิดาของพระมหาธรรมราชาก็ได้เป็นพระอัครมเหสี มีพระราชกุมารพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่าพระราเมศวร พอทรงพระเจริญวัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชก็ให้ขึ้นไปครองเมืองเหนือทั้งปวงอยู่ ณ เมืองสองแควเมื่อพระมหาธรรมราชาที่ ๔ ทิวงคต

ที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชให้พระราเมศวรราชโอรส ซึ่งเป็นรัชทายาทขึ้นไปครองเมืองเหนือครั้งนั้น พิเคราะห์ดูเป็นการกล้ายอย่างน่าพิศวง ด้วยก่อนนั้นมาแม้เมื่อกรุงสุโขทัยตกเป็นประเทศราชขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาแล้ว เจ้านายในราชวงศ์พระร่วงก็ยังปกครองกันสืบมา พวกพลเมืองทางฝ่ายเหนือก็ยังไม่นิยมกรุงศรีอยุธยานัก สมเด็จพระบรมราชาธิราชจะไม่ทรงพระราชดำริเห็นว่ามีเสี่ยงภัยแก่พระราชโอรสอยู่บ้างหรือจึงให้พระราเมศวรขึ้นไปครองเมืองเหนือในครั้งนั้น คิดวินิจฉัยข้อนี้ประกอบกับเหตุการณ์เมื่อครั้งสมเด็จพระอินทราชาธิราชทรงเกลี้ยกล่อมด้วยตั้งให้พระยาบาลเมืองผู้เป็นพี่เป็นพระมหาธรรมราชาที่ ๔ อยู่ ณ เมืองสองแคว คงให้พระยารามผู้เป็นน้องไปครองเมืองศรีสัชนาลัยอยู่อย่างเดิม น่าจะเข้าใจกันในสมัยนั้นว่าเมื่อสิ้นพระมหาธรรมราชาที่ ๔ แล้วพระยารามจะได้เป็นพระมหาธรรมราชาที่ ๕ จึงดีกันเป็นปรกติต่อกันมา แต่ปรากฏในศิลาจารึกว่าพระยารามถึงพิราลัยเสียก่อนพระมหาธรรมราชาที่ ๔ และมีพระยายุทธิษฐิระครองเมืองศรีสัชนาลัย สันนิษฐานว่าพระมหาธรรมราชาที่ ๔ คงตั้งลูกชายของพระยารามให้เป็นที่พระยายุทธิษฐิระครองเมืองศรีสัชนาลัย ควบคุมพรรคพวกของพระยารามต่อมา ครั้นพระมหาธรรมราชาที่ ๔ ทิวงคต มีปัญหาเรื่องผู้จะเป็นแทนเกิดขึ้น พระมหาธรรมราชาอาจจะไม่มีราชบุตรที่จะเป็นทายาท หรือมีแต่เป็นคนอ่อนแอ พระยายุทธิษฐิระก็คงท่ากระด้างกระเดื่อง ด้วยประสงค์จะเป็นพระมหาธรรมราชา หรือว่าอีกอย่างหนึ่งครั้งนั้นพวกเมืองศรีสัชนาลัยคงอยากให้พระยายุทธิษฐิระเป็นพระมหาธรรมราชา แต่พวกเมืองสองแควซึ่งเป็นญาติวงศ์ใกล้ชิดและบริวารของพระมหาธรรมราชาที่ ๔ รังเกียจพระ

พระยายุทธิษฐิระ ปรึกษากันว่าพระราเมศวรก็เป็นราชนัดดาของพระมหาธรรมราชา ทั้งเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระบรมราชาธิราช ถ้าได้พระราเมศวรขึ้นไปครองเมืองเหนือแทนองค์พระอัยกา แม้พวกพระยายุทธิษฐิระจะไม่พอใจก็คงไม่กล้าขัดแข็งด้วยเกรงอำนาจกรุงศรีอยุธยา ฝ่ายพวกที่เป็นกลางกลัวเมืองเหนือจะเกิดจลาจลอีกก็มาเข้ากับพวกเมืองสองแคว คงเป็นเพราะเจ้านายและท้าวพระยาเมืองเหนือโดยมากด้วยกันทูลขอให้พระราเมศวรขึ้นไปครองเมืองเหนือ สมเด็จพระบรมราชาธิราชแน่พระราชหฤทัยว่าจะมีกำลังพอปกครองป้องกันได้ และอาจจะทรงพระราชดำริเห็นประโยชน์ในภายหน้า ที่จะได้รวมเมืองเหนือกับเมืองใต้เป็นราชอาณาเขตอันเดียวกันด้วย จึงโปรดให้พระราเมศวรขึ้นไปครองเมืองเหนือ ฝ่ายพระชนนีก็ย่อมทรงยินดีเป็นธรรมดา ด้วยพระญาติวงศ์จะได้มีความสุขต่อไป คงจะถึงเสด็จขึ้นไปส่งและช่วยพระราชโอรสถึงเมืองเหนือด้วย พระราเมศวรก็ขึ้นไปครองเมืองเหนือได้โดยสะดวก

แต่พระราเมศวรเป็นรัชทายาทของกรุงศรีอยุธยา การที่ขึ้นไปครองเมืองเหนือ เป็นแต่เสด็จไปชั่วคราวแล้วจะต้องกลับลงมาครองกรุงศรีอยุธยา จึงทรงพระเกียรติยศเป็นพระมหาอุปราช มิได้เป็นพระมหาธรรมราชาเหมือนอย่างเจ้านายในราชวงศ์พระร่วง ซึ่งครองอาณาเขตกรุงสุโขทัยเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาต่อกันมา ๓ องค์ ตลอดเวลากว่า ๖๐ ปี ก็เป็นอัน "สิ้นสมัยกรุงสุโขทัย" เพียงเท่านั้น การปกครองเมืองเหนือแต่นั้นไปเปลี่ยนเป็นกรุงศรีอยุธยาให้เจ้านายขึ้นไปครอง แต่ยังแยกกับเมืองใต้เป็น ๒ อาณาเขต และเจ้านายที่ขึ้นไปครองเมืองเหนือก็เลือกเอาแต่ที่เป็นเชื้อราชวงศ์ทั้งสองฝ่ายต่อมาอีกช้านาน

เรื่องพงศาวดารเมืองเหนือตั้งแต่พระราเมศวรเสด็จขึ้นไปครอง มีในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชให้เกณฑ์กองทัพเมืองเหนือสมทบกับเมืองใต้ขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ แต่ (ในหนังสือยวนพ่ายว่า) สมเด็จพระบรมราชาธิราชไปประชวรสวรรคตกลางทาง พระราเมศวรเชิญพระบรมศพกลับลงมายังพระนครศรีอยุธยาแล้วขึ้นเสวยราชย์ใน พ.ศ. ๑๙๑ นั้น ราชาภิเษกทรงพระนามว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์แรกที่เป็นเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงกับราชวงศ์พระเจ้าอู่ทองทั้งสองฝ่าย.

คัดจากอธิบายระยะทางล่องลำน้ำพิงค์
ตั้งแต่เชียงใหม่จนถึงปากน้ำโพ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงนิพนธ์

วันที่ ๒๖

เวลาเช้า ๗.๓๐ ก ท. เดินขึ้นไปดูเมืองตากเก่าอยู่ทางฝั่งตะวันตกห่างตลิ่งประมาณ ๑๐ เส้น เมืองตั้งอยู่บนดอยเตี้ยลูกหนึ่ง ขึ้นเดินนั่งแม่น้ำยังไหลผ่านเชิงดอย เดียวนี้ยังเป็นหนองเป็นแนวอยู่ตลอดหน้าดอย สัณฐานดอยดูประหลาดมีเขื่อนคูคล้ายกับป้อมแทบทุกด้าน อาจจะเป็นของคนทำผสมกับดอยเดิมให้เป็นที่สำหรับป้องกันข้าศึกแต่ดูกดาบรรพกเป็นได้ เมืองตากเก่านี้พวกมอญเข้ามาตั้งเป็นแน่ไม่มีที่สงสัย เพราะอยู่ทางฝั่งตะวันตกและอยู่ตรงปากน้ำวัง ทางไปเมืองนครลำปางออกลำน้ำพิงค์เป็นที่สำคัญในทางคมนาคม มีวัดและพระเจดีย์องค์หนึ่งเรียกว่าพระมหาธาตุเมืองตาก แต่ของเดิมจะเป็นอย่างไรรู้ไม่ได้ ด้วยซ่อมแปลงรูปเสียแล้ว แต่เป็นที่ผู้คนนับถือมาก มีพระเจดีย์องค์หนึ่งอยู่บนยอดดอยข้างเหนือดอยพระธาตุเรียกกันว่าพระปรางค์ แต่ที่จริงเป็นพระเจดีย์แบบสุโขทัยเหมือนพระเจดีย์องค์กลางที่วัดเจดีย์เจ็ดแถวเมืองศรีสัชนาลัย และพระเจดีย์ใหญ่ที่วัดกระพังเงินในเมืองสุโขทัย พระเจดีย์รูปนี้ที่วังพระธาตุเมืองกำแพงเพชรก็มีองค์หนึ่ง เข้าใจว่าเป็นฝีมือช่างครั้งกรุงสุโขทัยสร้างไว้ ขนาดสูงตลอดยอดประมาณ ๑๐ วา มีผู้ซ่อมแต่ซ่อมดีไม่แก้รูปเดิม ตายหน้าราหูยังปรากฏอยู่ พระเจดีย์องค์นี้สร้างบนยอดดอยที่ตากว่าดอยที่สร้างพระมหาธาตุ ควรเข้าใจว่าสร้างที่หลังพระมหาธาตุ ในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมีเรื่องปรากฏว่า เมื่อครั้งพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ อันเป็นต้นราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัยนั้น ขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด (ตั้งอยู่ที่ตำบลแม่สอด

แขวงเมืองตาก) เข้ามาตีเมือง พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ยกกองทัพมาจากเมืองสุโขทัย ได้รบกัน พ่อขุนศรีอินทราทิตย์แตกทัพ พ่อขุนรามคำแหงผู้เป็นราชบุตรเข้าชนช้างกับขุนสามชนมีชัยชนะ ข้าศึกจึงแตกพ่ายไป น่าสันนิษฐานว่า พระเจดีย์สุโขทัยองค์นี้จะสร้างเป็นของเฉลิมพระเกียรติเรื่องชนช้างครานั้น แต่พระเจ้ารามคำแหงจะสร้างเองหรือจะสร้างในรัชกาลหลังมา ไม่มีเค้าเงื่อนที่จะรู้ได้แน่

เวลาเช้า ๙.๓๐ ก.ท. กลับลงเรือประพาสล่องจากท่าหน้าเมืองตากเก่า ส่วนเรือกระบวนใหญ่ได้ล่องล่วงหน้าไปแต่ ๗.๓๐ ก.ท. แล้ว ตามมา ๒ ชั่วโมงทันเรือใหญ่ขึ้นเรือใหญ่ต่อมา ตอนนี้น่าตื่นมาก มาถึงที่พักแรมเมืองตากใหม่ เวลา ๖.๓๐ ล.ท. พระยารามราชภักดี ผู้ว่าราชการจังหวัดกำแพงเพชรกับพระยาถกลศรศิลป ผู้บังคับการตำรวจมณฑลนครสวรรค์มาคอยรับ.

วันที่ ๒๗

เวลา ๗.๓๐ ก.ท. เดินดูตลาดเมืองตากไปตามถนนริมน้ำทางข้างเหนือจนถึงวัดพร้าว แล้วกลับทางถนนสายในมาจนเรือนจำจึงกลับ เมืองตากใหม่นี้ตั้งบ้านระแหงทางฝั่งตะวันออก จึงมักเรียกกันเป็นสามัญว่าเมืองระแหง พิจารณาดูไม่เห็นมีวัตถุสถานที่เป็นของโบราณ แล้วลงเรือประพาสข้ามไปดูสวนมะม่วงซึ่งในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เป็นที่พระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งทัพหลวง ยังเป็นที่มีหมู่บ้านอยู่เหนือปากห้วยแม่ท้อ หลวงโกษากรมการเก่าอายุได้ ๗๘ ปี บอกว่าบรรพบุรุษได้บอกเล่าว่าเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นพระยาตากนั้น จวนอยู่ทัพได้ตัดสวนมะม่วงนั้นขอนกชอบกล ด้วยต้นตัดสวนมะม่วงมาข้างฟากใต้ห้วยแม่ท้อถึงเนินเขาแก้วบนเนินนั้นมีวัดเขาแก้ว มีเรื่องในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งที่ ๒ เสด็จไปที่วัดเขาแก้ว แล้วตรัสถามสมภารถึงเรื่องได้ทรงเสี่ยงทายแต่ครั้งยังเป็นพระยาตาก น่าจะไม่อยู่ห่างไกลกับจวนเดิม วันนี้ได้เลยขึ้นไปดูวัดเขาแก้วด้วย เป็นวัดขนาดย่อมมีโบสถ์กับวิหารแต่สร้างเป็นวัดหลวง

ด้วยทำใบเสมาคู่ สังเกตแบบอย่างที่สร้างเป็นสมัยอยุธยาตอนปลาย เห็นว่าบางที จะมีวัดเดิม แต่สิ่งซึ่งปรากฏอยู่เป็นของพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสร้างเมื่อเสด็จราชย์แล้วเป็นแน่ ขณะเมื่อไปดูวัดเขาแก้ว ได้ความต่อไปว่าทางปลายเนินเขาแก้วข้างใต้ ยังมีวัดโบราณอีกหลายวัด จึงลงเรือจากบ้านส่วนมะม่วงมาขึ้นที่หัวหินใต้ เพื่อจะไปดูวัดโบราณเหล่านั้น ไปพบของสำคัญในทางโบราณคดีซึ่งไม่มีในหนังสือหรือมีใครเคยบอกเล่าประหลาดนักหนา คือที่บนเนินบนเขาแก้วตอนข้างใต้นั้นมีวัดและพระเจดีย์โบราณอีก ๔ แห่ง วัดซึ่งอยู่ข้างใต้สุดมีพระอุโบสถใบเสมาสองชั้น เป็นวัดหลวงอีกวัด ๑ สังเกตลวดลายที่ยังเหลืออยู่เป็นฝีมือกรุงเก่า แต่สิ่งสำคัญนั้นที่กำแพงแก้วด้านข้างในทำช่องสำหรับตามประทีปเหมือนอย่างที่พระราชวังลพบุรีรายรอบ เป็นอันรู้ได้โดยไม่มีสงสัย ว่าเป็นวัดของสมเด็จพระนารายณ์ทรงสร้าง และลงเนื้อเห็นต่อไปได้อีกชั้นหนึ่ง ว่าคงสร้างเมื่อคราวเสด็จไปตีได้เมืองเชียงใหม่ เพราะฉะนั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงเอาอย่างไปสร้างวัดเขาแก้วในคราวเมื่อตีเมืองเชียงใหม่ได้อย่างเดียวกับสมเด็จพระนารายณ์ ยังมีของประหลาดต่อไปบนเนินนั้นอีกแห่ง ๑ มีวิหารน้อยอยู่หน้าแลถึงฐานตั้งพระเจดีย์เคียงกัน ๒ องค์ เป็นฝีมือครั้งกรุงเก่า และฐานมีช่องสำหรับตามประทีปรอบ เป็นพยานว่าเป็นของสร้างครั้งสมเด็จพระนารายณ์ และที่ทำเป็นพระเจดีย์คู่นั้นสันนิษฐานว่าเดิมเห็นจะมีพระเจดีย์คู่สร้างไว้ แต่ครั้งสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเมื่อได้เมืองเชียงใหม่ ชะรอยจะชำรุดทรุดโทรม สมเด็จพระนารายณ์ทรงบูรณะต่อนั้นไปอีกแห่ง ๑ มีพระเจดีย์ใหญ่ฐานสี่เหลี่ยมองค์ ๑ แต่พระเจดีย์พังเสียแล้ว น่าเดาว่าเดิมเป็นของสมเด็จพระชัยราชาธิราชสร้างครั้งได้เมืองเชียงใหม่ จึงเลยเป็นเยี่ยงอย่างสร้างกันในรัชกาลหลังต่อมา มีครบทุกรัชกาลที่ได้เมืองเชียงใหม่กลับมาเป็นของไทย มีวัดโบราณอยู่ต่อลงไปทางเชิงเนินอีกวัด ๑ เห็นจะเป็นวัดจันสร้าง ด้วยพบอิฐจารึกตัวอักษรจันแผ่น ๑ แปลได้ความว่าสร้างเมื่อศักราชล่วงได้ ๕๔ ปี ตรงกับ พ.ศ. ๒๒๕๗ ต่อลงไปที่ตรงเนินเขาแก้วนั้นรอยตั้งเป็นค่าย พวกชาวเมืองว่าค่ายพม่า ก็ถูก

ต้องตามพงศาวดารว่าพม่าได้เข้ามาตั้งค่ายอยู่ที่เมืองตากทัพ ๑ เมื่อศึกใหญ่คราวลาดหญ้าในรัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๗ พวกชาวเมืองว่ายังมีค่ายไทยทางฝั่งตะวันออกทวัดชัยอีกค่าย ๑ เห็นจะเป็นค่ายคราวมาตั้งขัดตาทัพในรัชกาลที่ ๒ และบางทีจะย้ายเมืองข้ามไปตั้งทางฝั่งตะวันออกในคราวนั้นเอง อย่างเดียวกับเมืองราชบุรี.

เมืองตากจะได้ย้ายจากเมืองตากเก่าลงมาตั้งที่บ้านระแหงแต่เมื่อใด และย้ายลงมาด้วยเหตุใด ยังไม่พบอธิบายบอกไว้ในที่อื่น เมื่อได้มาตรวจดูคราวนี้แล้วเห็นพอจะสันนิษฐานได้ คือย้ายลงมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีนั้นเป็นแน่ไม่มีที่สงสัย ด้วยปรากฏว่าจวนของพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อครั้งยังเป็นพระยาตากอยู่ที่บ้านระแหง แต่ยังมีของโบราณเก่ากว่านั้นอยู่ที่บ้านระแหง รู้ได้แน่ว่าตั้งเมืองมาแต่ก่อนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ฯ จึงน่าสันนิษฐานว่าเห็นจะย้ายเมืองลงมาตั้งที่บ้านระแหงในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เมื่อเป็นประเทศราชขึ้นพระเจ้าหงสาวดี เพราะเหตุที่ทางคมนาคมกับเมืองมอญมาลงครั้งท่าบ้านระแหงนี้เป็นใกล้กว่าที่อื่น จนทุกวันนี้พวกคนค้าขายไปมากับเมืองมอญขึ้นลงที่ท่าระแหง เมืองตากเก่าตั้งเหนือขึ้นไปไม่เหมาะแก่การคมนาคมกับเมืองมอญ จึงย้ายลงมาแต่เดิมมาตั้งทางฝั่งตะวันตกเห็นจะย้ายเมืองมาฝั่งตะวันออก เมื่อรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์ดังกล่าวมาแล้ว.

เวลา ๑๑.๐๐ ก.ท. ถึงเรือใหญ่ต่อมา วันนี้นาตนทางเรือผิดเคืองเต็มทีจะไปถึงที่พักแรมซึ่งกะไว้ที่ตาบลปากยมไม่ได้ ถึงที่พักริมตาบลบ้านโตงเตงเวลาบ่าย ๕.๓๐ ก.ท. จึงพักแรมที่นั่น.

วันที่ ๒๗

เวลาเช้า ๗.๔๐ ก.ท. ออกเรือทางน้ำยังผิดเคือง เวลา ๑๑.๓๐ ก.ท. ถึงที่พักแรมบ้านปากยม ซึ่งกะว่าจะแรมวันก่อน แวะกินกลางวันแล้วถึงเรือประพาส

ต่อมา ถึงวังเจ้าเข้าเขตเมืองกำแพงเพชร แวะที่ศาลเจ้าอยู่ริมน้ำทางฝั่งตะวันตก ที่วังเจ้านี้เป็นที่เลี้ยงช้างของเจ้าเมืองกำแพงเพชร ซึ่งมีช้างเผือกตัวหนึ่ง เป็นพระเจ้าของเจ้า นัยว่าไม่กลัว แต่ไม่ทำอันตรายคน หมายว่าจะได้ดูพระเจ้าใหญ่ตัวนั้น ลงมาถึงวังเจ้าเป็นเวลาบ่ายพ้นเวลาพระเจ้าขึ้นตากแดดเสียแล้ว เขาชี้ให้ดูแต่ชายตลิ่งตรงที่พระเจ้าเคยขึ้นตากแดดในเวลาเช้า แวะขึ้นไปดูศาลเจ้า เห็นปลูกเป็นศาลไม้ไว้ ๓ หลังชำรุดทรุดโทรมจวนจะพัง เมื่อขากลับจะลงเรือ พระยาพจนปรีชาเป็นคนปากไวท้าเจ้าว่า "ถ้าศักดิ์สิทธิ์จริง ขอให้พระเจ้าขึ้นมาให้เห็น" พอขาดคำพระเจ้าก็ลอยขึ้นให้เห็นที่ตรงเรือ เป็นพระเจ้าขนาดหัวยาวสักศอกเศษ ลอยอยู่สัก ๕ นาทีจึงได้จม ได้ดูด้วยกันหมดรวมเรือสัก ๖ ลำ ต้องบอกเรี่ยไรกันปฏิสังขรณ์ศาลเจ้าเป็นการตอบแทนที่ได้ดูพระเจ้า เวลาบ่าย ๒.๐๐ น.ท. ออกเรือจากวังเจ้า ตอนนี้น่าคอยคลอง มาถึงบ้านเกาะลูกช้างเวลาบ่าย ๕.๐๐ น ท. มีท่าจอดเรือและปะรำ ผู้ใหญ่บ้านคุ้ยทำไว้รับ พระยาพิชัยชาญฤทธิ์มาคอยอยู่ ว่าที่ตรงนี้ทางตะวันออกมีเชิงเทินและวัดเก่าอยู่ที่ดอนห่างแม่น้ำสัก ๑๒ เส้น ผู้ใหญ่บ้านคุ้ยนำทางขึ้นไปถึงที่ดอน มีคูเป็นทางน้ำเก่า แล้วมีเชิงเทินดิน เดินข้ามเชิงเทินแล้วตัดขึ้นทางเหนือ พบเหมืองไขน้ำเข้านา ๒ สาย เดินทางขึ้นสัก ๑๕ เส้น พบโคกมีอิฐอยู่ในนั้น พระยาพิชัยชาญฤทธิ์ได้มาขุดพบอิฐแห่ง ๑ ผู้ใหญ่คุ้ยบอกว่าผู้เฒ่าผู้แก่บอกมาว่าที่ตรงนี้เรียกว่า เมืองพงชังชา ข้างหลังเข้าไปมีที่นา พิเคราะห์ดูเห็นว่าจะเป็นที่บ้านเก่า ซึ่งบางทีอาจจะเรียกว่าเมือง แต่ไม่มีปราการเชิงเทิน ที่ยาวตามแนวตลิ่งเห็นจะเป็นคันกันน้ำ อย่างใช้ที่บ้านปากบ่องแขวงเมืองลำพูนอยู่จนทุกวันนี้ ของก่อสร้างไม่มีสิ่งใดเหลืออยู่บนแผ่นดิน ขุดพบของก่ออิฐอยู่ใต้แผ่นดิน ที่นองจะเป็นวัดหรือพระเจดีย์มีหลายแห่งล้วนอยู่บนโคก ได้แท่งดินเผาเป็นลายปั้นเข้าใจว่าเป็นชุ้มพระเจดีย์แห่ง ๑ เครื่องชุ้มดินเผาเช่นนี้สันนิษฐานว่าก่อนสมัยปั้นด้วยลายปูน เห็นจะเป็นของเก่ามาก ดูแล้วกลับเดินทางลัดลงหาดทรายได้ข้างเหนือ ลงเรือประพาสล่องตามเรือใหญ่มาถึงที่พักร้อน ตำบลบ้านคลองเมือง ซึ่ง

ต้องเอาเป็นที่พักแรม เพราะเหตุที่เคลื่อนระยะมาดังกล่าวแล้ว มาถึงเวลาเกือบ ๗.๐๐ ก.ท.

วันที่ ๑ มีนาคม

เกิดความสงสัยด้วยเรื่องชื่อตำบลที่เรียกว่าคลองเมือง ว่าจะเรียกด้วยเหตุใด และคลองเมืองนั้นอยู่ทางฝั่งตะวันตก ได้ถามพวกชาวบ้านว่ามีเมืองอยู่ตรงนั้น เวลา ๗.๓๐ ก.ท. จึงลงเรือประพาสต้องล่วงหน้าเรือใหญ่มาจนที่หมู่บ้าน ให้พวกราษฎรนำทาง ไปพบเมืองเก่าตั้งอยู่บนเนินเขา เอาคลองเมืองเป็นคูด้านเหนือ ราษฎรบอกว่าเป็นคูด้านตะวันตกด้วยอีกด้านหนึ่ง ทางด้านใต้มีรอยดินพูนเป็นแนวเทินสองสาย เลยมาตกที่ตำบลด้านตะวันออก ที่ในเมืองมีเศษหม้อไหถ้วยชามสังกโลกเรี่ยรายอยู่หลายแห่ง พบวัดหรือพระเจดีย์ซึ่งหักพังเสียแล้ว มีแต่แลงก้อนใหญ่เรี่ยรายอยู่แห่ง ๑ ถามถึงชื่อเมือง ราษฎรว่าไม่มีใครได้บอกไว้ เรียกกันมาแต่ว่าเมือง และว่าแต่ก่อน พวกชาวบ้านเคยขุดถ้วยชาม และเครื่องทองเหลืองทองขาวได้ในเมืองนั้นบ้าง แต่ไม่มีเวลาจะสืบหา ลงเรือใหญ่ต่องมาเวลาเที่ยงครึ่ง ถึงตำบลท่าไม้ ซึ่งกำหนดจะเป็นที่พักแรมเมื่อคืนนี้ หยุดพักกินกลางวันแล้ว บ่าย ๑.๓๐ ก.ท. ต่องเรือต่อมา เวลา ๖.๐๐ ก.ท. มาถึงที่พักร้อนตำบลบ้านไร่ ซึ่งต้องเอาเป็นที่พักแรม โดยเหตุที่เคลื่อนระยะมาเสียแต่วันก่อนแล้ว

วันที่ ๒

เวลา ๗.๒๐ ก.ท. ลงเรือประพาสต่องมาเวลา ๘.๐๐ ก.ท. ถึงวัดมหาธาตุที่ปากคลองส่วนหมาก เยื้องเมืองกำแพงเพชรข้ามทางฝั่งตะวันตก แวะขึ้นนมัสการพระมหาธาตุ แล้วไปดูที่เตาเมืองเก่า ซึ่งเข้าใจว่าที่เรียกในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าเมืองชากังราว เป็นเมืองพวกมอญมาตั้งแต่ครั้งกัลปพฤกษ์ ครั้นมาถึงสมัยพระร่วงกรุงสุโขทัยเปลี่ยนชื่อเรียกว่าเมืองนครชุม ดังปรากฏอยู่ในศิลาจารึกของพระมหาธรรมราชาพญาลิไทย ส่วนตัวเมืองยังมีคูและแนวเชิงเทินเมืองด้านใต้ ตั้งแต่แม่น้ำไปทางตะวันตก แล้วเลยไปทางเหนือจนถึงคลองส่วนหมากของเดิม คงจะเอา

คลองส่วนหมากเบนอยู่เมืองด้านเหนือ แต่นานมาทั้งสายน้ำในแม่น้ำและสายน้ำในคลองส่วนหมากกัดตลิ่งตอนมุมเมืองด้านตะวันออกเฉียงเหนือพังลงน้ำไป พวกชาวบ้านบอกว่า วัดวาของเก่าพังลงน้ำไปเสียมากแล้ว ทุกวันนี้ยังกัดตลิ่งเข้าไปทางพระธาตุทุกปี พิเคราะห์ดูน่าจะจริงดังว่า พระมหาธาตุควรจะอยู่ในเมืองลึกห่างคลองเดียวนี้ไปอยู่ที่มุมปากคลองส่วนหมากต่อแม่น้ำ

ออกจากวัดมหาธาตุไปดูพระเจดีย์องค์ ๑ ชาวบ้านเรียกว่าปรางค์ทุ่งเศรษฐี อยู่กลางทุ่งข้างนอกเมืองด้านตะวันตกเฉียงใต้ เป็นพระเจดีย์แบบสุโขทัย สูงสัก ๑๕ วา มีวิหารอยู่ทางด้านตะวันออกฉนวนก่อด้วยอิฐทั้งนั้น แล้วไปดูวัดเก่าอีกแห่ง ๑ ชาวบ้านเรียกว่าวัดพิกุล มีเสาศิลาแลงสี่เหลี่ยมรูปกเบนระเนียด และมีแผ่นศิลาแลงกากมุมวางเรียงเป็นทับหลัง มีวิหารใหญ่ยกพื้นสูงรูปสี่เหลี่ยม มีมุขเป็นท่านองเทวาลัยก่อด้วยอิฐ บนฐานแลงของเดิมทำเป็นวิหารตั้งพระพุทธรูปปั้นขนาดหน้าตักสัก ๗ ศอก หันหน้าวิหารกลับมาทางตะวันออก หลังวิหารมีโคก เดิมจะเป็นอะไรรู้ไม่ได้ และมีซุ้มเจดีย์รายข้างโคกนั้นแต่ประตูระเนียดแลงออกทางด้านหลังวิหารนอกประตูออกไปทางขวามีอีกศิลาโถงก่อด้วยศิลาแลงหลังหนึ่ง เห็นว่าที่เดิมจะเป็นเทวาลัยมาก่อแปลงเป็นวัดต่อชั้นหลัง ออกจากนั้นไปดูทุ่งอีกแห่ง ๑ ชาวบ้านเรียกว่าเมืองเศรษฐี แต่ก่อนได้เคยไปดูครั้ง ๑ เห็นว่าเป็นแต่กำแพง คราวนี้เขาถางหมดจด จึงเห็นชัดว่าเป็นบ้อมก่อด้วยแลงถ้วน เป็นกำแพงใบเสมามีเชิงเทินสูงสัก ๗ ศอก หนา ๒ ศอก ทำตรงมุมมีบ้อมยื่นออกไปทั้งสี่มุม วัดยาวตลอดเห็นจะได้ด้านละสัก ๒ เส้น แต่ประหลาดอยู่ที่ด้านตะวันตกเฉียงใต้ไม่มีกำแพงอยู่ด้านหนึ่ง พวกชาวบ้านบอกว่าเป็นของทำเสร็จแต่ ๓ ด้าน ค้างอยู่ด้านหนึ่ง พิเคราะห์ดูไม่เห็นสม จึงให้ลองขุดดินดูก็พบแนวกำแพงด้านใต้มีตลอดด้าน เป็นรอยรอทิ้งเสียแล้วปราบราบจนเสมอแผ่นดิน แต่บ้อมปราการที่ยังเหลืออยู่สามด้านยังอยู่ดี สันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นด้วยถูกบังคับให้รื้อบ้อมในเวลาแพ้สงครามคราวใดคราวหนึ่ง นามที่

เรียกว่ากำแพงเพชร น่าเรียกบ้องมนยังกว่ากำแพงเมืองทางฝั่งตะวันออก เพราะก่อด้วยศิลาแลงล้วนขึ้นไปแต่แผ่นดิน กำแพงเมืองกำแพงเพชรเป็นแต่ก่อใบเสมาด้วยศิลาแลงบนเชิงเทินดินหน่อยหนึ่งเท่านั้น

กลับมาแวะที่วัดมหาธาตุ ถามพระครูถึงเรื่องศิลาจารึกของพระมหาธรรมราชาลิไทย (คือศิลาจารึกที่ ๓) ซึ่งอยู่ในหอพระสมุด ฯ ทราบว่าได้ไปจากเมืองกำแพงเพชร แต่ยังไม่ทราบว่าเดิมทีเดียวอยู่ที่ไหน ได้ความจากพระครูชัดเจนว่า ศิลาจารึกแผ่นนั้นเดิมอยู่ที่วัดมหาธาตุนี่เอง ตั้งอยู่ที่มุขเด็จวิหารหลวง ภายหลังผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพชรเอาไปรักษาไว้ที่วัดเสด็จ แล้วจึงส่งลงไปกรุงเทพ ฯ พระครูได้พาไปดูฐานที่ตั้งศิลาจารึกแผ่นนั้น ยังอยู่ที่มุขเด็จ เป็นศิลาแลงแท่งใหญ่ เจาะกลางเป็นช่องเฉพาะฝังโคนศิลาจารึก พิเคราะห์ดูช่องพอได้กับขนาดศิลาจารึก เพราะฉะนั้นเป็นรู้แน่ว่าศิลาจารึกแผ่นนั้นพระมหาธรรมราชาลิไทยทำไว้ที่วัดนี้ และเมืองนครชุมสมัยกรุงสุโขทัยเรียกชื่อว่าเมืองนครชุมไม่มีที่สงสัย วิหารหลวงหลังนี้เป็นวิหาร ๙ ห้องก่อด้วยแลง มีกำแพงก่อด้วยแลงแท่งใหญ่ พระครูบอกว่าเดิมกำแพงชำรุดหักพัง ก้อนศิลาแลงกองเกลื่อนกลาดอยู่ เมื่อซ่อมพระมหาธาตุ ผู้ซ่อมเอาช้างลากก้อนแลงเหล่านั้นลงไปทิ้งน้ำ ทำเขื่อนกันน้ำเซาะ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ องค์พระมหาธาตุนี้ พระครูบอกว่าฐานล่างเป็นศิลาแลง ส่วนพระเจดีย์ก่อด้วยอิฐอย่างแบบพระเจดีย์สุโขทัย ๓ องค์ อยู่กลางตรงศูนย์พระวิหารองค์ ๑ ต่อมาทางตะวันออกองค์ ๑ ทางตะวันตกองค์ ๑ อยู่บนฐานเดียวกัน อยู่มามีพม่าพ่อค้าไม้คนหนึ่ง เรียกกันว่าพระญาตะกา ขออนุญาตปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุ ครั้นได้รับอนุญาตมาจากกรุงเทพ ฯ แล้ว พม่าคนนี้ศรัทธาทำพระเจดีย์ใหม่ให้ใหญ่กว่าเดิม จึงรื้อพระเจดีย์เดิมเสียทั้ง ๓ องค์ เมื่อรื้อนั้นได้พบพระบรมธาตุในพระเจดีย์องค์กลาง ใส่ภาชนะทำเป็นรูปสำเภาบรรจุไว้ มีพระธาตุ ๙ องค์ พระครูได้ทันเห็น แล้วจึงเอาเข้าบรรจุในพระเจดีย์ใหม่ ซึ่งพม่าผู้ศรัทธานั้นสร้างตามแบบพระเจดีย์พม่า

ก็ไม่เห็นเจ้าเมืองห้ามปราม พระมหาธาตุเมืองกำแพงเพชรจึงกลายเป็นรูปพระเจดีย์พม่าอยู่จนบัดนี้

ออกจากวัดมหาธาตุเวลา ๑๑.๓๐ น. ต้องเรือมาถึงท่าพักแรมหน้าเมืองกำแพงเพชรพอเวลาจวนเที่ยง พระยาสุนทรพิพิธผู้ว่าราชการเมืองนครสวรรค์คอยรับณที่นั้น แต่เดิมได้กะว่าจะค้างเมืองกำแพงเพชร ๒ คืน แต่เพราะเรือตกต้องเสียเวลามาเสียวันหนึ่ง และได้บอกกำหนดจะถึงกรุงเทพฯ ไปทางโทรเลขเสียแล้ว แต่เมื่อถึงเมืองตาก จึงจะค้างอยู่แต่คืนเดียว ต้องตัดการดูโบราณสถานต่างๆ ที่เมืองกำแพงเพชรเสียบ้าง ที่จริงก็เคยมาเมืองกำแพงเพชรถึง ๕ ครั้งทั้งเที่ยวโบราณวัตถุทางฝั่งตะวันออกได้เคยดูและเคยถ่ายรูปแต่ก่อนแล้วโดยมาก เมืองกำแพงเพชรมีปัญหาในทางโบราณคดีประหลาดอยู่อย่าง ๑ ที่ในจารึกสุโขทัยไม่ปรากฏเรียกชื่อว่าเมืองกำแพงเพชรเลย จารึกของพ่อขุนรามคำแหงก็ไม่กล่าวถึงในจารึกของพระมหาธรรมราชาลิไทที่วัดมหาธาตุก็เรียกว่าเมืองนครชุม แต่ว่าในหนังสือเก่าทางกรุงศรีอยุธยา แม้ในรัชกาลพระเจ้าอู่ทองอันตรงกับรัชกาลพระมหาธรรมราชาลิไทย (มีอยู่ในบานแพนกกฎหมายในลักษณะลักพาบท ๑) เรียกว่าเมืองชากังราว "เมืองกำแพงเพชร" เป็นคู่กัน ในหนังสือพระราชพงศาวดารตอนสมเด็จพระบรมราชาธิราช ๑ ก็เมืองเหนือกว่า "เสด็จไปตีเมืองชากังราว" ดังนี้ ตามหลักฐานทางโบราณวัตถุ เมืองตรงนี้ ๒ เมือง เมืองเก่าอยู่ฝั่งตะวันตกตรงปากคลองสวนหมาก ซึ่งได้พรรณนามาแล้ว สันนิษฐานว่าเดิมจะเรียกว่าเมืองชากังราว เปลี่ยนชื่อเป็นเมืองนครชุม เมื่อราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัย เมืองใหม่อยู่ทางฝั่งตะวันออกให้ชื่อว่าเมืองกำแพงเพชร แต่สร้างภายหลังรัชกาลพระเจ้ารามคำแหงมหาราช จึงไม่ปรากฏชื่อในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ในจารึกของพระมหาธรรมราชาลิไทยประสงค์จะกล่าวถึง แต่เจดีย์สถานในวัดมหาธาตุที่อยู่ในเมืองทางฝั่งตะวันตก จึงไม่กล่าวถึงเมืองกำแพงเพชร ซึ่งมีหลักฐานเชื่อได้ว่าสร้าง

ในรัชกาลนั้น เมืองกำแพงเพชรสร้างบนทางน้ำเก่าและใหม่เป็นรูป ทำปราการด้วยศิลาแลงบนเชิงเทิน คงเห็นว่าเป็นเขื่อนชั้นนอกคง จึงให้ชื่อว่าเมืองกำแพงเพชร มศักดินับเป็นราชธานีอันหนึ่ง หรือเป็นเมืองชั้นลูกหลวงครอง จึงมีพระราชวังปรากฏอยู่ โบราณสถานที่เมืองกำแพงเพชรทางฝั่งตะวันออกมีอยู่ ๒ ตำบล คือในเมืองตำบล ๑ ที่อรัญญิกนอกเมืองทางด้านตะวันออกห่างเมืองไปสัก ๑๐ เส้นอีก ตำบล ๑ กระบวนการก่อสร้างครั้งราชวงศ์พระร่วง ดูเหมือนเหล่าวัดที่อรัญญิกเมืองกำแพงเพชรนี้มีจะดีกว่าที่ไหน ๆ หมดแม้ที่เมืองสวรรคโลกสุโขทัยก็สู้ไม่ได้ แต่มาคราวนี้ไม่มีเวลาพอ จึงมิได้ไปชม

เวลาบ่าย ๔.๐๐ ถึงที่ เวียนสถานพระอิศวรก่อนแล้วไปดูเหล่าวัดหลวง วัดหลวงที่ในเมืองกำแพงเพชรนี้ผิดกว่าที่อื่น ๆ อย่างประหลาด พึงพิจารณาเห็นในคราวนี้อย่างหนึ่ง คือที่สร้างเป็นหมู่ละ ๔ วัด หรือ ๕ วัด ถึงมีพระอุโบสถพระเจดีย์มาต่างกัน แต่อยู่ติดต่อในบริเวณระเบียงศิลาแลงล้อมรอบเป็นอันเดียวกัน วัดหมู่ที่กล่าวมาถึงนี้อยู่ริมพระราชวัง ด้านตะวันตกมีแต่ถนนคั่นกลาง ไม่เห็นมีที่สร้างกุฏิสงฆ์ เหตุใดจึงสร้างเป็นหลายวัดติดต่ออยู่ในบริเวณอันเดียวกันเช่นนี้ น่าพิศวงนัก ลองคิดคาดเหตุเห็นมีแต่ ๒ อย่าง คืออย่าง ๑ พระเจ้าแผ่นดินหรือเจ้านายพระองค์ ๑ สร้างวัดไว้ ๑ แล้วพระองค์ถึงทรงศรัทธาสร้างต่อออกไป ถือกันเป็นธรรมเนียมจนตลอดราชวงศ์พระร่วง หรือมีฉะนี้อีกอย่าง ๑ สร้างโดยมีเหตุการณ์ดังเช่นมีข้าศึกมาตี ถ้ารักษาเมืองไว้ได้ครั้ง ๑ กู้ขยายวัดอย่างแก้ลำบนครั้ง ๑ เนื่องด้วยถือความสัตย์อธิษฐานดังเฉพาะท้องที่ตรงนั้น จึงสร้างวัดหลายวัดไว้ในบริเวณอันเดียวกัน เมืองสวรรคโลกก็ดี เมืองสุโขทัยก็ดี กรุงศรีอยุธยาก็ดี วัดหลายวัดอยู่ในบริเวณอันเดียวกันเช่นนี้ ไม่เห็นมี ออกจากวัดไปที่ศาลพระเสื้อเมืองและหลักเมือง แล้วกลับมา

บางทีผู้อ่านหนังสือระยะทางซึ่งพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ จะรู้สึกว่าเรื่องบกพร่องด้วยไม่ได้กล่าวพรรณนาถึงโบราณวัตถุในเมืองกำแพงเพชร และที่อรัญญิกทางฝั่ง

ตะวันออก จึงได้คัดพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงซึ่งได้ทรงพรรณนาไว้เมื่อครั้งเสด็จประพาสเมืองกำแพงเพชรใน พ.ศ. ๒๔๔๙ อันปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง มาพิมพ์ไว้ต่อไปนี้ ให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อ่าน

พระราชนิพนธ์

วันที่ ๒๓ (สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙)

แต่เช้าฝนตกประปรายอยู่เสมอ ๓ โมง ต้องไปทั้งฝน ถ่ายรูปทั้งฝน ไปตามถนนบนฝั่งน้ำชั้นบน ขึ้นไปข้างเหนือผ่านวัดเล็ก ๆ ทำด้วยแลง และทว่าการซึ่งยังทำไม่แล้ว เลยเข้าประตูน้ำอ้อยทิศตะวันตก หน้าประตูเป็นทางลึกลงไปจากฝั่งจนถึงท้องคูแล้วจึงขึ้นเมือง ๆ เมืองตั้งอยู่ในทดอนน้ำไม่ท่วม เลียบไปตามทางริมกำแพงซึ่งเขาว่าได้ตัดถนนแล้วรอบเมือง เมืองนี้ไม่ได้ทำเป็นเหลี่ยมโอนไปตามรูปแม่น้ำประมาณว่าด้านเหนือด้านใต้ ๕๐ เส้น ด้านตะวันตกด้านใต้ ๑๒ เส้น ตะวันตกข้างเหนือ ๖ เส้น รูปสอบใช้พื้นดินเป็นเชิงเทิน คิดทำท้องคูข้างนอกสูงมาก กำแพงก่อด้วยแลง ใบเสมาเป็นรูปเสมาหยัก เดี๋ยวนี้ใหญ่อันเหลืออยู่น้อย ตามประตูน่าจะเป็นป้อมทุกแห่ง แต่ได้เห็น ๓ ประตู คือประตูน้ำอ้อย ประตูบ้านโนน ประตูดิน ประตูหลังยังคงมีป้อมก่อด้วยแลงปรากฏ ป้อมนั้นเป็นฉบับแต่อยู่ปากคูข้างนอก ตรวจว่าจะชักเข้ามาติดกำแพงอย่างเมืองนครศรีธรรมราชหรืออื่นเดียกไม่มีรองรอย แต่เป็นเมืองอย่างมั่นคงดีกว่านครศรีธรรมราชและนครราชสีมา ที่สำคัญคงอยู่ฝ่ายเหนือ ซึ่งเป็นที่ตั้งวัดใหญ่ ที่ตกลงกันเรียกว่าวัดพระแก้ว(๑) อยู่ข้างเหนือ วังอยู่ใกล้กัน วัดนี้มีกำแพงแลงทึบหนาทึบมีทับหลังสูงศอก ๒ ศอกเศษ ไม่ใช่สร้างคราวเดียว ไปเข้าทางช่องกลาง ๆ ย่านของวัด สิ่งที่ก่อสร้างภายในเป็นแลงเป็นพื้น เห็นจะซ่อมแซมด้วยอิฐ

(๑) สันนิษฐานตามเรื่องรัตนพิมพวงศ์.

ภายหลัง หย่อมต้นเป็นฐานทักษิณอันเดียวยาว จะเป็นพระเจดีย์เหลี่ยมหรือพระปรางค์อยู่ท้าย กลางเป็นมณฑป ตอนข้างหน้าเป็นวิหารใหญ่ ลักษณะเดียวกันกับพระศรีสรรเพชญที่กรุงเก่า เห็นจะเอาอย่างไปจากนั่นเหมือนกันกับหมู่พุทธปรางค์ (กรุงเทพฯ) เอาอย่างไปจากวัดพระศรีสรรเพชญ ต่อมาระยะกันถึงวิหารใหญ่ พระเจดีย์ยกลมถอมฟางอยู่หลังวิหารออกหน่อยหนึ่ง หย่อมนี้เห็นจะเป็นฉนังกา แต่พระเจดีย์นั้นทำงามมาก ชั้นล่างเป็นซุ้มคูหารอบมีสิงห์หันในคูหา ถัดขึ้นไปอีกชั้น ๑ เป็นคูหาไว้พระพุทธขนาดเดียวกับพระโพธิโรจโน ซึ่งเชิญมาไว้ในวัดพระแก้ว แต่ละเนียงไม่ได้ว่าจะเป็นท่าต่าง ๆ หรือไม่ ถัดขึ้นไปจึงถึงองค์พระเจดีย์บัวคว่ำบัวหงาย ทรับปากระฆังเป็นบัวหลังเบี้ยสลับกลีบกันงามเข้าทีมาก บัลลังก์ซุ้มยื่นออกมา ๔ ทิศ ไว้พระ ๔ ปาง ไม่เห็นมีเสารับยอด ซึ่งกรมหลวงนริศรสงสัยว่าจะเป็นทวยถัดขึ้นไปปล้องไฉนแต่ยอดด้วน ประมาณว่าจะสูงราว ๑๕ วา ต่อนั้นไปเป็นวิหารโถงมีกำแพงแก้วกำแพงก่อด้วยแลง แต่บันปูนเป็นรูปรามเกียรติ์ ทำให้เห็นชัดได้ว่าเครื่องแต่งตัวอย่างโบราณนั้นไม่ได้นุ่งผ้าแนบแล้ว ส่วมกางเกง ๒ ชั้น ๆ หนึ่งยาวหุ้มแข้ง ชั้นนอกเป็นเพียงเข่า แล้วคาดผ้าปล่อยชายยาวลงมาทั้งสองชาย จึงสวมเสื้อ อย่างน้อยซึ่งมีชายเสื้อทับผ้าคาด แล้วสวมเสื้อแขนสั้นทับอีกชั้นหนึ่ง ในระวางชายเสื้อกับเสื้อแขนสั้นคาดเข็มขัด แต่หมวกจะเป็นอย่างไร พิจารณายังไม่เห็นชัดเพราะชำรุดมากเวลาไม่พอ ผู้หญิงก็ดูเหมือนจะนุ่งผ้า ๒ ผืนคล้ายเทวรูปแต่ยังเห็นไม่ชัด ในวิหารโถงนมพระนอนแล้วมีพระเจดีย์องค์เล็ก ๆ รายอยู่ทั่วฐานชุกชีรอบ ทั้งหน้ากระดานและทับลังก์พระเจดีย์เล็ก ๆ นั้นทำเป็นซุ้มพระพุทธรูปเล็ก ๆ เรียงติดกันไปรอบ มีผู้ไปสร้างพระองค์ใหญ่นั่งอยู่ข้างหลังพระนอนหน้าพระเจดีย์เติมขึ้นอีก ๒ องค์ เห็นชัดว่าคงจะเติมภายหลังเพราะเบียดเสียดกันมาก รูปพรรณก็เลวทราม วิหารโถงนี้คล้ายกันกับที่ท้ายวัดพระศรีสรรเพชญกรุงเก่านอก ในระหว่างพระเจดีย์และวิหารโถงนมมณฑปดังพระพุทธรูปใหญ่ ๆ อยู่ ๓ มณฑป แต่ไม่ใช่แนวเดียวกัน กลางถลำลงไปหน่อยหนึ่งบางทีจะสร้างแทรกเติมขึ้น พ้นจากหมู่วิหารโถงนี้เป็นวิหารใหญ่อีกหย่อมหนึ่ง

มพระระเบียงล้อมรอบ พระหน้าตาชนิดหนึ่งซึ่งรู้จักอยู่ และมีทวัดเบญจมบพิตร หลายองค์นนเดิมไม่ได้กล่าวกันว่าเป็นพระเมืองกำแพง บัดนี้รู้จักกันแล้วว่าพระหน้าตาเช่นนเป็นพระเมืองกำแพง ถัดนนไปมอกหยอมหนึ่งมีกำแพงคนเขาเรียกต่างชื่อไปว่าเป็นวัดช้างเผือก แต่เห็นจะไม่ใช่เพราะไม่มีถนนคั่น ข้ารุดทรุดโทรมมากไม่ได้ไปดูถึงที่ ส่วนข้างด้านหน้าหมู่ตนนนเขาก็เรียกเป็นวัดอีนต่างหาก เพราะห้อยออกไปมีวิหารใหญ่มีพระปรางค์ แต่ที่จริงเห็นจะเป็นวัดเดียวกันทั้งนน เจ้าแผ่นดินวงศ์หนึ่งหรือคนหนึ่งก็จะสร้างเติม ๆ ออกไปเป็นวัดยาวเฉอยเหมือนอย่างวัดหน้าพระธาตุเมืองลพบุรี ที่จะมีพระเจดีย์และวิหารเล็ก ๆ รายข้าง ๆ อีกมากแต่พังเสียหมด ชื่อวัดนั้นไม่ปรากฏ ถ้าจะเรียกตามลพบุรีก็เป็นวัดหน้าพระธาตุ ถ้าจะเรียกตามกรุงเก่าก็เป็นวัดพระศรีสรรเพชญ ซึ่งยอมรับว่าจะเรียกวัดพระแก้วก็ได้นน เพราะเหตุที่มีในตำนานว่าพระแก้วได้เคยมาอยู่เมืองนี้ ถ้าหากว่าได้มาอยู่คงจะไม่ได้อยู่วัดอื่น คงอยู่วัดนี้เป็นแน่ ออกจากวัดไปที่หลักเมืองซึ่งอยู่มุมท้ายวัดอยู่ในระหว่างวัดกับวัง แล้วไปทางๆ นมีแนวเชิงเทินดินต่ำ ๆ รอบไม่เห็นมีกำแพงเหลือเลย เห็นจะใช้ระเนียดไม้เช่นเมืองพม่าเขายังใช้อยู่ยาว๖เส้น กว้าง๕เส้น ไว้ชานในระหว่างระเนียดชั้นนอกพอสมควรพอการพิทักษ์รักษาและบริษัทบริวารจะอยู่ ชั้นในขุดคูรอบ คงจะมีระเนียดปากคูข้างในอีกชั้น๑ มีถนนเดินเข้า๓ ด้าน เว้นด้าน๑ ดูภูมิฐานคล้ายๆ ศรีสรเกวเมืองพิษณุโลกในกลางวังมีสระใหญ่รูปรีสระ๑ ไม่มีรอยก่อสร้างเลย เห็นจะเป็นเรือนไม้ทั้งนน เขาปลูกพลับพลาและประทับพักในที่นี้ มีราษฎรมาประชุมอยู่เป็นอันมาก ภรรยาข้าราชการและผู้ดีในเมืองนทำสำรับมาเลี้ยงหลายสิบสำรับ หน้าพลับพลาทำเป็นรูปเต่ารูปช้างเผือกโผล่จากดิน รูปเสือและรูปวัวอยู่ที่ต้นไม้ริมพลับพลา เป็นความคิดนายอำเภอบ้านพรานกระต่ายทำ ได้กินของเลี้ยงและถ่ายรูปคนงามเมืองกำแพงเพชร (๑) ซึ่งได้สั่งให้เลือกหาไว้ก่อน เขาคัดเอาแต่ลูกผู้ดี ความจริงราษฎรที่มานั่งอยู่ทั้งหมู่หน้า

(๑) เมื่อเล่นถ่ายรูปกันคราวนั้น ถ่ายทั้งแผ่นดินและผู้คน ไปถ่ายถึงที่เมืองไหนจึงหาคนงามในเมืองนั้นถ่าย ใครได้รับเลือกทรงถ่ายรูปต่อมามักมีผู้พอใจขอสู่ด้วยเหตุนั้น.

ดาดกว่ากม ผู้หญิงเมืองนนบว่ารูปพรรณสัณฐานดกว่าเมืองอื่นในข้างเหนือ คนงาม ทง ๔ ทจะมาถ่ายรูปนนเขาให้ถอกระเช้าหมากคอยแจกเลย คือหวดบุตรหลวง พิพิธอภัย อายุ ๑๖ ปี คนนรู้จักนั่งโปสต์ถ่ายรูป จึงได้ถ่ายรูปเฉพาะคนเดียว ยังอก ๓ คนนน ชื่อประคองถูกหลวงพิพิธอภัยเหมือนกัน อายุ ๑๗ ปี รวถูกพระพลอายุ ๑๗ พงถูกพระยารามรณรงค์ อายุ ๑๖ อาหารทเลยงเปนกับข้าวอย่างเก่า ๆ พอกินได้ดีกว่าบ้านนอกแท้ กลับออกจากวังแวะถ่ายรูปทวัดอีกหน่อยหนึ่งแล้วจึงไปเทวสถาน เขาเรียกว่าพระอิศวร แต่ทแท้เห็นจะเปนสถานเดียวรวมกัน ลักษณะศาลพระกาฬเมืองลพบุรี คือคงจะเปนปรางค์ แล้วมเทวสถานต่อข้างหน้าอยู่ในฐานชุกชีอันเดียวกัน ทนซึงฝรั่งได้มาลักรูปพระอิศวรแต่ไปตามกลับมาได้(๑) ยังคงเหลืออยู่บ้าง แต่พระอุมาและพระนารายณ์ซึงเอาศีรษะไปเสียแล้ว และเทวรูปเล็กน้อย ผมอดทนกันกับพระอิศวรองค์ใหญ่นน ได้เห็นบ่อกรุ ๒ บ่อ แต่ตนต้นไปเสียแล้ว ทเขาว่ายังดีอยู่กม บ่อกรุรายทั่วไปในเมืองมวัดอนทย่อม ๆ ลงไปอีก กลับบ่าย ๓ โมง เวลาเย็นพายุจัดฝนตกไม่สู้มาก ได้ข่าวว่ารูปทส่งไปด้างบางกอกได้ส่วน ๑ เสีย ๒ ส่วน เห็นจะเปนด้วยน้ำยาไม่ถูกกัน หรือจะชื้นจะรวประการใด นึกเสียดายเมื่อไรจะได้มาถ่ายรูปเมืองกำแพงเพชรอีก จึงได้จัดการโอมเอาห้องอาบน้ำเปนห้องด้างรูป ทนด้างเอาในวันนี้ ประดักประเดิดมาก ๒ ยามเศษจึงได้หมด ได้รับหนังสือบางกอกซ้ำเข้ามาด้วย

วันที่ ๒๔

วันนขึนเดินบกไปโดยทางเดิม จนถึงถนนเลียวประตูน้ำอ้อย ไม่เลียวตรงไปตามทางข้างทิศตะวันตกแต่โอนเหนือพบวัดใหญ่บ้างเล็กบ้าง อย่างก่อด้วยอิฐกำมะลอ ๒—๓ วัด แล้วเลียวเข้าประตูนซึงออกไปดูเมืองวานน เดินเลียบตามใน

(๑) รูปพระอิศวรหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์มีจารึกที่ฐาน เดี๋ยวนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร.

กำแพงต่อไป จนถึงทางที่เคยเดินเข้าวัดที่เรียกไว้ว่าวัดพระแก้วเมื่อวานนั่นเป็นสุดทางที่ได้ไป แล้วจึงเดินเลียบกำแพงนั่นต่อไปอีก ยังเป็นทิศตะวันตกอยู่นั่นเอง มีป้อม ๆ หนึ่งไม่มีชื่อ เป็นป้อม ๓ เหลี่ยมเหมือนกับป้อมอื่น ๆ ผมอวชาเยนทร ใกล้ป้อมนั่นมีประตูออกประตูหนึ่ง เรียกว่าประตูเจ้าอินเจ้าจัน ในระยะแต่นี้ไปมีกำแพงที่ยังดีอยู่หลายตอน เป็นอันได้รู้ว่า ก่อแต่งเสริมขึ้นเป็นเชิงเทินหลังเดินสูงประมาณ ๓ ศอก ๔ ศอก แล้วจึงตั้งฐานเสมาเจาะช่องปืนใต้เสมา ๆ นั่นคล้ายอย่างอินเดีย เสียมปลายแต่ไม่หยักเม็ด ป้อมมุมตะวันตกต่อกับเหนือหมายว่าจะแปลกก็ไม่แปลกอันใดเท่ากัน ถัดไปจึงถึงประตูเขาเรียกชื่อว่าประตูหัวเมือง ประตูนี้มกุฎราชกุมาร(๑) คะเนว่าจะเป็นประตูชัย แต่เห็นจะไม่ถูก เพราะไม่ใช่ตรงข้างเหนือแท้ ทะคะเนนั่นคะเนโดยเห็นมีหอรบ ๒ ข้างประตู เมื่อถึงด้านตะวันออกเรียกต้นเป็นประตูผีออก ซึ่งยังมีกำแพงอยู่ดีกว่าประตูอื่น ๆ ถัดไปถึงป้อมซึ่งพระวิเชียร(๒) ให้ชื่อไว้ว่าป้อมเพชร เพราะเป็นด้านเหนือเขาถือว่าเป็นป้อมสำคัญ ขึ้นไปดูก็ไม่เห็นแปลกอะไร เป็นป้อม ๓ เหลี่ยมชุดเดียวกันกับป้อมทางปวงนั่น ต่อไปอีกจึงถึงประตูเขาเรียกไว้ว่าสะพานโคม ซึ่งน่าจะเรียกว่าประตูชัย เพราะเป็นทางไปแต่มากับเมืองสุโขทัย ประตูนี้เป็นประตูใหญ่ลักษณะประตูเพนียดลพบุรี ถึงไปถึงจึงถึงถนนข้ามคู ปลายถนนข้ามคูเป็นที่ลุ่มลึกใหญ่มีเกาะอยู่กลาง ซึ่งเขายังไม่ได้แปลว่าอะไรนั่น แต่เห็นได้ทันทีว่าเป็นป้อมประจำประตูอย่างประตูนั่นแต่ใหญ่กว่า เมื่อไปพ้นป้อมนั่นจึงขึ้นถนน ขุดดินเป็นร่อง ๒ ข้างขึ้นพูนเป็นถนนสูง กว้างประมาณ ๗ วาตรงลิ่ว เรียกว่า "ถนนพระร่วง" ถนนพระร่วงขึ้นดินมาในระหว่างสุโขทัยกับสวรรคโลกเหมือนถนนสายนี้ ๆ ไปสุโขทัย แต่ขาดเป็นห้วงเป็นตอน เชื่อแน่ได้ว่า

---

(๑) คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.

(๒) พระวิเชียรปราการ (ฉาย) ผู้ว่าราชการเมือง ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยา ฯ อยู่มาป่วยเจ็บโปรด ฯ ให้เป็นพระยาชัยนฤนาท ย้ายมาว่าราชการเมืองชัยนาท เดิมตรงเมืองกำแพงเพชรเป็นดงไม้ใหญ่รกทึบ พระวิเชียรคนนี้ เดิมเป็นนายอำเภอเมืองสรรค์ ตั้งแต่ขึ้นไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพชร พยายามถางอยู่หลายปีจึงสำเร็จ ถึงเป็นที่เสด็จประพาสได้.

เป็นถนนพระร่วงจริง เมื่อไปได้ประมาณสัก ๒๐ เส้นเศษ ย้ายลงเดินจากถนนไปข้างซ้ายมือ ทนนดูเป็นทางลงไปจนถึงเป็นน้ำเป็นโคลนแล้วจึงไปขึ้นดินสูง ที่สูงนั้นพบเป็นแลงทั้งสิ้น ที่เป็นแลงแลเห็นเป็นแท่ง ๆ ก็มี ที่เป็นเป็นทรายแดงไปก็มี พอขึ้นที่สูงนั้นหน่อยหนึ่งถึงวัด (อรัญญิก) เป็นวัดใหญ่ ๆ แต่ไม่มีช่อทั้งนั้น ด้วยเป็นวัดทิ้งอยู่ในป่าเสียแล้ว วัดเหล่านี้ใช้แลงแผ่นยาว ๆ ตั้ง ๒ ศอกเศษ หน้ากว้างศอกเศษหรือศอก ๑ หนา ๕ นิ้ว ๖ นิ้ว ตั้งเรียงกันเป็นระเบียบมีกรอบแลงเหลี่ยมออกมุมทับหลังเหมือนกันทุก ๆ วัด แต่วัดที่เขาให้ช่อไว้ว่ากำแพงงามเป็นเรียบร้อยดีกว่าทุกแห่ง ที่จะทำภายหลังวัดอื่น การช่างในจึงไม่มีสิ่งสำคัญอันใด เห็นจะไม่แล้ว วัดต้นทางที่ไปถึงไม่มีช่อ ถัดไปจึงถึงวัดพระนอนซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กัน วัดเหล่านี้มักจะมีวิหารหรืออุโบสถใหญ่อยู่ข้างหน้า มีทักษณาต่างชั้นหนึ่งแล้วจึงถึงฐานบัตรลักษณะวัดสุทัศน์ วิหารเหล่านี้ไม่เกิน ๕ ห้อง แต่คงมีมุขเด็จด้านหน้าอย่างวัดหน้าพระธาตุเมืองลพบุรี พนักเป็นช่องลูกพักเสาเป็นแปดเหลี่ยม ตัดแลงเป็นแปดเหลี่ยมทีเดียว ด้านหลังมีมุขตั้งทักษณชั้นต่างจนผนังและเสาใช้แลงอย่างเดียวไม่มีอิฐปน ใช้พื้นโบสถ์พื้นวิหารสูง ไม่ต่ำเหมือนอย่างกรุงเก่า เหตุที่เขารวยแลง แต่หลังคาจะหาตัวอย่างให้เห็นว่าเป็นอย่างไรไม่มีสักหลังเดียว ถัดโบสถ์หรือวิหารนี้ไปจึงมีกำแพงกลางต่าง ๆ กัน ชั้นหลังยกไปต่าง ๆ กัน บางทีมีแต่ ๒ ชั้น

จะว่าด้วยวัดพระนอนนี้ วิหารหน้าใหญ่มาก แต่โทรมไม่มีอะไรอัศจรรย์ในทักษณชั้นต่างตั้งสิงห์เบื้องหน้าจะมากคู่ แต่เดี๋ยวนี้เหลือ ๒ ตัว ชั้นกลางเป็นวิหาร ๕ ห้อง กั้นไว้ข้างหน้า ๒ ห้อง ข้างหลัง ๒ ห้อง เหมือนวิหารพระศาสดาวัดบวรนิเวศ และวิหารพระศิลาวัดสระเกศแต่ใหญ่มาก เสาใช้แลงท่อนเดียวเป็นเสา ๔ เหลี่ยมสูงใหญ่ ห้องข้างหน้ามีพระนอน ห้องข้างหลังมีพระนั่ง ๒ องค์ ชั้นหลังเป็นที่พระเจดีย์ฐานแปดเหลี่ยม ระฆังกลมรูปแข้งงามมาก เกือบจะสู้พระเจดีย์กลางถนนเมืองย่างกุ้งได้ ยังดีไม่ชอกเชือนอันใด เหตุด้วยพื้นเป็นแลงแข็งไม่ค่อยทำลาก ชั่วแต่ยอดหัก แต่ที่เหลืออยู่นั้นสูงกว่า ๑๕ วา ที่หน้าพระเจดีย์นมัสการ เป็นศาลาหลังคา ๒

ตอน ลักษณะเดียวกับที่ทูลกระหม่อมไปสร้างไว้ในที่ต่าง ๆ ต่อไปข้างหลังมีฐานโพธิและมีวิหารอะไรอีกหลังหนึ่งชำรุดมากดูไม่ออก เป็นวัดใหญ่มาก แต่จะเรียกว่าวัดพระนอนก็ควร เพราะมีพระนอนเป็นสำคัญ

ตั้งแต่วัดนี้ไปมีกำแพงวัดอีกหลายวัดอยู่ชิด ๆ กันอย่างวัดกรุงเก่า แต่ไม่มีเวลาจะแวะดู ทางที่ไปเป็นป่าไม้พลวงเป็นพื้นโปร่ง ๆ เมื่อพ้นวัดกำแพงงามจึงถึงวัดเขาตั้งชื่อไว้ว่าวัดพระยืน มีสะพานข้ามคู เสาถ้วนแต่ศิลาแลงทั้งนั้น วิหารใหญ่ด้านหน้าจะโตกว่าวัดสุทัศน์ แต่ไม่มีอะไรหลงเหลือเลยนอกจากพระเศียรพระเล็กๆ น้อย ๆ ชั้นกลางเห็นจะเป็นวิหารยอดจัตุรมุขแต่สูงใหญ่เหลือเกิน มุขหน้าเป็นพระเดิน มุขหลังเป็นพระยืน มุขซ้ายเป็นพระนอน มุขขวาเป็นพระนั่ง ทั้งมุขเป็นรูปนารายณ์ขนาดใหญ่มาก จะรับหลังคาอย่างไรน่าคิด แต่พระเหล่านี้เป็นพระปั้นด้วยปูน ใครจะมาซ่อมมาทำเพิ่มเติมอย่างไรภายหลัง แต่รูปพรรณสัณฐานคงเป็นพระกำแพง ไม่ใช่ช่างเมืองอื่นมาทำ พระยืนนั้นขนาดพระโตกนาถวัดพระเชตุพนแต่ประเปรียวกว่า เห็นว่าให้ชื่อไว้ว่าวัดพระยืนนั้นไม่เข้าเค้า จึงเปลี่ยนให้เรียกวัดพระเชตุพนไปพลางกว่าจะมีชื่อดีกว่า เหตุด้วยเมืองสุโขทัยมีวัดพระเชตุพน บางทีเขาจะตั้งชื่อซ้ำกันบ้าง ต่อนั้นไปถึงวัดใหญ่ซึ่งมีวิหารอย่างเดียวกัน กลางเป็นรูปไม่สิบสอง จะเป็นเจดีย์หรือปรางค์อันใดพังเสียหรือไม่แล้ว ด้านหลังก็เป็นวิหารใหญ่อีกหลังหนึ่ง ในลานวัดนี้เต็มไปด้วยพระเจดีย์ที่เป็นฐานเดียวกันหลาย ๆ องค์บ้างองค์เดียวบ้าง ลักษณะเดียวกับวัดหน้าพระธาตุพนม์ และวัดพระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช จะเป็นวัดอื่นนอกจากวัดหน้าพระธาตุไม่ได้เลย วัดนี้ดูบริบูรณ์มากกว่าวัดอื่น ซุ้มประตูใหญ่น้อยยังมี ข้างหน้าวัดมีสระ ๔ เหลี่ยมกว้างยาวลึกประมาณสัก ๕ วา ขุดลงไปในแลงเหมือนอย่างศิลา ไม่มีรอยก่อเลย มีห้องฝาแลงกันสำหรับพระสรงน้ำ คงใช้โพงกันตัง น้ำในนั้นมีบริบูรณ์ใช้ได้ยืดยาวนับ(๑)

(๑) หมดพระราชนิพนธ์เพียงนี้.

วันที่ ๓ มีนาคม

เวลาเช้าพระยาประสาทกับนายร้อยตำรวจโทพร้อมเมืองตาก ซึ่งได้ลงมาส่งตากกลับ เวลา ๗.๓๐ ก.ท. ล่องเรือต่อมาพักกินกลางวันที่วังพระธาตุ ทนเป็นระยะเหมาะชอบกล ใครผ่านไปมาเป็นต้องแวะ มีพระเจดีย์แบบสุโขทัยสร้างไว้แต่โบราณองค์ ๑ ที่ใกล้ฝั่งริมวังตกจึงได้เรียกกันว่าวังพระธาตุ พระเจดีย์องค์นพังไปเสียครึ่งองค์ ได้นักเสี่ยดายเกรงจะโค่นตั้งแต่มาเห็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้บอกกรมการและชาวบ้านให้เขาติดนิมนต์พระมาอยู่ จะได้เป็นหัวหน้าทำการปฏิสังขรณ์ เขาก็ขวนขวายตามที่ขอร้อง มาคราวหลังเห็นมีพระมาปลูกกุฏิตั้งเป็นวัดอยู่ ครั้นมาคราวนี้เห็นกลับร้างไปอีก ได้ถามได้ความว่าพระที่มาอยู่ทนความไข้ไม่ไหว ราษฎรก็อยากให้มีพระมาอยู่ ได้พยายามกันหาตายครั้ง พระอยู่ได้หน่อยหนึ่งก็ต้องเลิกไป ที่วังพระธาตุอยู่ข้างใต้ไม่ห่างเมืองไตรตรึงศ์ซึ่งเป็นเมืองโบราณ มีกำแพงและวัดวาสร้างไว้หลายอย่าง เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาส ก็ได้เสด็จเข้าไปทอดพระเนตร คราวนี้เขาบอกว่าเขาได้ถางวัดในเมืองไตรตรึงศ์ไว้ให้ดูวัด ๑ จึงเดินไประยะทางราว ๒๐ เส้น วัดนี้เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จ ด้วยเหตุใดหาทราบไม่ หาได้ถางไม่ ไปถางวัดเล็กอีกแห่ง ๑ ถวายทอดพระเนตร วัดที่ถางใหม่นี้เป็นวัดใหญ่ และเป็นวัดหลวงมีพระเจดีย์ใหญ่แบบสุโขทัย ประมาณเมื่อบริบูรณ์จะสูงสัก ๑๕ วา ผิดกับองค์อื่นทั้งมุขสูงทางด้านตะวันออก เป็นที่ตั้งพระพุทธรูปและมีบันไดขึ้นไปที่มุขอย่างพระปรางค์ มีเจดีย์รายรอบเจดีย์ใหญ่สามด้านนับได้ ๑๕ องค์ ทางด้านตะวันออกเป็นพระอุโบสถก่ออิฐถือปูนแลง วัดถูนอกนี้ก่อด้วยอิฐทั้งนั้น แต่เป็นอิฐขนาดใหญ่ ล่องเรือจากวังพระธาตุมาถึงที่พักแรมบ้านโคนเวลาบ่าย ๔.๓๐ ก.ท. ที่บ้านโคนนี้มีเมืองโบราณอยู่ทางฝั่งตะวันออก เดินจากหมู่บ้านไปสัก ๑๐ เส้น กล่าวกันว่าเป็นเมืองที่ตาแสนปมบิดาพระเจ้าอู่ทองสร้างด้วยอำนาจกลองของพระอินทร์ เรื่องนี้หามีหลักฐานไม่ ที่มีหลักฐานนั้นเมืองที่บ้านโคนนี้เดิมเรียกว่าเมืองคณฑี มีชื่อปรากฏทั้งในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงและในหนังสือ

จามเทวีวงศ์ ได้เคยขึ้นไปดูแต่มาเที่ยวก่อนแล้ว เที่ยวนี้จึงมิได้ไป ที่วัดบ้านโคนมีพระพุทธรูปโบราณอยู่มาก ดูเหมือนจะมีผู้เก็บมารวบรวมรักษาไว้แต่เก่าก่อน เมื่อมาคราว พ.ศ. ๒๔๕๙ พบพระตลางามองค์ ๑ แต่หักเป็น ๓ ท่อน จึงได้มอบเงินให้ผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพชรปฏิสังขรณ์ ประดิษฐานไว้ที่วัดบ้านโคนนั้น เขาทำสำเร็จตามประสงค์ วันนี้จึงได้มีการสวดมนต์ฉลองพระพุทธรูปตลาที่ได้ปฏิสังขรณ์ไว้นั้น

วันที่ ๔

เช้าเสียงพระแล้วออกเรือเวลา ๗.๐๐ ก.ท. มาพักกินกลางวันที่ท่าพุทรา ตอนนี้น้ำขัดมาก แล้วล่องเรือต่อมาถึงที่พักแรมปากคลองชุมตรงที่ว่าการอำเภอชาณุ ถึงเวลา ๔.๓๐ ก.ท. ด้วยน้ำตอนนี้คลองกว้างตอนเช้า

วันที่ ๕

เวลา ๗.๔๕ ก.ท. ออกเรือ เวลาเที่ยง ๔๕ นาทีถึงที่พักร้อนบ้านแม่ลาด เที่ยงพาคนผมแดงซึ่งเรียกกันว่าพวกหัวแดงมาพบ ๖ คน (มาถึงเมืองชาณุนี้ไรได้เคยเรียกหัวแดงมาดูทุกคราว) ครานี้ได้ถามนางคำผู้เป็นมารดาถึงพงศาวดารพวกหัวแดง ซึ่งแจ้งว่าได้ทราบความจากบิดามารดาว่า ปู่ทวดชื่อชุนไชย มาแต่เมืองเพชรบูรณ์ เป็นคนหัวแดงเดิมคนเดียว ชุนไชยมาได้ภรรยาที่บ้านแส่นตอ มีลูกหัวแดงตามบิดาทั้งนั้น จึงเป็นต้นวงศ์สกุลของพวกหัวแดงที่มีในเมืองชาณุสืบมา ประเพณีของพวกหัวแดงไม่แต่งงานกันเอง ชายหัวแดงไปได้หญิงหัวดำเป็นภรรยา มีลูกมักหัวดำตามมารดา ชายหัวดำมาได้หญิงหัวแดงเป็นภรรยา ลูกมักหัวแดงตามมารดา นางคำเองสามีหัวดำ มีลูก ๖ คน หัวดำคนเดียว เป็นหัวแดง ๕ คน พวกหัวแดงเดียวนี้มีอยู่ที่บ้านแม่ลาดนครัวหนึ่ง ที่บ้านหลวง ๒ ครัว ที่บ้านแส่นตอดเหมือนนี้ ๒ ครัว ล่องเรือต่อมาถึงที่พักแรมตำบลแส่นตอเวลา ๕.๒๐ ก.ท. ที่นี่เป็นที่ตั้งเมืองชาณุแต่เดิม เป็นเมืองตั้งในรัชกาลที่ ๕ ได้ความจากภรรยาพระวรลักษณบุราภิรมย์ว่า เคยมีเจ้าเมือง ๓ คน ลูกของพระวรลักษณคน ๓ บิดาของพระ

วรลักษณคน ๑ แล้วถึงตัวพระวรลักษณ ๆ พึงถึงแก่กรรมมาได้ ๒ ปี แต่ออกเป็นกิตติมศักดิ์ข้านาน เวลาค่ำมาราษฎรมาหา ได้ความจากราษฎรว่า ที่ตำบลแสนตอนเป็นทนาดแห่ง ๑ เลยถามถึงเมืองโบราณ ได้ความว่ามีวัดร้างอยู่ทางฝั่งตะวันตกในที่ตำบลหนึ่งหลายวัด ระยะทางห่างฝั่งขึ้นไปประมาณ ๖๐ เส้น ไม่มีเวลาพอจะไปดูได้ จึงสั่งพระยารามราชภักดีไว้ว่า ขากลับขึ้นมาให้แวะไปตรวจดูสักที จะเป็นเมืองโบราณหรือมิใช่

วันที่ ๖

เวลา ๗.๓๐ ก.ท. ออกเรือ ล่องลำน้ำพิงตอนนี้ สังเกตดูมีอะไรชอบกลอยู่อย่างหนึ่งตั้งแต่เข้าแดนเมืองกำแพงเพชร ทางเหนือที่ตอวังเจ้า ดูเป็นป่าไม้สูงทั้งสองฟากลำน้ำตลอดลงมา พอพ้นเขตกำแพงเพชรเข้าแขวงเมืองนครสวรรค์ ดงไม้ใหญ่ก็หมดเป็นป่าต่ำต่อมา มาถึงที่พักร้อนบ้านแดน แขวงจังหวัดนครสวรรค์ หยุดพักกินกลางวันแล้ว เวลา ๒.๐๐ ก.ท. ล่องเรือต่อมาถึงที่พักแรมอำเภอบรรพตพิสัย เวลา ๔.๐๐ ก.ท. มาถึงที่พักแรมหาดส้มเสี้ยว อันเป็นที่ตั้งที่ว่าการอำเภอบรรพตพิสัย เวลา ๕.๐๐ ก.ท. ได้สืบหาที่ตำบลไทรย้อย อันมีชื่อในพระราชพงศาวดาร เป็นที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จจับช้างแห่ง ๑ เหมือนอย่างตำบลหูกวางอันอยู่ใต้ตำบลหาดส้มเสี้ยวนี้ ได้ความว่ามีแต่เรียกว่าตำบลท่าต้นไทร อยู่ทางฝั่งตะวันตกใกล้บ้านแดนที่ได้พักร้อนมาแล้ว จะเป็นแห่งเดียวกับที่เรียกว่าตำบลไทรย้อยหรืออย่างไรรู้ไม่ได้แน่

วันที่ ๗

เวลา ๗.๐๐ ก.ท. ลงเรือประพาส ออกเรือมาแวะเยี่ยมพระครูเฮงที่วัดเขาดินแล้วมาพักร้อนที่วัดบ้านแก่ง วัดนี้มีพระบาทศิลาสุโขทัย ผู้มีอำนาจเห็นจะครั้งสุโขทัยเก่ามิใช่ชั้นเอก มีอยู่รอย ๑ ทำมณฑปไว้ให้คนบูชา รอเรือใหญ่อยู่ถึงสองชั่วโมงครึ่งด้วยระยะทางตอนนี้นานมาก จนบ่าย ๒.๓๐ ก.ท. เรือใหญ่จึงมาถึง

เดิมกะว่าจะไปขึ้นเขากบที่เหนือปากน้ำโพ ดูรอยพระพุทธบาทและศิลาจารึกของพระเจ้าธรรมราชาลิไทย ซึ่งพึ่งค้นพบใหม่ แต่ประมาณเวลาเห็นจะถึงก่อนค่ำไม่ได้ จึงสั่งให้เขาส่งศิลาจารึกซึ่งได้ความว่ามีอยู่ ๒ หลักลงมาที่ปากน้ำโพ ด้วยได้ความว่าคนต่อยหักเสียบ้างแล้ว จะเอาไว้ที่นั่นต่อไปเห็นจะเป็นอันตราย เอามารักษาไว้ห้อพระสมุดฯ ดีกว่า พักผีพายสามส่วนนาฬิกา แล้วลงเรือต่องต่อมา น่าตนต่อมาอีก ต้องขึ้นเรือลำบาก เวลาค่ำ ๗.๓๐ ถึงที่พักแรมหน้าสถานีปากน้ำโพ ซึ่งเทศาเอาแพมาจอดไว้ให้เป็นที่พัก พวกจีนเจ้าภาษีนายอากรขึ้นไปเลี้ยงเครื่องดื่มที่วัดบ้านแก่ง แล้วมาเลี้ยงเกาเหลาเป็นอาหารค่ำที่ปากน้ำโพอีกเวลา ๑ กินกันเหลือเฟือ ให้ขนของขึ้นรถในเวลากลางคืน เรือแม่ปะลำใหญ่ที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ให้มาส่งจะกลับขึ้นไปในฤดูแล้งนี้ไม่ได้ ได้จัดการฝากพระยาถกลฯ ผู้บังคับการตำรวจภูธรไว้ ให้ค่าโดยสารรถไฟแก่พวกผีพาย ๙ คน เป็นบำเหน็จให้กลับขึ้นไปบ้านเสียก่อน เขารับว่าเดือน ๖ จะล่องแพมาเอาเรือกลับขึ้นไป แต่เรือลำฯ นั้นไม่ใหญ่โตเท่าเรือเจ้าเชียงใหม่ พอจะกลับขึ้นไปได้ในแล้งนี้

ที่ปากน้ำโพข้างหลังตลาดทางฝั่งตะวันตกมีเมืองโบราณ ยังมีแนวกำแพงเมืองและวัดเก่าปรากฏอยู่ เมืองนี้เห็นจะเป็นเมืองเก่ามาก มีชื่อปรากฏทั้งในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง หนังสือเรื่องจามเทวีวงศ์ และหนังสือพระราชพงศาวดารตอนรัชกาลสมเด็จพระนครินทราชาธิราช เรียกว่าเมืองพระบาง เคยไปดูแล้ว เที่ยวนี้จึงมิได้คิดว่าจะไป

วันที่ ๘

เวลา ๗.๒๐ ก.ท. ขึ้นรถไฟออกจากปากน้ำโพมาถึงสถานีบ้านพาชี พบพระยาโบราณฯ กับคุณหญิงหาของกินกลางวันขึ้นไปคอยรับ ขึ้นรถไฟมาด้วยกันจน

ถึงสถานีอยุธยา วันนี้รถไฟมาช้าด้วยติดรับทหารในการซ้อมรบ ต้องหยุดรถร่ำไป รถไฟมาถึงกรุงเทพ ฯ ต่อเวลา ๔.๐๐ น.ท. มีคนไปรับที่สถานีมาก นอกจากลูก ๆ กับพนักงานหอพระสมุด ฯ ทั้งหมด มีเจ้าพระยายมราช พระยาราชนิกูล ตลอดจนพวกโหรพราหมณ์ กรมหลวงสมรรัตน ฯ ก็เสด็จกลับออกมาคอยรับอยู่ที่บ้านในวันนี้ รวมเวลาที่ไปมณฑลภาคพายัพครั้งนี้ ๔๕ วัน เกินที่กำหนดเดิม ๕ วัน เพราะเหตุว่าน้ำแห้ง จึงช้ากว่าที่ได้กะไว้.

คัดจากลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแสดงปาฐกถา

ทีนจะว่าด้วยลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณต่อไป อันแดนดินที่เป็นประเทศสยามนี้เดิมเป็นบ้านเมืองของชนชาติลาว ซึ่งยังมีอยู่ในประเทศสยามจนทุกวันนี้ แต่มักเรียกกันว่า ละว้า หรือ ถะวะ มีแดนดินของชนชาตินี้อยู่สองข้าง ข้างฝ่ายตะวันตกเป็นบ้านเมืองของพวกมอญ ข้างฝ่ายตะวันออกเป็นบ้านเมืองของพวกขอม (คือเขมรนั่นเอง แต่โบราณมาชาวประเทศนี้เรียกว่าขอม พวกเขาเรียกกันเองว่าเขมร) ส่วนชนชาติไทยแต่ยังดึกดำบรรพ์นั้นยังรวบรวมกันอยู่ที่บ้านเมืองเดิม อันเป็นประเทศใหญ่อยู่ข้างเหนือในระหว่างประเทศจีนเบดกับประเทศจีน เรื่องพงศาวดารประเทศสยามตอนสมัยดึกดำบรรพ์นั้น รู้ได้ในบัจจุบันนี้แต่ด้วยอาศัยสังเกตโบราณวัตถุที่ปรากฏอยู่ประกอบกับเรื่องตำนานในพื้นเมือง ได้ความว่าประเทศลาวเคยถูกพวกมอญและพวกขอมเข้ามามีอำนาจครอบงำหลายคราว ยังมีเมืองโบราณซึ่งพึงสังเกตได้ว่าพวกมอญได้มาตั้งปรากฏอยู่หลายแห่ง เช่นเมืองเพชรบุรีเก่า (ข้างตอนวัดมหาธาตุ) เมืองราชบุรีเก่า ฝ่ายเหนือขึ้นไปก็มีเช่นเมืองชากังราว ซึ่งภายหลังเรียกว่าเมืองนครชุม (อยู่ที่ปากคลองฝั่งหมากตรงหน้าเมืองกำแพงเพชรข้ามฟาก) และเมืองตากเก่า เมืองเหล่านี้ตั้งทางฝั่งตะวันตก เอาแม่น้ำไว้ข้างหน้าเมืองเพื่อกันศัตรูอันอยู่ทางฝ่ายตะวันออก จึงสันนิษฐานว่าพวกแผ่อาณาเขตเข้ามาจากฝ่ายตะวันตกมาสร้างไว้ ถ้าผู้สร้างเป็นพวกที่อยู่กลางประเทศ (อย่างกรุงเทพฯ) ก็คงสร้างทางฝั่งตะวันออกเหมือนอย่างเมืองราชบุรีใหม่และเมืองกำแพงเพชร ซึ่งย้ายมาตั้งทางฝั่งตะวันออกตรงข้ามฟากกับเมืองเก่าดังนี้ นอกจากเมืองโบราณยังมีศิลาจารึกภาษามอญอันตัวอักษรเป็นชั้นเก่าแก่ปรากฏอยู่ทั้งที่เมืองลพบุรีและที่เมือง

ตำพูน เรื่องตำนานในพื้นเมืองมีเรื่องจามเทวีวงศ์เป็นต้น ก็แสดงความให้เห็นเค้าเงื่อนว่าขอมได้มาครอบงำถึงประเทศนั้น ข้อที่รู้ว่าพวกขอมได้เข้ามามีอำนาจครอบงำประเทศลาวนั้น มีหลักฐานยิ่งขึ้นไปกว่าขอม ด้วยมีวัตถุสถานบ้านเมืองซึ่งพวกขอมได้สร้างไว้ปรากฏอยู่เป็นอันมาก มักมีทางฝ่ายตะวันออก นอกจากนั้นยังมีปรางค์ปราสาทหิน พระพุทธรูป เทวรูป ลวดลายอันเป็นแบบขอมตลอดจนตัวหนังสือขอม ซึ่งเชี่ยวชาญพระไตรปิฎกอยู่เป็นหลักฐาน ส่วนเรื่องพงศาวดารของชาติไทยนั้น มีเค้าเงื่อนว่าตั้งแต่เมื่อพุทธศักราช ๕๐๐ ปี ประเทศไทยเดิมถูกพวกจีนบุกรุกชิงเอาดินแดนไปเป็นอาณาเขตเป็นอันดับมา มีพวกไทยที่รักอิสระไม่อยากยอมอยู่ในอำนาจจีนพากันทิ้งเมืองเดิมอพยพไปหาบ้านเมืองอยู่ใหม่ทางทิศตะวันตกพวกหนึ่ง ไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ต่อแดนเมืองพม่า ต่อมาไทยอีกพวกหนึ่งอพยพจากเมืองเดิมด้วยเหตุอันเดียวกัน แต่พวกนี้แยกลงมาทางข้างทิศใต้ ไทยทั้งสองพวกจึงได้นามต่างกัน พวกที่อพยพไปตั้งบ้านเมืองอยู่ทางทิศตะวันตกได้นามว่าไทยใหญ่ (ในบัดนี้เรียกกันว่า "เงี้ยว" หรือ "ฉาน") พวกที่อพยพลงมาตั้งบ้านเมืองทางทิศใต้ได้นามว่าไทยน้อย ไทยเราชาวสยามอยู่ในพวกไทยน้อย แรกมาตั้งภูมิลำเนาเป็นบ้านเมืองขึ้นใหม่ในแว่นแคว้นซึ่งยังเรียกว่าสิบสองเจ้าไทย แล้วพากันหาที่ตั้งภูมิลำเนาต่อลงมาข้างใต้ โดยลำดับจนถึงแขวงสิบสองปันนาและฉานข้าง บางพวกก็ข้ามแม่น้ำโขงลงมาอยู่ในแขวงฉานนา (คือมณฑลพายัพบัดนี้) และมีบางพวกเลยลงมาอยู่จนถึงแดนเมืองสุโขทัย เมืองลพบุรี ตลอดจนเมืองอู่ทอง ตั้งแต่ในสมัยเมื่อพวกมอญยังปกครองอยู่ข้างฝ่ายเหนือและพวกขอมยังปกครองอยู่ข้างฝ่ายใต้ มีจำนวนไทยทั้งที่อพยพมา และมาเกิดใหม่ในประเทศนี้มากขึ้นเป็นอันดับมา ครั้งถึงสมัยเมื่ออำนาจมอญและขอมเสื่อมลงด้วยกัน พวกไทยที่ลงมาตั้งบ้านเมืองอยู่ในแขวงฉานนาพากันตั้งเป็นอิสระขึ้นตาม พวกไทยในแขวงฉานนาตั้งเมืองชัยปราการอันอยู่ในแขวงจังหวัดเชียงแสนบัดนี้เป็นที่มั่น แล้วลงมาสร้างเมืองเชียงรายเป็นราชธานี พยายาม

วัดศรีสวาย
เมืองสุโขทัย

ปราบปรามพวกมอญ ขยายอาณาเขตลงมาทางเมืองหริภุญชัย (คือเมืองลำพูน) แล้วมาสร้างเมืองเชียงใหม่เป็นราชธานี พวกไทยที่ตั้งเป็นอิสระในแขวงสุโขทัยตั้งเมืองสุโขทัยเป็นราชธานี แล้วพยายามปราบปรามพวกขอมขยายอาณาเขตลงมาทางเมืองลพบุรี ไทยพวกที่ตั้งเป็นอิสระในแขวงล้านนาได้อาณาเขตเพียงแต่ในมณฑลพายัพเดียวนี้ แต่ยังเสื่อมอำนาจ แต่ไทยพวกที่ตั้งเป็นอิสระณเมืองสุโขทัยสามารถแผ่อาณาเขตได้กว้างใหญ่ไพศาลไปจนประเทศอื่น และได้ปกครองเป็นเจ้าของประเทศสยามสืบมาจนกาลบัดนี้ จึงนับว่าเมืองสุโขทัยเป็นปฐมราชธานีแห่งประเทศสยามตั้งแต่เป็นสิทธิแก่ชนชาติไทยในราวเมื่อ พ.ศ. ๑๗๐๐ เป็นต้นมา

เหตุที่ชนชาติไทยจะได้เป็นใหญ่ในประเทศสยาม เป็นเพราะมีกำลังมากกว่าชนชาติอื่นซึ่งปกครองอยู่ก่อนนั้นเป็นธรรมดา แต่ที่ชนชาติไทยสามารถปกครองประเทศสยามมาได้ช้านาน ถ้าจะนับเวลาตั้งแต่เกือบถึง ๗๐๐ ปีเข้าบัดนี้ จำต้องอาศัยคุณธรรมอย่างอื่นอันมีอยู่ในอุปนิสัยของชนชาติไทยด้วย ข้าพเจ้าพิจารณาดูตามหลักฐานที่ปรากฏในพงศาวดาร เห็นว่าชนชาติไทยมีคุณธรรม ๓ อย่างเป็นสำคัญ จึงสามารถปกครองประเทศสยามมาได้ คือความจงรักอิสระของชาติอย่าง๑ ความปราศจากวิหิงสาอย่าง ๑ ความฉลาดในการประสานประโยชน์อย่าง ๑ หรือถ้าจะเรียกเป็นคำภาษาอังกฤษก็คือ Love of National Independence, Toleration, and Power of Assimilation. เหล่านี้เป็นสำคัญยิ่งกว่าคุณธรรมอย่างอื่น ซึ่งยังมีอีกหลายอย่างจะกล่าวอธิบายให้เห็นเป็นลำดับต่อไป

ที่ว่าอุปนิสัยชนชาติไทยรักอิสระของชาตินั้น พึงเห็นได้ตั้งแต่ที่พากันทิ้งเมืองเดิมมา เพราะไม่อยากอยู่ในอำนาจของชนชาติอื่น และเมื่อมาได้ครอบครองประเทศสยามแล้ว ในสมัยต่อมาแม้ต้องตกทุกข์ได้ยากด้วยชนชาติอื่น ซึ่งมีกำลังมากกว่าเข้ามาย่ำยี บางคราวจนถึงบ้านแตกเมืองเสียยับเยินก็ยังพยายามแม้จนเอาชีวิตเข้า

แลก กู้อิสระของชาติกลับคืนได้อีกทุกครั้ง ปรากฏมาในเรื่องพงศาวดารดังว่านี้เป็นหลักฐาน

ที่ว่าอุปนิสัยไทยปราศจากวิหิงสานั้น คือทหารต่อบุคคลจำพวกอื่นซึ่งอยู่ในปกครอง หรือแม้แต่จะมาอาศัย ความข้อนี้มหลักฐานปรากฏตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ดังแจ้งอยู่ในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช และปรากฏในสมัยอันต่อมา พึงเห็นได้ดังเช่นชนชาติอื่นหรือพวกที่ถือศาสนาอื่น ๆ อยู่ในประเทศสยาม ไทยก็ได้รังเกียจเบียดเบียน กลับชอบส่งเคราะห์แม้จนถึงศาสนานั้น ๆ ด้วย ถือว่าศาสนาย่อมให้ความสุขแก่ผู้เลื่อมใสเหมือนกันทุกศาสนา เพราะเหตุนี้แต่โบราณมาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจึงย่อมทรงช่วยอุปการะในการสร้างวัดคริสตัง และสร้างสุเหร่าอิสลาม ด้วยมีพระราชประสงค์จะพระราชทานความสุขแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินซึ่งเลื่อมใสในศาสนานั้น ๆ การเช่นนี้ไม่ปรากฏว่ามีเหมือนในประเทศอื่น มีแต่ในประเทศสยาม และยังมีสืบลงมาจนในสมัยปัจจุบันนี้ จะยกตัวอย่างดังเช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานที่ดินทรมถนนสาธรให้สร้างวัดไตรสเชษ และในการพิธีของพวกแขกเจ้าเซ็น ก็ยังมีของหลวงพระราชทานช่วยอยู่ทุกปีจนบัดนี้ คุณธรรมความปราศจากวิหิงสาที่กล่าวมา มิใช่จะมีแต่ไทยที่เป็นชั้นผู้ปกครองเท่านั้น เป็นอุปนิสัยตลอดไปจนถึงไทยที่เป็นราษฎรพลเมือง ข้อนี้ท่านทั้งหลายผู้เคยเที่ยวเตร่แม้ที่เป็นชาวต่างประเทศ คงจะได้สังเกตเห็นว่าเมื่อไปตามหมู่บ้านราษฎรไม่ว่าแห่งใด ๆ ถ้าไม่ประพฤติร้ายต่อเขาแล้วคงได้พบความต้อนรับอย่างเอื้อเฟื้อโดยมิได้คิดเอาเปรียบอย่างหนึ่งอย่างใดทั่วไปในประเทศสยาม ความปราศจากวิหิงสาคงเป็นข้อสำคัญอันหนึ่ง ซึ่งทำให้ชนชาติอื่นมีพวกชอบเป็นต้น ไม่รังเกียจการปกครองของชาติไทยมาแต่เดิม

ที่ว่าไทยฉลาดในการประสานประโยชน์นั้น ก็พึงเห็นได้ตั้งแต่สมัยเมื่อแรกไทยได้ปกครองประเทศสยาม ในสมัยนั้นพวกชอบยังมีอยู่เป็นอันมาก แทนที่จะกดข

ขับไล่ ไทยกลับคิดเอาใจพวกขอมให้เข้ากับไทยด้วยประการต่าง ๆ ยกตัวอย่างดังเช่น พระเจ้ารามคำแหงมหาราชทรงคิดตั้งแบบหนังสือไทย ให้ใช้เขียนได้ทั้งภาษาไทยและภาษาขอมด้วยตัวอักษรอย่างเดียวกัน และจารีตประเพณีของขอมอย่างใดดีไทยก็รับมาประพฤติเป็นประเพณีของไทยไม่ถือทิฐิ คุณธรรมฉลาดประสานประโยชน์อันนี้ คงเป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่งในโบราณสมัย ซึ่งทำให้ขอมกับไทยกลายเป็นชาวสยามพวกเดียวกัน แม้ในสมัยภายหลังมา เมื่อพวกจีนพากันเข้ามาตั้งทำมาหากินในเมืองไทย มาอยู่เพียงชั่วบุรุษหนึ่งหรือสองชั่วก็มักกลายเป็นชาวสยามไปด้วยคุณธรรมของไทยทักถาวมา ถึงอารยธรรมของชาวยุโรป ไทยในประเทศสยามก็แลเห็นคุณเและมีความนิยมก่อนชาวประเทศอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงกัน และได้รับประโยชน์จากอารยธรรมนั้นสืบมาจนทุกวันนี้ ก็เพราะความฉลาดประสานประโยชน์อันมีในอุปนิสัยของชนชาติไทย จึงเห็นว่าคุณธรรมทั้ง ๓ อย่างที่พรรณนามา ควรนับว่าเป็นอัศจรรย์ในอุปนิสัยของชนชาติไทยมาแต่โบราณด้วยประการฉะนี้

ลักษณะการปกครองประเทศสยามชั้นสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อถายังเป็นใหญ่อยู่โดยลำพังก็ดี หรือในชั้นเมื่อมอญเข้ามามีอำนาจครอบงำก็ดี จะเป็นอย่างไรข้าพเจ้าหาทราบไม่ เห็นแต่เงื่อนปรากฏแต่ลักษณะการปกครองของขอมและของไทย พอสังเกตได้ว่ามีการปกครองมาแต่คติต่างกัน คือพวกขอมปกครองตามคติซึ่งได้มาจากชาวอินเดีย พวกไทยปกครองตามคติของไทยซึ่งพามาจากเมืองเดิม มิได้เอาอย่างชาวอินเดีย เรื่องตำนานการปกครองของขอมกับของไทยที่เอามาใช้ในประเทศสยามก็ต่างกัน คือเมื่อพวกขอมเข้ามามีอำนาจในประเทศสยามนั้น มิได้ปกครองเองทั่วทั้งประเทศ ข้อนี้พึงสังเกตได้ด้วยโบราณวัตถุอันเป็นแบบอย่างช่างขอมสร้าง มีปรากฏขึ้นไปฝ่ายเหนือเพียงเมืองสวรรคโลกเท่านั้น เหนือนั้นขึ้นไปหามีไม่ คงเป็นเพราะตอนข้างเหนือพวกอื่นยังปกครองเป็นประเทศราชขึ้นต่อขอม ใน

เรืองตำนานโยนกก็ปรากฏว่าในสมัยเมื่อพวกขอมเข้ามาครอบงำนั้น ทางเมืองหริภุญชัยพวกมอญยังปกครอง ทางเหนือขึ้นไปตามชายแม่น้ำโขง ยังมีเจ้าลาวราชวงศ์ลาวจักราชครอบครองอยู่อีกช้านาน ครั้นพวกไทยได้แดนลาวทางฝ่ายเหนือก็ปกครองตามจารีตประเพณีของไทยลงมาทางข้างเหนือ เพราะฉะนั้นในสมัยเมื่อไทยได้เป็นใหญ่ ณ เมืองสุโขทัย วิธีการปกครองประเทศสยามจึงมีอยู่เป็น ๒ อย่าง เมืองทางฝ่ายเหนือปกครองตามประเพณีไทย เมืองทางฝ่ายใต้ปกครองตามประเพณีของมแต่ประเพณีการปกครองของขอมกับของไทยเหมือนกันอย่างหนึ่ง ซึ่งถือเอาอาญาสิทธิของพระเจ้าแผ่นดินเป็นหลักในการปกครอง มาผิดกันที่พวกขอมถือลัทธิตามชาวอินเดีย สมมติว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นพระโพธิสัตว์หรือเป็นพระอิศวรพระนารายณ์แบ่งภาคลงมาเสวยโลกและอาศัยพราหมณ์เป็นเจ้าตำราการปกครอง ลักษณะการที่พวกขอมปกครองราษฎรจึงคล้ายนายปกครองบ่าวตรงกับภาษาอังกฤษซึ่งเรียกว่า Autocratic Government ส่วนวิธีการปกครองของไทยนั้น นับถือพระเจ้าแผ่นดินเช่นบิดาของประชาชนทั้งปวง วิธีการปกครองก็เอาลักษณะการปกครองครัวมาเป็นหลัก เป็นต้นแต่ถือว่าบิดาเป็นผู้ปกครองครัวเรือน (คำว่า "พ่อครัว" เดิมทีเดียวเห็นจะหมายความว่าผู้ปกครองครัวเรือน อันธรรมดาย่อมร่วมครัวไฟกัน ภายหลังมาจึงเข้าใจคำว่าพ่อครัวกลายไปเป็นผู้ประกอบอาหาร) หลายครัวเรือนรวมกันเป็นบ้านอยู่ในปกครองของ "พ่อบ้าน" ผู้อยู่ในปกครองเรียกว่า "ลูกบ้าน" หลายบ้านรวมกันเป็นเมือง ถ้าเป็นเมืองขึ้นอยู่ในปกครองของ "พ่อเมือง" ถ้าเป็นเมืองประเทศราช เจ้าเมืองเป็น "ขุน" หลายเมืองรวมเป็นประเทศอยู่ในปกครองของพระเจ้าแผ่นดิน แต่โบราณเรียกว่า "พ่อขุน" ข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ ได้นามว่า "ลูกขุน" ดังนี้ จึงเห็นได้ว่า วิธีการปกครองของไทยเป็นอย่างบิดาปกครองบุตรหรือเรียกตามภาษาอังกฤษว่า Paternal Government ยังใช้เป็นหลักวิธีปกครองประเทศสยามสืบมาจนทุกวันนี้

เมื่อไทยได้ปกครอง ประเทศสยามในเวลายังมีการปกครองเป็น ๒ อย่างดังกล่าวมา น่าสันนิษฐานว่าคงจะเกิดเป็นปัญหาขึ้นแก่กษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงตั้งแต่แรกว่าจะปกครองประเทศสยามทั่วไปด้วยวิธีอย่างใดจะเหมาะดี และน่าดูมิดีว่าคงคิดเห็นด้วยอุปนิสัยสามารถในการประสานประโยชน์ ว่าควรเลือกเอาการทั้งสองฝ่ายมาปรุงใช้เป็นวิธีปกครองประเทศสยาม แต่ในสมัยชั้นแรกนั้นไทยยังไม่ได้ศึกษาทราบคุณและโทษในวิธีปกครองของขอมมากนัก จึงใช้กระบวนปกครองโดยวิธีของไทยมาก่อน ค่อยเลือกวิธีปกครองของขอมเพิ่มขึ้นโดยลำดับ ข้อนี้พึงเห็นได้ในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ถ้อยคำเป็นภาษาไทยเกือบไม่มีอนปน พระเจ้าแผ่นดินก็วางพระองค์แต่เป็นอย่างบิดาของประชาชน เช่นผูกกระดิ่งไว้ที่ประตูพระราชวัง ใครมีทุกข์ร้อนก็ให้ไปสั่นกระดิ่งร้องทุกข์ได้ดังนี้ แต่ในจารึกของพระมหากษัตริย์รัชกาลหลังต่อมา ปรากฏถ้อยคำภาษาขอมและมีพิธีมากขึ้นเป็นอันดับมา แต่วิธีปกครองอาณาเขตเมื่อครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ดูประหลาดทั่วอาณาเขตซึ่งการบังคับบัญชาอยู่ในรัฐบาลราชธานีปกครองเองแคบหนักหนา คือเอาเมืองสุโขทัยเป็นราชธานีที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประทับ แล้วมีเมืองลูกหลวงคอยรักษาหน้าด่านอยู่ ๔ ด้าน คือเมืองศรีสัชนาลัย ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกว่าเมืองสวรรคโลกอยู่ด้านเหนือ เมืองสองแคว ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกว่าเมืองพิษณุโลกอยู่ด้านตะวันออก เมืองสระหลวง ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกว่าเมืองพิจิตรอยู่ด้านใต้ เมืองกำแพงเพชรอยู่ด้านตะวันตก ระยะทางแต่เมืองหน้าด่านเดินถึงราชธานีเพียงภายใน ๒ วันทุกด้าน นอกนั้นออกไป แม้เมื่อพระราชอาณาเขตประเทศสยามกว้างขวาง อย่างยิ่งในรัชกาลของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ก็ให้มีเมืองปกครองกันเองเป็นประเทศราชบ้าง เช่นเมืองอู่ทองเป็นต้น เป็นเมืองพ่อเมืองครองบ้าง อาจเป็นด้วยมีความจำเป็นในสมัยนั้น เพราะไทยกำลังปราบขอมแผ่อำนาจลงมาข้างใต้ แต่วิธีควบคุมอาณาเขตด้วยระเบียบการปกครองปล่อยให้เมืองขึ้นมีอำนาจมากอย่างนั้น ย่อมมีแต่เมื่อมีพระเจ้าแผ่นดินอันทรง

อานุภาพมาก ถ้าพระเจ้าแผ่นดินอ่อนอานุภาพเมื่อใด ราชอาณาเขตก็อาจแตกได้โดยง่าย เรื่องพงศาวดารกรุงสุโขทัยก็เป็นเช่นนั้น พอล่วงรัชกาลพระเจ้ารามคำแหงมหาราชแล้ว หัวเมืองซึ่งเคยขึ้นอยู่ในราชอาณาเขตกรุงสุโขทัยก็ตั้งต้นแยกกันไปโดยตั้งตนเป็นอิสระบ้าง ตกไปเป็นเมืองขึ้นของกรุงอื่นบ้าง กรุงสุโขทัยอ่อนกำลังลงเป็นอันดับมา จนถึง พ.ศ. ๑๘๙๔ พระเจ้าอู่ทองก็รวบรวมหัวเมืองทางข้างใต้ตั้งเป็นอิสระขึ้น ณ กรุงศรีอยุธยา พระมหาธรรมราชาลิไทยราชนัดดาของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชไม่สามารถปราบได้ ต้องยอมเป็นไมตรีอย่างประเทศที่เสมอกัน ครั้นต่อนั้นมาถึง รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชพงัวยกกองทัพขึ้นไปปราบปรามกษัตริย์สุโขทัยองค์หลังสู้ไม่ได้ก็ต้องยอมเป็นประเทศราชขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา รวมเวลาที่กรุงสุโขทัยได้เป็นราชธานีประเทศสยามอยู่ไม่เต็มร้อยปี.

คัดจากปาฐกถา เรื่อง สงวนของโบราณ

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ความรู้เรื่องโบราณในประเทศสยามแต่ก่อนมา แม้จนเรื่องพงศาวดารของบ้านเมือง เป็นแต่เล่าให้กันฟังต่อ ๆ มา บางทีมีผู้จดลงไว้เป็นหนังสือ ก็จดตามที่ได้เคยฟังเขาเล่าคล้ายกับเรื่องนิทาน หาได้มีการค้นหาหลักฐานอย่างไรไม่ จะชี้เรื่องพอให้เห็นเป็นตัวอย่าง เช่นเรื่องที่พระเจ้าอู่ทองตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีของประเทศสยาม มีหนังสือเก่ากล่าวความต่าง ๆ กันถึง ๓ อย่าง อย่างที่ ๑ ในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระเจ้าอู่ทองเดิมอยู่เมืองเชลียง (ในแขวงจังหวัดสวรรคโลก) ลงมาสร้างพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี อย่างที่ ๒ อยู่ในพงศาวดารเหนือเหมือนกัน กล่าวว่า กษัตริยเชื้อวงศ์พระยาแกรกซึ่งได้ครองเมืองอันหนึ่งสิ้นชีพลง มีแต่ราชธิดา ๆ นั้นได้เจ้าอู่ทองบุตรเศรษฐีเป็นสามี เจ้าอู่ทองจึงได้ครองเมืองนั้น อยู่มาห่าลงกินเมือง พระเจ้าอู่ทองจึงอพยพผู้คนออกจากเมืองนั้นมาสร้างกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี อย่างที่ ๓ พิมพ์ไว้ข้างต้นหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเดิมกษัตริยเจ้าเมืองเชียงรายหนีข้าศึกลงมาตั้งเมืองไตรตรึงษ์ (อยู่ในแขวงจังหวัดกำแพงเพชร) ครองเมืองนั้นสืบเชื้อวงศ์มาหลายชั่ว เจ้าเมืองไตรตรึงษ์องค์หนึ่งราชธิดาเกิดบุตรขึ้นแต่ยังไม่มีสามี จึงให้ทำพิธีเสี่ยงทายหาบิดาของกุมาร ไปได้ความว่าเป็นคนเชี่ยวใจชื่อนายแสนปม เจ้าเมืองไตรตรึงษ์อัปยศอดสู จึงให้ขับไล่ราชธิดากับกุมารไปเสียจากเมืองไตรตรึงษ์ด้วยกันกับนายแสนปม คนทั้ง ๓ พากันไปอยู่ที่ไร่ (ตรงบ้านโคน) ข้างใต้เมืองไตรตรึงษ์ ด้วยเดชะบุญของกุมารนั้น พระอินทร์ลงมาประทานพรแก่นายแสนปมให้สามารถฤทธิ์สมบัติพัสถานได้ตามความประสงค์ นายแสนปมจึงสร้างเมืองขึ้นครอบครองอยู่ ณ ที่นั้น ขนานนามว่า "เมืองเทพนคร" แล้วให้เอาทองคำมาทำเป็นเปลให้กุมารผู้บุตรนอน กุมารนั้นจึงได้นามว่า "เจ้าอู่ทอง"

ครั้นต่อมาได้รับราชทายาทครองเมืองเทพนคร พระเจ้าอู่ทองไม่พอพระหฤทัยที่จะอยู่เมืองเทพนคร จึงอพยพผู้คนย้ายลงมาสร้างพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี ณ ตำบลหนองโสน (เมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓) ดังนี้ เรื่องพระเจ้าอู่ทองมีแตกต่างกันเป็นหลายอย่างดังกล่าวมา สันนิษฐานว่าท่านผู้แต่งหนังสือพระราชพงศาวดาร (คือสมเด็จพระวันรัตน วัดพระเชตุพน ในรัชกาลที่ ๑ และสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งเป็นศิษย์ของสมเด็จพระวันรัตนองค์นั้น) คงเห็นว่าเรื่องอย่างที่ ๓ ที่ว่าพระเจ้าอู่ทองลงมาจากเมืองเทพนคร มีหลักฐานกว่า ๒ เรื่องในพงศาวดารเหนือ เพราะตัวเมืองโบราณที่บ้านโคนยังมีอยู่ ทั้งมีพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งในสมัยชั้นหลังๆ คนทั้งหลายเรียกว่า "พระเจ้าปราสาททอง" เหตุด้วยทรงสร้างปราสาทมีดทองเป็นข้อประกอบอยู่ จึงเอาไว้ข้างต้นหนังสือพระราชพงศาวดาร คนทั้งหลายก็ยอมรับเป็นยุติตามนั้นตลอดจนถึงข้อที่บรรทมเปลือยทอง เป็นเหตุให้เรียกพระนามว่า "พระเจ้าอู่ทอง" อันการสอบสวนพงศาวดารโดยทางวิชาด้วยอาศัยตรวจค้นของโบราณเริ่มมีขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดทรงสอบสวนโบราณคดี และทรงชี้แจงชักชวนผู้ซึ่งสนองพระเดชพระคุณอยู่ใกล้ชิดให้เห็นประโยชน์ในการศึกษาโบราณคดี ตัวข้าพเจ้าอยู่ในพวกที่เดือมใสคนหนึ่ง จึงได้เอาใจใส่สอบสวนโบราณคดีแต่นั้นมา ว่าเฉพาะเรื่องพระเจ้าอู่ทองสร้างกรุงศรีอยุธยา ข้าพเจ้าไปพบหลักฐานแสดงความเป็นอย่างอื่น มีอยู่ในศิลาจารึกของพระเจ้าราม้ำแหงมหาราช ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เอาลงมาจากเมืองสุโขทัยแต่เมื่อยังทรงผนวชอยู่ ในศิลาจารึกนั้นพรรณนาขอบเมืองขึ้นของกรุงสุโขทัยทั้ง ๔ ทิศ ขอบเมืองขึ้นทางทิศใต้มีเมืองคณฑี เมืองพระบาง เมืองแพรก เมืองสุพรรณภูมิ เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี เมือง (นคร) ศรีธรรมราช ขอบเมืองตอนข้างหลังตรงกับที่เรียกกันอยู่ทุกวันนี้ ขอบเมืองสุพรรณเรียกเพียนไปแต่ข้างท้ายว่าสุพรรณภูมิ มิใช่สุพรรณบุรี ส่วนเมืองแพรกนั้นรู้ได้ว่าเมืองสรรค์ ด้วยมีหนังสือเก่าเรียกเมืองสรรค์ว่าเมืองแพรกอยู่หลายเรื่อง มีเมืองที่ยังไม่รู้ว่าอยู่ที่ไหนแต่เมืองพระบางกับเมืองคณฑี เมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขึ้นไป

ศาลเทพารักษ์

ซึ่งในชั้นหลังเรียกกันว่า "ศาลกาฬผ้าแดง" เมืองสุโขทัย

ตรวจราชการเมืองเหนือ ลองค้นหาเมืองโบราณพบอยู่ทางตลาดปากน้ำโพ แขวงจังหวัดนครสวรรค์เมืองหนึ่ง ตรงแผนที่กับเมืองพระบาง และไปได้เค้าในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าเมื่อเมืองเหนือเบนจตาจด สมเด็จพระอินทราชาธิราชเสด็จ (ยกกองทัพ) ขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองพระบาง เห็นตรงกันกับเมืองทับปากน้ำโพ คนต่อมาขึ้นไปพบเมืองโบราณทับบ้านโคนอกเมืองหนึ่ง ซึ่งเข้าใจกันว่าเมืองเทพนครทนายแสนปมสร้างนนอยู่ตรงแผนที่กับเมืองคณฑในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหง ก็เห็นว่าเมืองทับบ้านโคนจะเป็นเมืองเทพนครไม่ได้ ด้วยเป็นเมืองมอยู่แต่แคว่แคบครั้งพระเจ้ารามคำแหงก่อนสมัยพระเจ้าอู่ทองเกือบถึง ๑๐๐ ปี อีกข้อหนึ่งพบในศิลาจารึกแผ่นอันปรากฏศักราชว่าเมื่อพระเจ้าอู่ทองสร้างพระนครศรีอยุธยานน พระเจ้าลิไทยราชนัดดาของพระเจ้ารามคำแหงยังปกครองเมืองเหนืออยู่ทุกสิ้น พระเจ้าอู่ทองจะครองเมืองทับบ้านโคนอย่างไรได้ ถ้าเช่นนนพระเจ้าอู่ทองมาแต่ไหน ข้อนี้ยังคิดอยู่จน พ.ศ. ๒๔๔๖ ข้าพเจ้าไปตรวจราชการทางแขวงจังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อไปพักอยู่ที่บ้านสองพี่น้องได้ความจากพวกชาวบ้านว่ามีซากเมืองโบราณอยู่ในบ้านใกล้กับบ้านจระเข้สามพันเมืองหนึ่ง เรียกกันว่าเมืองท้าวอู่ทอง ข้าพเจ้าจึงเลยไปดูเห็นเป็นเมืองเก่าแก่ด้วยโบราณวัตถุยังมีเหลืออยู่แบบอย่างทันสมัยพระปฐมเจดีย์ ได้เลยชาวสุพรรณถึงเรื่องตำนานเมืองท้าวอู่ทอง เขาบอกความตามที่เคากันมาแต่ก่อน ว่าเมื่อท้าวอู่ทองครองเมืองนน ห่าลงกินเมือง ท้าวอู่ทองจึงพาผู้คนอพยพหนีห่าไปตั้งกรุงศรีอยุธยา ข้าพเจ้าระลึกขึ้นถึงชื่อเมืองในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงที่เรียกว่าเมืองสุพรรณภูมิทันที ในขณะนนว่า คำสุพรรณภูมิเป็นภาษาบาลี ถ้าแปลเป็นภาษาไทยก็ตรงกับว่าอู่ทองนนเอง เพราะคำว่าอู่ในภาษาไทยหมายความได้สองอย่าง เป็นเปลที่เด็กนอนก็ได้ เป็นที่เกิดที่มเช่นพูดกันว่า "อู่นาอู่ข้าว" ก็ได้ ถ้าคำว่าอู่ทองเป็นชื่อเมือง คำที่เรียกว่าพระเจ้าอู่ทองก็หมายความแต่ว่าเป็นเจ้าเมืองอู่ทอง เหมือนเช่นเราเรียกพระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้าน่าน มิใช่เพราะได้เคยบรรทมเปลทองดังเช่นกล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดาร เรื่องที่ว่าพระเจ้าอู่ทองพาผู้คนหนีห่าไปนน

พิจารณาดูพื้นที่ก็คิดเห็นเหตุ ด้วยเมืองอู่ทองดังอยู่ริมแม่น้ำเก่าที่ตื้นเขิน ยังมีสระขุดแต่โบราณสำหรับขังน้ำไว้ใช้ปรากฏอยู่ คงเป็นด้วยที่เมืองนั้นกันดารน้ำแล้วเลยเกิดโรคระบาด จึงต้องทิ้งเมืองอู่ทองมา เรื่องในหนังสือพระราชพงศาวดาร ซึ่งกล่าวว่าเมื่อพระเจ้าอู่ทองราชาภิเษกที่กรุงศรีอยุธยาแล้วทรงตั้งขุนหลวงพงั่วผู้เป็นพี่พระมเหสีให้เป็นพระบรมราชาไปครองเมืองสุพรรณบุรี (คือเมืองสุพรรณบุรีใหม่) ก็บ่งว่าขุนหลวงพงั่วนั้นเป็นราชบุตรของพระเจ้าอู่ทององค์ก่อนแต่เกิดด้วยพระสนมส่วนพระมเหสีของพระเจ้าอู่ทององค์หลังเป็นน้องขุนหลวงพงั่ว แต่เป็นลูกพระมเหสีราชสมบัติจึงได้แก่พระเจ้าอู่ทององค์หลังเพราะเป็นราชบุตรเขยสมดังในหนังสือพงศาวดารเหนือ ต้นเรื่องการตั้งพระนครศรีอยุธยา ได้หลักฐานเพราะตรวจของโบราณดังแสดงมา ยังมีเรื่องอื่น ๆ ซึ่งหาหลักฐานได้ด้วยตรวจของโบราณ จะเห็นได้ในหนังสือราชบัณฑิตยสภาพิมพ์อีกหลายเรื่อง การตรวจของโบราณจึงเป็นการสำคัญ.

× × × ×

ของโบราณในประเทศสยามมีมากและผิดกับประเทศอื่นที่ใกล้เคียง เหมือนเช่น ประเทศชวากี กัมพูชากี พม่ากี ของโบราณที่พบมีแต่เป็นของทำในประเทศนั้นตามแบบศิลปศาสตร์ของประเทศนั้นเองเป็นพื้น แต่ของโบราณที่พบในประเทศสยามมีมากทั้งของมาจากประเทศอื่นและที่ทำในประเทศสยาม ข้อนี้จะพิศูจน์ได้ด้วยสิ่งของ ซึ่งมีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครนี้ ในจำพวกของโบราณที่ขุดพบตามหัวเมืองต่าง ๆ เป็นของมาแต่อินเดียก็มี มาแต่ลังกาก็มี มาแต่สุมาตราและชวาก็มี มาแต่ประเทศจีนและญี่ปุ่นก็มี แม้ที่สุดจนมาแต่ยุโรปก็มี แต่ของโบราณที่สร้างตามแบบศิลปศาสตร์ของมีมากกว่าอย่างอื่น จะมาแต่เมืองขอมสักเพียงใดหรือจะทำในประเทศนี้เองสักเพียงใดจะกล่าวอธิบายต่อไปข้างหน้า ในจำพวกของโบราณที่ทำในประเทศนี้เองนั้น เมื่อพิจารณาดูแบบศิลปศาสตร์ก็ต่างกันตามท้องที่และตามกาลสมัย ว่าโดยย่อทางหัวเมืองปักษ์ใต้ในแหลมมลายูขึ้นมาจน

ต่อแดนเพชรบุรี ของโบราณขนเดิมแบบศิลปศาสตร์เจือไปทางอย่างสุมาตราและชวา ซึ่งสมมติเรียกว่าแบบศรีวิชัยตามนามราชธานีที่ตั้งอยู่ ณ เกาะสุมาตรา และมีอาณาเขตปกครองมาถึงแหลมมลายูในสมัยเมื่อราว พ.ศ. ๑๒๐๐ ต่อขึ้นมาถึงตอนกลางตั้งแต่เพชรบุรีขึ้นไปจนถึงเมืองสวรรคโลก ของโบราณขนเก่าซึ่งสมมติเรียกว่าสมัยทวาราวดีตามนามอาณาเขตครั้งเมืองนครปฐมเป็นราชธานีเมื่อราว พ.ศ. ๕๐๐ แบบศิลปศาสตร์เป็นอย่างอินเดีย ครั้นต่อมาเมื่อเกี่ยวข้องกับประเทศกัมพูชายังขนกันรับแบบศิลปศาสตร์ของขอมมาใช้มากขึ้นโดยอันดับ จนถึงสมัยเมื่อเมืองละโวบุรีเป็นราชธานีของประเทศสยาม แบบศิลปศาสตร์ก็กลายเป็นอย่างเดียวกับของขอม เมื่อในข้อที่กล่าวนี้เมื่อครั้งข้าพเจ้าไปกรุงกัมพูชาใน พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้ไปดูพิพิธภัณฑสถานเมืองพนมเพญ สังเกตเห็นเครื่องศิลาแบบขอมของโบราณตั้งงามๆ มีมาก แต่เครื่องสัมฤทธิ์ไม่ค่อยมี ถามเขาว่าเหตุใดเครื่องสัมฤทธิ์ของโบราณจึงมีน้อยนัก เขาตอบว่าเพราะเมื่อไทยได้เมืองเขมรเกบเอาเครื่องสัมฤทธิ์มาเสียจึงมีไม่ค่อยเหลืออยู่ในกรุงกัมพูชา ความที่เขาว่าจะจริงหรือเท็จฉันใดข้าพเจ้าไม่มีหลักฐานที่จะอ้างก็มิได้ตอบเขาว่ากระไรในครั้งนั้น ครั้นเมื่อจัดพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครได้เอาเครื่องสัมฤทธิ์มารวมเรียบเรียงไว้ในห้องที่ประชุมกันนี้ ข้าพเจ้ามีโอกาสได้พิจารณาดูโดยถ่องแท้จึงเห็นว่าความจริงมิได้เป็นเช่นพวกชาวพนมเพญกล่าว ถ้าสังเกตดูเทวรูปใหญ่ๆ ที่ตั้งเรียงรายอยู่ตามเสาทั้ง ๒ ด้าน เกือบ ๒๐ รูป ก็จะเห็นด้วยลักษณะว่าล้วนเป็นฝีมือช่างไทยทำในสมัยสุโขทัยบ้าง สมัยอยุธยาบ้าง ไม่มีที่มาจากเมืองเขมรเลย ถึงสิ่งอื่นๆ ที่เป็นของขนาดเล็กลงมาดังเช่นพระพุทธรูปและเทวรูปกลด เครื่องประดับราชรถและเครื่องคานหามกลด เครื่องบูชาและเครื่องใช้ต่างๆ กลด แม้ที่รูปและลวดลายเป็นแบบขอมก็ปรากฏว่าเป็นของชุดได้ในประเทศนี้แทบทั้งนั้น มักพบในท้องที่จังหวัดลพบุรี หรือทางมณฑลนครราชสีมาเป็นพื้น มีของสัมฤทธิ์ที่รู้แน่ว่าไทยเอามาแต่ได้ประเทศกัมพูชาแต่รูปสิงห์คู่หนึ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้เอามาจากเมืองผไทมาศ แต่ดำรัสสั่งให้จำลองหล่อเพิ่มขึ้นอีก ๑๐ ตัว ยังเป็นเครื่องประดับวัดพระศรีรัตนศาสดารามอยู่จนบัดนี้ ข้าพเจ้า

จึงสันนิษฐานว่าที่จริงนั้นการสร้างสิ่งของต่าง ๆ แต่โบราณย่อมจะสร้างด้วยทัพสัมภาระอย่างใดนั้น เห็นจะเอาความสะดวกในประเทศที่สร้างเป็นประมาณ เช่นประเทศกัมพูชาหาโลหะยาก แต่มีศิลาเนื่องหาได้ง่ายก็ชอบสร้างด้วยศิลา ในประเทศสยามนี้แร่โลหะหาได้ง่าย ก็ชอบสร้างด้วยทองสัมฤทธิ์ เครื่องสัมฤทธิ์ที่มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานเมืองพนมเพญอาจจะกลับเป็นของที่ได้ไปจากประเทศสยามด้วยเสียอีกส่วนของโบราณในประเทศสยามตอนข้างเหนือ ที่เป็นอาณาเขตมณฑลพายัพนั้นเดิมเมืองยังเป็นเมืองของพวกลาวได้แบบศิลปศาสตร์อันเดียวมาทางเมืองมอญ ต่อมาถึงสมัยเมื่อไทยลงมาเป็นใหญ่ ไทยก็พาแบบศิลปศาสตร์ของไทยลงมาจากข้างเหนือออกด้วย เป็นเช่นนี้มาจนถึงสมัยในศตวรรษที่ ๑๙ แห่งพุทธศักราช พระเจ้าแผ่นดินไทยราชวงศ์พระร่วงคือ กรุงสุโขทัยเป็นราชธานี เรียกรวมอาณาเขตต่าง ๆ เข้าเป็นราชอาณาเขตอันเดียวกันอย่างประเทศสยามทุกวันนี้ ประจวบกับเวลาที่พระพุทธศาสนาลังกาวงศ์เริ่มเข้ามาประดิษฐานในประเทศสยามด้วย กระบวนแบบศิลปศาสตร์ก็เริ่มรวมแบบไทย ลาว และขอมกับทั้งอินเดียและลังกาเข้าระคนกัน ก็เกิดกระบวนแบบศิลปศาสตร์ของประเทศสยามขึ้นมา เรื่องของโบราณต่าง ๆ ในประเทศสยามพิจารณาดูโดยทางตำนานเห็นว่าจะเป็นดังแสดงมาด้วยประการฉะนี้.

พระอัฐารส

ในบริเวณวัดพระมหาธาตุ เมืองสุโขทัย

สมัยสุโขทัย แต่ราว พ.ศ. ๑๘๐๐

คัดจากตำนานพระพุทธเจดีย์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงพระนิพนธ์

เมืองสุโขทัยเมื่อก่อนกษัตริย์ไทยได้ปกครองดังเป็นราชธานีของประเทศสยาม เป็นเมืองขึ้นของกษัตริย์ขอมซึ่งครองเมืองลพบุรีอยู่ช้านาน ชาวเมืองเห็นจะถือพระพุทธศาสนาลัทธิมหายานอย่างเช่นที่ถือกันในเมืองลพบุรี ยังมีพุทธเจดีย์ซึ่งสร้างตามแบบอย่างเมืองลพบุรีปรากฏอยู่หลายแห่ง เช่นปรางค์สามยอดทวัดพระพายหลวงอยู่นอกเมืองสุโขทัย (เก่า) ไปทางด้านเหนือแห่ง ๑ ปรางค์พระศรีรัตนมหาธาตุเมืองเชลียง (เมืองสวรรคโลกเก่าข้างใต้) แห่ง ๑ ปรางค์วัดจุฬามณีข้างใต้เมืองพิษณุโลก[๑] แห่ง ๑ แต่เมื่อกษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงได้เป็นใหญ่ครองประเทศสยาม ณ เมืองสุโขทัยนั้น ประจวบกับสมัยที่เริ่มเลื่อมใสพระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์แพร่หลายในประเทศนั้น พุทธเจดีย์ซึ่งสร้างในสมัยสุโขทัยจึงสร้างตามลัทธิหินยานอย่างลังกาวงศ์ทั้งนั้น

ลัทธิลังกาวงศ์เกิดขึ้นครั้งพระเจ้าปรักกรมพาหุมหาราชผู้ทรงพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป ด้วยทำสังคายนาพระไตรปิฎกเป็นต้น เมื่อราว พ.ศ. ๑๗๐๐ แต่นั้นลัทธิลังกาวงศ์ก็รุ่งเรืองแผ่ไพศาลออกไปถึงประเทศเหล่านี้ พระสงฆ์ไทย พม่า มอญ เขมร ไปศึกษาและรับบวชแปลงเป็นภิกษุลังกาวงศ์ แล้วพาลัทธินั้นมาประดิษฐานในประเทศของตน ดังได้กล่าวมาแล้วในก่อน ในที่นี้จะแสดงข้อวินิจฉัยในเรื่องลัทธิลังกาวงศ์เพิ่มเติมเพื่อให้เห็นว่าผิดกับลัทธิอื่นด้วยเหตุอย่างไร คือลัทธิลังกาวงศ์

---

(๑) บางทีจะมีแห่งอื่น ซึ่งข้าพเจ้ายังมิได้เห็นอยู่อีก แต่พระปรางค์สรีรัตนมหาธาตุที่เมืองพิษณุโลกสร้างต่อสมัยกรุงศรีอยุธยา.

เกิดขึ้นในสมัยเมื่อการถือพระพุทธศาสนาในอินเดียเสื่อมสูญเสียแล้ว ยังนับถือกันอยู่แต่ในประเทศอื่น และถือแตกต่างกันเป็นลัทธิมหายานบ้าง เป็นลัทธิหินยานบ้าง มิได้มีการศึกษาติดต่อกับอินเดียเหมือนแต่ก่อน ต่างประเทศต่างสั่งสอนกันตามความรู้และความสามารถของศาสดาจารย์ในประเทศนั้น ๆ ด้วยอาศัยคัมภีร์พระไตรปิฎกอย่าง ๑ กับตำราอาจารย์อย่าง ๑ เป็นหลักของพระศาสนาด้วยกันทุกประเทศ ส่วนพระไตรปิฎกนั้น พวกชาวประเทศทิเบต จีน และญี่ปุ่น ซึ่งถือลัทธิมหายาน เอาไปแปลเป็นภาษาของตนเอง ไม่ศึกษาฉบับภาษามคธหรือสันสกฤตซึ่งเกิดขึ้นในอินเดีย แต่ประเทศลังกา พม่า มอญ ถือลัทธิหินยาน ยังคงศึกษาพระไตรปิฎกภาษามคธ ฝ่ายประเทศเขมรถือลัทธิมหายาน แต่ศึกษาพระไตรปิฎกภาษาสันสกฤตซึ่งได้มาจากอินเดีย ส่วนประเทศสยามนั้น (ว่าตามสังเกตโบราณวัตถุที่ปรากฏอยู่) อยู่ในระหว่างประเทศมอญกับเขมร เดิมถือลัทธิหินยาน แล้วนับถือลัทธิมหายานไปตามเขมร พระไตรปิฎกที่ศึกษากันเห็นจะมีในประเทศสยามทั้งภาษามคธและสันสกฤต แต่พระไตรปิฎกที่มีอยู่ในประเทศพม่า มอญ ไทย เขมรในสมัยนั้น จะเป็นภาษามคธหรือภาษาสันสกฤตก็ตาม คงบกพร่องวิปลาศคลาดเคลื่อนแตกต่างกัน ตามธรรมดาของหนังสือในสมัยซึ่งอาศัยแต่คัดเขียน และยังมีเหตุร้ายกว่านั้น คือเป็นภาษาซึ่งชาวเมืองไม่เข้าใจด้วย การศึกษาพระศาสนาจึงต้องอาศัยตำราอาจารย์ คือคำอธิบายบอกเล่าของครูบาอาจารย์เป็นสำคัญ พระไตรปิฎกในสมัยนั้นเห็นจะมีบริบูรณ์อยู่แต่ในลังกาทวีป เพราะหนังสือพระไตรปิฎกเกิดขึ้นในเมืองลังกา และพระพุทธโฆษาจารย์ได้ทำสังคายนาไว้ด้วยอีกชั้นหนึ่ง ดังปรากฏอยู่ในตำนานสังคายนา ครั้นพระเจ้าปรักกรมพาหุมหาราชผู้พันพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป เชิญให้ทำสังคายนาพระไตรปิฎกแล้วทำนุบำรุงพระสงฆ์ให้นิยมเล่าเรียนภาษามคธจนเชี่ยวชาญ อ่านพระไตรปิฎกได้เองโดยมาก พระสงฆ์ลังกาในครั้งนั้นก็ยอมทรงพระธรรมวินัยและรอบรู้พุทธวจนะพิเศษกว่าพระสงฆ์ประเทศอื่น ๆ ด้วยประการฉะนี้ ทพระสงฆ์ไทย มอญ พม่า เขมร

พากันไปศึกษาพระศาสนาในลังกาทวีปครั้งนั้น ต้องไปเรียนภาษามคธจนรอบรู้แตกฉานด้วย หาไม่ก็ไม่สามารถอ่านพระไตรปิฎกจนถ่องรู้พระธรรมวินัยโดยลำพังตนได้ เพราะฉะนั้นจึงปรากฏในตำนานว่า ออกไปศึกษาอยู่องค์ละหลาย ๆ ปี จนอาจนำความรู้ภาษามคธมาสอนในประเทศของตน และการเรียนภาษามคธจึงถือว่าเป็นสำคัญในสงฆมณฑลสืบมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ นับว่าเป็นประโยชน์อันเกิดขึ้นแต่ลัทธิศาสนาลังกาวงศ์มาครั้งนั้น

แต่พระสงฆ์ในลังกาในสมัยนั้น แม้รอบรู้พระไตรปิฎกแตกฉานก็ยังเชื่อถือตำราอาจารย์ ซึ่งสั่งสอนกันสืบมาในเรื่องอันอยู่นอกพระไตรปิฎกหลายอย่าง เป็นต้นเชื่อว่าพระพุทธองค์ได้เสด็จเหาะเหินไปถึงนานาประเทศ และรอยพระพุทธบาทซึ่งประเพณีเดิมครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชทำบูชาแทนพระพุทธรูป ก็เชื่อว่าพระพุทธองค์ได้ทรงเหยียบประดิษฐานไว้เองในที่บางแห่ง ความเชื่อถือสำคัญอย่างหนึ่งนั้นคือที่เชื่อว่า พระบรมสารีริกธาตุ ส่วนซึ่งแจกไปไว้ ณ รามคามเมื่อครั้งถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระนั้น พระยานาคได้ไปไว้ยังนาคพิภพ แต่สามเณรชื่อโสณุตรองค์หนึ่งในลังกาทวีป บันดาลด้วยอิทธิฤทธิ์ไปเอาพระบรมธาตุมาได้(๑) เป็นเหตุให้เชื่อกันว่า พระบรมสารีริกธาตุยังอาจหาได้ในลังกาทวีป และมีตำราพระบรมสารีริกธาตุว่าลักษณะเป็นอย่างนั้น ๆ แม้แต่พอเห็นก็รู้ได้ว่าเป็นของแท้หรือไม่แท้ นอกจากข้อนี้ยังมีคติอื่นอีกหลายอย่าง ซึ่งเกิดขึ้นในตำราอาจารย์เมืองลังกา เมื่อลัทธิศาสนาลังกาวงศ์มาประดิษฐานในประเทศสยาม พามาทั้งวิธีการเล่าเรียนพระไตรปิฎกและข้อปฏิบัติพระธรรมวินัยตลอดจนตำราอาจารย์ที่เชื่อถือกันในลังกา ชาวประเทศนี้ก็รับเชื่อถือประพฤติตามหมดทุกอย่าง การสร้างพุทธเจดีย์ในสมัยสุโขทัยจึงสร้างตามคติลังกาเป็นพื้น แต่ถึงกระนั้นพึงสังเกตเห็นอุปนิสัยของชนชาติไทยได้ ว่าไม่ทิ้งของดี

---

(๑) กล่าวไว้ในหนังสือมหาวงศ์ บริเฉทธาตุนิทานที่ ๓๑.

ของงามแม้เกิดขึ้นในภายหลัง ยังคิดเลือกลักษณะที่งามจากช่างต่างสำนักมาประสมกัน เพราะฉะนั้นจึงเกิดเป็นแบบอย่างพุทธเจดีย์สุโขทัยอันควรนับว่าเป็นฝีมือเอกอาจสู้สมัยอื่น ๆ ได้ พุทธเจดีย์ที่สร้างในสมัยสุโขทัยนั้น มีครบทั้ง ๔ อย่างตามตำรา ดังจะกล่าวต่อไปโดยลำดับ

พระธาตุเจดีย์ เมื่อล่วงสมัยทวาราวดีแล้ว การสร้างพระธาตุเจดีย์ก็เสื่อมมาด้วยห่างจากสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระบรมธาตุเป็นของหาไม่ได้เสียแล้ว แม้สร้างพระสถูปก็เป็นแต่เครื่องประดับ เช่นทำเป็นยอดมณฑป เป็นต้น ครั้นมาถึงสมัยสุโขทัยเมื่อถือลัทธิลังกาวงศ์ ก็ถือเชื่อกันว่าพระบรมสารีริกธาตุหาได้ในลังกาทวีป จึงกลับถือการสร้างพระธาตุเจดีย์เป็นสำคัญขึ้นอีกในสมัยนี้ ความข้อนี้ปรากฏอยู่ในจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๑ ได้ขุดพระบรมธาตุขึ้นให้คนบูชา แล้วสร้าง "พระเจดีย์เหนือ" (คือที่เรียกกันว่าพระเจดีย์วัดช้างล้อม) บรรจุไว้กลางเมืองศรีสัชนาลัย (เมืองสวรรคโลกเก่าตอนเหนือ) และยังมีจารึกของพระมหาธรรมราชาพญาลิไทย เรื่องสร้างพระเจดีย์บรรจุบรมธาตุไว้ที่เมืองนครชุม (อยู่ที่ปากคลองสวนหมาก แขวงจังหวัดกำแพงเพชร (๑)) กล่าวว่า "พระมหาธรรมราชาธิราช หากเอาพระศรีรัตนมหาธาตุอันนั้นมาสถาปนาในเมืองนครชุม (ใน พ.ศ. ๑๘๙๐) นั้น พระมหาธาตุอันนั้นใช่ธาตุอันสามัญ คือพระธาตุแท้จริงแลเอาลุกแต่ลังกาทวีปพ้นมาด้วย" ดังนี้พระธาตุเจดีย์ซึ่งสร้างในสมัยสุโขทัย ถ้าว่าโดยรูปสัณฐานทำอย่างพระสถูปลังกาแทบทั้งนั้น เลยเป็นต้นแบบอย่างพระสถูปซึ่งสร้างกันสืบมาจนทุกวันนี้ บางองค์ก็เป็นพระสถูปสำคัญมักทำรูปช้างโผล่หน้าครึ่งตัวล้อมรอบก็เอาแบบมาแต่พระเจดีย์ชัยของพระเจ้าทุฏฐคามณีมหาราชในลังกาทวีป.

---

(๑) พระเจดีย์องค์นี้ เดิมสร้างเป็นพระเจดีย์แบบสุโขทัย ครั้นชำรุดพวกพม่ามาปฏิสังขรณ์แปลงเป็นรูปพระเจดีย์พม่า อยู่ปรากฏอยู่.

เจดีย์ราย ในวัดพระมหาธาตุ
เมืองสุโขทัย

มพระเจดีย์แบบสุโขทัยอย่างหนึ่ง ซึ่งยังตรวจไม่ได้ความว่าเป็นของคิดขึ้นใหม่ในสมัยนั้น หรือได้แบบแผนมาแต่ไหน ทำเป็นฐานสี่เหลี่ยมสามชั้นลดซ้อนกันขึ้นไปแล้วถึงองค์เจดีย์เหลี่ยม ยอดเป็นทรงข้าวบิณฑ์กลม พระเจดีย์อย่างนี้สร้างไว้ในเมืองสุโขทัยหลายองค์ คือพระเจดีย์กลางอยู่ในวัดมหาธาตุเป็นต้น สร้างไว้ในเมืองศรีสัชนาลัยก็มี ที่เมืองตากเก่า เมืองนครชุม และเมืองไตรตรึงษ์ (ที่วังพระธาตุแขวงจังหวัดกำแพงเพชร) ก็สร้างเจดีย์เช่นว่านั้นไว้ (เห็นควรเรียกว่าแบบพระเจดีย์สุโขทัย สันนิษฐานว่าเป็นต้นแบบอย่างที่แปลงมาเป็นพระเจดีย์เหลี่ยมอย่างเช่นสร้างไว้ในวัดพระเชตุพน) พระปรางค์เขมรแบบลพบุรีซึ่งมีมาแต่ก่อน ก็แก้เป็นพระธาตุเจดีย์ในสมัยนี้ โดยทำพระสถูปน้อยบรรจุพระบรมธาตุตั้งไว้ในคูหาแทนพระพุทธรูป อนึ่งประเพณีสร้างพระเจดีย์เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของบุคคลไว้ตามวัดอย่างที่เรียกกันว่า "พระเจดีย์ราย" ก็สันนิษฐานว่าจะเกิดขึ้นแต่สมัยนี้เป็นต้นมา ด้วยพระเจดีย์รายเช่นว่ามีอยู่ที่วัดเจดีย์เจ็ดแถวในเมืองศรีสัชนาลัยเป็นที่สังเกต.

พระบรมโพธิเจดีย์ ถึงสมัยนี้มีได้มีการคมนาคมกับอินเดียด้วยเรื่องพระพุทธศาสนาเหมือนแต่ก่อน ก็ต้องหันไปแสวงหาพันธุ์พระศรีมหาโพธิที่เมืองอนุราธบุรีในลังกามาปลูก มีปรากฏอยู่ในจารึกของพระมหาธรรมราชาพญาลิไทย ซึ่งได้กล่าวมาแล้วว่าได้ต้นพระศรีมหาโพธิมาจากลังกาพร้อมกับพระบรมธาตุในครั้งนั้นด้วย ประเพณีนับถือโพธิลังกาพร้อมกับพระบรมธาตุในครั้งนั้นด้วย ประเพณีนับถือโพธิลังกามีมาแต่ในสมัยสุโขทัยมาจนสมัยรัตนโกสินทร์จนถึงรัชกาลที่ ๔ จึงได้เมล็ดพระศรีมหาโพธิพุทธคยามาเพาะปลูก (ที่วัดบวรนิเวศเป็นต้น) แต่พึงได้ต้นพระศรีมหาโพธิที่เมืองพุทธคยามาปลูกในประเทศนี้ (ที่วัดเบญจมบพิตร) ต่อเมื่อรัชกาลที่ ๕

พระธรรมเจดีย์ เมื่อถึงสมัยสุโขทัย ประเพณีจารึกพระธรรม เช่น คาถา เย ธมฺมา ฯ ประดิษฐานเป็นธรรมเจดีย์เลิกเสียแล้ว เพราะมาถึงสมัยพระธรรม

วินัยได้เขียนลงรักษาไว้เป็นตัวหนังสือ จึงถือกันว่าพระไตรปิฎกเป็นธรรมเจดีย์ เมื่อรับลัทธิศาสนาลังกาวงศ์มาประดิษฐานในประเทศนี้ ส่วนพระธรรมมีการเปลี่ยนแปลงเป็นข้อสำคัญที่เลิกภาษาสันสกฤตมาถือภาษามคธเป็นหลักตามแบบลังกา ดังกล่าวมาแล้วในก่อน คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษามคธก็ถือเป็นหลักพระศาสนาในประเทศสยามอยู่ทุกวันนี้ ควรนับว่าได้ฉบับมาจากลังกาทวีปแต่ในสมัยสุโขทัยเป็นต้นมา แม้ในสมัยสุโขทัยนี้ก็มีหลักฐานว่าได้คัมภีร์พระไตรปิฎกมามาก ด้วยมีชื่อปรากฏอยู่ใน บานเผนก หนังสือไตรภูมิ พระร่วง ซึ่ง พระมหาธรรมราชา พญาลิไทย ทรงแต่ง บอกชื่อคัมภีร์เหล่านั้นไว้รวมถึง ๓๐ คัมภีร์ คือพระอัตถกถาพระจตุราคม พระอัตถกถาฎีกา พระอภิธรรมวตาร พระอภิธรรมสังคห พระสุมังคลวิลาสินี พระปัญจสูทนี พระสารรัตถปกาสินี พระมโนรถบูรณี พระสิโนโรถปกาสินี พระอัตถกถาฎีกา พระวินัย พระธรรมบท พระธรรมมหากถา พระมธุรัตถปุรณีวิลาสินี พระธรรมชาดก พระชินาลังการ พระสารัตถทีปนี พระพุทธวงศ์ พระสารสังคห พระมิลินทปัญหา พระปาเลยยกะ พระมหานิทาน พระอนาคตวงศ์ พระจริยาปิฎก พระโลกบัญญัติ พระมหากัปป พระอรุณวดี พระสมันตปาสาทิกา พระจักษณาภิธรรม พระอนุฎีกาหิงธรรม พระสารรถวินิจฉัย พระโลกุปปัตติ (๑) ดังนี้ คัมภีร์ที่ปรากฏชื่อดังกล่าวมาทุกวันนี้ยังคงอยู่บ้าง สูญไปเสียแล้วบ้าง ในเรื่องพระไตรปิฎกเมื่อสมัยสุโขทัย มีข้อความควรสังเกตอีกข้อหนึ่ง คือคัมภีร์พระไตรปิฎกที่ได้มาจากลังกาเป็นตัวอักษรลังกาเอามาคัดลอกแปลงอักษรขอม และคงใช้อักษรขอมต่อมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ แม้เมื่อพระเจ้าราม้คำแหงมหาราชทรงคิดแบบตัวหนังสือไทยขึ้นเมื่อ พ.ศ ๑๘๒๖ ก็ให้ใช้แต่เขียนภาษาไทยหาได้เขียนพระไตรปิฎกเป็นอักษรไทยไม่.

อุเทสิกะเจดีย์ สมัยสุโขทัยนับถือพระพุทธรูปเป็นสำคัญ สังเกตดูพระพุทธรูปซึ่งสร้างในสมัยสุโขทัย แบบอย่างดูเหมือนจะเป็น ๓ ราว คือราวแรกมักทำดวงพระ

---

(๑) ชื่อคัมภีร์เหล่านี้เข้าใจว่ามีวิปลาสด้วยคัดกันต่อ ๆ มา ในเล่มนี้ได้คัดลงไว้ตามฉบับเดิม.

พักตร์กลม ตามแบบพระพุทธรูปลังกา (เช่นพระอัฏฐารสอยู่ในพระวิหารวัดระเกศ บัดนี้) ชั้นกลางเมื่อผมช่างเชียวชาญขึ้นคิดแบบขึ้นใหม่ ทำดวงพระพักตร์ยาว พระหนุเสี้ยม (เหมือนเช่นพระร่วง ที่สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเชิญไปไว้ที่พระปฐมเจดีย์ และพระสุริภพุทธพิมพ์ที่เป็นพระประธานอยู่ในพระอุโบสถวัดปรินายก) พระพุทธรูปที่สร้างแบบนี้มากกว่าชั้นแรก มาคราวหลัง สันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นในรัชกาลพระมหาธรรมราชาพญาลิไทย ซึ่งในตำนานกล่าวว่า เอาเป็นพระราชธุระบำรุงกิจในพระศาสนายิ่งกว่าในรัชกาลก่อนๆ ให้เสาะหาช่างที่ผมอ่อนทั้งในอาณาเขตลานนาและอาณาเขตข้างฝ่ายใต้มาประชุมปรึกษากัน และทรงสอบสวนหาหลักฐานพุทธลักษณะในคัมภีร์พระไตรปิฎกประกอบ คิดสร้างพระรูปเพื่อจะให้วิเศษสุดที่จะทำได้ จึงเกิดแบบพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยขึ้นอีกอย่างหนึ่ง เช่นพระพุทธชินราชและพระพุทธชินสีห์ อันดวงพระพักตร์เป็นทำนองผลมะตูม คล้ายแบบอินเดียเดิม แต่งามยิ่งนัก และแก้พุทธลักษณะที่แห่งอื่นเช่นทำปลายนวพระหัตถ์ยาวเสมอกันทั้งสี่นิ้วเป็นต้น แบบพระพุทธรูปอย่างนี้ทำกันแพร่หลายขึ้นไปจนเหนือและลงมาข้างใต้ แต่ที่ทำได้งามเหมือนองค์พระพุทธรูปที่เป็นต้นตำรามีน้อย

พระพุทธรูปปางต่าง ๆ ที่ทำในสมัยสุโขทัย ดูเหมือนจะไม่มีตำราพระปางอย่างอินเดีย จึงหันไปชอบทำปางตามพุทธอิริยาบถคือ พระนั่ง พระนอน พระยืน พระเดิน พระนั่งทำปางมารวิชัยกับสมาธิ นั่งขัดสมาธิราบทั้งสองอย่าง พระนอนไม่ถือว่าเป็นปางนิพพานอย่างอินเดีย พระยืนมีแต่ปางประทานพร ยกพระหัตถ์ข้างเดียวบ้างสองข้างบ้าง สมมติเรียกกันว่า ปางห้ามสมุทรและห้ามญาติ พระเดินไม่ได้ถือว่าเป็นปางเสด็จลงมาจากดาวดึงส์ พระกรนวพระหัตถ์แสดงเทศนาไม่ทำเดี่ยวเดียว พระพุทธรูปแบบสุโขทัยทำชายจีวรยาว พระรัศมีเป็นเปลว พระแบบที่สร้างสองคราวแรกนวพระหัตถ์ไม่เท่ากันทั้งสี่นิ้ว แบบบัวรองพระพุทธรูปเป็นอย่างสุโขทัยอย่างหนึ่ง ต่างหากไม่เหมือนกับบัวเชียงแสน ว่าโดยทั่วไปที่สร้างพระพุทธรูปตามที่สังเกต

ดูในเมืองสวรรคโลก สุโขทัย และกำแพงเพชร ชั้นเดิมสร้างเป็นพระก่อแล้วบั้นประกอบเป็นพน มาถึงชั้นกลางและชั้นหลัง จึงชอบสร้างพระหล่อ ขอนมทสังเกตตามวัดในเมืองศรีสัชนาลัย และเมืองสุโขทัย นอกจากที่เป็นวัดสำคัญ พระประธานที่เป็นพระบั้นยังอยู่โดยมาก แต่วัดสำคัญในเมืองพิษณุโลก สุโขทัย และกำแพงเพชร มักไม่มีพระประธานเหลืออยู่ ด้วยเป็นพระหล่อเชิญมาไว้กรุงเทพฯ ในสมัยรัตนโกสินทร์โดยมาก เช่นพระศรีศักยมุนี ที่ในพระวิหารวัดสุทัศน์ พระพุทธชินสีหที่วัดบวรนิเวศและพระอัฏฐารสที่ในวิหารวัดสระเกศเป็นต้น พระพิมพ์ชอบสร้างในสมัยสุโขทัยเหมือนสมัยอื่นก่อนนั้น แต่แปลงมาเป็นพระพุทธรูปตามคติหินยาน ทำต่างพุทธอิริยาบถ มักชอบทำพระสิลา เรียกกันสามัญว่า "พระเขย่ง" อีกอย่างหนึ่งก็ทำเป็นพระนั่ง แต่หลายๆ สิบองค์ในแผ่นพิมพ์อันหนึ่ง

อุเทศิกะเจดีย์ในสมัยสุโขทัย นอกจากพระพุทธรูปชอบทำรอยพระพุทธบาทอีกอย่างหนึ่ง หล่อก็มี จำหลักแผ่นศิลาก็มี (เคยวนรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์สถานในกรุงเทพฯ ๒ รอย) แต่เป็นของสร้างครั้งพระมหาธรรมราชาลิไทยเป็นพน สร้างตามแบบเมืองลังกา ถึงเปลี่ยนชื่อภูเขาที่ประดิษฐานรอยพระพุทธบาทให้เรียกว่า เขาสุมนกูฏ เหมือนในลังกาทวีป

พุทธเจดีย์สมัยสุโขทัย ถ้าว่าโดยภูมิฐานที่สร้างดูเหมือนเป็นวงแคบกว่าพุทธเจดีย์สมัยอื่นๆ คือที่เกิดอยู่แต่มณฑลพิษณุโลกกับมณฑลนครสวรรค์เท่านั้น พบที่อื่นๆ เช่นในมณฑลพายัพก็ดี หรือมณฑลอยุธยาและนครไชยศรีก็ดี ดูเหมือนจะเป็นแต่ผู้สร้างเอาอย่างในสมัยเดียวกันนั่นบ้าง แต่มิได้แพร่หลาย.

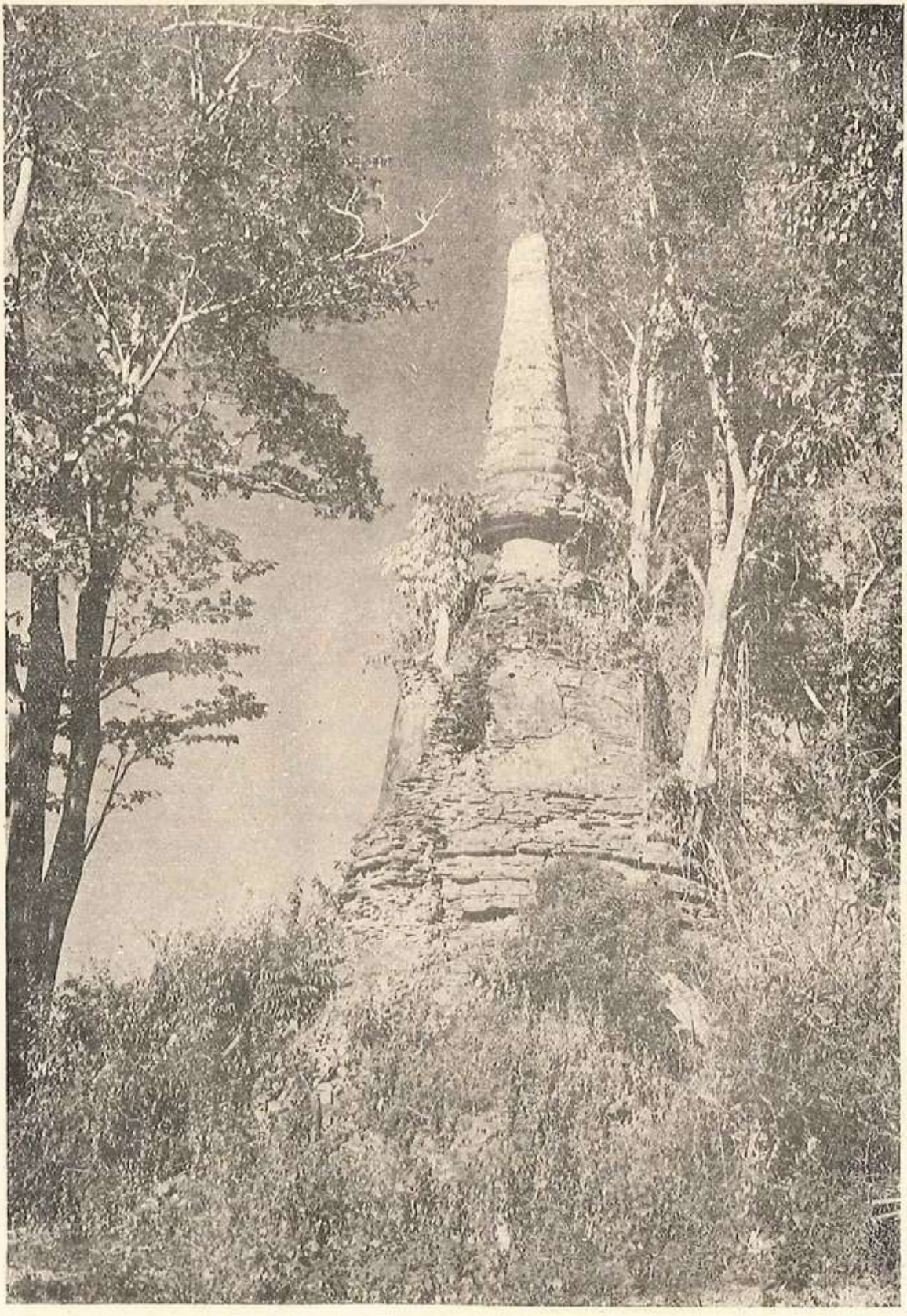

เจดีย์ในวัดตะกวน

เมืองสุโขทัย

คัดจากมูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศสยาม

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงแสดงเป็นปาฐกถา

วัดในประเทศสยามทุกวันนี้ เค้ามูลเกิดขึ้นแต่เมื่อรับพระพุทธศาสนาลัทธิหินยานอย่างลังกาวงศ์มาถือ มีหลายอย่าง อย่าง ๑ คือกลับสร้างพระสถูปที่บรรจุพระบรมธาตุเป็นหลักวัดตามเดิม ด้วยพวกลังกาดังตาราพระธาตุ ว่าอาจจะรู้ได้ด้วยลักษณะแต่พึงหาได้ในลังกาทวีป เป็นเหตุให้กลับหาพระบรมธาตุได้ง่ายขึ้นกว่าเดิมนิยมกันแพร่หลาย อีกอย่าง ๑ เกิดมีโบสถ์แต่มีพระสงฆ์มาเหตุด้วยพระสงฆ์มีหลายหมู่หลายคณะแต่ถือลัทธิต่าง ๆ กัน เป็นของรังเกียจที่จะทำสังฆกรรมร่วมกัน ตรงนี้จะกล่าวความเป็นอธิบายแทรกลงด้วยเรื่องสังฆกรรม ซึ่งน่าพิศวงด้วยเป็นอย่างเดียวกับการตั้งสมาคมในปัจจุบันนี้นั่นเอง กล่าวคือบรรดาผู้ชายได้รับอุปสมบทเป็นพระภิกษุ นับว่าเป็นสมาชิกในสงฆสมาคม เมื่อจะทำการอันใดในนามของสงฆสมาคมทั่วไป เช่นว่าจะรับผู้สมัครเข้าบวชเป็นพระภิกษุเป็นต้น ก็ต้องประชุมพระสงฆ์ทั้งหมดให้เต็มเหมือนอย่างการเลือกสมาชิกแห่งสมาคมในปัจจุบันนี้ ต่อเห็นชอบพร้อมกันจึงรับได้ สังฆกรรมอย่างอื่นเช่นทำอุโบสถ หรือแม้จะรับกฐินก็ต้องประชุมทำนองเดียวกัน เมื่อมีจำนวนพระภิกษุสงฆ์มากขึ้นดังแต่ในครั้งพุทธกาลจะเรียกมาประชุมพร้อมกันให้ได้หมดเป็นการลำบาก จึงได้เกิดกำหนดสีมาเช่นเอาท้องที่อำเภอหนึ่งเป็นเขต เวลามีการประชุมก็เรียกแต่พระสงฆ์ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอนั้นประชุมพร้อมกัน พระสงฆ์ที่ไปอยู่ในอำเภออื่นใดก็ประชุมพร้อมกันในอำเภอนั้น ๆ ครั้นพระพุทธศาสนารุ่งเรืองมีจำนวนพระสงฆ์มากขึ้น ก็ต้องรวมเขตสีมาให้เล็กเข้าเพื่อสะดวกแก่การประชุม จนถึงกำหนดเขตสีมาในวัดอันหนึ่งอันเดียว สร้างโบสถ์เป็นที่ทำสังฆกรรมดังนี้ อีกอย่าง ๑ ก็ดับใช้ประเพณีสร้าง

สถูปบรรจุอัฐิธาตุผู้ทรงคุณธรรมในศาสนา ทั้งที่เป็นบรรพชิตและต่อออกไปจนถึงคฤหัสถ์ที่มีคุณแก่พระศาสนา วัดโบราณในประเทศนี้ซึ่งสร้างในสมัยเมื่อแรกถือพุทธศักราช กม็มากอยู่ในที่อันเป็นเมืองใหญ่และเป็นราชธานี นับแต่ข้างเหนือลงมาเช่นเมืองเชียงแสน เมืองเชียงราย เมืองเชียงใหม่ เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองกำแพงเพชร เมืองลพบุรี พระนครศรีอยุธยา และเมืองนครศรีธรรมราช เหล่านี้เป็นสำคัญ ว่าถึงลักษณะวัดโบราณที่สร้างในสมัยนี้ พิเคราะห์ดูก็เป็นลักษณะเดียวกับอย่างเดิม คือเป็นวัดพุทธเจดีย์อย่าง ๑ วัดอนุสาวรีย์อย่าง ๑ ต่อบางวัดจึงมีโบสถ์ ชั้นแรกมักทำเป็นหลังเล็ก ๆ เหมือนอย่างว่าอาศัยปลูกไว้ในที่ซึ่งไม่กีดขวางสิ่งสำคัญของวัดมาแต่พระสถูปเจดียกับวิหาร วัดเช่นพรรณนามานี้จะพึงเห็นเป็นตัวอย่างได้เป็นอย่างดี ยังมีอยู่ที่วัดพระฝางเมืองสวางคบุรี มีพระสถูปเจดีย์เป็นศูนย์กลาง ข้างหน้ามีวิหารหลวงหลังใหญ่ ๙ ห้อง แต่ส่วนโบสถ์นั้นไปสร้างไว้ที่มุมกำแพงข้างหลังวัดเป็นหลังน้อย ดูเหมือนพระสงฆ์จะนั่งได้เพียงสัก ๑๐ รูปเป็นอย่างมาก แต่ต่อมาในสมัยเมื่อกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีนั้นเอง ชอบทำโบสถ์ขยายให้ใหญ่ขึ้นและถือเป็นสิ่งสำคัญอันหนึ่งที่ในวัด สันนิษฐานว่าจะเป็นเพราะเกิดมีพวกผู้ดีบวชมากขึ้น ญาติโยมใคร่จะเห็นพระสงฆ์ทำอุปสมบทกรรมให้ชื่นใจ หรืออีกอย่าง ๑ เพราะประเพณีการทอดกฐินถือเป็นพิธีสำคัญขึ้น ถึงพระเจ้าแผ่นดินเสด็จโดยกระบวนแห่ ดังปรากฏอยู่ในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ผู้ที่สร้างและปฏิสังขรณ์วัดจึงถือเอาการสร้างพระอุโบสถเป็นสำคัญขึ้น อีกอย่าง ๑ ยังมีข้อสำคัญในการสร้างวัดเกิดขึ้นในสมัยที่ถ่วงด้วยเกิดนิยมในฝ่ายคฤหัสถ์ว่าที่บรรจุอัฐิธาตุของวงศ์ตระกูล ควรจะสร้างเป็นเจดีย์วัตถุทิศต่อพระศาสนา เวลาผู้ต้นตระกูลถึงมรณภาพเผาศพแล้วจึงมักสร้างพระสถูปแล้วบรรจุเจดีย์วัตถุ เช่นพระพุทธรูปหรือพระธาตุไว้เบื้องบน ให้นั่นทำเป็นกรุบรรจุอัฐิธาตุของผู้มรณภาพนั้น และสำหรับบรรจุอัฐิของเชื้อสายในวงศ์ตระกูลต่อมา ข้างหน้า

พระสถูปสร้างวิหารไว้หลัง ๑ เป็นที่สำหรับทำบุญ จึงเกิดมีวัดอนุสาวรีย์ขึ้นมากมาย ตั้งแต่ขนาดเล็ก ๆ ขึ้นไปจนขนาดใหญ่ตามกำลังของตระกูลที่จะสร้างได้ ส่วนราชตระกูลนั้นสร้างเป็นวัดขนาดใหญ่ และสร้างพระเจดีย์ทรงบรรจุอัฐิเรียงรายไปในวัดเดียวนั้นมาก ที่สร้างเป็นวัดต่างหากก็มี ในวัดจำพวกซึ่งสร้างเป็นอนุสาวรีย์ดังกล่าวมา ที่ปรากฏอยู่ในเมืองสวรรคโลกเมืองสุโขทัยหามีโบสถและหามีที่สำหรับพระสงฆ์อยู่ไม่ ความที่กล่าวข้อนี้มีตัวอย่างซึ่งจะเห็นได้ถนัดอยู่ที่กลางเมืองสวรรคโลกเก่า มีวัดหลวงใหญ่ ๆ สร้างไว้ถึง ๕ วัด มีเขตที่สร้างกุฏิพระสงฆ์อยู่แต่วัดเดียวเท่านั้น ที่เมืองสวรรคโลกเมืองสุโขทัยมีวัดเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งสร้างเป็นวัดอนุสาวรีย์มีเรียงรายไปตามระยะทางมากกว่ามาก ถ้วนมีแต่พระเจดีย์องค์ ๑ กับวิหารหลัง ๑ แทบทุกวัด ความที่กล่าวมานี้เป็นอธิบายแก้สงสัยข้อที่ว่าทำไมคนแต่โบราณจึงสร้างวัดไว้มากกว่ามากนัก.

เรื่องเครื่องถ้วยที่มีในเมืองไทย

คัดจากตำนานเรื่องเครื่องโต๊ะและถ้วยชาม

สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงนิพนธ์

เครื่องถ้วยของจีนคงจะได้มีเข้ามาขายถึงสยามประเทศในคราว ๆ เดียวกับที่จีนส่งเครื่องถ้วยไปจำหน่ายประเทศอื่น เพราะประเทศนี้อยู่ใกล้กับเมืองจีน ได้ไปมาค้าขายถึงกันอยู่แต่ดึงแต่ดึกดำบรรพ์ และมีเรื่องราวเป็นหลักฐานว่า ไทยได้ไปเอาช่างจีนเข้ามาตั้งทำเครื่องถ้วยใช้ด้วยกันในเมืองไทย ในกาลครั้งหนึ่ง เมื่อตั้งหกร้อยปีมาแล้ว ยังมีสิ่งของและภูมิประเทศปรากฏอยู่ พอจะรู้เรื่องราวตำนานได้ คือ

มีเนื้อความปรากฏในพงศาวดารเหนือ ยุติต้องกับจดหมายเหตุของจีนว่า เมื่อครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีของสยามประเทศ สมเด็จพระร่วงเจ้า (รัชกาลที่ ๓ คือพ่อขุนรามคำแหง) เสด็จไปเมืองจีนเมื่อปีมะแม จุลศักราช ๖๕๖ พ.ศ. ๑๘๓๗ ไปได้ช่างทำเครื่องถ้วยเข้ามาตั้งทำในเมืองไทย ซากเตาที่ตั้งทำเครื่องถ้วยครั้งนั้นยังปรากฏอยู่ เรียกว่า "เตาทุเรียง" มีอยู่ที่เมืองสุโขทัยอยู่ข้างด้านเหนือนอกกำแพงเมือง ห่างสัก ๓๐ เส้นเศษ ๑ ที่เมืองสวรรคโลกอยู่รวมนายมข้างเหนือเมืองศรีสัชนาลัย (คือสวรรคโลกเก่า) ๒ แห่ง เข้าใจว่ามีที่เมืองสองแคว (คือพิษณุโลก) อีกแห่ง ๑ เพราะมีแห่งบ้านเก่า เรียกว่า "บ้านเตาไห" ซึ่งแสดงว่าเป็นที่ตั้งเตาทำตุ่มไห และตุ่มไหของโบราณครั้งนั้นยังมีเหลืออยู่บ้าง แต่ยังหาพบเตาที่ทำไม่

เตาทำเครื่องถ้วยครั้งสมเด็จพระร่วงนั้น ทั้งที่เมืองสุโขทัยและที่เมืองสวรรคโลก ทำแบบเดียวกัน เป็นเตาย่อม ๆ ก่อด้วยอิฐ เตาหนึ่งยาวประมาณ ๔ วา กว้างราว ๒ ศอก แบ่งเป็น ๓ ตอน ตอนข้างท้ายเป็นปล่องควัน ตอนกลางก่ออิฐเป็นประทุน เป็นที่เผาถ้วยชาม ตอนข้างหัวเป็นที่ใส่ไฟ มีตาบถละหลาย ๆ เตา ตั้งเรียงกันไป เข้าใจว่าที่ตั้งเตาเห็นจะเลือกตรงที่หาหินบั้นเครื่องถ้วยได้ง่าย ช่างทำเครื่อง

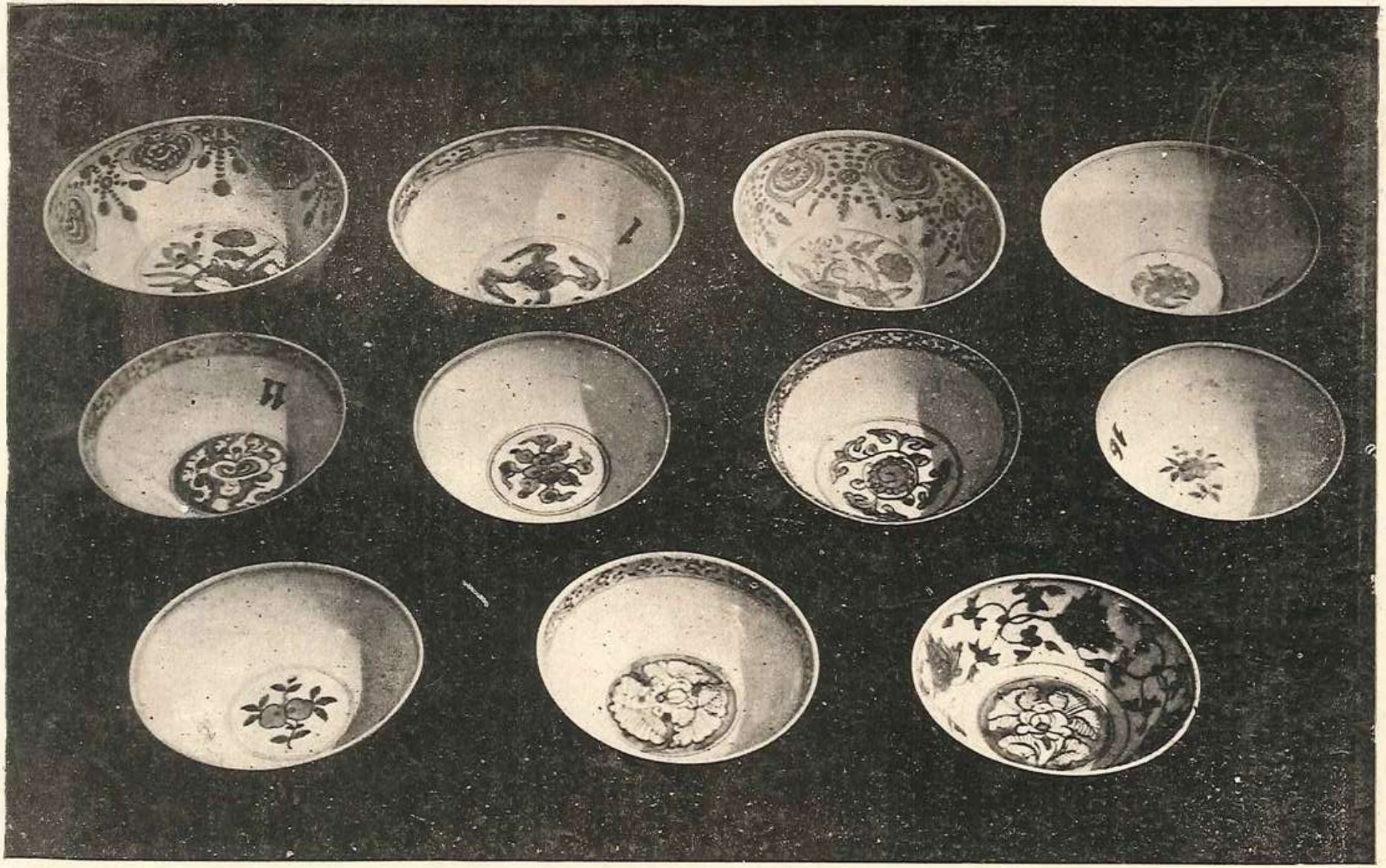

เครื่องถ้วยจีนครั้งราชวงศ์เหม็ง

ชุดพบที่บริเวณฐานเจดีย์วัดสระสี เมืองสุโขทัย

ถ้วยทองคนบ้านคนเคลือบและคนเผาคงอยู่ในพวกเดียวกัน ตงบ้านเรือนอยู่ในตำบลที่ตง เตาทุ่งนน เตาจึงอยู่รวมกันในที่น้อยแห่ง ที่เมืองสุโขทัยมีเตาน้อย และสังเกตเศษถ้วยชามชุดพบที่เตานนเนื้อหยาบ ผมอทักเลวกว่าที่สวรรคโลก จึงเข้าใจว่าเมื่อแรกได้ช่างจีนเข้ามา เห็นจะให้มาตั้งเตาทำที่เมืองสุโขทัยอันใกล้ที่ประทับก่อน ต่อมาปรากฏว่าหินซึ่งจะบนเครื่องถ้วยมที่เมืองสวรรคโลกเนื้อดกว่าที่เมืองสุโขทัย จึงย้ายไปทำที่เมืองสวรรคโลก ตงเตา (ที่พบใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ซึ่งเข้าใจว่าเตาหลวง) เหนือเมืองลัก ๓๐ เส้นตำบลหนง ตงรมนายมเหนือนนขึนไปลัก ๑๐๐ เส้น อกตำบลหนง (บางทีจะมีในตำบลอื่นอีกแต่ยังไม่พบ) เตาเครื่องถ้วยที่เมืองสวรรคโลกทง ๒ ตำบลนน ทำเลที่ใหญ่โตและมีเตามากมายกว่าที่เมืองสุโขทัย เศษเครื่องถ้วยชุดพบที่เตากเป็นของเนื้อดี มีของต่าง ๆ หลายอย่างหลายชนิด จึงเข้าใจว่าเครื่องถ้วยไทยที่ทำครั้งสมเด็จพระร่วงนน โดยมากและเฉพาะที่เป็นของดี คงเป็นของทำที่เมืองสวรรคโลก จึงปรากฏชื่อเรียกเครื่องถ้วยครั้งนนว่า "สังกโลก" (ที่เรียกว่าของสุโขทัยได้ยินอย่างเดียวแต่คุ่มใหญ่ เห็นเรียกในนิทานท้ายพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องไกรทองว่า "คุ่มสุโขทัย" ซึ่งความจริงอาจจะเป็นของทำที่เตาเมืองสุโขทัยก็เป็นได้ เพราะดูเนื้อดินและผิวเคลือบคุ่มอย่างนนอยู่ข้างจะหยาบ) แต่ชอบที่เรียกว่า "สังกโลก" ที่หลังเลยเข้าใจกันกลายไปเป็นเครื่องถ้วยชนิดที่ทำผิวให้ราน ไม่ว่าของทำเมืองจีนหรือเมืองไทย ถ้าทำผิวรานแล้วก็เรียกว่า "สังกโลก" เพราะเราเคยเห็นของผิวรานเช่นนนในเครื่องถ้วยไทยที่ทำที่เมืองสวรรคโลกก่อน ที่จริงเครื่องถ้วยที่ทำที่เมืองสวรรคโลกทำทงผิวรานและไม่ราน หาได้ทำแต่ผิวรานอย่างเดียวไม่

เนื้อหินที่เอามาบดบนเป็นเครื่องสังกโลกไทย สังเกตดูที่อย่างดีเป็นหินสีขาวเจือดำอย่าง ๑ สีขาวเจือเหลืองอย่าง ๑ เข้าใจว่าจะใช้หินชุดหามาแต่ใกล้ๆ ตำบลที่ตงเตานนเอง เพราะพนที่ตงเตาทเรียงทงที่เมืองสุโขทัยและที่เมืองสวรรคโลก เป็นกรวดปนทรายและอยู่ไม่ห่างภูเขาหินอ่อน อย่างเรียกว่าหินซ่าบู่ สังเกตสิ่งของเด็ก ๆ

หรือทำผมอด ดูเนื้อหินละเอียดและขาวมาก ถ้าของทำหยาบหรือของใหญ่ เนื้อหินก็หยาบและสีขาวน้อยลงทุกที จึงสันนิษฐานว่า หินที่ประสมปั้นเครื่องถ้วยสังกโลกไทยคงคัดเป็นหลายอย่างหลายชั้นเหมือนเช่นที่เมืองจีน แต่เนื้อดินที่ทำเครื่องถ้วยในเมืองจีนไม่ได้ เครื่องสังกโลกไทย พิเคราะห์ดูทำลักษณะต่างกันเป็น ๓ อย่าง คือ ทำเนื้อด้านไม่เคลือบ (ที่ฝรั่งเรียกว่า บิสคิต) อย่าง ๑ เคลือบเนื้อหยาบ อย่างอ่างมังกร อย่าง ๑ เคลือบเนื้อละเอียดอย่างเครื่องถ้วยของจีนอย่าง ๑

สิ่งของที่ทำเนื้อด้านมี ๒ ชนิด คือชนิดสีดำ และชนิดสีเหลือง ของทำเนื้อด้านสีดำดุมน้ำใหญ่ ๆ ก็มี แต่มักทำเป็นรูปขวดปักดอกไม้ทรงจีนทุกขนาด ของพวกนี้พบน้อยกว่าพวกเคลือบ แต่จุดพบตามท้องที่แพร่หลายห่างไกลยิ่งกว่าของเคลือบ ข้าพเจ้านึกสันนิษฐานว่า เห็นจะเป็นของทำรุ่นแรกก่อนของเคลือบ ครั้นจะมีจีนเข้ามาตั้งทำของพวกผิวด้านสีดำนั้นก่อน เป็นเหตุให้สมเด็จพระร่วงทรงพระราชดำริเห็นว่า อาจจะทำเครื่องถ้วยได้ในเมืองไทย จึงเอาช่างถ้วยที่ผมอดเข้ามา ถ้าไม่มีเหตุเห็นท่าทางจะทำได้ เห็นจะไม่เอาเข้ามา เครื่องสังกโลกทำผิวด้านสีเหลืองนั้นเป็นของชั้นหลัง เป็นของที่พวกช่างทำผิดแผลงอวดผมอ เพราะเศษที่พวกมักจะเคลือบข้างใน บางทีเขียนยาเคลือบเป็นลายข้างนอก เป็นแต่ทิ้งพ้นไว้ให้ด้าน

ของสังกโลกที่เคลือบหยาบอย่างอ่างมังกรนั้น มักพบที่ทำเป็นดุมใหญ่ ๆ ขนาดตั้ง ๑๕-๑๖ กำ แต่ของเล็กจนกระทั่งกานำที่เคลือบอย่างนกมีแต่ของชนิดนี้พบน้อย สันนิษฐานว่า อาจจะเป็นของที่จีนทำในเมืองไทยก่อนสมเด็จพระร่วงเอาช่างเข้ามาก็เป็นได้ หรือมิฉะนั้นจะเป็นของรุ่นแรกที่ช่างจีนของสมเด็จพระร่วงมาทำเพราะเคลือบได้ก็จริง แต่ผมยังหยาบมากนัก

ของเคลือบอย่างละเอียดนั้น เป็นของที่ช่างจีนของสมเด็จพระร่วงมาทำเป็นแน่ ทำได้หลายอย่าง สังเกตตามตัวอย่างที่ได้พบ ทำเคลือบพ่นเกลี้ยงอย่าง ๑ เคลือบผิวราน (สังกโลก) อย่าง ๑ ทำลายในกระบวนปั้นอย่าง ๑ ทำลายกระบวนแกะอย่าง ๑ ลายเขียนอย่าง ๑ สีที่เคลือบ เคลือบสีเขียวไข่กาสี ๑ สีเหลืองสี ๑ สีขาวสี ๑ แต่สีขาวต้องเคลือบด้วยยาขาว เพราะ

เนื้อหินไทยไม่ขาวบริสุทธิ์ถึงหินจน จะเคลือบยาใส่อย่างของกังใส่ไม่ได้ สังเกตลายพบสองอย่าง ๑ สังเกตลองสี ๑ ข้าพเจ้ายังไม่เคยพบสังกโลกไทยเขียนคราม แต่ได้พบเศษชามลายครามจนก่อนได้เห็นของเตาทุเรียงเมืองสวรรคโลกชิ้น ๑ เห็นได้ว่าวิชาเขียนลายครามปรากฏแล้วในครั้งนั้น แต่เห็นจะเป็นเพราะยังไม่รู้จักประสมสีครามให้เหมือนของจีน จึงไม่ปรากฏว่าเครื่องสังกโลกไทยมีเขียนลายคราม.

ถ้าว่าด้วยสิ่งของที่ทำด้วยเครื่องสังกโลกไทยครั้งสมเด็จพระร่วง เห็นจะทำของมากมายหลายอย่าง แม้แต่สิ่งของที่ยังมีอยู่บริบูรณ์ และที่ขุดพบเศษแตกที่เตาทุเรียกยากที่จะพรรณนาให้ถ้วนว่าทำสิ่งอะไรบ้าง แม้ที่สุดจนตุ๊กตาก็ทำด้วยเครื่องสังกโลก แต่นึกสงสัยอยู่ ว่าตุ๊กตาสังกโลกนั้นจะทำสำหรับเด็กเล่นหรือสำหรับซื้อหาไปตั้งเป็นเครื่องบูชา สิ่งของที่ทำโดยมากนั้นคือจานชามเป็นแน่ เศษของแตกที่พบก็เป็นเศษจานชามโดยมาก นอกจากนั้นก็เป็นเครื่องใช้เครื่องแต่งเช่นขวดและตลับเป็นต้น สังเกตดูทำเป็นรูปของจีนและลายจีนแทบทั้งนั้น พบของที่ไทยให้อย่างแต่กระเบื้องเคลือบมุงหลังคากับช่อฟ้าบราลี นาคปัก พลสิงห์ รูปภาพมังกรเป็นต้น และลวดลายสำหรับประดับพระอารามและพระราชมนเทียร ของไทยให้อย่างเคลือบสีขาวเป็นพื้น มักเขียนลายเส้นดำ ประหลาดอยู่ที่กระเบื้องเคลือบมุงหลังคาได้พบเศษตกหล่นรู้ว่าได้มุงแต่ที่เมืองสวรรคโลก ๒ แห่ง คือ ที่วัดบนยอดเขารังแร้งแห่ง ๑ กับที่พระวิหารหลวงวัดพระศรีรัตนมหาธาตุแห่ง ๑ สังเกตเศษกระเบื้องมุงหลังคาที่ตกหล่นอยู่ตามพระอารามในเมืองสุโขทัยไม่พบกระเบื้องเคลือบ แต่ช่อฟ้าบราลีสังกโลกนั้นพบลงมาจนถึงเมืองกำแพงเพชร จึงเห็นว่ากระเบื้องเคลือบมุงหลังคานั้นจะทำขึ้นในชั้นหลัง แต่ฝีมือทำดีนัก กระเบื้องที่เหลือทิ้งตากแดดกรำฝนมากว่า ๕๐๐ ปี ดูยังดีเหมือนกับกระเบื้องทำใหม่ ไม่กะเทาะหรือร้าวรานเหมือนกระเบื้องเคลือบที่มาทำในชั้นหลังนั้น.

ว่าโดยฝีมือทำเครื่องเคลือบครั้งสมเด็จพระร่วง พิเคราะห์สิ่งของประกอบกับเตาที่ตั้งทำการ เข้าใจว่าเคยมีช่างฝีมือดี ทำเครื่องถ้วยไทยได้ถึงฝีมือช่างเมืองจีน

ผิดกันแต่ของไทยบ้านหนากว่าของจีนสักหน่อย แต่ช่างผมอดคงมีน้อยและนากลัวจะมีอยู่ไม่นาน เพราะเศษเครื่องถ้วยที่ขุดพบที่เตาที่เรียงทุกวันนี้ แม้ชิ้นที่แตกหักก็รู้ได้ว่าเป็นของทำผมอทราม ถึงผิวรานก็เป็นด้วยน้ำยาเคลือบเลวมิใช่ดังใจจะทำให้ราน จะเป็นด้วยผมอช่างชันหลังเลวลง หรือจะเป็นด้วยเป็นของทำขายในท้องตลาดเอาแต่มากกับให้ราคาถูกเป็นทีดังกเป็นได้ทั้ง ๒ อย่าง แต่อย่างไร ๆ เชื่อได้ว่าการทำเครื่องถ้วยเมื่อครั้งสมเด็จพระร่วงนั้น ไม่ใช่ทำแต่เป็นการทดลอง หรือทำแต่ของหลวง ทำเป็นหัตถกรรมเพื่อประโยชน์การค้าขายใหญ่โตอย่าง ๑ นั้นเป็นแน่ ด้วยเวลานั้นเครื่องถ้วยเอามาจากเมืองจีนยังเอามายาก เครื่องถ้วยที่ทำในเมืองไทยคงจะใช้กันในพื้นเมืองแพร่หลาย และน่าจะจำหน่ายออกไปถึงประเทศที่ใกล้เคียง เช่น เมืองเชียงใหม่ หรือเมืองหลวงพระบางเป็นต้น เช่นหม้อบางตะนาวศรีในชั้นหลัง อาจจะจำหน่ายออกไปจนถึงเมืองมรึด เมืองตะนาวศรีฉะนั้น

การทำเครื่องถ้วยไทย ที่ตั้งต้นทำแต่ครั้งพ่อขุนรามคำแหงจะทำมาจนเมื่อใดจึงเลิกเสีย ข้อนี้ทราบไม่ได้แน่ ถ้ามิได้เลิกด้วยเหตุอื่นแต่ในเวลาเมื่อกรุงสุโขทัยยังเป็นราชธานีแล้ว มีเหตุในเรื่องพงศาวดารอยู่สองคราว คือ เมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ กรุงศรีอยุธยาได้เมืองสุโขทัยเป็นเมืองขึ้น เมื่อมะเมีย จุลศักราช ๗๔๐ พ.ศ. ๑๙๒๑ พระมหาธรรมราชาต่อมาซึ่งต้องตั้งลงเป็นเจ้าประเทศราช ย้ายไปอยู่เมืองพิษณุโลก เตาทำเครื่องถ้วยที่เมืองสวรรคโลก และเมืองสุโขทัย อาจจะเลิกในคราวนี้คราว ๑ หรือถ้ายังทำต่อมาได้ คงต้องเลิกเมื่อราวปีชวด จุลศักราช ๘๑๗ พ.ศ. ๑๙๙๙ เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทำศึกกับพระยาติโลกราชเมืองเชียงใหม่ด้วยครั้งนั้นเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เป็นทางที่ทัพเสด็จยกไปมาอยู่หลายปี ผู้คนต้องกระจัดกระจายในคราวนั้น คงประมาณได้ไม่ผิด ว่าเครื่องสังคโลกไทยทำอยู่ไม่เกินเวลาสักร้อยปีเศษเป็นอย่างช้า แล้วก็เลิกสูญมา

ศาลแม่ย่าทีสร้างใหม่

ในบริเวณเมืองสุโขทัยใหม่

หลักที่ ๒๐

ศิลาจารึกศาลสูงภาษาเขมร (หลักที่ ๒)

คัดจากหนังสือประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๒ จารึกกรุงทวารวดี เมืองละโว้ และเมืองประเทศราชขึ้นแก่กรุงศรีวิชัย

ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์ ชำระและแปล

ศิลาหลักนี้ข้าพเจ้าได้พบใต้ต้นไม้ข้างเหนือศาลสูงเมืองลพบุรี เมื่อวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๖ ข้าพเจ้าได้สืบถามว่าเดิมอยู่ที่ไหน ก็หาได้ความไม่ เมื่อได้จัดลพบุรีพิพิธภัณฑ์ขึ้นทีพระที่นั่งจันทรพิศาลเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ แล้ว ได้ยกเอาไปตั้งไว้ในพิพิธภัณฑ์นั้นและอยู่ต่อมาจนทุกวันนี้

หลักนี้เป็นหินทรายแดงเป็น ๓ ท่อน แต่บางทีจะยังขาดอีกสักชิ้นสองชิ้นเพราะ ๓ ท่อนที่เหลืออยู่นี้หาติดต่อกันได้ไม่ มีจารึกบน ๒ ท่อน ๆ ละ ๒ ด้าน จารึกบนท่อนที่ ๑ เป็นภาษาเขมรสมัยเดียวกับหลักที่ ๑๙ และที่ ๒๑ จารึกบนท่อนที่ ๒ เห็นจะเป็นภาษาสันสกฤตและตัวอักษรดูเหมือนเก่ากว่าตัวอักษรท่อนที่ ๑ จะเป็นเพราะหลักนี้ได้ถูกจารึก ๒ ครั้ง หรือเพราะสองท่อนนี้เป็นสองหลักต่างกันไม่ทราบแน่

คำว่าจารึกเหล่านี้เหลือน้อยคำ ท่อนที่ ๒ มีบรรทัดเดียวอ่านไม่ได้ความ ส่วนท่อนที่ ๑ เหลือแต่ชื่อข้าราชการ มีตำแหน่งต่าง ๆ ซึ่งเคยพบในจารึกเขมรอื่น ๆ เช่น "มฺรตาญ โฉฺลญ วาบ โฉฺลญ" ตำแหน่ง "โฉฺลญ" นี้ปรากฏในศิลาจารึกวัดศรีชุมเมืองสุโขทัย (หลักที่ ๒ ด้านที่ ๑ บรรทัดที่ ๒๕ – ๒๙ – ๒๙) เป็นตำแหน่งข้าราชการฝ่ายทหาร ในหลักที่ ๒๑ เรียกว่า "โฉฺลญ พล" ส่วนตำแหน่ง "ตำรวจวิษัย" เห็นจะเป็นตำแหน่งข้าราชการในพระราชสำนักซึ่งว่าราชการเมือง เพราะคำสำบานที่จารึกบนประตูพระราชวังในเมืองนครธม เป็นคำสำบานของพวกตำรวจนั่นเองโดยเฉพาะ มิทั้งชื่อตำรวจทั้งชื่อเมืองต่าง ๆ ที่เขาประจำอยู่.

จุลยุทธการวงศ์ ความเรียง (ตอนต้น)

คัดจากหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๖

ข้าขออภิวันท์ พระคุณอนันต์อันประเสริฐ ยิ่งล้ำเลิศรัตนตรัย พระคุณอันสูงใหญ่ยิ่งทั้งสาม อันงดงามบริสุทธิ์ คือคุณพระพุทธชินมาร คุณพระธรรมสารนพางค์ คุณพระสงฆ์อัษฎางค์ชฌาสพ ข้าน้อยนอบนบพระคุณทั้งสาม ด้วยจิตงามกุศลเจตนา ขอให้บาปอุปทวะอันตราย สรรพสิ่งอันร้ายจงสูญสาบ ด้วยอานุภาพแห่งข้าประณาม แก่ชุมนุมสามแห่งแก้ว สัมฤทธิแล้วจะสาธก ในบุพบัญจกทั้งห้า จะแต่งปกรณาพระคัมภีร์ มนามคดีตามประสงค์ ชื่อจุลยุทธการวงศ์อันปรากฏในชนบทสยามประเทศ แต่ว่าได้เหตุเรื่องราวไป สังเขปบัญญัติฐานน์ไว้ตามสมควรแต่เหล่าล้วนสกุลชาติ ได้เสวยราชย์สืบมา ในกรุงพาราประเทศไทย ตามที่สังเกตไว้ได้พึ่งมา ในบุราณกถาโดยย่อ ที่ยังเหลือหลงมีมาก ในบุรพภาควิตถาร เรื่องนิทานพระร่วง เห็นจะช้าหน่วงเนนนาน จะกล่าวนิทานอันมาก มีหลายหลากไปเบื้องหน้า ข้าขอขมาอภัย ด้วยจิตใจเป็นปุถุชน ซึ่งจะนิพนธ์ขาดเหลือ ผิดพลั้งเผอเรอมหลงจะไม่ตรงตามนิทาน เพราะบัญญาญาณยังเยาว์ ด้วยนิทานเก่าล่วงลับ ที่ได้สดับจึงว่ากล่าว ได้แต่พอเป็นราวพึงรู้ นักปราชญ์ผู้รู้แท้ ถ้าเห็นไม่แน่ช่วยแก้ไข ดัดแปลงให้ชอบด้วยเถิด

โลกนาโก อันว่าสมเด็จพระพุทธเจ้า อันเป็นที่พึ่งแก่สัตว์โลกในไตรภพ เมื่อแรกได้ตรัสรู้ซึ่งพระสัพพัญญุตญาณใหม่นั้น พระองค์เสด็จนั่งทนาการนั่งเหนือพระรัตนบัลลังก์แก้วเชียรในควงไม้พระศรีมหาโพธิ โวโลเกนฺโต เมื่อทอดพระญาณจักษุไปเฉลยทิศทั้งพระพุทธศาสนา ในมัชฌิมประเทศและปัจจันตประเทศ เห็นแล้วซึ่งทิศทั้งพระศาสนานั้นโดยกาลบริเฉท ด้วยพระสัพพัญญุตญาณว่าดังนี้ ทิศทั้งพระพุทธศาสนาแห่งพระตถาคต จะตั้งในมัชฌิมประเทศมีเมืองพาราณสีเป็นอาทิ จะได้สำแดงพระธรรมเป็นอันมากในชมพูทวีป ในปัจจันตประเทศนั้นก็เป็นอันมาก มีเกาะ

ดังกาเป็นอาทิ ครั้นพระองค์กระทำสันนิษฐานแล้วฉะนี้แล้ว เสด็จไปยังอยู่ที่พระมหาสถาน ๗ วัน ๗ ที่เป็น ๗ แห่งแล้วเสด็จไปสู่บ้านอิสิปตนมิคทายวัน สิ้นหนทาง ๑๗ โยชน์ ตรัสเทศนาพระธรรมจักรกัปปวัตนสูตร โปรดพระปัญจวัคคียภิกษุทั้งห้าให้สำเร็จพระอรหัตต์ กับทั้งบริษัทเทวดามนุษย์นับด้วยแสนโกฏิ แล้วทรงพระกรุณาโปรดส่งไปซึ่งพระอรหันต์ทั้งหลายในนานาประเทศ เหตุว่าจะให้ตั้งพระพุทธศาสนา จะได้โปรดเทวดามนุษย์ จะให้ได้พระอริยมรรคอริยผล สมเด็จพระทศพลเสด็จไปโปรดเวไนยสัตว์ อนิจฺจาวาโส พระองค์เสด็จอยู่ในนานาประเทศ คือพระเชตุพนและเวฬุวันมหาวิหาร ใกล้เมืองสาวัตถีและเมืองราชคฤห์เป็นอาทิ สำแดงพระธรรมเทศนาโปรดหมู่เวไนยสัตว์ ได้อริยมรรคอริยผลพ้นทุกข์จะนับจะคณนามิได้ตามพุทธกิจพุทธวิสัย พุทธประเพณี อสีติอายุโก ตราบเท่าพระชนมายุได้ ๘๐ ปี แต่แรกได้ตรัสมาได้ ๔๕ พระวัสสา เสด็จไปสู่เมืองโกสินาราราชธานีในวันจะนิพพานนั้น เสด็จบรรทมเหนือพระแท่นที่ว่างต้นรังทั้งคู่ จึงทรงพระอาวัชชนาการแจ้งว่า มนุษย์จะได้ไปอยู่ในเกาะดังกา พระพุทธศาสนาจะปรากฏในเกาะดังกานั้น เมื่อพระตถาคตนิพพานแล้ว ๔ เดือน พระมหากัสสปเถระกับพระองค์อรหันต์ ๕๐๐ พระองค์จะกระทำมหาปฐมสังคายนา ณ เมืองราชคฤห์ แต่ปีนั้นล่วงไป ๑๐๐ ปี พระยสเถระ พระเรวัตเถระ กับพระอรหันต์ ๗๐๐ พระองค์ จะกระทำทุติยสังคายนา ณ เมืองไพสาลี แต่นั้นล่วงไปอีก ๑๑๗ ปี พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระกับพระอรหันต์ ๑๐๐๐ พระองค์ จะกระทำตติยสังคายนา ณ เมืองปาตลีบุตร ตโต ปรำ แต่นั้นไปพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระจะส่งพระอรหันต์ไปในนานาประเทศ ให้ตั้งพระพุทธศาสนาโปรดสัตว์ให้ได้มรรคผล พระมหินทรเถระกับพระอรหันต์ ๕ พระองค์ไปสู่เกาะดังกาทวีป ตั้งพระพุทธศาสนาแล้วจะทำจตุตถสังคายนา กับพระอรหันต์ ๑๐๐๐ พระองค์ ในเกาะดังกาทวีป เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปได้ ๕๐๐ ปี พระอรหันต์ทั้งหลายจะเขียนพระไตรปิฎกลงในใบตาล อนึ่งทรงพระอาวัชนาการแจ้งว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าทรงพระชนมายุยืนนานนิพพานแล้ว มีบรมธาตุเป็นแท่งประดุจแท่งทองพระองค์เดียวใหญ่ยาว ๓-๔ ศอกกึ่ง บัดนี้พระชนมายุพระตถาคตน้อย จะไว้พระศาสนา ๕๐๐๐ ปี จะอธิษฐานพระบรมธาตุให้

เด็กเป็นหลายพระองค์มากกว่าแสน จะได้เรียรายไปอยู่ในนานาประเทศ เทวดามนุษย์จะได้สักการบูชาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา เป็นทางพระอริยสาวกอริยผล ครั้นสมเด็จพระทศพลแจ้งเหตุแห่งพระพุทธกิจฉะนี้แล้ว จึงให้โอวาทานุศาสน์สั่งสอนพระสงฆ์แก่เทวนิกรมนุษย์ เป็นที่สุดพระพุทธวจนะว่า อามนฺตยามิ โว ภิกฺขเว ฯลฯ สมฺปาเทถาติ ฉะนี้แล้วเสด็จเข้าสู่ปรินิพพานด้วยนิพพานธาตุ ว่ามาทั้งนี้โดยสังเขปกถาที่พิสดารวิตถารนั้นมีอยู่ในพระมหาปรินิพพานสูตรโน้นแล พระคัมภีร์มหาวงศ์เป็นอาทิ พระคัมภีร์อื่น ๆ ก็มีแล

อตีเต กิร ดังได้ยินมาในอดีตกาล พระพุทธศักราชศาสนาล่วงแล้วได้ ๑๗๒๗ ปี เป็นจุลศักราชได้ ๕๗๖ ปีเท่านั้น เอโก ราชา ยังมีพระยาองค์หนึ่ง สิริธมฺมาโสโก นาม ทรงพระนามชื่อพระเจ้าศรีธรรมาโศกราช วสิฏฺฐโคตฺโต เป็นเชื้อวงศ์วสิฏฐโคตรฤาษีชาติได้เสวยราชย์อยู่ในเมืองสุโขทัย มีบุญญาธิการยศศักดิ์บริวารเดชานุภาพมาก ปราศจากบัจจามิตรด้วยบุญฤทธิ์แห่งพระองค์ ทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา บำเพ็ญพระราชกุศลศีลทานเป็นอาทิ กอปร์ด้วยเมตตาพรหมวิหารญาณสุจริตแก่มหาชน แลท้าวพระยานานาประเทศ มิได้เบียดเบียนบ้านเมืองอื่น ๆ รักษาสมณพราหมณามหาชนมิให้เป็นอาทิ ให้อยู่เย็นเป็นสุขโดยทศพิธราชธรรม ยังมหาชนทั้งหลายให้กระทำกองการกุศล มีรักษาศีลและให้ทานเป็นต้น เสวยราชสมบัติอยู่เป็นเกษมสุขในเมืองสุโขทัย อยู่มาวันหนึ่ง พระเจ้าศรีธรรมาโศกราช พระองค์บรรทมเหนือแท่นอันเป็นสิริไสยาสน์ในพระราชเรือนหลวง เพลาราตรีภาคมัชฌิมยามทรงพระอาวัชนาการซึ่งพระอุโบสถศีล เห็นพระอานิสงส์มีมากยิ่งนัก มีพระทัยปรารถนาจะรักษาพระอุโบสถศีล จึงทรงพระดำริว่าอาตมภาพนี้จะระคนปนอยู่ด้วยสตรีภาพมาตุคามอันมีรูปอันงาม จะรักษาพระอุโบสถศีลในพระราชฐานนี้เห็นศีลนั้นจะไม่บริสุทธิ์ กอปร์ด้วยโทษไม่สมควร ถ้าอาตมภาพไปสู่ภูเขาหลวงรักษาพระอุโบสถศีลในที่สงัดวิเวกปราศจากสตรีภาพมาตุคาม ศีลนั้นจะบริสุทธิ์มีพระอานิสงส์มาก ครั้นทรงพระดำริแล้ว ในวันรุ่งขึ้นเช้าจึงดำรัสสั่งให้ข้าราชการทั้งหลาย

วัดสระสี่ ก่อนทำการขุดแต่ง

เมืองสุโขทัย

มีเสนาบดีเป็นประธาน แลพระสนมในทั้งหลายมีพระอัครมเหสีเป็นอาทิมาเฝ้าแล้ว ตำรัสสั่งว่า โภนุตา ดูก่อนท่านทั้งหลาย เรานจะไปรักษาอุโบสถศีลอยู่ที่ภูเขาหลวง ท่านทั้งปวงจงช่วยกันรักษาขอบขัณฑเสมาบ้านเมืองพระราชวังเราจงดี อย่าให้มีภัยอันตราย ท่านทั้งหลายอย่าได้ประมาทใน ๗ วันกว่าเราจะกลับมา สมเด็จพระบรมราชาธิราชสั่งแล้วเสด็จออกมา ด้วยเสนามาตย์จตุรงค์เป็นบริวาร ทรงยานพาหนะพระที่นั่งพร้อมด้วยสุรโยธาหน้าหลัง มีองคตองแตรสังข์กรรชิงฉัตร ออกโรงคะนองแออัดสว่างไสว ทวนธงไชยยาบฉัตรแดงปลาบจามร์ ให้นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะไปเป็นหลายพระองค์ ครั้นถึงเชิงเขาหลวงที่กำบังเงื้อมคูหาศิลาดาษสะอาดงามดีแล้ว ให้คนทั้งหลายกลับคืนมาเมือง จึงสมาทานพระอุโบสถศีลในสำนักแห่งพระสงฆ์แล้ว ก็ส่งพระสงฆ์กลับคืนไป เอาไว้แต่ราชบุรุษ ๔ คนเป็นเพื่อน พระองค์รักษาพระอุโบสถศีล ด้วยจิตอันสุจริตอยู่ในสถานที่นั้น

โส ราชา สมเด็จพระเจ้าศรีธรรมาโศกราช เมื่อรักษาพระอุโบสถศีลในที่นั้น ๗ วันบ้าง ๕ วันบ้าง ๓ วันบ้าง จึงกลับไปว่าราชกิจในพระนคร ๗ วันบ้าง ๕ วันบ้าง ๓ วันบ้าง แล้วกลับไปรักษาพระอุโบสถศีลเนือง ๆ ในที่นั้นเป็นหลายครั้งเป็นเหตุจะได้สังวาสด้วยนางนาค ด้วยอุปนิสัยแห่งกุศลบุญได้กระทำมาด้วยกันแต่ก่อน อนึ่งเป็นเหตุจะได้พระราชบุตรอันมีมหิทธิฤทธิเดชานุภาพบุญญาธิการมาก อนึ่งเป็นเหตุแห่งกุศลวิบากแห่งคนทั้งสามนั้น จะให้บังเกิดปรากฏเป็นอัศจรรย์ประหลาดโลกอันควรแก่กาลนั้น

อยู่มาวันหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าสุโขทัยพระทัยมีปรารถนาจะเสด็จไปประพาสในเชิงมหาบรรพต ทอดพระเนตรชมวนรุกขชาติพฤกษาคณานกนิกรมฤคสัตว์จตุบาททวิบาทแลท้องแถวธารธารน้ำไหล ในซอกห้วยคูหาศิลาดาษ รุกขชาติน้อยใหญ่ในประเทศนั้น ครั้นเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรแลไปแต่ข้างโน้นข้างนี้ จึงได้เห็นซึ่งนางนาคนิมิตตัวเป็นหญิงสาว ยืนถือด้วยราคจรัสสังวาสกับด้วยมงคันธรัตรังสีกายอันเกี่ยวพันกันอยู่ในที่นั้น พระองค์จึงพิจารณาดูเห็นหญิงตัวเมียนั้นรูปงามประหลาด

คอแดงหงอนแดง จึงแจ้งว่านชะรอยเป็นนางนาคตระกูลสูง จึงทรงพระดำริว่านางงูนี้รูปงามเป็นตระกูลนาคอันสูงศักดิ์ มิควรที่จะมารักสังวาสกับด้วยงูดินตระกูลต่ำ ครั้นทรงพระราชดำริแล้วเอาไม้ท้าเข้าเขี่ยคาคัดให้งูทั้งสองพลัดออกจากกันต่างตัวต่างไป นางนาคนั้นมีความละอายโกรธซึ่งพระยานั้น จึงคิดว่ากูควรจะฆ่าเสียซึ่งพระยานี้ ก็ให้บังเกิดไพร่พลกลัวด้วยบุญญานุภาพศีลแห่งพระยานั้น มิอาจจะกระทำร้ายได้ก็ปลาสนาการอันตรธานกลับคืนไปสู่นาคพิภพแห่งตน เข้าไปสู่สำนักแห่งพระราชบิดามารดา นั่งในที่ควรแล้วนมัสการไหว้พระราชบิดามารดา โรทนาตีแกล้งกระทำมารยาร้องไห้ด้วยความโกรธนั้น จึงกล่าวโทษใส่ความแก่พระยาสุโขทัยว่า เทว ข้าแต่พระราชบิดา ข้าพเจ้าอาสาพระองค์ขึ้นไปรักษาอุโบสถศีลในถิ่นมนุษย์ เที่ยวชมประเทศหาทัสบายทภูเขาหลวงใกล้เมืองสุโขทัย ประเทศนั้นประดับไปด้วยรุกขชาติดาดาษเครือวัลย์ ภูเขานั้นมีคูหาถ้ำน้ำเหว ชะเงื้อมผาศิลาลาดดาษดาด้วยกนทรา ทรอกทรงถ่องแถวธารชาราน้ำไหล ป่าไม้ระหงรโหฐานเป็นสนุกสบายใจ ข้าพเจ้าอาศัยอยู่ในที่นั้น ได้เห็นพระยาสุโขทัยเที่ยวมาที่ประเทศนั้น ข้าพเจ้าไม่ทันหลบหลีก พระยานั้นโกรธจึงตีข้าพเจ้าด้วยกระบองอันใหญ่ ข้าพเจ้าเจ็บปวดเป็นสาหัสแทบบรรดาตาย ข้าพเจ้าตกใจกลัวยิ่งนักมิอาจทำอันตรายแก่พระยานั้นได้ ข้าพเจ้าจึงหนีมาสู่สำนักแห่งพระองค์นี้ พระยานาคกระทำให้บิดาได้รับความอัปยศอดอายพระองค์จึงฆ่าเสียซึ่งพระยานั้นเถิด

ดูกรา ในกาลนั้น พระยานาคราชได้ฟังนางนาคพระราชบุตรีบอกดังนั้น ก็โกรธพระเจ้าสุโขทัย จึงมาจากนาคพิภพด้วยเพศเป็นดาบสฤษี..... ควรที่อาตมภาพจะไปถามดู ก็จะรู้เหตุเมื่อภายหลัง ครั้นถึงทันนั้นจึงเข้าไปสู่สำนักแห่งพระเจ้าสุโขทัยนั้นแล้วถามว่า มหาราช ดูกรพระองค์ผู้ประเสริฐ พระองค์มาอยู่ในที่นี้ด้วยเหตุดังฤๅ พระองค์ได้เห็นสิ่งใดประหลาดบ้าง พระยาจึงบอกว่า ข้าแต่พระดาบส ข้าพเจ้ามาอยู่เพื่อจะรักษาอุโบสถศีล อยู่มาช้านานแล้ว วันหนึ่งข้าพเจ้าเที่ยวไปภูมิประเทศเชิงบรรพตเพื่อจะชมต้นไม้และภูเขาท่อธารธาราถ้ำเหวนกเนื่องต่างๆ จึงเห็นงูผู้เมียทั้งสองสังวาสกันอยู่ แต่นางงูมีรูปงามหงอนแดงคอแดงประหลาด

จึงคิดว่านางงูตัวนี้จะรอยจะเป็นตระกูลชาตินาคราชอันสูงศักดิ์ ไม่ควรจะมารักสังวาสด้วยชาติงูดินตระกูลต่ำ จะเสียตระกูลไปไม่ควร ข้าจึงเอาไม้เท้าเข้าเขี่ยคัดให้งูทั้งสองพลัดพรากจากกันไป ข้าเห็นประหลาดแต่เท่านั้น

ขณะนั้นพระยานาคได้ฟังคดีถวนถดังนั้น ก็เห็นคุณพระเจ้าสุโขทัย เลื่อมใสยินดีจึงอำลาด้วยคารวะเคารพ กลับคืนไปสู่นาคพิภพโรธราชธิดา ปริภาษนาด้วยวาจาทารุณต่าง ๆ ครหาติเตียนเป็นอันมาก แล้วว่าอกตัญญูร้ายท่านดูเราว่าจะลาไปรักษาศีล กลับไปเที่ยวเล่นชู้สู่ชายชาติงูดินตระกูลต่ำ กระทำชาติสมเภทเสียตระกูลมีโทษมาก เองอย่าอยู่ในเมืองนาคนี้เลย จงไปสู่สำนักแห่งพระเจ้าสุโขทัย ท่านมีคุณแก่เราทั้งตัวเองเป็นอันมาก เองไปอยู่ปรนนิบัติเป็นทาสท่านในสถานที่นั้นเถิด

นางนาคนั้นครั้นได้ฟังถ้อยคำแห่งพระบิดา ปริภาษนาด้วยวาจาอันหยาบช้าดังนั้น ตกใจกลัวตัวสั่น จึงอำลาบิดามารดาแล้วมาสู่ภูเขาหลวง จึงนิมิตสรีรกายงามเฉิดฉายโสภี เป็นตรุณนารีรูปงามดังนางเทพธิดา ประดับภูษาอาภรณ์ทิพย์อันสะอาด จึงลีลาศเข้าไปสู่สำนักแห่งพระเจ้าสุโขทัยนั้น นั่งในที่ควรแล้วนมัสการพระยานั้น พระเจ้าสุโขทัยจึงถามว่าเจ้านี่ชื่อใด เจ้ามาแต่ไหน เจ้ามาสู่สำนักเราด้วยเหตุอันใด นางนาคนั้นจึงนำเนื้อความนั้นตามจริง ดุจดังคำพระบิดาว่ากล่าวมาแต่หนหลัง พระเจ้าสุโขทัยได้ฟังดังนั้น แจ้งเหตุพระทัยโสมนัสยินดีมีสุนทรวาจาว่า ดูก่อนเจ้านี่เป็นนางงูเฉกนั้น แล้วเป็นบุตรพระยานาคราช บิดาให้เจ้ามาปรนนิบัติเรากตแล้ว ชื่นทั้งสองก็สังวาสอยู่ด้วยกันตามประเพณีคดีโลก นางนาคนั้นเป็นที่เสน่หารักใคร่แห่งพระยานั้นยิ่งนัก ด้วยเหตุว่านางนาคนั้นตบแต่งเครื่องอุปโภคบริโภคอาหารเอมโอชโอชารสบริสุทธิ์สะอาดต่าง ๆ แล้วไปด้วยอิทธิฤทธิเดชานุภาพแห่งนาค เที่ยนทิพย์สรีไสยาสน์ประดับด้วยดอกไม้และเครื่องลูบไล้สุคนธมาลา นวดฟั้นคนหัตถบาทาสรีรกายาต่าง ๆ นางนาคปรนนิบัติบำรุงบำเรอพระบรมราชาธิราชมาช้านานถึง ๗ ราตรี

สมเด็จพระเจ้าศรีธรรมาโศกราช เสวยสมบัติด้วยนางนาคเป็นมโหฬารกิภาพเสน่หาอาลัย ประหลาดละเอียดกว่ามนุษย์เป็นอัศจรรย์ พระองค์ปรารถนาจะรับพา

นางนาคนั้นเข้ามาไว้ในพระราชวัง จึงตรัสแก่นางนาคนั้นว่า ภทฺเท ดูกรเจ้าผู้มีพักตร์อันจำเริญ บัดนี้เราจะรับเจ้าเข้าไปไว้ในพระราชวัง ตัวเราจะกลับไปสู่พระนครก่อน ว่าราชการอยู่ ๗ วัน แล้วจะจัดแจงแต่งยานมาศราชรถกับทั้งโยธาบริวารเป็นอันมากมารับเจ้าเข้าไปในพระนคร เจ้าค่อยอยู่จงดีในที่นี้ อย่าทุกข์เดือดร้อนเศร้าโศกสิ้นกำหนด ๗ วันนี้เราจะออกมา เจ้าอย่าโศกาลัยไปสู่ก่อน สั่งสอนแล้วเสด็จเข้าไปสู่พระนคร

สมเด็จพระมหากษัตริย์มีกิจการภารธุระเป็นอันมาก มีพระสนมนารีโปรดปรานก็เป็นอันมาก มัวแต่มักเคล้าคลึงไปมิได้ระลึกถึงนางนาคนั้น ล่วงพ้น ๗ วันมิได้ออกไปรับนางนาคช้านานไป นางนาคเมื่อคอยอยู่ในที่นั้นมิได้เห็นพระยาออกมารับล่วงพ้น ๗ วันแล้วก็เป็นทุกข์โทมนัสเศร้าโศกใจ ร้องไห้คร่ำครวญหาพระยาสุโขทัยร่ำไรไปมาต่าง ๆ ว่าพระเจ้าสุโขทัยองค์นี้เป็นชายชาติมนุษย์ วาจาไม่บริสุทธิ์ เจรจามุสาหาสัจจาหามิได้ สั่งแก่ข้าไว้ว่าจะไปก่อน ถ้วนครบ ๗ วันแล้วจะกลับมารับ พระยามนุษย์องค์นี้เจรจาสั่งปลับล่อลวงข้ามาทิ้งไว้ในกลางป่า เอกาแต่ผู้เดียวเปลี่ยวใจ ชะรอยบุญตัวข้าหาไม่ ได้ผัวไม่รอดชั่วจังหน่ายหนี ชะรอยว่ากรรมชั่วข้าได้ล่อลวงเบียดเบียนสมณพราหมณาให้เสียศีลสิกขา กรรมนี้จึงมาถึงตัวฉะนี้ ข้าได้สังวาสอยู่ด้วยสามี ๗ วัน สัตว์มาบังเกิดในครรภ์ให้เสียวสันอัศจรรย์ยิ่งนัก นิมิตประหลาดประจักษ์เห็นหลากครัน จะพาครรภ์ไปสู่เมืองนาคให้ผู้ชนรู้จะได้อัปยศอดสูแก่ญาติมิตร ครั้นคิดแล้วจึงฉุกออกไปด้วยโทมนัส ขัดใจพระสามีด้วยโลภย์ราคจริตคิดแค้น ถือเอาผ้าแดงกับแหวนพระจำรงค์ของชอบใจ ที่พระยาให้ไว้ชมพลางดูต่างพระพักตร์นางก็รักสุดสวาท จึงคิดจะนิราศไปสู่เมืองนาคจะสำรอกรากต่อมโลหิตอันติดไปในครรภ์อันสัตว์มาบังเกิดอยู่นั้นไว้ให้แก่พระยาภัสดาสามี ครั้นคิดแล้วจรลีไปที่ริมฝั่งคลอง ใกล้ท้องธารที่เป็นชอกลำบัง จึงนางนาคนั่งลงด้วยโทมนัสโศกาวางพระภูษาพับเป็นฐานล่าง แล้ววางพระจำรงค์ลงตรงกลางชั้นบน แล้วจึงอธิษฐานสำรอกต่อมโลหิตด้วยนาคฤทธิ์แห่งตน ลงไว้ในที่ในวงพระจำรงค์นั้น แล้ว

วัดสระสี เมืองสุโขทัย

ก่อนขุดแต่ง

อธิษฐานให้สัตว์นั้นมีให้มีภัยอันตรายด้วยฤทธินาค ประกาศฝากลูกนั้นแก่หมู่เทพดาทั้งหลาย อันสิงอยู่ในรุกขพิมานภูมิสถานทุกประเทศเขตขอบขุนเขาหลวง ว่าเทพดาเจ้าทั้งปวงเอ็นดูด้วย ช่วยอภิบาลรักษาลูกน้อยของข้าอย่าให้มีภัยอันตรายต่าง ๆ ว่าพลางก็ร้องไห้ร่ำไรอาลัยถึงพระภัสดาสามีมิใคร่จะไปได้ ฝากลูกน้อยไว้แก่นางพระธรณี นางนาคก็กลับไปสู่นาคพิภพแห่งตน

ในกาลนั้นยังมีกางคกตัวหนึ่ง เที่ยวมาเพื่อจะหาเหยื่อทแกลบข้าวคลองนานนั้น พอประสบพบต่อมโลหิตทางพระอังสะข้างนั้น ได้กลิ่นคาวโลหิตก็ดีใจนักจะได้กินเป็นภักษาหาร กางคกก็คลานต้อมโดดเข้าไปคาบกะพ่าเอาต่อมโลหิตกลืนเข้าไปกับทั้งพระอังสะ กางคกมิอาจดำรงตัวอยู่ได้ บัดเดี๋ยวใจก็ถึงแก่ความตายด้วยพิษนาคนั้นร้ายเป็นที่สุด แต่สัตว์อันอยู่ในรูปนั้นเป็นมนุษย์ มีบุญฤทธิการอานุภาพมาก ด้วยเป็นเชื้อชาตินาคจึงไม่ตาย อาศัยอยู่ในรูปกายแห่งกางคกนั้นไม่เน่าเปื่อยเป็นปรกติ เที่ยวอยู่ในลำคลองด้วยรูปกางคกนั้น

ส่วนพระเจ้าศรีธรรมาโศกราช เมื่อล่วงพ้น ๗ วันไปแล้วจึงได้สติระลึกถึงนางนาค จึงจัดแจงรถราชยานออกไปรับกับบริวารโยธาเป็นอันมาก ครั้นถึงที่นั้นมิได้เห็นนางนาค แล้วมหาชนเที่ยวค้นหาทุกแห่งหนในประเทศเขตรอบเขาหลวง คนทั้งปวงมิได้ประสบพบเห็นนางนาคแต่เที่ยวหาสืบสามารถก็มิพบนางนั้น แล้วสมเด็จพระเจ้าสุโขทัยก็เศร้าโศกเป็นทุกข์โทมนัสเป็นอันมาก ด้วยเสียดายนางนาคดังเสียเมืองให้ขัดแค้นขุ่นเคืองพระทัยนัก ไม่ได้แล้วก็กลับพยุหพลโยธีเข้าไปสู่พระนครนั้น

ครั้งนั้นยังมีบุรุษแก่คนหนึ่งสังวาสอยู่ด้วยหญิงแก่คนหนึ่ง เป็นสามีภริยาเพื่อนกันอยู่ตำบลบ้านพูขอนใกล้ภูเขาหลวง สองคนผัวเมียนั้นเคยเที่ยวช้อนปลาในลำคลองนั้นเสมอมาแต่ก่อน วันนั้นเมื่อจะมีเหตุ สองคนผัวเมียนั้นถือเอาสุ่มช่องแลข้อง ออกไปถึงริมคลองนั้น พากันเดินไปตามริมฝั่งจึงเห็นผ้าแดงก็ได้ผ้านั้น คนทั้งสองก็ดีใจหยิบผ้าแล้วช้อนปลาในคลองนั้น ด้วยบุญเดชานุภาพแห่งสัตว์อันอยู่ในรูปกางคกอันอยู่ในคลองนั้น คนทั้งสองช้อนปลาสิ้นวันยังค่ำ ไม่ได้ปลาปูกุ้ง

หอยแต่ลักตัวหนึ่งเลย ได้แต่รูปคางคกนั้น ทั้งเทเสียเลยได้อีกแล้ว ๆ เล่า ๆ เป็นหลายครั้ง บุรุษแก่นั้นโกรธว่าคางคกตัวนี้เบนไรเวียนเข้ามาคิดช้อนกู ๆ เททิ้งเสียแล้วแกลังเข้ามาคิดช้อนกูอีกเล่า ควรเราจะฆ่าคางคกตัวนี้เสีย สัตว์ที่อยู่ในรูปคางคกนั้นได้ยินคำแห่งบุรุษแก่ว่าจะฆ่าเสียดังนั้น จึงว่าแก่ตานั้นว่า ข้าแต่บิดาท่านอย่าฆ่าข้าเสียเลย ท่านจงเลี้ยงข้าไว้เถิด ข้าจะรักษาเผ้าเรือนท่าน ชนทั้งสองผัวเมียเมื่อได้ฟังคำนั้นเป็นภาษามนุษย์ก็ชื่นชมโสมนัสมีเมตตาจิต คิดอ่านแก่กันว่า เราหาบุตรมิได้ เราเอาคางคกนี้ไปเลี้ยงไว้เป็นบุตรเราเถิด ว่ามาทั้งนี้เป็นเหตุด้วยบุคคลทั้งสามเคยได้อุปถัมภ์กันมาแต่ก่อน จะให้บังเกิดปรากฏในครั้งนี้ ครั้นคนทั้งสองคิดอ่านกันแล้ว จึงเอารูปคางคกนั้นใส่ลงในข้องแล้วคอนมา คางคกนั้นก็ตกร่วงลงจากข้องตายายจับขึ้นใส่ข้องแล้ว ๆ เล่า ๆ เป็นหลายครั้งตราบเท่าถึงบ้าน จึงเลี้ยงรูปนั้นไว้ณ เรือน ให้ชื่อออร่วง เหตุตกร่วงลงจากข้องทีกลางทางนั้น สัตว์นั้นก็อยู่วัฒนาการเจริญอยู่ในรูปนั้น รู้เจรจาเป็นภาษามนุษย์เรียกบิดามารดา ชนทั้งสองรักใคร่เลี้ยงไว้ด้วยเมตตากรุณา วันหนึ่งชนทั้งสองมาไปอื่น เจ้ารูปจึงออกจากรูปนั้นแล้ว จึงตกแต่งโภชนาหารอันโอชารส์ต่าง ๆ ใส่ภาชนะไว้เป็นอันดีด้วยฤทธานุภาพแล้วกลับเข้าไปอยู่ในรูป ชนทั้งสองผัวเมียกลับมาบ้านขึ้นไปบนเรือน จึงเห็นโภชนาหารที่ในภาชนะ จึงสงสัยคิดว่าใครโกรธชังแกลังแต่งโภชนาหารใส่ยาพิษไว้ให้กินจะให้ตาย จึงคิดถึงร่างกายแห่งตนว่า เราทั้งสองคนนี้แก่เฒ่าชราภาพแล้ว เขาจะแกลังให้เราตายก็ไม่เสียดายชีวิตแล้วจะพ้นทุกข์ด้วยอยากหากครอบงำ จึงชวนกันกินโภชนาหารนั้นอร่อยยิ่งนัก จนอิ่มแล้วก็ไม่ตาย โสมนัสยินดีให้ลืมถามคางคกนั้นไป แต่ฉะนี้มาช้านาน อยู่มาวันหนึ่งชนทั้งสองผัวเมียจะใครรู้เหตุ แกลังกระทำกริยาเหมือนจะไปอื่น ไปซุ่มซ่อนตัวอยู่ในที่ลับชอบกลมิให้สัตว์นั้นรู้เห็น ทารกนั้นออกจากรูปนั้นแล้วมิดโภชนาหารดังหนหลังมิทันจะเข้ารูป บุรุษเห็นนานแล้วก็ย่องเข้าไปในเรือนเห็นทารกนั้นรูปงามจึงชิงเอารูปคางคกเผาไฟเสีย แล้วเข้ากอดเอาทารกกล่าวคำอัน

เป็นที่รักชื่นชมโสมนัส กับด้วยยายผู้เป็นภริยาพากันบริโภคโภชนาหารแล้ว โสมนาการรักใคร่เจ้ารวงยิ่งนัก ประดุจบุตรอันเกิดกับตน บำรุงบำเรอเลี้ยงด้วยเมตตาจิต ร้องเรียกชื่อว่าเจ้ารวงมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ด้วยชื่อนั้น เจ้ารวงบังเกิดเมื่อจุลศักราชได้ ๕๘๑ ปี เมื่อจำเริญมามีรูปงามโฉมงาม มีบุญญาธิการมหิทธิฤทธิมาก มีวาจาสิทธิกระทำการสิ่งใดก็สำเร็จสิ้นนั้น พอใจเล่นว่าว แลช่วยกระทำการของบิดามารดาแลมีอุตสาหะเป็นอันมาก เป็นที่รักที่ชอบใจบิดามารดาเป็นอันมาก

อยู่มาวันหนึ่ง พระเจ้าศรีธรรมาโศกราชจะให้ปลูกปราสาทในเมืองนั้น ให้จัดแจงไม้ไผ่ไม้จริงน้อยใหญ่เป็นอันมาก จะกระทำร่างร้าน บุรุษแก่นั้นนายใช้ให้หาไม้ไผ่ร้อยหนึ่ง จึงไปตัดไม้ได้ครบร้อยแล้วก็องไว้ กลับมาบอกเจ้ารวงให้ไปช่วยขนไม้นั้น ว่าพ่อรวงเอ๋ย บิดานี้ชราแล้วแรงน้อยขนไม้ไม่ไหวจะได้ลำบากนัก พ่อช่วยขนหน่อยเถิด ว่าแล้วพาเจ้ารวงไปสู่บ่าก็องก็องไม้นั้น เจ้ารวงนั้นจับเอาไม้ไผ่ลำเดียวดากมาร้องเรียกว่าไม้ไผ่ทั้งก็องจงมาให้หมด ไม้ไผ่ทั้งปวงนั้นก็เลื่อนมาตามทั้งสิ้นจนถึงที่นั้น พระเจ้าศรีโศกราชนั้นถึงวันฤกษ์ดีให้ยกเสาปราสาท ฝ่ายชาวพนักงานทั้งหลายมีเสนาบดีเป็นต้น พร้อมกันมากกว่าพัน ช่วยกันยกเสาปราสาทขึ้นไว้ไม่ตรง เจ้ารวงนั้นมาด้วยบุรุษแก่จึงร้องว่าเสาเอนไปข้างโน้น โอนมาข้างนี้ เสาทั้งหลายนั้นก็โอนเอนไปมาตามวาจาเจ้ารวงนั้น คนทั้งหลายจะฉุดชักผลักเสาเท่าใด เสาก็ไม่ตรง บุคคลทั้งหลายเหนื่อยพักลำบากกายเป็นหลายพักก็ไม่ตรง แลว่ายุยงยั่วยุคิดอ่านแก่กัน ขณะนั้นเจ้ารวงเห็นเสาโอนเอนไปมาดังนั้นจึงร้องห้ามว่า ท่านทั้งหลายอย่าฉุดชักผลักดากวุ่นวายไปเลย จะเหนื่อยลำบากกายเสียเปล่า ข้าพเจ้าผู้เดียวจะผลักเสาให้ตรง คนทั้งหลายครั้นได้ฟังก็สงสัยเห็นจะให้เสาตรงดังว่านั้นไม่ได้ แต่ว่าให้เกรงกลัวไปไม่ห้ามได้ จึงอนุญาตให้กระทำ เจ้ารวงจึงจับเสาแต่ต้นหนึ่งร้องว่า เสาทั้งปวงจงตรงเถิด เสาก็เอนโอนไปมาทั้งสิ้นนานก็ตรงพร้อมกัน ในขณะนั้นคนทั้งหลายเห็นเป็นอัศจรรย์ มีใจบังเกิดพิศวงตกใจแลดูหน้ากันอยู่ สงสัยคิดว่ามิใช่มนุษย์ ชะรอยว่าผู้นี้เป็นเทวดาให้กลัวเกรงยิ่งนัก จึงพากันไปกราบทูลเหตุทั้งปวงนั้นให้แจ้งแก่พระยานั้น พระเจ้าศรีธรรมโศกราชได้ทรงฟังดังนั้น บังเกิดมีพระทัยพิศวงเห็น

เป็นอัศจรรย์ จึงให้หากุมารนั้นมากับบุรุษแก่นั้นปรารภเพื่อจะไต่ถาม วันนั้นเจ้ารวงห่มผ้าแดง พระจำมรงค์นั้นห่อชายผ้าแดงมาด้วยประหนึ่งจะใคร่สำแดงเหตุ จะให้พระราชบิดารู้จักตัวว่าเป็นพระราชบุตร กระทำองอาจปราศจากภัยด้วยฤทธานุภาคครั้นมาถึงจึงนั่งให้พระบิดากับบุรุษแก่แลราชบุรุษอยู่ในที่สมควร

ส่วนสมเด็จพระเจ้าสุโขทัย ทอดพระเนตรพิจารณาดูกุมารนั้นเห็นรูปโฉมงามล้ำเลิศประหลาด องอาจปราศจากภัย เห็นผ้าแดงนั้นเป็นสำคัญก็รู้จักเจ้าได้ เข้าพระทัยว่ากุมารนี้เป็นลูกนางนาคพระราชบุตรเราแล้ว มีพระทัยเสน่หารักใคร่ทรงพระเมตตากรุณา จึงตรัสถามด้วยพระราชโวหารว่า ฮ่า ดูกร กุมารน้อย เอ็งนี้เป็นบุตรของบุคคลผู้ใด ผ้าแดงผืนนี้ใครให้แก่เอ็งหรือๆ เอ็งได้มาแต่ที่ใด เอ็งอยู่บ้านไหน จงบอกมาให้แจ้ง เจ้ารวงจึงกราบบังคมทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ข้าพเจ้าเป็นบุตรของบุรุษแก่ ผ้าแดงผืนนี้ได้ให้แก่ข้าพระพุทธเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าอยู่บ้านพุขอนใกล้ภูเขาหลวง แล้วจึงตรัสถามบุรุษแก่นั้นสอบถามดูเล่าว่า ข้าแต่ท่านลุง กุมารน้อยนี้เป็นบุตรของท่านเองหรือๆ ใครให้แก่ท่าน ผ้าแดงผืนท่านได้มาแต่ไหน ท่านให้การไปแต่ตามจริง บุรุษแก่นั้นจึงกราบทูลพระกรุณาว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ กุมารนี้ก็ดี ผ้าแดงผืนนี้ก็ดี ข้าพเจ้าได้ตรัมคดองน้ำใกล้คนเขาหลวง แถบอกเหตุทั้งปวงต่างๆ ตามที่มีความมาแต่ก่อนโน้น ถวายทุกประการให้แจ้งแก่พระยานั้น พระเจ้าศรีธรรมาโศกราชพิจารณาซึ่งผ้าแดงแลพระจำมรงค์ ก็รู้จักจำได้ จึงตรัสว่ากุมารผู้นี้เป็นบุตรของเราเกิดด้วยนางนาค ผ้าแดงแลพระจำมรงค์นี้เราให้แก่นางนาค ครั้งเมื่อเราไปรักษาศีลอยู่ที่ภูเขาหลวงนั้น ข้าแต่ท่านลุง ข้าขอซึ่งกุมารนี้เถิด ท่านลุงจึงให้กุมารนี้แก่ข้าเถิด บุรุษแก่นั้นก็ถวายซึ่งเจ้ารวงนั้นแก่พระเจ้าสุโขทัยด้วยความเคารพโดยสุจริต แล้วพระยานั้นจึงพระราชทานเงินทองเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นอันมากแก่บุรุษแก่กับทั้งภริยาแล้วรับพระราชบุตรนั้นไปสู่พระราชวัง ให้ชำระสระสรงพระองค์ด้วยน้ำอบไทยพระสุคนธของหอมบริบูรณ์ด้วยรส ประดับพระภูษา

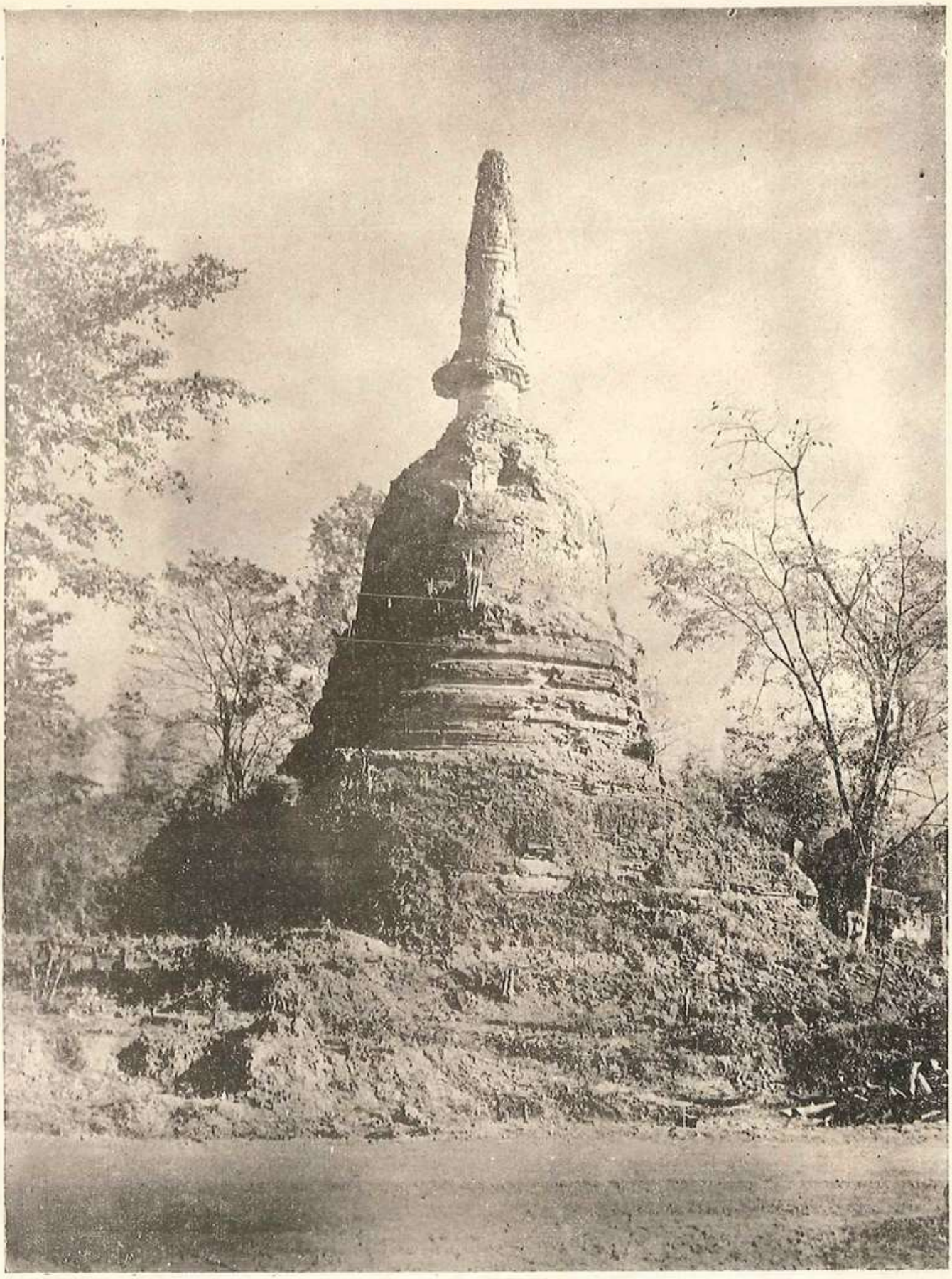

เจดีย์ วัดสระศรี เมืองสุโขทัย

ถากถางเพื่อเตรียมการขุดแต่ง

อถังการวัตถาภรณ์สรรพพิจิตรงามเลิศแล้ว ให้พระราชบุตรแก้วนั่งเหนือพระเพลา พลางเชยชมโสมนัส แล้วจัดเครื่องสักการพลีทำขวัญสมโภช ทำขวัญ ๓ วันตามบุราณราชประเพณีสืบมา จำเดิมแต่นนเจ้ารวงราชกุมารนนเป็นที่เสน่หารักใคร่แห่งพระบิดา เข้าเฝ้าอุปฐากพระบิดามาช้านาน มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จึงถวายบังคมลาสมเด็จพระบิดาบวชในพระพุทธศาสนาเป็นสามเณร เล่าเรียนพรหมจรรย์มีสติปัญญามาก เป็นพหูสูตปรนนิบัติเป็นอันดีราบเท่าได้อุปสมบท ปรากฏด้วยวาจาสิทธิว่าสิ่งใดเป็นสิ่งนน มีบุญญาธิการเดชานุภาพอิทธิฤทธิมาก หาปฏิฆจะเปรียบเสมิได้ ครองนนทาวพระยาทั้งหลายในสยามประเทศทุกเมือง มีเมืองสุโขทัยเป็นต้น ไปเป็นเมืองขึ้นแก่เมืองกัมพูชาธิบดีมหานคร พระเจ้าละโว้นั่งอยู่ในเมืองลพบุรีส่งส่วยน้ำในสระน้ำเสวย พระเจ้าสุโขทัยส่งส่วยน้ำอันมีอยู่ในภูเขาหลวงใส่ตุ่มบรรทุกเกวียนเข็นมานนไปถวายแก่พระเจ้ากัมพูชาธิบดีมิได้ขาด ณ เมืองกัมพูชาโน้น อยู่มาวันหนึ่งพระภิกษุคือพระรวงนน เห็นเขาขับเกวียนเข็นน้ำไปดังนน จึงถามรู้เนื้อความว่าเขาเข็นน้ำส่วยไปส่งถวายแก่พระเจ้ากัมพูชาธิบดีดังนน จึงว่าแต่นไปอย่าเอาน้ำใส่ตุ่มเลย ทำตารางบนเรือนเกวียนแล้วเอาน้ำเทใส่ตารางซังไปไม่รั่ว เข็นไปถวายแก่พระยากัมพูชาธิบดีเถิด คนชาวน้ำส่วยทั้งหลายจึงกระทำตามคำพระรวงว่าดังนน เข็นน้ำไปน้ำยังอยู่ในตารางไม่รั่วเลย ไปถวายแด่พระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีนน พระเจ้ากัมพูชาธิบดีทอดพระเนตรเห็นเกวียนเข็นน้ำนนอัศจรรย์ยิ่งนัก จึงถามรู้เนื้อความว่าพระรวงเป็นภิกษุให้กระทำดังนน ก็สะดุ้งตกพระทัยกลัวพระรวงยิ่งนัก จึงถามว่าพระรวงบวชอยู่วัดไหน แล้วได้ยินว่าอยู่วัดมหาธาตุ จึงทรงพระดำริว่าพระรวงนมบุญมาก วาจาสิทธิมฤทธิมาก แต่นไปเมืองสุโขทัยมิควรจะให้เอาน้ำมาส่งแก่เรา ครนทรงพระดำริแล้วจึงสั่งแก่ชาวส่งส่วยน้ำว่า แต่นสืบไปท่านทั้งหลายอย่าเอาน้ำเสียนนมาส่งส่วยแก่เราเลย เอาน้ำนนไปถวายแก่พระภิกษุรูปนนเถิด ได้เป็นกุศลแก่เรา จำเดิมแต่นนมา ชาวน้ำเสวยทั้งปวงก็มิได้ไปส่งส่วยน้ำ ณ เมือง

กัมพูชาธิบดีตราบเท่าทุกวันนี้ พระเจ้ากัมพูชาธิบดีเห็นมหิทธิฤทธิเดชานุภาพแห่งพระโอรสนั้นมากยิ่งนัก สะดุ้งตกพระทัยครั้นครามเกรงกลัวเชื้อชายิ่งนัก จึงคิดจะทำลายฆ่าเสียซึ่งพระโอรส ด้วยเห็นว่าพระโอรสจะแข็งเมือง จะชิงเอาราชสมบัติบ้านเมืองของตนได้ จึงให้เสาะสืบแสวงหาคนดีทมวชาการความรู้วิเศษ จึงได้คนดีนั้นมา โสมนัสยินดีนักหนา จึงตรัสสั่งว่าท่านจงไปสู่เมืองสุโขทัยแล้วจงฆ่าเสียซึ่งภิกษุรูปหนึ่งชื่อพระโอรสอยู่ ฆ่าเสียให้ตายจงได้แล้วจึงกลับมา เราจะพูนบำเหน็จรางวัลให้แก่ท่านจงมาก สั่งแล้วจึงส่งผู้นั้นไป คนดีนั้นมาสู่เมืองสุโขทัยใกล้จะถึงจึงดำดินไปผุดขึ้นในวัดมหาธาตุ พอพบพระโอรสมากวาดวัดอยู่ใกล้วิหารฐานพระเจดีย์ เห็นแล้วไม่รู้จักพระโอรสคิดว่าพระภิกษุรูปอื่น เมื่อผุดขึ้นพ้นดินแต่ครึ่งตัว จึงถามพระโอรสว่า ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า บัดนี้พระโอรสอยู่ที่ไหน พระโอรสกวาดวัดอยู่ในกำแพงพระวิหารหลวง ได้ยินเสียงแล้วแลมาดู เห็นบุรุษนั้นผุดขึ้นมาจากแผ่นดินครึ่งตัวเพียงนม ก็รู้ว่าบุรุษนี้มาจะกระทำอันตรายแก่พระองค์ จึงกล่าววาจาสิทธิว่าท่านอยู่ที่นั่นเถิด ว่าแล้วก็ไปจากที่นั้น บุรุษนั้นจะขึ้นมาจากดินก็มิได้ จะถอยหลังดำดินลงไปก็มิได้ กายก็แห้งแข็งอยู่ บุรุษนั้นก็กลับกลายเป็นศิลาไป ตั้งอยู่เพียงอุรประเทศจนตราบเท่าทุกวันนี้ พระโอรสนั้นพิจารณาเห็นศิลจะไม่บริสุทธิ์แล้ว ด้วยเหตุนั้นจึงสึกออกจากผนวช แล้วกราบทูลพระกรุณาสมเด็จพระราชบิดา ด้วยปรารถนาจะสร้างพระนครในที่สมควรว่า ข้าแต่สมเด็จพระบิดา พระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดอนุญาตให้ข้าพเจ้าสร้างพระนครสักเมืองหนึ่งในที่สมควร พระเจ้าศรีธรรมาโศกราชได้ทรงฟังเห็นชอบด้วย จึงอนุญาตให้กระทำพระนครว่า ดูกรเจ้าผู้เป็นลูกรัก เจ้าว่าทำนั้นชอบแล้ว เมืองเก่าบุราณชื่อว่าเมืองสัชนาลัย อยู่ใกล้ริมแม่น้ำชื่อว่าปาพอกยนท์ ใกล้ครบรรพตชื่อว่าเขาสัชนาลัย เมืองนั้นประกอบไปด้วยพระบรมธาตุ พระฤาษีชื่อว่าพระสัชนาลัยดาบสเป็นพระอัยกาชวดแห่งเรา ท่านให้สร้างเมืองนั้นไว้แต่ก่อน เราสร้างใหม่ให้ชื่อว่าเมืองสวรรคโลกเถิด เจ้าพระโอรส

ได้ฟังดังนนกยนด์ จงถวายบังคมลาสมเด็จพระบิดาไปสร้างเมืองนั้น ให้พูนดิน
ก่อถนนกว้าง ๙ วา แต่เมืองสุโขทัยถึงเมืองศรีชนาลัยนั้นทางไกลประมาณ ๔ โยชน์
เศษ เจ้าพระร่วงเสวยลูกในมะขามข้าวสุกแล้ว เอาเปลือกนั้นโปรยไป ๒ ข้างถนน
นนกล่าวด้วยวาจาศักดิ์สิทธิ์ว่า เปลือกเม็ดในมะขามนั้นจงเป็นต้นมะขามไปเถิด
เปลือกเม็ดในมะขามก็คอยงอกเป็นต้นมะขามเหมือนเม็ดในดินนั้น ทั้งสองข้างถนน
เป็นต้นมีใบดอกผัก ไม่มีแต่เม็ดใน มีมาปรากฏตราบเท่าทุกวันนี้ ให้ก่อพระเจดีย์
วิหารอุโบสถให้กระทำการเปรียญอาวาสเสนาสนะกุฏีต่าง ๆ พระปรางค์ทับบรรจุพระ
บรมธาตุตั้งอยู่ข้างตะวันตกยกย้ายมาตั้งข้างตะวันออก แล้วให้ตบแต่งพระราชเรือน
หลวง การพระนครทั้งปวงก็สำเร็จมีช้านาน๔เดือน แล้วด้วยฤทธิ์แลวาจาสิทธิ์ทุกประการ
พระเจ้าศรีธรรมาโศกราช จึงเชิญเจ้าพระร่วงไปครองราชสมบัติอยู่ ณเมืองสวรรคโลก
ว่าราชการสืบไปเมืองสวรรคโลกแต่ก่อนชื่อเมืองศรีชนาลัยนั้น เหตุกระทำรูปศิลาฐาน
เมืองนนตามสายฉกประกำแห่งพระฤาษีชื่อพระศรีชนาลัยดาบส ชื่อว่าสวรรคโลกนั้น
เหตุพระฤาษีนนเอานางสุรามุฬมาแต่สวรรค์มารดที่เมืองนนว่ามาทางนเบนคาบุราณกถา
ครั้นพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชแก่ชราภาพ สิ้นพระชนม์สวรรคตไปตามยถากรรม
แห่งพระองค์นั้น เจ้าพระร่วงกระทำฌาปนกิจสมเด็จพระราชบิดาด้วยเครื่อง
สักการบูชาถวายไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมาก ให้มหรสพ ๗ วัน ตามราช
ประเพณีด้วยพระราชวงศานุวงศ์แลมหาชนทั้งหลายนน เมื่อครั้งพระพุทธศักราชล่วง
ได้ ๑๗๐๐ พระวัสสา จุลศักราชได้ ๖๑๙ ปี สมเด็จพระเจ้าอรุณวงศ์บรมราชาธิราช
อายุได้ ๑๒ ปี ได้เสวยราชสมบัติอยู่ ณ เมืองสุโขทัย พระโบราณาจารย์เจ้ากล่าว
พระบาลีไว้ในคัมภีร์จามเทวงศ์แลพระคัมภีร์สิงหปฏิมากรนนก็มีแปลกกันบ้าง ซึ่ง
ชื่อและเรื่องราวนทานพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชนั้น ว่ามีบุรุษรูปงามมีกำลังผู้หนึ่ง
นางนาคนนว่านางเทวดาองค์หนึ่ง ได้สังวาสอยู่ด้วยกันมีบุตรผู้หนึ่ง คือพระร่วงแต่
พระร่วงเจ้านนชื่อว่า พระยาโรจราชก็มี วารุทราชาธิราชก็ว่าบ้าง แปลกกันแต่ชื่อ

ดังนี้ ในกาลนั้นพระราชบุตรแห่งพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชพระองค์ต่างพระมารดาเป็น
พระอนุชาธิราชมีบุญญาธิการมาก เจ้าพระร่วงราชาธิราชพระราชทานตั้งพระนาม
ชื่อว่าพระยาศรีธรรมราชา ให้ไปครองราชสมบัติอยู่ณเมืองสวรรคโลก เกจิ
อาจารย์บางจำพวกว่าพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชนั้น เมื่อได้พระร่วงมาบันดุกดาดิน
ให้พระร่วงเล่น ด้วยทรงพระเมตตารักใคร่โปรดปรานพระราชบุตรนั้น เจ้าพระร่วง
ได้รับพระราชทานดุกดาดินนั้น เคารพพระบิดา นับถือ จะไปในที่ใดๆ ก็ดี ร้อง
เรียกดุกดาดินนั้นวานองมาไปด้วยกัน เจ้าจงเป็นมนุษย์เป็นเพื่อนเราเถิด ว่าด้วย
วาจาสิทธิ ดุกดาดินนั้นบังเกิดเป็นมนุษย์รู้เจรจา เดินไปมากินอาหารสรรพการ
ทั้งปวง พระร่วงนั้นเสวยปลาปิ้งทั้งตับ ยังมีเนื้ออยู่ข้างหนึ่งทิ้งลงในน้ำทั้งตับ
ว่าให้เป็นชีนจงว่ายไปกับทั้งตับนั้นเถิด ปลานั้นก็เป็นชีนว่ายไปกินทั้งตับได้ บางที
ไม่มีตับแต่ตัวปลากรังชักกิน แต่ก้างเปล่าก็มี ว่ายไปได้เป็นอัศจรรย์ประหลาดต่างๆ
มีปรากฏมาตราบเท่าทุกวันนี้ ทั้งนี้บังเกิดด้วยบุญฤทธิวาจาสิทธิแห่งท่านนั้น ว่ามา
ทั้งนี้ โดยสังเขปฉลายออยู่ยังนัก ทีมพลดารวัดถารนั้นมีอยู่ในพระนครโน้น
ครั้งนั้นสมเด็จพระร่วงบรมราชาธิราช เป็นพระยาเอกราชในสยามประเทศแดนนานา
ประเทศ มิได้เบียดเบียนท้าวพระยาในนานาประเทศ ยังมหาชนทั้งหลายสมณ-
พราหมณ์เป็นต้น ให้อยู่เย็นเป็นสุขทุกประเทศ ยังมหาชนทั้งหลายให้บำเพ็ญกุศล
มีให้ทานและรักษาศีลเป็นต้นในพระพุทธศาสนา ยังพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองวัฒนาการ
เสวยราชสมบัติโดยทศพิธราชธรรมมาช้านาน ส่วนพระยาศรีธรรมราชานั้น เสวย
ราชสมบัติโดยทศพิธราชธรรมอยู่ในเมืองสวรรคโลก ส่วนบุรุษแก่กับทั้งภรรยาอันเป็น
บิดามารดาเลี้ยงพระร่วงนั้น แก่เฒ่าชราอายุชักสันชนมายุแล้ว ก็กระทำกาล
กิริยา ดับแล้วก็ไปตามยถากรรมนั้น เจ้าพระร่วงก็กระทำฌาปนกิจสักการบูชา
ถวายทุกทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมากตามประเพณีกระทำฌาปนกิจนั้น

วัดเจดีย์สูง
เมืองสุโขทัย

อยู่มาวันหนึ่ง พระร่วงบรมราชาธิราช เสด็จพระราชดำเนินไปด้วยยศศักดิ์บริวารเป็นอันมากไปสู่เมืองสวรรคโลก ทอดพระเนตรเห็นกุฎีวิหารผุคร่ำคร่าหักพังเป็นอันมาก ปรารถนาจะกระทำให้จริงการนั้นคงไปช้านาน จึงคิดอ่านด้วยพระอนุชาธิราชนั้นว่า เราจะไปสู่เมืองมคธคือเมืองจีน ขอช่างกระทำถ้วยชามแด่พระเจ้ากรุงจีนมา ให้กระทำถ้วยชามแลกระเบื้องในเมืองเรา จะได้กระทำหลังคากุฎีวิหารใช้การต่าง ๆ ที่เมืองเรานี้ พระยาศรีธรรมราชานั้นได้ฟังแล้วจึงกราบทูลว่า ข้าแด่พระองค์ผู้ทรงคุณอันประเสริฐ ข้าพระพุทธเจ้าจะขอตามเสด็จพระราชดำเนินไปด้วยพระองค์

พระมหากษัตริย์ทั้งสองนั้นมีพระทัยเป็นเอกฉันท์ด้วยกันแล้ว เสด็จลงเรือพระที่นั่งน้อยกับราชบุรุษ ๗ คน แล้วสั่งแก่ข้าราชการทั้งหลายมีเสนาบดีเป็นประธานให้อยู่รักษาบ้านเมืองว่า ท่านทั้งปวงจงอยู่รักษาบ้านเมืองเราจงดี ๆ แล้วก็ออกเรือพระที่นั่งนั้นไปโดยลำดับ ถึงมหาสมุทรหาอันตรายมิได้ตราบถึงกรุงมคธราฐ ด้วยเดชานุภาพบุญฤทธิ์ให้ประสิทธิ์ทุกประการดังนั้น ในกาลนั้นโหราอาจารย์แห่งพระเจ้ากรุงจีน ถวายฎีกาพระเคราะห์เมืองนั้นแก่พระมหากษัตริย์ว่า ข้าแด่พระองค์ผู้ทรงคุณอันประเสริฐ ข้าศึกจะมาถึงพระนครในวันพรุ่งนี้ จักได้เมืองนี้เป็นแท้

พระเจ้ากรุงจีนครั้นได้ทรงฟังดังนั้นก็สะดุ้งตกพระทัย จึงให้หาเสนาโยธาทวยหาญ มาประชุมพร้อมกันในหน้าพระลานชัย ตรัสบอกคดีถ้วนถี่ทุกประการแล้วสั่งให้รักษาพระนครทุกแห่ง ประตูหอรบเชิงเทินหน้าที่กำแพงชั้นนอกชั้นใน คนทั้งหลายมากกว่าเดิม พร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธต่าง ๆ รักษาพระนครแลพระราชวังตามรับสั่งทุกประการ ตรวจตรากันเป็นสามารถ

ฝ่ายเสด็จพระร่วงเจ้ากับพระอนุชาธิราชครั้นถึงเมืองจีนแล้ว จึงให้ราชบุรุษ ๗ คนอยู่รักษาเรือนั้น ทั้งสองพระองค์พากันเข้าไปในราชฐาน แลคนทหารทั้งหลายซึ่งรักษาประตูพระราชวังชั้นนอกชั้นในเห็นกษัตริย์ทั้งสององค์นั้น ให้บังเกิดภัยคือกลัวยิ่งนัก มิอาจว่ากล่าวห้ามปรามสิ่งหนึ่งสิ่งใดมิได้ ก็ปล่อยให้เสด็จไป

ในที่นั้น หามผู้จะต้านทานกางกั้นไว้มิได้ กษัตริยทั้งสองก็เข้าไปถึงสำนักแห่งพระเจ้ากรุงจีน จึงนั่งในที่สมควร

พระเจ้ากรุงจีนทอดพระเนตรเห็นกษัตริยทั้งสอง เสด็จมานั่งในที่ใกล้นั้น ทรงดำริตกพระทัยกลัวยิ่งนัก ปรารภเพื่อจะถวายบังคมแก่กษัตริยทั้งสองนั้น

สมเด็จพระร่วงราชาธิราชเจ้า ทอดพระเนตรเห็นกริยาแห่งพระเจ้ากรุงจีนจะถวายบังคมดังนั้น จึงตรัสห้ามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ พระองค์อย่าตกพระทัยกลัวเลย ตูข้ามาแต่เมืองสุโขทัย จะปรารถนาซึ่งราชสมบัติแห่งพระองค์หามิได้ มาบังคมปรารถนาจะขอช่างกระทำถ้วยชาม ไปให้กระทำถ้วยชามกระเบื้อง ณ เมืองสุโขทัยโน้น

พระเจ้ากรุงมคธราฐได้ทรงฟังดังนั้น ก็ดับพระทัยบังเกิดโสมนัสยิ่งนัก จึงพิจารณาดูสมเด็จพระร่วงเจ้านั้น เห็นพระรูปพระโฉมงดงามล้ำเลิศ ประกอบด้วยราชลักษณะองอาจราชศักดิ์หาที่สุดมิได้ จึงทรงพระดำริว่า พระยาองค์นี้เบนเจ้าเมืองสุโขทัย มีบุญญาธิการมากยิ่งนัก มิวาจาสิทธิ์ เราได้ยินมาแต่ก่อนถูกต้องตามแต่ก่อน ควรแล้วที่เราจะถวายราชสมบัติแก่พระยานี้ ครั้นพระเจ้ากรุงจีนทรงพระราชดำริฉะนี้แล้ว ก็จะเสียพระราชสมบัติบ้านเมืองแห่งตน จึงถวายราชสมบัติแด่พระราชธิดาแก่สมเด็จพระร่วงเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ข้าพเจ้าขอถวายสิ่งนี้ๆ แก่พระองค์ ตัวข้าขอเป็นทาสแห่งพระองค์

สมเด็จพระร่วงเจ้าได้ทรงฟังดังนั้น จึงทรงพระกรุณาดำรัสว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ ตูข้านี้ได้ปรารถนาพระราชสมบัติของพระองค์ๆ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระราชสมบัติให้แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิดพระเจ้าข้าฉะนี้แล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินไปสู่ที่รูปพระราชสีห์อันมีอยู่ในพระนครนั้น จึงอธิษฐานว่า รูปพระราชสีห์นี้เป็นที่เสี่ยงทาย เราจะตัดศีรษะแห่งราชสีห์นี้ ถ้าศีรษะนี้ไปตกลงในเมืองใด เราก็จะไปเสวยราชสมบัติอยู่ในเมืองนั้น ครั้นอธิษฐานแล้วจึงตัดรูปราชสีห์นั้นด้วย

พระแสงขรรคาวุธแห่งพระองค์ รูปราชสีห์หันขวาดกลางตัว ช้างศรีษะนั้นลอยไปบนอากาศ ด้วยบุญอิทธิฤทธิวาจาสิทธินั้น ไปตกลงกลางพระนครสุโขทัย

พระเจ้ามคธราฐีเสนาอำมาตย์และมหาชนทั้งหลาย ได้เห็นพระอิทธิฤทธิเดชานุภาพมากยิ่งนักดังนั้น ก็บังเกิดความกลัวสมเด็จพระร่วงบรมราชาธิราชเจ้านั้นหาที่สุดมิได้ พระเจ้ากรุงจีนจึงราชาภิเษกสมเด็จพระร่วงกับพระราชธิดาของพระองค์แล้ว เชื้อเชิญให้เสวยราชสมบัติอยู่ในเมืองนั้น

สมเด็จพระร่วงบรมราชาธิราชเจ้าได้ทรงฟังดังนั้นจึงตรัสว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ เมืองนี้ได้เป็นเมืองใหญ่ ศรีษะราชสีห์ไปตกลงในพระนครสุโขทัยๆ เป็นใหญ่ ข้าพระองค์เจ้าจะลาไปเสวยราชสมบัติอยู่ในเมืองสุโขทัยโน้น ครั้นตรัสดังนั้นแล้ว ก็ยังยั้งเสวยราชสมบัติอยู่ด้วยพระราชธิดาเจ้ากรุงจีนในเมืองนั้นสิ้น ๓ เดือนแล้ว จึงตรัสแก่พระยานั้นว่า ข้าพเจ้าจะลาพระองค์กลับไปเมืองสุโขทัย

พระเจ้ามคธราฐีได้ทรงฟังดังนั้นจึงตรัสถามว่า พระองค์จะพาพระอัครมเหสีไปด้วยหรือๆ จะให้อยู่ในเมืองนี้ สมเด็จพระร่วงเจ้าได้ทรงฟังดังนั้นจึงตรัสว่า ตามพระอัชฌาสัย นางจะไปด้วยข้าพเจ้าจะพาไป นางจะอยู่กับพระบิดาก็อยู่เถิด

พระเจ้ากรุงจีนจึงถามพระราชธิดาว่า ดูกรเจ้าผู้เป็นลูกรัก เจ้าจะอยู่หรือจะไปด้วยพระภัสดาสามี นางนั้นจึงกราบทูลสมเด็จพระบิดาว่า ข้าพเจ้าจะลาพระบิดาไปตามพระภัสดาสามี อันสตรีจะหาสามีที่เป็นที่ชอบใจจะหาได้เป็นอันยากนัก จะได้ความร้อนรนทนทุกข์ลำบากด้วยวัตรปรนนิบัติ ตบแต่งกายจะให้ชายรักก็ยาก ได้ผัวแล้วมาพลัดพรากอยู่เป็นนาย ความเจ็บอายก็จะมีต่างๆ จะนับมิได้ ข้าพเจ้าจะขออำลาพระพระราชบิดาเจ้าไปกับด้วยพระราชภัสดาสามี

สมเด็จพระร่วงเจ้าจึงขอช่างกระทำด้วยชามมา ๕๐๐ คน พระเจ้ากรุงจีนก็อนุญาตให้ แล้วให้แต่งสำเภาเภตรา ๓๓ ลำ บรรทุกเงินทองแก้วแหวนแพรพรรณผ้านุ่งห่ม แลเครื่องครุภัณฑ์บริโภคอุปโภคเป็นอันมาก แล้วจัดแจงทาสกรรมกรชาย

หญิงเป็นอันมาก พระราชทานให้แก่พระราชธิดา แล้วให้โอวาทานุศาสน์สั่งสอน แล
พระชนนีมารดาแลพระญาติพระวงศานุวงศ์ก็เศร้าโศกโสกาดาลัย ร่ำไรร้องไห้รัก
พระราชธิดาเชิงแซ่สนั่นในพระราชวัง ด้วยแสนหารักในพระราชธิดาก็พากันมากับทั้ง
บริวารตามมาส่งถึงลำเภา ส่วนพระราชธิดาก็ถวายบังคมลาสมเด็จพระบิดามารดา
แล้วลงสู่ลำเภา ครั้นได้เพลาฤกษ์ดีแล้วชาวพนักงานก็ค้าไก่งต้นหนอาปั้น ก็ตีม้า-
ต่อถอนส อโห่ร้องเอาชัย กางใบโบกธงออกลำเภาเภตราจากท่าไปสู่มหาสมุทรทะเล
หลวง คนทั้งปวงหาภัยอันตรายมิได้มาโดยลำดับตราบเท่าถึงเมืองสุโขทัยนั้น หา
พายุคลื่นลมมิได้ ด้วยบุญญาธิการอิทธิฤทธิ์มหาเดชานุภาพแห่งสมเด็จพระร่วงเจ้า
นั้น ครั้นถึงพระนครแล้ว จึงให้รับพระราชธิดาขึ้นไปในพระราชวัง ทรงพระ
กรุณาโปรดให้นางนั้นอยู่ในพระราชเรือนหลวง แลพระราชบุตรพระเจ้ากรุงจีนนั้น
มีพระนามปรากฏชื่อว่า นางคันธารราชเทวี เป็นที่เล่นหารักใคร่แห่งสมเด็จพระร่วงเจ้า
นั้นอยู่เป็นสุขมาช้านาน คนทั้งหลายซึ่งเอาเครื่องสิ่งของบรรทุกลำเภามานั้น ขน
เครื่องสิ่งของขึ้นถวายเสร็จแล้วก็ถวายบังคม อำลากลับไปเมืองกรุงจีน

ครั้งเมื่อพระเจ้าอู่ถังลาสูญได้เสวยราชสมบัติในเมืองพุกาม ยกทัพบาดเมือง
สะเทิมได้แล้ว ไปสร้างเมืองเมาะตะมะ จุลศักราชได้ ๖๒๕ ปี ครั้งนั้นสมเด็จพระ-
ร่วงเสวยราชสมบัติอยู่ในเมืองสุโขทัย เป็นใหญ่เอกราชยิ่งกว่าท้าวพระยาทั้งหลายใน
สยา ประเทศแลรามัญประเทศแลมลาวประเทศ จีนประเทศ พุกามประเทศ ปรา-
กฏไปด้วยวาจาสิทธิมหิทธิฤทธิเดชานุภาพมาก มิได้เบียดเบียนท้าวพระยาในประเทศ
อื่น ยังคนทั้งหลายให้อยู่เย็นเป็นสุข ท้าวพระยารามัญทั้งหลาย มีพระยาพ่ารัวเป็น
ต้น ได้เสวยราชสมบัติในเมืองเมาะตะมะ ยอมถวายเครื่องราชบรรณาการแก่
สมเด็จพระร่วงเจ้าแล้วขอพระราชทานนามบัญญัติแก่สมเด็จพระร่วงเจ้า ๆ จึงตั้งแต่ง
ซึ่งพระราชนามบัญญัตินั้นแล้วเขียนลงในแผ่นทอง แล้วพระราชทานไปแก่ท้าวพระ
ยารามัญนั้นเป็นอันมาก แต่ว่ามาทั้งนี้โดยย่อ ที่พิสดารนั้นมีอยู่ในคัมภีร
มหายุทธการวงศ์โน้น

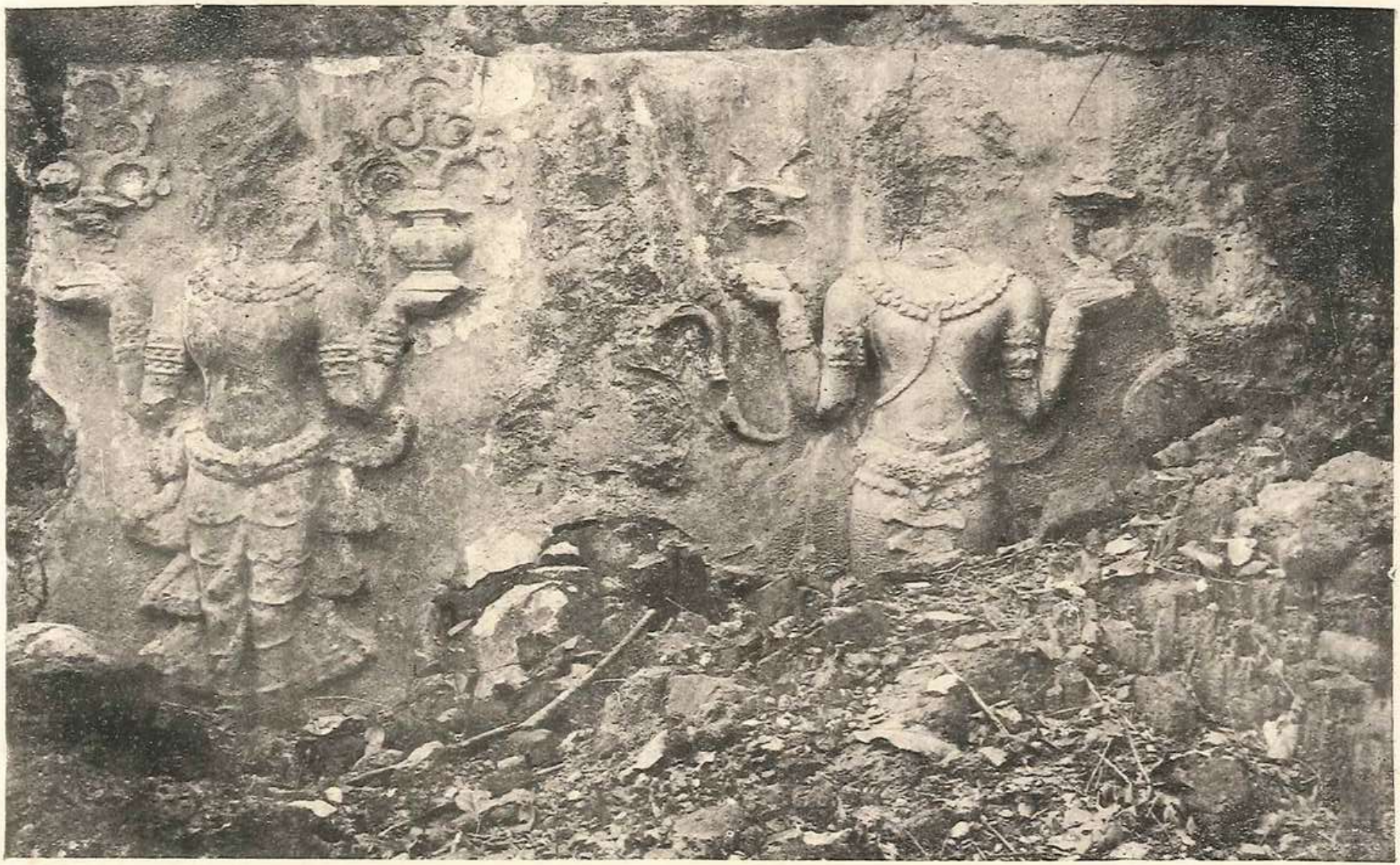

รูปปูนปั้นที่ฐานเจดีย์ วัดเจดีย์สี่ห้อง
เมืองสุโขทัย

ในกาลครั้งนั้นสมเด็จพระร่วงบรมราชาธิราชเจ้า ปรากฏด้วยวาจาสิทธิมบุญมหิทธิฤทธานุภาพเป็นอันมาก สำแดงเหตุอันวิเศษไว้ประหลาดต่าง ๆ ก็เป็นอันมาก ให้ช่างทองหล่อนนกระทำด้วยขามกระเบื้องเคลือบ ณ เมืองสวรรคโลก แล้วให้มุงกุฏิวิหารการเปรียญโรงพระอุโบสถด้วยกระเบื้องเคลือบก็เป็นอันมาก และให้ช่างกระทำพระปรางค์อันใหญ่สูงบรรจุพระบรมธาตุ และรูปพระปฏิมากรน้อยใหญ่ก็เป็นอันมาก แล้วกระทำการฉลองด้วยเครื่องสักการบูชาต่าง ๆ บำเพ็ญพระราชกุศล มีรักษาศีลแล้วให้ทานเป็นต้นนานกเป็นอันมากมาช้านาน

และด้วยขามที่ให้กระทำนั้นไม่ดีจึงเป็นรอยร้าวไป ปรากฏมีมาตราบเท่าทุกวันนี้

พระยาศิริธรรมราชา ให้กระทำด้วยอิฐและศิลาใหญ่สูงกว่าพระปรางค์ สมเด็จพระร่วงเจ้าได้ทอดพระเนตรเห็นพระปรางค์ดังนั้นไม่ชอบพระทัย ให้รื้อยอดพระเจดีย์อันแล้วด้วยศิลานั้นลงมาตั้งไว้ในวัดนั้น ศิลายอดนั้นยังปรากฏอยู่ทุกวันนี้

พระราชบุตรแห่งสมเด็จพระร่วงเจ้าพระองค์หนึ่ง ชื่อเจ้ารามราชกุมาร เกิดด้วยนางนันธารราชเทวี มีพระรูปโฉมงาม มีบุญญาธิการมาก เป็นที่รักเสน่หาแห่งพระร่วงเจ้านั้น แล้วก็มีจิตเป็นกุศล เป็นที่รักแก่มหาชนคนทั้งหลาย สมเด็จพระร่วงบรมราชาธิราชเจ้า ย่อมเสด็จไปชมในนานาประเทศ มิได้กระทำอันตรายเบียดเบียนสมณะชีพราหมณ์บ้านเมือง แห่งท้าวพระยาทั้งหลายในประเทศอันๆแล้ว ท้าวพระยาทั้งหลายในประเทศนั้น ๆรู้แล้วจึงออกไปถวายบังคมแลถวายราชบรรณาการสักการบูชาแก่พระร่วงเจ้านั้น ๆ กระทำปราศัยด้วยสุนทรวาจา แล้วก็กลับมาสู่เมืองแห่งตน แต่ฉะนี้มาช้านานเป็นหลายปี พระองค์นั้นมีพระชนมายุยืน ๙๒ ปี เสวยราชสมบัติมาช้านานได้ ๖๐ ปีเศษ ทรงพระชราภาพแล้ว

อยู่มาวันหนึ่ง จึงตรัสสั่งแก่มหาชนคนทั้งหลายมีเสนาบดีเป็นประธานว่า ท่านทั้งปวงเอ๋ย คอยอยู่จงดีเป็นสุขเถิด ช่วยกันรักษาบ้านเมืองเราจงดี เราจะลาท่านทั้งหลายไปเมืองสวรรคโลก อาบนาทแก่งศิลาใหญ่นั้น ถ้าไม่เห็นเรากลับมาถึงพ้น ๗ วัน

แล้ว จงราชาภิเษกเจ้ารามราชบุตรเราให้ครองราชสมบัติเถิด ดังแล้วเสด็จไปสู่เมืองสวรรคโลกด้วยบริวารเป็นอันมาก ครั้นถึงแก่งศิลาใหญ่นั้นแล้วก็เสด็จลงสรงสนานในที่นั้น ชำระพระสรีรกายสบายพระทัยแล้ว ก็อันตรธานหายไปในน้ำหาผู้ใดจะทันรู้เห็นมิได้

ฝ่ายมหาชนทั้งหลายมีเสนาบดีเป็นต้น ครั้นมิได้เห็นสมเด็จพระร่วงเจ้า ก็ตกใจร้องไห้ร่ำไรใจหาย ประหม่าเศร้าโศกโสกาอาดูรเดือดร้อนเป็นอันมาก ให้คนทั้งหลายช่วยกันลงในน้ำที่แก่งศิลาใหญ่ ให้ดำดั้นค้นหาในช่องศิลา งมคว้าค้นหามากกว่าร้อย ทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อยก็ให้เที่ยวหาบนบกแดบ่าริมฝั่งน้ำทุกแห่ง แสวงหาทุกตำบลก็มิได้พบเห็นแล้วจนล่วงพ้น ๗ วัน คนทั้งหลายนั้นอาลัยร่ำไรโหยหาว่า แท้จริงพระองค์ไม่เมตตาอาลัยถึงเราทั้งหลายแล้ว ชะรอยพระองค์ระลึกถึงพระชนนีมารดาพระญาติพระวงศ์อันอยู่ในนาคพิภพ พระจะลงไปเยี่ยมเยือนแล้วจะกลับมาหรือจะไม่กลับมาประการใดก็ไม่แจ้ง ครั้นไม่ได้พบเห็นแล้วคนทั้งหลายนั้นจึงกลับมาเมืองสุโขทัย อยู่ ๗ วันก็จัดแจงแต่งการพระราชพิธีราชาภิเษกเจ้ารามราชบุตร ได้ผ่านพิภพเสวยราชสมบัติตามพระราชประเพณีในกรุงพระนครสุโขทัยนั้น

สมเด็จพระราชบุตรนั้นจึงทรงพระนามชื่อว่าเจ้ารามราชาธิราช มีบุญญาธิการมหิทธิมหาเดชานุภาพมาก ได้เสวยราชสมบัติเป็นสุขอยู่ ณ เมืองสุโขทัย

ในพระคัมภีร์สิงหพปฏิมากรนั้นว่า สมเด็จพระร่วงเจ้านั้นชื่อว่าพระยาสุรังคราชา พระราชบุตรนั้นชื่อว่าพระยาบาลราช นี้คำเกจิอาจารย์เปลี่ยนกันดังนี้

ปฐโม ปริจฺเฉโท สำแดงมาในเรื่องราวบังเกิดแลเหตุต่าง ๆ แลอันตรธานแห่งพระร่วงเจ้ากล่าวมาโดยย่อนี้ ก็จบบริเฉทเป็นปฐมเท่านี้

ในกาลเมื่อจุลศักราช ๕๘๗ ปีนั้น พระเจ้าเชียงรายได้เสวยราชสมบัติเป็นสุขอยู่ในเมืองเชียงราย มีศรัทธาสร้างอารามวิหารพระเจดีย์รูปพระปฏิมากร โรงธรรมกุฏีศาลาบริเวณอาวาสเป็นอันมาก แล้วกระทำการฉลองสักการบูชาพระรัตนตรัย ให้ทานวัตถุต่าง ๆ ถวายแก่พระสงฆ์เป็นอันมาก ให้สมโภช ๗ วันแล้วถวายข้าพระ-

โยมสงฆ์เป็นอันมากให้ไว้ปฏิบัติพระรัตนตรัยในอาวาสนั้น

ครั้งนั้นยังมีสามเณรรูปหนึ่งมาเป็นอาคันตุกะ ได้เห็นอาวาสบริเวณพระเจดีย์มหาวิหารแลพระปฏิมากรงามยิ่งนัก บังเกิดศรัทธาปสาทะเลื่อมใส เข้าไปในพระอารามวิหารนั้น นมัสการกราบไหว้บูชาพระเจดีย์แลพระปฏิมากร แล้วออกไปจากวิหาร จึงกวาดลานพระเจดีย์ด้วยกุศลเจตนา ฝ่ายข้าพระทังหลายที่รักษาพ่ระนั้น จึงห้ามพระสามเณรนั้นว่า อย่ากวาดวัดทั้น ไปเสียทั้งนี้

พระสามเณรนั้นมิฟังว่ารูปจะกวาดเอาบุญ ข้าพระทังหลายโกรธจึงว่าสามเณรรูปนี้มาชิงเอาบุญของเจ้าเรา ห้ามก็มิฟัง ว่าแล้วเข้าไปกราบทูลแก่พระเจ้าเชียงรายว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ สามเณรรูปหนึ่งมาปรนนิบัติกวาดวัดชิงเอาบุญของพระองค์ ห้ามก็มิฟัง

พระเจ้าเชียงรายได้ทรงฟังดังนั้น จึงโกรธพระสามเณรนั้น ว่าด้วยวาจาอันหยาบว่า สามเณรมาชิงเอาบุญของเรา ห้ามมิฟังดังนี้ ท่านทังหลายจงผูกคอลากไปเสียให้พ้นวัด ข้าพระนั้นจึงกระทำตามรับสั่งดังนั้น เจ้าสามเณรนั้นได้ฟังก็โทมนัสซึ่งพระยานั้นด้วยคิดว่าเรากระทำกุศลดังนี้ พระยานั้นบังคับกรรมอันหยาบช้าแก่เราฉะนี้ผิดแล้ว ครั้นคิดแล้วจึงว่าแก่ข้าพระนั้นว่า ท่านทังหลายจงงดยับยั้งรูปสักครู่หนึ่ง รูปจะนมัสการลากระทำประทักษิณพระเจ้าก่อน ข้าพระจึงอนุญาตแล้วไปกระทำประทักษิณนมัสการอธิษฐานปรารถนาว่า เดชะกุศลอันข้ากระทำ เมื่อข้ากระทำกาลกิริยาตายนั้น ขอให้ได้บังเกิดเป็นพระราชบุตรแห่งพระยาในเมืองสัตวงค์ ขอให้ได้กระทำสงครามกับพระยาเชียงรายนี้ให้ข้าชัยชนะแก่พระยานั้น ครั้นอธิษฐานแล้วก็ไปจากที่นั้น อยู่มาไม่ช้านัก เกิดอาพาธหนักลงด้วยโรคอันใดอันหนึ่ง กระทำกาลกิริยาตาย แล้วก็ได้ไปเกิดในครรภ์พระอัครมเหสีแห่งพระยาสัตวงค์นั้น อยู่ถ้วนกำหนดทศมาส ๑๐ เดือน ประสูติจากมาตุครรโภทรมีบุญมาก เมื่อพระราชกุมารวัฒนาการมีพระชนม์ได้ ๑๐ พรรษา พระบิดาสวรรคตแล้วชนทังหลายมีเสนาบดีเป็นประธานกระทำการฌาปนกิจแห่งพระยานั้น แล้วจึงอภิเษกพระราชกุมารนั้นให้ครองราชสมบัติ อยู่เป็นสุขในเมืองสัตวงค์นั้น

ในกาลนั้นเมืองสัตวงศ์เป็นเมืองขึ้นแก่เมืองเชียงรายนั้น ราชบุรุษแห่งพระยาเชียงรายจึงไปสู่เมืองสัตวงศ์ เพื่อจะไปตักเตือนเร่งเอาดอกไม้ทองเงิน ให้มาส่งณเมืองเชียงรายนั้นตามอย่างธรรมเนียม พระราชกุมารเจ้าเมืองนั้น จึงคิดการสงคราม ต่อตวงข้าหลวงชาวเมืองเชียงรายว่า ท่านข้าหลวงทั้งหลายมาตักเตือนเร่งให้ส่งดอกไม้ทองเงินนั้น ก็ชอบควรด้วยอย่างธรรมเนียมอยู่แล้ว แต่ข้าผู้ครองเมืองนี้พึงได้ว่ากล่าวใหม่ ยังเด็กเล็กน้อยอ่อนศักดิ์อ่อนนาม มีสติปัญญายังอ่อนนัก ท่านข้าหลวงทั้งปวงจงได้อนุเคราะห์แก่ข้าผู้เด็กเล็กน้อย ให้ผัดผ่อนยังอยู่สัก ๓ ปี ข้าจึงจะส่งดอกไม้ทองเงินไปถวายตามอย่างธรรมเนียม

ข้าหลวงนั้นครั้นได้ยินวาจาดังนั้น มีจิตเมตตาแก่พระราชกุมารนั้น จึงอนุญาตว่าตามเถิด เจ้าเมืองสัตวงศ์ลอตวงข้าหลวงเมืองเชียงรายด้วยกลอุบาย จะคิดการสงครามจะให้ช้านานเนิ่นออกไป จะได้แต่งพระนครก่ายคูประตูหอรบเชิงเทินป้อมกำแพงเมืองให้มั่นคง จะได้จัดแจงให้กระทำไร่นายุ้งฉางสะสมข้าวเปลือกข้าวสารแลโภชนาหาร ของหวานของคาวเกลือพริกเบรียวเค็มให้ได้ไว้จงมาก แลจะได้จัดแจงซ่อมแปลงเครื่องศัสตราวุธสั้นยาวน้อยใหญ่ และจะได้บำรุงช้างม้าโยธาจตุรงคพลทวยหาญ ให้หัดฝึกปรือสั่งสอนขนหน้าไม้, ปืนไฟใหญ่น้อย, เบญจรงค์, มนทการ, กระแบงแก้ว, ปืนหลังช้าง, ขานกยาง, หางนกคุ่ม, ลากถอ, หามแล่น, และให้ชำนิชำนาญในการทหารยุทธสงครามจงทุกประการ ครั้นคิดตริตรองการยุทธสงครามยุทธชิงชัยไว้เสร็จแล้ว จึงให้ส่งราชบุรุษข้าหลวงชาวเมืองเชียงรายกลับไปแล้วปรึกษาด้วยข้าราชการทั้งหลายมีเสนาบดีเป็นประธาน ให้ตบแต่งจัดแจงการทั้งปวงต่าง ๆ ดังกล่าวพรรณนามานั้น ครั้นใกล้จะถึง ๓ บริการทั้งปวงพร้อมแล้ว จึงให้จัดแจงพลโยธาหาญได้ประมาณมากหลายหมื่น ช้างม้าได้มากกว่าร้อย พร้อมด้วยเครื่องสรรพยุทธต่าง ๆ แล้วให้พระปโรหิตโหรโหราหาศุภนิมิตรฤกษ์ดี ครั้นได้ศุภวารดิถีชัยฤกษ์ จะใกล้ระเบิกระบายขยายดำเนินพลทหาร พระภูบาลเจ้าเมืองสัตวงศ์ ก็ชำระสระสรงพระองค์สรรกายาด้วยอุทกธาราน้ำหอม ใส่กระอะมทองผ่องแผ้ว สำราญราชหฤทัยแล้วทรงพระภูษา เครื่องอลังการอาภรณ์ บวรเรารุ่งโรจน์

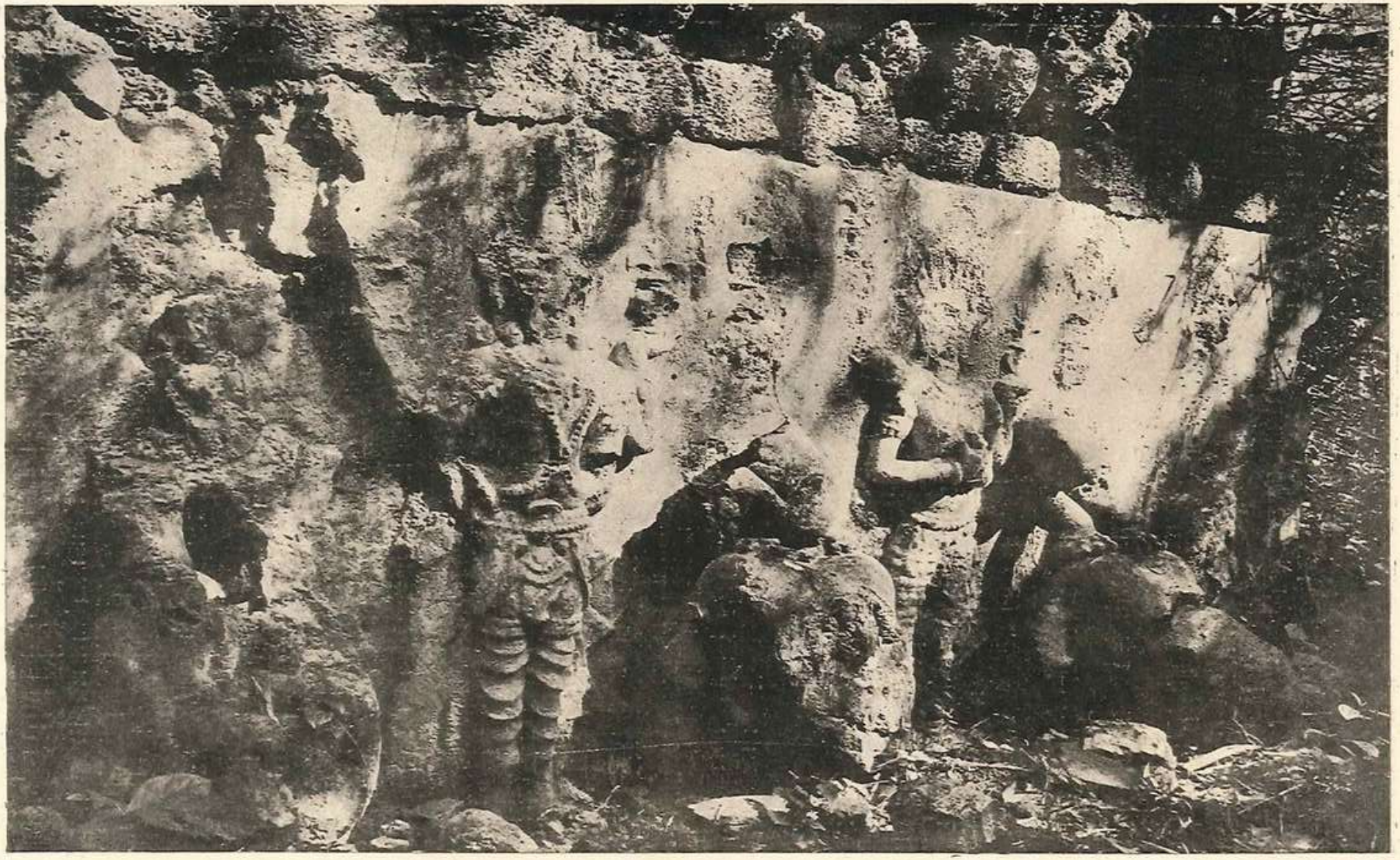

รูปปูนปั้นที่ฐานเจดีย์ วัดเจดีย์สี่ห้อง
เมืองสุโขทัย

โชติรุจี ด้วยศรีสุพรรณรัตนข้ามรงค์วรราชวิไลย ใส่สอดสำหรับเครื่องทรงพิชัยสงคราม เสร็จแล้วมช้า ได้พิชัยฤกษ์ยาตราก็บันลือลั่นฆ้องชัยแตรสังข์ ฆ้องกลองชนะบันลือศัพท์สำเนียงเสียงสนั่นกึกก้องโกลาหล ยกธงชัยโบกบนเวหา ดำเนินหน้าเขยอนขยายพลตามกระบวนพิชัยยาตราสงคราม แลดูเห็นงามเป็นชั้นเป็นขนัด จามรกรรชิงฉัตรพระกลดพัชนีละอองผง ฉัตรกันตรงแส่งรวิตรัส อภิรุมรัตส่างไสวทวนธงชัยยาบแส่งแดงปลาบจามร์ เสด็จทรงหัสดีคชาธาร อันชำนาญชาญช่ำณรงค์ตัวประเสริฐ ระหงระเหิดระเห็ดหัน ชับมันกระหึมครึมคำราม งามไปด้วยเครื่องคชาภรณ์บวรรจนาแวดล้อมไปด้วยโยธาทวยหาญแลสล้างสลอน พลง้าวงอนหอกปืนไฟเสด็จไปโดยอนุกรมลำดับ ยกโยธาทัพไปตามราชมรรคา ด้วยปรารถนาปรารภเพื่อจะชิงชัยเอาเมืองเชียงรายนั้น

ในกาลนั้นพระเจ้าเชียงรายคอย ผู้ช้านาน ล่วง ๓ ปีแล้วไม่เห็นเจ้าเมืองสัตวงศ์เอาดอกไม้ทองเงินมาส่งหายไป จึงแคลงพระทัยสงสัยเจ้าเมืองสัตวงศ์เห็นจะแข็งเมือง จึงใช้ให้ราชบุรุษไปพิจารณาสืบดูให้รู้เหตุนั้น

ส่วนราชบุรุษทั้งหลายไปสืบรู้ว่า เจ้าเมืองสัตวงศ์เป็นกบฏแล้ว จึงกลับมากราบทูลให้ทราบเหตุทั้งปวงนั้นแก่พระเจ้าเชียงราย ๆ ได้ทราบแจ้งเหตุนั้นแล้ว ก็ทรงพระพิโรธโทมนัสขัดเคืองพระทัย จึงให้มหาเสนาเกณฑ์ทัพจัดแจงแต่งโยธาทหารช้างม้าให้พร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธสรรพยุทธต่าง ๆ ทั้งเสบียงอาหารและเครื่องหัตถกรรมกระทำการจงพร้อมทุกประการ มหาเสนาบดีรับสั่งไปเร่งรัดจัดแจงแต่งทัพหลวงโยธาทหารอาสาพลแกล้วกล้าเข้มแข็ง พลแผลงศรปืนไฟได้พร้อมเสร็จทุกประการตามรับสั่งโดยเร็วแล้ว จึงกราบทูลให้ทราบซึ่งเกณฑ์ทัพนั้น พระเจ้าเชียงรายได้ทราบแจ้งแล้ว เมื่อได้ฤกษ์ศุภวารดิถีแล้ว จึงแต่งพระองค์ทรงเครื่องสำหรับพระพิชัยยุทธสงครามแล้ว เสด็จขึ้นบนเกยชัยให้นำกุญชรบวรคชาธาร อันประดับสรรพด้วยคชาภรณ์เครื่องมั่นสุพรรณรัตนมณี มายืนประทับพระองค์คอยสกุณพิชัยฤกษ์เห็นนิมิต พระอาทิตย์เปล่งปลอดเมฆในพื้นอากาศปราศจากมลทินใส ให้ลั่นฆ้องชัยแตรสังข์ประโคมฆ้องกลองศุภโยค ธงชัยโบกเป็นลำดับ ยิงปืนไฟสนั่นเสียงบันลือ

ฉนกกองสะเทอนท้องพระธรณี จึงเสด็จทรงศรีพระคชาธารอันชำนาญณรงค์ โบก
ธงยกทัพออกจากพระนครไปโดยลำดับตามมรรคา ๓ ราตรี ๔ ราตรี พอพบกองทัพ
เจ้าเมืองสัตวงศ์ยกมาทกลางทางนั้น ก็ทรงโกรธมิทันจะพิจารณาว่าข้าศึกมีโยธา
ทวยหาญมากน้อย มิได้รังรอจึงให้ขับพลทหารเข้าโจมตีประจันกระหนาบกองทัพเจ้า
เมืองสัตวงศ์อันพร้อมเสร็จมามิได้ประมาทนั้น

ฝ่ายทหารชาวเมืองเชียงรายประมาทไว้ใจว่า ทหารชาวเมืองสัตวงศ์ผมอ
อ่อน เคยเห็นมาแต่ก่อนคนก็น้อย แลทหารนายทัพนายกองทั้งปวงแกว่งเงยหอก
ดาบเข้าต้อนหลังพลทหารแห่งตน ให้เข้ากระโจมตีหักเอาด้วยกำลังกล้าแข็ง แล
กำลังอาวุธแห่งพลทหารมากให้บุกรุกขับม้าโยธาทหารอาสา เข้ากระโจมตีรันแทงฟัน
กระหนาบเบนสามารถ มิได้ท้อถอยเต็มกำลัง

ฝ่ายทหารชาวเมืองสัตวงศ์ แต่งทหารสับทัพนำทัพ ๕ หอก ๗ หอก เดิน
ก่อนไกลกองทัพทาง ๒ ร้อย ๓ ร้อยเส้น มีคนเร็วม้าใช้ ๓ ม้า ๔ ม้า ไปสกัดตาม ๕ หอก
๗ หอก ให้รู้กันพบเห็นกองทัพข้าศึก สับแน่แล้วให้คนเร็วม้าใช้กลับมาบอกทัพหน้า
ทัพหลวงให้รู้ด้วยกัน ครั้งนั้นเจ้าเมืองสัตวงศ์นั้นคนมากกว่าหมื่น รู้เหตุนั้นแล้วบอก
ถึงทัพหลวงให้รู้กัน จึงแยกพลทหารคนแข็งออกข้างละพันเศษ ให้ซุ่มอยู่ ๒ ฟากทาง
ไกลทัพหน้าขึ้นไปทาง ๘๐ เส้น ๙๐ เส้น ไกลหนทางห่างออกไป ๒๐ เส้น ๓๐ เส้นให้คอย
อยู่ ได้ยินเสียงปืนทัพหน้าแล้วให้ยกออกตีหลังข้าศึกนั้นจึงสามารถ กำหนดรู้กันได้
แล้ว ครั้นได้ยินเสียงปืน ทัพหน้ายกออกตีกระหนาบทั้งสองข้าง ได้ทีแล้วเข้ากระ
โจมฟันแทงบุกรุก ฆ่าฟันทหารชาวเมืองเชียงรายล้มตายเป็นอันมาก ฝ่ายนายทัพ
นายกองชาวเมืองเชียงรายเห็นทแกล้วทหารทั้งหลายเสียทีเขาฆ่าฟันล้มตายเป็นอันมาก
ดังนั้นก็เสียใจ จะคิดแก้ไขอุบายถ่ายเทผ่อนผันก็เห็นมิทันที คิดแต่จะหนีทางไพรทาง
นายพลทหารทั้งหลายเป็นอันมากนัก เห็นข้าศึกเข้มแข็งผมอเหลืออำลัง ก็สะดุ้งตกใจ
กลัวตัวสั่นก็แตกพ่ายกระจัดกระจายกัน หนีกันระส่ำระสายเบียดเสียดยำเหยียบกัน
เป็นโกลาหลวุ่นหนีไป

ส่วนพระเจ้าเชียงรายเห็นพลทหารล้มตายเป็นอันมาก แตกฉานหนีพ่ายไป
ดังนั้น ก็บังเกิดภัยความกลัวยิ่งนัก จึงกลับช้างพระที่นั่งขับหนีไปโดยเร็ว ฝ่ายว่าเจ้า

เมืองสัตวงศ์รู้เห็นว่า เจ้าเมืองเชียงรายกับทหารทั้งหลายเสียทีแตกพ่ายหนีไปดังนั้น
ก็เร่งขับต้อนทหารโยธาทั้งหลาย ให้เร่งติดตามตีกองทัพจับเชลยให้จงได้ ส่วนทหาร
ทั้งหลายได้ทีก็ไล่ติดตามตี ทหารพม่าเสียชีวิตก็มีมาก ตายเรี่ยรายลาดไป
ในป่าก็มีบ้าง บ้างก็อยู่ริมทาง บ้างป่วยลำบาก บ้างตายเป็นอันมาก บ้างก็แตกฉาน
ซ่านเซ็นไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่ต่าง ๆ กันไป

พระเจ้าเชียงรายเร่งรีบหนีมาโดยเร็ว เร่งมากลางวันกลางคืน ตราบเท่าถึง
เมืองแห่งตน แล้วยังคนทั้งหลายให้ขึ้นหน้าที่เชิงเทินกำแพงป้อม รักษาพระนครทุก
แห่งให้มั่นคงโดยเร็ว คนทั้งหลายซึ่งอยู่บนขอบขัณฑเสมา บ้านน้อยบ้านใหญ่ต่าง ๆ
ในแว่นแคว้นแขวงเมืองเชียงรายนั้น ครั้นรู้ว่ากองทัพแตกเสียแก่ข้าศึก ก็ตกใจกลัว
วิ่งหากันสับสนเอกเกรกอุนวาย เก็บเข้าของเงินทองพรรณผ้านุ่งห่มหอกดาบง้าวทวน
ชักชวนกันพาบุตรภริยาบิดามารดาญาติมิตรทั้งหลาย ทิ้งเทบ้านเรือนพาบุตรหนี
ข้าศึกออกจากบ้าน เข้าสู่ป่าหลบหนีเร้นซ่อนซ่อนซ่อนอยู่ในป่ารกทึบเป็นอันมาก

ฝ่ายเจ้าเมืองสัตวงศ์ก็เร่งพลโยธาทัพ ขับช้างพระที่นั่งเร่งรีบติดตามมาถึง
เมืองเชียงรายแล้ว ให้ตั้งค่ายหลวงใกล้เมืองทางระยะประมาณ ๕๐ เส้น ให้ทหารตั้ง
ค่ายล้อมเมืองเชียงรายเป็นสามารถ ปรารภเพื่อจะให้ทหารเข้าหักเอาเมืองให้จงได้
เจ้าเมืองเชียงรายเสียบดูหน้าที่เชิงเทินเห็นทหารโยธาข้าศึกนั้นมากยิ่งนัก เห็นทหาร
แห่งตนน้อยนักแตกหนีไปเสียอนนมาก ก็เสียพระทัย จึงปรึกษาด้วยข้าราชการ
พิจารณาเห็นว่า จะรบมิหยุดจะสู้มิได้เห็นมิอาจจะรักษาเมืองได้ จะให้กวาดต้อนคน
บ้านนอกเข้ามาในเมือง จะได้จัดแจงการป้องกันเมืองกมทันท จึงคิดอ่านกันที่จะหนี
จึงป้องกันรักษาเมืองอยู่ได้ ๓ ราตรี ให้บังเกิดสะดุ้งตกใจมีภัยความกลัวยิ่งนัก พระ
เจ้าเชียงรายกับข้าราชการทั้งหลาย จึงจัดแจงเสบียงอาหารยานพาหนะช้างม้า
โยธาหาญได้ประมาณมากกว่าพัน พร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธต่าง ๆ แล้วก็พาบุตร
ทาราทาสาทาสิญาติมิตร บิดามารดาเสนาอำมาตย์ทาสกรรมกรพร้อมแล้ว เพลา
๒ ยามฤกษ์ก็ยกแหกออกไปจากเมืองตามกระบวนทัพ ให้ทหารแซงซ้ายขวา
นำหน้าอยู่รั้งหลังคอยป้องกันรอบด้านทานพาอพยพครอบครัวเร่งรีบหนีไปโดยเร็ว

ฝ่ายชาวกองทัพบ้างนอนหลับอยู่เป็นอันมาก ครั้นได้ยินเสียงเท้าช้างม้าโยธาคนทั้งหลาย อันออกไปจากเมืองข้างทักษิณทิศนั้น ก็รู้ว่าชาวเมืองเชียงรายเที่เมืองแตกหนีไปแล้ว เร่งรัดปลุกกันขึ้นออกติดตามไปไม่พร้อมกัน บ้างหลังบ้างคืน ไปทันบ้างไม่ทันบ้าง ที่ไปทันนั้นน้อย ที่ไปไม่ทันนั้นมาก ได้รบบ้างมิได้รบบ้าง ติดตามไปจนสิ้นแดนไม่ได้เจ้าเมืองแล้ว กองทัพนั้นก็กลับคืนเข้าสู่เมืองนั้น

เจ้าเมืองสัตวงศ์นั้นได้เมืองนั้นแล้ว ให้จัดแจงเกลี้ยกล่อมมหาชนทั้งหลายอันหนีอยู่ป่า ให้เข้ามาอยู่บ้านตามภูมิลำเนาสิ้นแล้ว ให้ตบแต่งบ้านเมืองแลทำการพิธีพลกรรมทำขวัญสิโภชพระนคร แล้วก็อยู่ว่าราชการในเมืองเชียงราย สำเร็จความปรารถนาที่ได้อธิษฐานไว้แต่ก่อนนั้น

ฝ่ายพระเจ้าเชียงรายพาบริวารทั้งหลายมาสู่สยามประเทศ ถึงอรัญราวป่าฟากแม่น้ำเมืองกำแพงเพชรข้างตะวันตก บอกกล่าวเหตุการณ์ทั้งปวงให้แจ้งแก่เจ้าเมืองกรมการทั้งปวง ขอพึ่งโพธิสมภารเป็นข้าขอบขัณฑเสมา ศัยอยู่สืบไป

ขณะนั้นสมเด็จอมรินทราธิราชพิจารณาดูรู้เหตุว่า พระยานี้มีบุญญาธิการมาก จะได้เป็นเชื้อสายเค้ามูลแห่งกษัตริย์ทั้งหลาย จะได้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในสยามประเทศ จึงลงมาจากเทวโลกด้วยเทศเป็นดาบส ทรงพรตกิริยางดงามยิ่งนัก มายืนอยู่ตรงหน้าช้างพระที่นั่งด้วยเทวฤทธิ์ ร้องห้ามว่าพระเจ้าเชียงรายอย่าไปอันเลย ข้าศึกหามาตามไม่ แลว่าพระองค์จงให้สร้างเมืองที่นี่เถิด จะเป็นมงคลดีอยู่หาภัยมิได้ พระเจ้าเชียงรายเมื่อได้ทรงฟังก็บังเกิดปีติโสมนัส นมัสการพระดาบสแล้ว ยังคนทั้งหลายให้จัดแจงตบแต่งที่สร้างเมืองลงในที่นั้น พร้อมด้วยกำแพงป้อมคูประตูหอรบ ปรางค์ปราสาทราชเรือนหลวง โรงช้างโรงม้าศาลาลูกขุนถนนหนทางยังฉางบริบูรณ์ทั้งปวง สำเร็จด้วยเทวฤทธิ์เดชราชฤทธิ์แล้ว มิได้ช้าแต่ใน ๔ เดือน เมืองนั้นมีนามบัญญัติชื่อว่าเมืองไตรตรึงษ์ ปรากฏมาตราบเท่าทุกวันนี้ พระเจ้าเชียงรายเสวยราชสมบัติอยู่ในเมืองนั้นเป็นบรมสุข ปราศจากอรินทราชข้าศึกมาข้านาน จำเริญมาด้วยพระราชบุตรราชธิดา มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา

ถนนไม่ลาดยาง
หมู่บ้านเขาเจ็ดลูก

บำเพ็ญพระราชกุศลมีให้ทานรักษาศีลเป็นต้นมาช้านาน หาภัยอันตรายมิได้ตราบเท่าสิ้นอายุขัย สิ้นพระชนม์แล้วก็ไปตามยถากรรมของพระองค์นั้น พระราชบุตรแห่งพระยานนทรงพระนามชื่อว่า พระเจ้าไตรตรึงส์ ได้เสวยราชสมบัติสืบมา มีพระราชบุตรราชนัดดาต่อมาถึง ๓ ชั่ว ๔ ชั่ว พระยาเป็นสัมมาทิฐิ มีศรัทธาบำเพ็ญพระราชกุศล มีรักษาศีลแลให้ทานเป็นต้น เคารพเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา เป็นสุขมาช้านานหาภัยอันตรายมิได้

ในกาลครั้งนั้นยังมีบุรุษผู้หนึ่ง มีสรรกายเป็นปมเป่าหูดต่อมทั่วทั้งตัว เป็นคนไพร่อยู่ในบ้านนอกใต้เมืองไตรตรึงส์ อันชื่อว่าเมืองแปบนั้นลงมาทางใกล้วันหนึ่ง ทำไร่ปลูกพักแฟงแตงน้ำเต้าพริกมะเขือต่าง ๆ กล้วยอ้อยเผือกมันขายแลกเลี้ยงชีวิตหาภรรยามิได้มาช้านาน มะเขือต้นหนึ่งอยู่ใกล้บันไดเรือน บุรุษนั้นไปเบาลงทรมต้นมะเขือนั้นเนือง ๆ ลูกมะเขือนั้นใหญ่โตงามกว่าทุกต้นในไร่นั้น ผลมะเขือนั้นเป็นที่รักที่ชอบใจยิ่งนัก ครั้งนั้นยังมีพระราชธิดาแห่งพระยาไตรตรึงส์พระองค์หนึ่ง มีพระรูปพระโฉมงามพร้อมบริบูรณ์ด้วยเบญจกัลยาณี จึงมีพระนามชื่อนางแก้วกัลยาณี มีอายุได้ ๑๗–๑๘ ปี มีพระทัยสักกัลยนิดด้วยราคจิต คิดอยากเสวยมะเขือเป็นกำลังยิ่งนัก จึงให้ทาสาทาสีไปเที่ยวหาซื้อมะเขือ ทาสาทาสีนั้นจึงไปเที่ยวหาซื้อมะเขือที่ตลาดใต้เหนือหลายแห่งไม่ได้มะเขือ จึงสืบเสาะไปจนถึงไร่ของบุรุษนั้น จะมีเหตุให้บังเกิดโอชารสซาบซ่าน ให้นางมีปีติโสมนัสยินดียิ่งนักเป็นกำลัง จนมีกายกำเริบต่าง ๆ ทั้งนางนั้นได้พระราชบุตรผู้มีบุญมาบังเกิด แลจะได้พระภัสดาสามีผู้มีบุญญาธิการมาก อันเหตุภาวะแห่งคนทั้งสามนั้นได้กระทำบุญด้วยกันมาแต่ก่อน

ในกาลนั้นสัตว์ผู้หนึ่งมีบุญญาธิการได้กระทำมามาก มาจุติปฏิสนธิบังเกิดในครรโภทรแห่งพระราชธิดานั้น ด้วยเหตุว่านางได้เสวยมะเขืออันเป็นเชื้ออุปนิสัยสัมภวะแห่งบุรุษสรรกายเป็นปม อันกระทำบัสสาวะในที่ใกล้ทรมต้นมะเขือนั้น ครรภอุทรแห่งนางแก้วกัลยาณีนั้นก็เห็นปรากฏขึ้นมา ฝ่ายพระญาติพระวงศ์ครั้นเห็นครรภ์แห่งนางเห็นวิปริต จึงไถ่ถามตามประเพณีคดีโลก ได้ฟังเหตุอันนางบอก

ด้วยวาจาสัจว่า ข้านมิได้คบหาสังวาสด้วยบุรุษผู้ใดผู้หนึ่งเป็นอันขาด ก็เห็นความจริงด้วยสุจริต ด้วยอานุภาพบุญแห่งสัตว์อันอยู่ในครรภ์นั้น พระญาติพระวงศ์ทั้งหลายมิได้โกรธ เชื่อถือช่วยกันอภิบาลรักษาครรภ์ด้วยไมตรีจิต นางนันทรักษาครรภ์นั้นมา เมื่อถ้วนกำหนดทศมาส จึงคลอดซึ่งพระราชบุตร ทรงพระรูปโฉมงามยิ่งนักประดุจรูปทอง ประกอบด้วยลักษณะอันบริบูรณ์ พระญาติพระวงศ์มีพระเมตตารักใคร่ ช่วยบำรุงบำเรออุปถัมภนาการ เลี้ยงรักษาด้วยสุจริตเป็นปรกติมา สมเด็จพระอัยกานามพระทัยปรารถนา เพื่อจะเลี้ยงทายพระราชนัดดา ทดลองดูจะใครรู้ว่าบุรุษผู้ใดจะเป็นบิดาของพระราชกุมาร ครั้นทรงพระดำริแล้ว จึงสั่งแก่ราชบุตรทั้งหลายว่า ท่านทั้งหลายจงให้คนเอาฆ้องกลองไปเที่ยวตีป่าวบอกกล่าวแก่บุรุษทั้งหลายในกรุงนอกกรุงศรี ฯ แขวงจังหวัดจงทั่ว ตั้งแต่พรุ่งนี้ไป ๓ วัน ให้บุรุษทั้งหลายเข้ามาในพระราชวัง ให้ถือมาซึ่งขนมและผลไม้ต่าง ๆ ตามที่มีแต่ละสิ่งละน้อยให้เร่งเข้ามา ราชบุรุษทั้งหลายก็ให้ไปเที่ยวตีฆ้องร้องป่าวทั่วทุกทิศตามรับสั่ง ฝ่ายบุรุษทั้งหลายรู้ว่ารับสั่งให้เข้าไปในพระราชวังดังนั้น บ้างได้ขนม บ้างก็ได้ผลไม้ต่าง ๆ กับเผือกมันกล้วยอ้อยตามที่มีก็ถือเข้าไปในพระราชวัง

สมเด็จพระอัยกาให้ตกแต่งประดับพระราชนัดดา ด้วยเครื่องกุมารอาภรณ์อลังการอันวิจิตร วิภูษิตสังวาลงามเลิศแล้ว จึงให้พระหลานแก้วนั่งที่นาการเหนือราชาอาสน์ อันตกแต่งเป็นอันดีในที่พระราชฐาน แล้วให้เรียกหาบุรุษเข้ามาทีละคน ให้ถือขนมของกินกล้วยอ้อยผลไม้เข้าไปสู่สำนักแห่งพระราชกุมาร สมเด็จพระอัยกาจึงอธิษฐานว่า บุรุษผู้ใดเป็นบิดาของพระราชกุมารแท้จริงไซร้ ก็ให้พระราชกุมารนั้นจงถือข้าวของวัตถุของบุรุษผู้นั้น ถ้ามิใช่พระบิดา อย่าให้พระราชกุมารถือข้าวของวัตถุของบุรุษผู้นั้นเลย ครั้นอธิษฐานแล้วก็ให้พระราชกุมารเข้าไปถือเอาของวัตถุบุรุษนั้น แลชายแสนปมนั้นได้แต่ถือข้าวเย็นถือมาก้อนหนึ่ง พระราชกุมารก็เข้ากอดเอาคอ แล้วรับเอาก้อนข้าวเย็นมาเสวย ชนทั้งปวงเห็นก็พิศวง

ชวนกันติเตียนต่าง ๆ พระเจ้าไตรตรึงส์ละอายพระทัยได้ความอัปยศ จึงพระราชทานพระราชธิดาและพระราชนัดดาให้แก่ชายแส่นปมให้ใส่แพลอยไปถึงที่ไร่มะเขือ อันเป็นที่อยู่ไกลจากพระนครทางวันหนึ่ง ชายแส่นปมก็พาบุตรภริยาขึ้นสู่ไร่ ด้วยเดชะบุญชนทั้งสามบันดาลให้สมเด็จอมรินทราธิราชนิมิตกายเป็นวานร เอากลองทิพย์มาส่งให้ชายแส่นปม แล้วตรัสบอกว่า ท่านจะปรารถนาสิ่งไรจงตีกลองนี้ อาจให้สำเร็จความปรารถนาได้สิ้น ชายแส่นปมจึงปรารถนาให้รูปงามจึงตีกลองนั้น ปมเปาทั้งปวงก็อันตรธานสูญหาย รูปกายนั้นก็บริสุทธิ์ แล้วก็นำกลองนั้นมาสู่ที่อยู่แล้วก็บอกแก่ภริยา นางก็มีความยินดี จึงตีกลองทิพย์ นิมิตทองให้ช่างตีอู่ทอง ให้พระโอรสบรรทม เหตุดังนั้นพระราชกุมารจึงมีนามว่าเจ้าอู่ทอง จำเดิมแต่นั้นมา จุลศักราช ๖๗๑ ปีมะแม เอกศก บิดาเจ้าอู่ทองจึงตีกลองทิพย์นิมิตเป็นพระนครขึ้นในที่นั้น ให้นามชื่อว่าเทพมหานคร เหตุสำเร็จด้วยอานุภาพเทพดาแลชนทั้งหลายชวนกันมาอาศัยอยู่ ณ เมืองนั้นเป็นอันมาก พระองค์ได้เสวยราชสมบัติทรงพระนามเจ้าศรีวชัยเชียงแส่น ปรากฏในสยามประเทศนี้ จุลศักราช ๗๐๒ ปีวอกฉอศก สมเด็จพระเจ้าศรีวชัยเชียงแส่นทิวงคต อยู่ในราชสมบัติ ๒๖ ปี แล้วกลองทิพย์นั้นก็อันตรธานหาย สมเด็จพระเจ้าอู่ทองราชโอรส ได้เสวยราชสมบัติแทนพระราชบิดาได้ ๖ พระวัสสา ทรงพระปรารภสร้างพระนครใหม่ จึงให้ราชบุรุษเที่ยวแสวงหาภูมิประเทศ ที่มีพรรณมัจฉาชาติครบบริบูรณ์ ราชบุรุษก็เที่ยวหามาโดยทักษิณทิศ ถึงประเทศที่หนองโสน กอปร์ด้วยพรรณปลาพร้อมทุกสิ่ง จึงไปกราบทูลพระเจ้าอู่ทองจึงยกจตุรงคโยธาประชาราษฎรทั้งปวงมาสู่ประเทศนั้น จุลศักราช ๗๑๒ ปีชาดโทศก ทรงสร้างพระนครเสร็จให้นามชื่อว่ากรุงเทพมหานครตามนามพระนครเดิม ๑ ให้นามชื่อทวาราวดี เหตุมีคงคาล้อมรอบดุจนามเมืองทวาราวดี ๑ ให้นามชื่อว่าศรีอยุธยา เหตุเป็นที่อยู่แห่งชนชราทั้งสอง (คือยาย) ศรีแลตาอุธยา เป็นสามีภริยากันอาศัยอยู่ในที่นั้นนาม ๑ แลนามทั้งสามประกอบกันจึงเรียกว่า กรุงเทพมหานครทวาราวดีศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าอู่ทองได้ราชาภิเษกเสวยราชสมบัติพระชนม์ได้ ๓๗ พระวัสสา ถวายพระนามสมเด็จพระเจ้ารามาธิบดี

แลเมื่อแรกได้ราชาภิเษกนั้น ได้สังฆทักษิณาวรรคภายใต้ต้นหมันในพระนครสังขั ๑ แล้วทรงสร้างพระที่นั่งไพฑูรย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาทองค์หนึ่ง พระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง แล้วให้พระบรมราชาธิราชผู้เป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ ตรัสเรียกว่า พระเชษฐาธิราชนั้นไปครองเมืองสุพรรณบุรี ให้พระราชบุตรทรงพระนามพระราเมศวรไปครองเมืองลพบุรี ครั้งนั้นเมืองประเทศราชขึ้น ๑๖ หัวเมือง คือเมืองมะละกา ๑ เมืองชวา ๑ เมืองตะนาวศรี ๑ เมืองทวาย ๑ เมืองเมาะตะมะ ๑ เมืองเมาะตำเลิง ๑ เมืองนครศรีธรรมราช ๑ เมืองสงขลา ๑ เมืองจันทบุรี ๑ เมืองพระพิษณุโลก ๑ เมืองสวรรคโลก ๑ เมืองสุโขทัย ๑ เมืองพิชัย ๑ เมืองพิจิตร ๑ เมืองกำแพงเพชร ๑ เมืองนครสวรรค์ ๑ และพระองค์สร้างวัดพุทไธสวรรย์แลวัดบ่าแก้ว จุลศักราช ๗๓๑ มีระกาเอกศก สมเด็จพระรามาธิบดีสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๒๐ ปี.

(ต้นฉบับมีอยู่เท่านี้)

เรื่องพระร่วงสุโขทัย (๑)

จุลศักราช ๕๑๖ พระเจ้าสุริยราชาซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์ของพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ ได้ทรงตกแต่งซ่อมแปลงเมืองพิจิตรปราการขึ้นใหม่ ครองราชสมบัติต่อไป มีพระอัครมเหสีทรงพระนามว่าสิริสุธาราเทวี มีพระราชโอรสองค์หนึ่งด้วยพระอัครมเหสี ทรงพระนามว่าจันทกุมาร พระเจ้าสุริยราชาเมื่อแรกได้ราชสมบัติ พระชนม์ได้ ๒๐ พรรษา อยู่ในราชสมบัติ ๒๗ พรรษา เสด็จสวรรคต พระชนม์ได้ ๔๗ พรรษา พระองค์ประสูติวันจันทร์

จุลศักราช ๕๗๐ พระจันทกุมารราชโอรสได้ขึ้นครองราชสมบัติ ทรงพระนามว่าพระเจ้าจันทราชา พระองค์ทรงสร้างเมืองสุโขทัยขึ้นครองราชสมบัติต่อไป มีพระอัครมเหสีทรงพระนามว่าสุริยาเทวี พระองค์เสวยนาสระเมืองลพบุรี พลเมือง

---

(๑) เรื่องราวของพระร่วง ยังมีปรากฏในที่อื่นอีกหลายแห่ง เช่น ประชุมจารึกสยาม, ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑ เฉพาะพงศาวดารเหนือและพงศาวดารพม่ารามัญ, ชินกาลมาลินี, สิงหลปฏิมากร หรือสิหิงคนิทาน, เรื่องราชาธิราช, มูลศาสนา, เรื่องนางอุทัย, จามเทวีวงศ์, คำอธิบายพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑

ประตูวัดเชตุพน
เมืองสุโขทัย

ชาวลพบุรีเป็นล่วยน้ำเล่วย อยู่มาวันหนึ่งพระองค์เสด็จไปประพาสป่า พร้อมด้วยพลโยธาทวยหาญเป็นอันมาก ได้ทอดพระเนตรเห็นนางกุมารคนหนึ่ง มีรูปโฉมลักษณะงดงามยิ่งกว่านางมนุษย์ทั้งหลาย พระองค์มีความเสน่หา เข้าโลมและได้ร่วมอภิรมย์ด้วยนางนั้น ครั้นแล้วพระองค์ก็มีพระทัยปฏิพัทธ์ผูกพัน ตรัสชวนจะพานางไปสู่ราชวัง จะตั้งไว้เป็นเอกอัครมเหสี นางจึงทูลว่า ข้าพระองค์มิใช่เป็นหญิงมนุษย์ เป็นเชื้อชาตินางนาคกุมารีแปลงกายขึ้นมาเที่ยวในเมืองมนุษย์ จะตามเสด็จพระองค์ไปมิได้ ถ้าข้าพระองค์ได้อยู่ร่วมหมู่นางสนมนาฏ ราชบริจาริกาของพระองค์ในพระราชวัง ข้าพระองค์โกรธเคืองผู้ใดขึ้นมาแล้ว ก็จะพ่นพิษตามวิสัยนาค มนุษย์เหล่านั้นจะทนพิษของข้าพระบาทมิได้ จะพากันตายเสียสิ้น เพราะฉะนั้นข้าพระบาทจะขอบังคมลาพระองค์กลับไปยังเมืองนาค ทูลดังนั้นแล้วนางนาคกุมารนั้นก็หายไปจากสถานที่นั้น กลับไปสู่นาคพิภพ พระเจ้าจันทราชาทรงเสียดายนางนาคกุมารยิ่งนัก ก็เสด็จกลับคืนเข้าสู่พระราชวัง ครั้นอยู่มานางนาคกุมารนั้นมีครรภ์ถ้วนกำหนดทศมาสแล้ว จึงขึ้นมายังเมืองมนุษย์ คลอฟองไว้ในที่ไร่อ้อยแห่งหนึ่ง ฟองนั้นโตประมาณเท่าผลมะพร้าวห้าว ครั้นแล้วนางนาคกุมารก็กลับคืนไปสู่นาคพิภพดังเก่า

ในขณะนั้น ยายกับตาสองสามีภรรยาผู้เป็นเจ้าของไร่อ้อย พากันออกไปดูแลรักษาไร่ เห็นฟองนาคโตแปลกประหลาดดังนั้น ก็ยังไม่แจ้งว่าเป็นฟองสิ่งไร จึงนำฟองนั้นไปเก็บรักษาไว้ที่บ้าน ครั้นอยู่ไม่นานฟองนั้นครบกำหนดก็แตกออกเป็นกุมาร มีรูปโฉมลักษณะงามหาผู้เสมอมิได้ ยายตาได้เห็นดังนั้นก็มีความดีใจว่าได้บุตรบุญธรรม รักใคร่กุมารนั้นเป็นอันมาก จึงหานุ่นมาเย็บเป็นเบาะเมาะให้กุมารนั้นนอน แต่กุมารนั้นหาชอบนอนบนเบาะเมาะโดยปรกติไม่ มักร้องให้เสือกกายขึ้นไปเลี่ยเบองบนแห่งที่นอน ยายตาเห็นประหลาดดังนั้นจึงไปได้ถามโหราจารย์ว่าอาการของกุมารเป็นดังนี้จะร้ายดีประการใด โหราจารย์จึงทำนายว่า กุมารนี้เป็นผู้มีบุญ จะเป็นเชื้อชาติเทพดาหรือพระยานาคเป็นแน่ ถ้าท่านปรารถนาจะให้กุมาร

นหลับนอนเป็นปรกติ จงตัดลำไม้ไผ่ทอนอยู่บนต่อไม้มาสานเป็นเสื่ออ่อนปูให้นอน แต่ผ้าห่มนอนนั้นให้ลงเลขยันต์อาคมเสียก่อนแล้วจึงให้ห่ม ยายตากกระทำตามคำแนะนำของโหราจารย์นั้นทุกประการ ตั้งแต่นั้นมากุมารนั้นก็รู้นอนโดยปรกติ มิได้รบกวนดังแต่ก่อน ครั้นอยู่มากุมารนั้นเจริญวัยวัฒนาการขึ้นมาอายุได้ ๑๕ ปี มีรูปกายผ่องใสโสภา และมีอานุภาพมาก จะออกปากกล่าวสั่งสิ่งใดให้เป็นอย่างไร ก็มักให้เป็นไปตามคำกล่าวดังนั้น ยายตามีความเสน่หาต่อบุตรบุญธรรมยิ่งนัก จึงให้นามว่าพระร่วง

ครั้นอยู่มา กิตติศัพท์อันนี้ทราบเข้าไปถึงพระเจ้าจันทราชาผู้ครองกรุงสุโขทัย ก็มีพระทัยพิศวง จึงทรงพระดำริว่า กุมารผู้นี้เห็นจะเป็นบุตรนางนาคกุมารมาตกฟองไว้ให้เป็นแน่ ถ้าเป็นเช่นนั้นแล้ว กุมารนี้คงจะเป็นโอรสของเราเองโดยแท้ เมื่อพระองค์ทรงพระดำริดังนี้แล้ว จึงตรัสสั่งราชบุรุษให้ไปหายายตาเจ้าของไร่อ้อยให้พากุมารนั้นเข้ามาเฝ้าพระองค์

แต่เรื่องนี้จดหมายเหตุอีกฉบับหนึ่งกล่าวว่า อยู่มาคราวหนึ่งพระองค์ให้ตั้งการราชพิธีสร้างปราสาทราชมนเทียร ในขณะนั้นพวกราษฎรชาวบ้านในเมืองนอกเมืองพากันแตกตื่นเข้ามาดูงานพระราชพิธี ฝ่ายยายตากพาพระร่วงบุตรบุญธรรมนั้นเข้ามาดูงานพระราชพิธีในเวลานั้นด้วย

พระร่วงได้ออกปากพูดในท่ามกลางฝูงชนว่า เราเป็นผู้รักษาทัน พอพูดขาดคำลง เสาปราสาทนั้นก็โยนเอนหวั่นไหวสะเทือนสะท้านทั่วไป ฝ่ายเสนาอำมาตย์ได้เห็นเหตุมหัศจรรย์ดังนั้น จึงนำความขึ้นกราบทูลพระเจ้ากรุงสุโขทัย พระองค์ได้ทรงฟังดังนั้นก็มีความพิศวง จึงตรัสสั่งให้หายายตาให้พากุมารนั้นเข้ามาเฝ้า จึงมีพระราชโองการตรัสถามยายตาทั้งสองว่า กุมารนั้นได้มาแต่ไหน ยายตาทั้งสองจึงกราบบังคมทูลให้ทราบความตามเหตุที่ได้กุมารนั้นมา ตั้งแต่ต้นจนปลาย พระเจ้ากรุงสุโขทัยได้ทรงฟังดังนั้นก็เข้าพระทัยทรงเชื่อแน่ว่า กุมารนี้เป็นบุตรนางนาคกุมารนั้น คือเป็นพระโอรสของพระองค์โดยแท้ ด้วยอำนาจความเมตตากรุณาของบิดา อันเคยมีแก่

บุตรสืบขันธสันดานมาแต่บุรพชาติปางก่อนนั้น บันดาลให้พระองค์ทรงพระสิเน่หาแต่พระโอรสนั้นในบัจจุบันชาตินี้ จึงให้รับพระราชกุมารนั้นเลี้ยงไว้เป็นราชโอรสของพระองค์ในพระราชวัง และพระราชทานทรัพย์สิ่งของเป็นรางวัลแก่ยายตาทั้งสองเป็นอันมาก

ครั้นอยู่มา พระอัครมเหสีใหญ่ของพระเจ้ากรุงสุโขทัย ประสูติพระราชโอรสองค์หนึ่ง สมเด็จพระราชบิดาพระราชทานพระนามว่าพระราชกุมารเหมือนกัน แต่พระราชโอรสองค์ใหญ่ซึ่งประสูติจากนางนาคนั้นมีบุญญาธิการศักดานุภาพเป็นอันมาก ถ้าพระองค์จะพระหัตถ์ตรัสสาปมนุษย์และสัตว์ใด ๆ เช่นผู้คนและช้างม้าโคกระบือว่าให้กลายเป็นหินหรือให้เป็นสิ่งอันใด ก็กลับกลายและเป็นไปตามรับสั่งทันใด วันหนึ่งพระองค์ตรัสสั่งว่าให้ต้นไม้ทั้งปวงเป็นผล ต้นไม้นานาชนิดก็เป็นผลตามรับสั่ง และตรัสว่าให้ก้างปลาเป็นปลามีชีวิตไปตามเดิม ก็เป็นไปตามรับสั่งของพระองค์ ด้วยอำนาจสัจจบารมีอันแก่กล้าที่พระองค์ได้สร้างสมอบรมมาแต่หลัง จึงบันดาลให้เป็นไปได้ดังนั้นเป็นมหัศจรรย์นัก

ครั้นอยู่มา พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ จึงกราบทูลถามสมเด็จพระราชบิดาว่า ทุกวันนี้พระองค์ยังต้องส่งส่วยน้ำแก่เมืองอินทปรัตถ์อยู่หรือ พระราชบิดาจึงตรัสบอกว่า เรายังต้องส่งส่วยน้ำแก่เขาอยู่เสมอ พระราชโอรสองค์ใหญ่จึงกราบทูลห้ามว่า ตั้งแต่วันนี้ไปขอพระองค์อย่าได้ส่งส่วยน้ำแก่เมืองอินทปรัตถ์ต่อไปอีกเลย ถ้าพระเจ้ากรุงอินทปรัตถ์ให้ยกกองทัพมาทำร้ายแก่บ้านเมืองของพระองค์เป็นประการใด ข้าพระองค์จะอาสาสู้รบเอาชัยชนะให้จงได้ มิต้องให้พระองค์และไพร่พลได้ความเดือดร้อน พระเจ้ากรุงสุโขทัยก็ทรงเชื่อตามคำทูลของพระราชโอรสองค์ใหญ่ ด้วยได้ทรงเห็นอภินหารอันเป็นอัศจรรย์ต่าง ๆ มาแต่หลังแล้ว

ฝ่ายพระเจ้ากรุงอินทปรัตถ์ ครั้นได้ทราบว่าพระเจ้ากรุงสุโขทัยตั้งแข็งเมืองไม่ส่งส่วยน้ำดังแต่ก่อน จึงตรัสสั่งพระราชโอรสผู้เป็นพระมหาอุปราชว่า พระเจ้าจันทราชาเมืองสุโขทัยเคยส่งส่วยน้ำให้แก่เมืองเรา สืบต่อกันมาหลายชั่วผู้ครอง

เมืองแล้ว บัดนี้มาแปรพักตร์ไม่ยอมส่งส่วยน้ำให้แก่เรา เห็นจะคิดต่อสู้กับเรา เจ้าจงยกพยุหโยธาทัพไปตีเมืองสุโขทัย ให้มีชัยชนะแก่พระเจ้าจันทราชาจงได้ พระมหาอุปราชถือรับสั่งพระราชบิดาแล้ว ก็กรีฑาพยุหโยธาทัพออกจากกรุงอินทปรัสถ์ไปถึงเมืองสุโขทัยก็ยกพลเข้าประชิดล้อมเมืองไว้

ฝ่ายพระเจ้าจันทราชา ก็แต่งให้พระราชโอรสองค์ใหญ่ ยกพลนิกายกองทัพออกมา กระทำยุทธสงครามกับกองทัพกรุงอินทปรัสถ์ ทั้งสองฝ่ายได้กระทำยุทธนาการต่อกันโดยสามารถ ฝ่ายมหาอุปราชพระราชโอรสพระเจ้ากรุงอินทปรัสถ์ทานกำลังพระราชโอรสพระเจ้ากรุงสุโขทัยมิได้ ก็แตกหนีกลับไปยังพระนครกราบทูลสมเด็จพระราชบิดาว่า ข้าศึกมีกำลังเข้มแข็งนัก จึงต้องแตกพ่ายถอยมาจะรับพระราชอาชญาแล้วแต่จะโปรด

ฝ่ายพระเจ้ากรุงอินทปรัสถ์ ได้ทรงเห็นพระมหาอุปราชราชโอรสแตกพ่ายทัพหนีกลับมา ทูลขอจะรับพระราชอาชญาดังนั้น พระองค์ทรงเห็นว่า พระราชบุตรของพระองค์ยังอ่อนแก่การทัพศึกอยู่ ก็ทรงพระเมตตาพระราชทานโทษให้ จึงตรัสว่า พระเจ้าจันทราชาผู้ครองเมืองสุโขทัยนั้น ก็เป็นพระญาติพระวงศ์ของเราเองมิใช่ผู้อื่น ถ้าเขาไม่สมัครจะส่งส่วยน้ำให้แก่เราแล้วก็ตามเถิด ตั้งแต่วันนี้ไปเราอย่าไปรบกวนย่ำยีทำสงครามกับเขาอีกเลย พระองค์จึงตรัสสั่งให้เลิกเมืองอินเป็นเมืองส่งส่วยน้ำแก่พระองค์ต่อไป

พระเจ้าอินทปรัสถ์ผู้สืบพระวงศ์พระเจ้าปทุมสุริยวงศ์นั้น ได้ครองราชสมบัติในกรุงอินทปรัสถ์ต่อมา ครั้นพระชนม์พรรษาได้ ๕๕ พรรษาก็เสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๓๐ พรรษา เมื่อแรกได้ครองราชสมบัตินั้นพระชนม์ ๒๕ พรรษา ฤๅศักราช ๕๖๑

ฝ่ายพระเจ้าจันทราชาผู้ครองกรุงสุโขทัย เมื่อแรกได้ราชสมบัติมีพระชนมายุ ๓๐ พรรษา ครองราชสมบัติได้ ๓๐ พรรษา รวมพระชนมายุ ๖๐ พรรษาถ้วน ก็เสด็จสู่สวรรคตในศักราช ๕๑๖

ถนนซึ่งตัดตามแนวถนนเดิม

ผ่านกำแพงเมืองทางทิศตะวันตกไปยังอรัญญิกของพ่อขุนรามคำแหง

ในปีนั้น พระร่วงพระราชโอรสองค์ใหญ่ได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแทนสมเด็จพระราชบิดาต่อไป พระองค์ได้เสด็จไปสร้างเมืองสวรรคโลกขึ้นใหม่ และครองราชสมบัติในเมืองนั้น ในขณะนั้นพระอัครมเหสีใหญ่ของพระองค์ ทรงพระนามว่าศรีจันทาเทวีประสูติพระราชธิดาองค์หนึ่งทรงพระนามว่าสุวรรณเทวี

ครั้นอยู่มาสมเด็จพระร่วงเจ้าทรงพิจารณาเห็นว่า ภูมิลำเนาข้างทิศใต้เมืองสุโขทัยนั้นพื้นภูมิภาคเรียบราบ เป็นชัยภูมิแห่งหนึ่ง สมควรจะสร้างสระใหญ่ลงไว้ให้เป็นประโยชน์แก่ราษฎรชนทั่วไป จึงตรัสสั่งให้ขุดสระใหญ่โดยรอบจตุรัสมีกำหนด ๑๕ วา ให้ช่างก่ออิฐเป็นซุ้มคร่อมหลังสระ และบนหลังซุ้มนั้นก่อพระเจดีย์องค์หนึ่งเรียกว่าพระมหาธาตุ ในสระใหญ่นั้นให้ปลูกบัวเบญจพรรณ ครั้นแล้วพระองค์ทรงตั้งพระสัตยาธิษฐานว่า ขออย่าให้น้ำในสระนั้นแห้ง และอย่าให้ต้นบัวเบญจพรรณนั้นตาย ให้มีอยู่เสมอเป็นนิจนิรันดรไป และพระองค์ได้ทรงนำเมล็ดมะขามมาโปรยรอบตามขอบเขตสระ ทรงพระสัตยาธิษฐานว่าให้มะขามนั้นขึ้นมาเป็นต้นมีผลเมล็ดพร้อมบริบูรณ์ บางต้นเมื่อมีผลเป็นฝักให้มีแต่เนื้อ เมล็ดมะขามที่หล่นตกลงไปในสระนั้น ให้กลายเป็นเต่าปลามีจำนวนชาติและให้บินไปได้ ทรงพระอธิษฐานแล้วก็ปลูกไว้รอบสระน้ำนั้น ปลาและเต่าก็เป็นไปตามพระสัตยาธิษฐานนั้นทุกประการ แล้วพระองค์ให้สร้างเฉลียงรอบสระน้ำนั้น มีศาลาและของบำรุงครบครัน ครั้นขุดสระสำเร็จแล้วก็ให้ทำมหกรรมฉลองสระ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ เป็นอันมาก

ในครั้งนั้นมีชายหนุ่มคนหนึ่งชื่อมะกะโท้ เป็นเชื้อชาติมอญ เป็นบุตรชาวบ้านซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในตำบลตะเกาะวุนเขตเมืองมุตะมะ ในรามัญประเทศ ได้เข้ามาเป็นข้าสวามิภักดิ์ในสมเด็จพระร่วงเจ้า พระองค์ทรงโปรดปรานชุบเลี้ยงมะกะโท้ผู้นั้นเป็นคนมีวาสนา ประกอบด้วยคุณสมบัติ ๓ ประการ คือมีรูปโฉมลักษณะดีเป็นที่ชอบรักแก่ชนทั่วไป ๑ มีสติปัญญาดี ๑ มีความกตัญญูกตเวทีรู้คุณท่านผู้มีคุณ ๑

อยู่มาวันหนึ่งมะกะโท้กับพรรคพวก และข้าทาสใช้สอยรวมประมาณ ๓๐ คน

ให้หาบสิ่งของสินค้ามาเที่ยวค้าขาย มะกะโท้เป็นนายคุมลูกหาบ ครั้นมาถึงเชิงเขา นวรัตนคีรี เด็กคนใช้คนหนึ่งของมะกะโท้บ่วยลง มะกะโท้จึงให้คนเหล่านั้นช่วยกัน หามเด็กที่บ่วยนั้นขึ้นไปพักรักษาตัวอยู่บนยอดเขา ในเวลานั้นไม่ใช่เทศกาลฤดูฝน บันดาลฝนตกพ้ำร้องเป็นอันมาก ในทันใดนั้น อสนีบาตผ่าถูกปลายไม้คานของมะกะโท้ แตกแล่งออกไป แต่หาถูกผู้คนเป็นอันตรายไม่ เมื่อมะกะโท้ได้ยินพ้ำผ่าลงมาดังนั้น จึงแลไปในอากาศ เห็นแสงพ้ำเป็นปราสาทราชมนเทียร ประดับด้วยราชวัติฉัตรธง มะกะโท้คิดเห็นประหลาดในใจ แต่ยังหารู้ว่าร้ายและดีเป็นประการใดไม่ จึงคุมลูกหาบกับพรรคพวกจากตำบลนั้นมาถึงบ้านแห่งหนึ่ง มะกะโท้จึงเข้าพักอาศัยในบ้านนั้นพร้อมด้วยพรรคพวกของตน ถามพวกชาวบ้านว่าในตำบลนั้นบ้านนั้นมีโหราจารย์ผู้ทายนิมิตร้ายดีบ้างหรือไม่ พวกชาวบ้านบอกว่าโหราจารย์ผู้เฒ่ารู้ทายนิมิตร้ายดีมีอยู่ จึงช่วยพามะกะโท้ไปให้ถึงเรือนโหราจารย์ มะกะโท้ก็ไหว้นบเคารพท่านโหราจารย์ผู้เฒ่านั้น แล้วจึงเล่านิมิตให้ฟังตั้งแต่ต้น และถามเหตุผลร้ายดีว่าจะมีเป็นประการใด ฝ่ายโหราจารย์ผู้เฒ่าได้ฟังเล่านิมิตดังนั้นก็รู้เหตุผลทั้งปวง และรู้ว่าชายหนุ่มผู้นี้เป็นคนมีวาสนา จะได้เป็นใหญ่ในภายหน้า จึงบอกว่านิมิตที่ได้เห็นนั้นเป็นสิริสวัสดิมงคลใหญ่หลวงยิ่งนัก ท่านจงนำเงินทองมากองลงให้สูงเสมอเท่าจอมปลวก เป็นการคำนับบูชาครูเราก่อน เราจึงจะทำนายให้แก่ท่านได้ ถ้าท่านทำสักการบูชาคำนับครูเราดังนั้นแล้ว เราก็จะพยากรณ์ทักทายนิมิตของท่าน ให้ท่านได้ดีเป็นใหญ่ให้เห็นคุณได้โดยเร็ว ถ้าท่านไม่นำเงินทองมาบูชาครูเราดังว่านั้นแล้ว เราก็ไม่อาจทำนายให้แก่ท่านได้ มะกะโท้ได้ฟังดังนั้นก็คิดว่า สิ่งของสินค้าที่เรานำมาขายครั้งนี้ ถึงจะขายสิ้นแล้วจะรวมเงินทั้งทุนและกำไร ให้ได้เงินกองสูงเสมอเท่าจอมปลวกนั้นก็หามิได้ ทำฉันใดดีเราจึงจะได้เงินทองมากองสูงเสมอเท่าจอมปลวกเล่า มะกะโท้คิดไปก็เห็นช่อง จึงถอดแหวนในนิ้วมือของตน ไปตั้งลงเหนือยอดจอมปลวกแห่งหนึ่งแล้วจึงบอกแก่โหราจารย์ว่า ข้าพเจ้าได้บูชาคำนับครูท่านด้วยทองเสมอเท่าจอมปลวกแล้ว ขอท่านได้เมตตาทายนิมิตให้ข้าพเจ้าเถิด ฝ่ายโหรา-

จารย์ได้เห็นดังนั้นก็คิดว่า บุรุษหนุ่มผู้นี้เป็นคนมีปัญญาเฉียบแหลมลับไปเบื้องหน้า คงจะได้เป็นใหญ่เป็นแน่ จึงทำนายตามนิมิตนั้นให้มะกะโท้ว่าในเวลาไม่ช้านานท่านจะได้เป็นเจ้าบ้านผ่านเมืองใหญ่โต มีอานุภาพมาก เพราะฉะนั้นท่านอย่าทำการค้าขายเลย จงอุตส่าห์ทำราชการเถิดจะได้เป็นใหญ่มียศศักดิ์รุ่งเรือง เมื่อท่านได้เป็นใหญ่แล้วอย่าลืมเรา มะกะโท้กับทั้งพรรคพวกได้ฟังคำทำนายดังนั้นก็ดีใจ ถวายกราบไหว้ขอบคุณโหราจารย์เป็นอันมาก จึงกล่าวว่า ถ้าข้าพเจ้าได้ดีเป็นใหญ่เหมือนคำทำนายของท่านแล้ว ข้าพเจ้าจะตอบแทนคุณท่านให้จงหนักหาสมคุณของท่านไม่ ว่าแล้วก็นำนับดาโหราจารย์คนหนึ่งหาบไปขายสินค้าในเมืองสุโขทัย ครั้นขายของสิ้นแล้ว จึงพาพรรคพวกบ่าวไพร่ไปฝากไว้กับชาวบ้านที่รู้จักชอบกัน ครั้นแล้วมะกะโท้จึงหาช่องเข้าไปพึ่งพักฝากตัวอยู่กับนายช้างพระที่นั่งโรงใน ซึ่งเป็นมงคลคเชนทร์ตัวโปรดของสมเด็จพระร่วงเจ้า ช่วยดูแลรักษาเก็บกวาดมูลช้างล้างโรงให้สะอาดอยู่เสมอ นายช้างก็มีความเมตตารักใคร่ใช้สอยมะกะโท้สนิทอยู่ทุกวัน

ฝ่ายสมเด็จพระร่วงเจ้า ก็เสด็จไปทอดพระเนตรช้างพระที่นั่งของพระองค์อยู่เนือง ๆ ไม่ใคร่ขาด วันหนึ่งพระองค์เสด็จไปทอดพระเนตรช้างพระที่นั่ง ทรงเห็นโรงช้างปัดกวาดสะอาดเรียบร้อยดีจึงตรัสถามนายช้างว่า ใครมาช่วยท่านแผ้วกวาดโรงช้างให้สะอาดเรียบร้อยดังนี้ นายช้างจึงกราบทูลว่า มีมอญน้อยคนหนึ่งมาพึ่งพักอยู่กับข้าพระบาท ช่วยปัดกวาดล้างชำระโรงให้สะอาดอยู่เสมอ พระองค์ได้ทรงฟังดังนั้นก็ชอบพระทัย จึงตรัสสั่งว่า ท่านจงเลี้ยงมอญน้อยนั้นให้ดีเถิด

อยู่มาวันหนึ่ง สมเด็จพระร่วงเจ้าเสด็จไปทอดพระเนตรช้างพระที่นั่ง ณ โรงในตามเคย ประทับบนพระที่นั่งใกล้ช่องพระแกลบ้วนพระโอษฐ์ลงไปที่แผ่นดิน ทอดพระเนตรเห็นเบี้ยตัวหนึ่งตกอยู่ จึงตรัสเรียกมะกะโท้ว่า มอญน้อยเจ้าจงมาดูเบี้ยน มะกะโท้จึงคลานเข้าไปกราบบังคมแล้วก็เก็บเบี้ยนั้นไว้ มีความดีใจว่าได้พระราชทานเบี้ยหนึ่งแล้วก็หมอบเฝ้าอยู่กับหน้าพระที่นั่ง จนสมเด็จพระร่วงเจ้าเสด็จกลับ

ฝ่ายมะกะโท้มีความยินดีที่ได้รับพระราชทานเบี้ย ๆ หนึ่ง จึงคิดว่าต่อนี้ไปเราจะตั้งใจคิดทำราชการถวายพระเดชพระคุณเพื่อให้ได้ความชอบยิ่งขึ้น และเบี้ย

ที่เราได้รับพระราชทานนี้จะทำเป็นประการใดดี จึงตรึกตรองเห็นช่องว่าจะซื้อเมล็ดพรรณผักกาดมาปลูกไว้จึงจะควร มะกะโท้จึงนำเบี้ยนั้นไปซื้อเมล็ดพรรณผักกาดที่ตลาด หญิงแม่ค้าผู้ขายเมล็ดพรรณผักกาดจึงบอกว่า เบี้ย ๆ เดียวนี้เราไม่รู้จะขายให้อย่างไรได้ มะกะโท้จึงว่า ขอจุมนวดลงแต่นวดเดียวพอติดเมล็ดได้เถิดน้อยเท่านั้น หญิงแม่ค้าผู้ขายเมล็ดพรรณผักกาดก็ยอมให้ มะกะโท้จึงชุบน้ำมันมอให้ชุ่มด้วยเขม่าในปากเสียก่อนแล้ว จึงจุ้มนวดลงในกระบุงเมล็ดพรรณผักกาด ๆ ก็ติดน้ำมันมอขึ้นมาเป็นอันมาก หญิงแม่ค้าเห็นดังนั้นก็ชมว่า มอญน้อยนี้ฉลาดมีความคิดเฉียบแหลมดี มะกะโท้จึงส่งเบี้ย ๆ เดียวนั้นให้แก่หญิงแม่ค้า แล้วนำเมล็ดพรรณผักกาดนั้นมา จึงขุดดินข้างโรงช้างอันว่างเปล่าประสมมูลช้างให้เป็นเชื้อบริหารปลูกเมล็ดพรรณผักกาดลงในที่พื้นใหม่นั้น ไม่ช้านานผักกาดนั้นก็ขึ้นงอกงามออกกอกาบงดงามตามกัน

ครั้นอยู่มาวันหนึ่ง ถึงกำหนดสมเด็จพระร่วงเจ้าจะเสด็จมาทอดพระเนตรที่โรงช้าง มะกะโท้จึงถอนต้นผักกาดที่ปลูกไว้ล้างน้ำชำระให้สะอาดแล้ว หาภาชนะมารองเตรียมไว้เป็นของถวาย พอสมเด็จพระร่วงเจ้าเสด็จมาประทับบนพระที่นั่งในโรงช้างแล้ว มะกะโท้นำถาดผักกาดเข้าไปตั้งถวายต่อหน้าพระที่นั่ง จึงมีรับสั่งว่า มอญน้อยได้ผักกาดที่ไหนมาให้เรา มะกะโท้จึงทูลว่า เบี้ย ๆ หนึ่งที่โปรดพระราชทานข้าพระพุทธเจ้า ๆ ไปซื้อเมล็ดพรรณผักกาดมาปลูกไว้ จึงได้นำมาถวายในครั้งนี้ พระองค์มีรับสั่งถามว่า เบี้ย ๆ เดียวเท่านั้นซื้อกันได้เมล็ดพรรณผักกาดเท่าไร มะกะโท้ก็กราบทูลให้ทรงทราบความตั้งแต่ต้นจนที่สุด สมเด็จพระร่วงเจ้าได้ทรงฟังดังนั้นก็ตรัสสรรเสริญว่ามอญน้อยนี้มีปัญญาฉลาดเฉียบแหลมดีควรจะชุบเลี้ยงไว้ จึงตรัสแก่นายช้างว่า เราจะขอมอญน้อยนี้เข้าไปใช้ราชการข้างใน จึงโปรดให้มะกะโท้เข้าไปรับราชการเป็นพวกวิเศษเครื่องต้นอยู่ในพระราชวัง ครั้นอยู่มามะกะโท้ทำราชการดีมีความชอบ จึงโปรดเลื่อนให้เป็นกรมวัง

แต่ในพงศาวดารฝ่ายรามัญนั้นว่า สมเด็จพระร่วงเจ้าโปรดเลื่อนมะกะโท้เป็นขุนวัง มีตำแหน่งในกรมวังนั้นเอง

ครั้นอยู่มาเกิดขบถกำเริบขึ้นในหัวเมืองขอบขัณฑเสมา สมเด็จพระร่วงเจ้าจะเสด็จกรีฑาทัพไปปราบพวกขบถด้วยพระองค์เอง จึงตรัสสั่งให้มะกะโท้เป็นกรมวังอยู่เฝ้ารักษาพระนคร แล้วพระองค์เองก็เสด็จยกพยุหโยธาทัพไปยังเมืองนอกแดนอยู่มาภายหลังนางสุวรรณเทวีพระราชธิดาของสมเด็จพระร่วงเจ้ากับมะกะโท้นั้น ซึ่งเคยเป็นคู่บุพเพสันนิวาสกันมาแต่บุรพชาติปางก่อน เผอิญให้เห็นกันแล้ว ก็มีความปฏิพัทธ์ผูกพันธ์ บังเกิดความเสน่หารักใคร่กัน มะกะโท้ก็ลอบรักใคร่กับพระราชธิดานั้น ฝ่ายข้าราชการทั้งปวงในกรมวังได้รู้เหตุ มีความกลัวเกรงต่อมะกะโท้ ด้วยเห็นสมเด็จพระร่วงเจ้าทรงโปรดปรานมะกะโท้อยู่เป็นอันมาก จึงห้ามผู้ใดจะว่ากล่าวขึ้นได้ไม่ ฝ่ายมะกะโท้จึงคิดปรึกษากับนางสุวรรณเทวีพระราชธิดาว่า จะอยู่ช้าฉะนี้มิได้ ด้วยกลัวพระราชอาชญาสมเด็จพระร่วงเจ้า จำเราจะพากันหนีไปเสียก่อน อย่าทันให้พระองค์เสด็จกลับมา พระราชธิดาก็เห็นด้วยจึงรวบรวมทรัพย์สิ่งของแก้วแหวนเงินทองเป็นอันมาก มะกะโท้ก็เกลี้ยกล่อมผู้คนข้าทาสได้ ๓๐๐ คนเศษ จึงพาพระราชธิดาขึ้นช้างพังตัวหนึ่งหนีออกจากเมืองสุโขทัย ไปโดยทางด่านกะมอกะลก รีบไปทั้งกลางวันและกลางคืน ฝ่ายเสนาอำมาตย์รู้ว่ามะกะโท้พาพระราชธิดาหนีไปดังนั้น ก็พากันติดตามจะจับตัวมะกะโท้ แต่ติดตามไปหาทันไม่ด้วยมะกะโท้พาพระราชธิดากับผู้คนหนีข้ามด่านล่วงพ้นแดนไปเสียนานแล้ว เสนาอำมาตย์เหล่านั้นก็พากันกลับมา คอยท่าจะฟังพระราชโองการตรัสสั่งของสมเด็จพระร่วงเจ้าต่อไป

ฝ่ายมะกะโท้พาพระราชธิดากับผู้คน ไปถึงบ้านตะเกาะวุ้นซึ่งเป็นบ้านเดิมของตนแล้ว ก็จัดให้พระราชธิดาอยู่เป็นสุข และผู้คนที่ไปทั้ง ๓๐๐ คนเศษ ก็จัดให้มีที่อยู่อาศัยทำกินเป็นสุขพร้อมเพรียงกน

ฝ่ายสมเด็จพระร่วงเจ้า ทรงปราบปรามพวกขบถอันกำเริบให้สงบราบคาบ ทรงจัดบ้านเมืองปลายแดนให้เป็นปรกติเรียบร้อยแล้ว ก็เสด็จยกพยุหโยธาทัพกลับยังพระนคร เสนาอำมาตย์ทั้งปวงจึงนำความเรื่องมะกะโท้ลักพาพระราชธิดาหนีไป และได้ไปติดตามจับจนสุดแดนหาทันไม่ ขึ้นกราบทูลให้ทรงทราบทุกประการ สมเด็จ

พระร่วงเจ้ากหาได้ทรงพระพิโรธแก่มะกะโท้ไม่ จึงตรัสว่า เรารู้มาแต่เดิมแล้ว มอญน้อยคนนมีลักษณะดี นานไปภายหน้าจะมีบุญได้เป็นใหญ่ เราจึงมีใจรักใคร่เหมือนบุตร ถ้าเราจะสาปแช่งให้เป็นอันตราย หรือจะให้ยกกองทัพไปติดตาม จับมาลงทัณฑ์อย่างไรก็จะทำได้ทุกประการ แต่จะเป็นเวรกรรมแก่เรา และเสียเกียรติยศของบ้านเมือง เป็นที่อัปยศแก่นานาประเทศ ซึ่งมอญน้อยพาธิดาเราไป ถ้าตัวขนเป็นใหญ่ได้เมื่อใดแล้ว ก็คงจะตั้งแต่งให้ธิดาเราเป็นใหญ่ยิ่งขึ้น จะเป็นเกียรติยศแก่บ้านเมืองทั้งสองฝ่าย อนึ่งบุพเพสันนิวาสแห่งธิดาเรากับมอญน้อยนั้น ก็ได้อบรมมาด้วยกันแต่ปางก่อนแล้ว จึงเผอิญให้มามีจิตปฏิพัทธ์ต่อกันดังนี้ เพราะเหตุนี้เราจำเป็นจะอวยพรแก่มอญน้อยและธิดาเราอย่าให้มีภัยอันตรายสิ่งใด ให้เกิดความสิริสุขสวัสดิ์ด้วยกันเถิด

ฝ่ายพระองค์มิได้ทรงพระโกรธแก่มะกะโท้ และกลับทรงอำนวยพรให้ไปทันที ด้วยอำนาจบุญบารมีของมะกะโท้จะได้เป็นกษัตริย์ใหญ่ในรามัญประเทศต่อไป

ตั้งแต่มะกะโท้ พาพระราชธิดาของสมเด็จพระร่วงเจ้า กรุงสุโขทัยไป อยู่บ้านตะเกาะอุ่นอันเป็นบ้านเดิมของตนดังนี้แล้ว มะกะโท้ก็มีอำนาจเกียรติยศยิ่งขึ้นด้วยนางนันเป็นราชธิดาของกษัตริย์ผู้มีราชอิสริยยศใหญ่ยิ่ง พวกชาวบ้านชาวเมืองก็กลัวเกรงนับถือรักใคร่มะกะโท้และพระราชธิดานั้นเสมอกัน ต่างคนพากันเข้ามาสวามิภักดิ์ฝากตัว เป็นพรรคพวกข้าไทให้ใช้สอยมากขึ้นทุกที จะนับได้เป็นคนหลายพันหลายหมื่น ฝ่ายมะกะโท้เป็นผู้มีปัญญาเฉลียวฉลาดเปลื้องทุกข์ร้อนของชนทั้งบริบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติ จึงเป็นที่นับถือแก่ชนทั่วไป ครั้นมะกะโท้เห็นผู้คนนับถือรักใคร่ตนมากขึ้นแล้ว จึงประกาศเกลี้ยกล่อมคนทั้งฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ในรามัญประเทศ ให้เข้ารวมสามัคคีพร้อมเพรียงน้ำใจเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เข้ามาอยู่ใต้อำนาจตนทั้งสิ้นแล้ว ก็ตั้งตัวเป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติในเมืองมุตะมะ ชนทั้งปวงก็ยินดีถวายพระนามว่าพระยามังคลเกษัตริย์ ใหม่ทั้งสิ้น แต่พระเจ้ามะกะโท้ยังหาได้ราชาภิเษกเฉลิมพระนามไม่

ครั้นอยู่มา พระเจ้ามะกะโท้ทรงระลึกถึงพระเดชพระคุณ ของสมเด็จพระร่วงเจ้ากรุงสุโขทัย จึงให้แต่งพระราชสาส์นลงในสุพรรณบัฏ และจัดเครื่องมงคลราชบรรณาการเป็นอันมาก แต่งให้อำมาตย์ผู้หนึ่งชื่อว่าโกสี เป็นราชทูตจำทูลพระราชสาร คุมเครื่องมงคลราชบรรณาการพร้อมด้วยพลพาหนะเข้าไปถวายสมเด็จพระร่วงเจ้า ณ กรุงสุโขทัย ครั้นราชทูตไปถึงแล้ว เสนาอำมาตย์ฝ่ายกรุงสุโขทัย จึงนำความขึ้นกราบทูลสมเด็จพระร่วงเจ้าก็โปรดให้อำมาตย์นำราชทูตเมืองมุตะมะเข้าเฝ้า ราชทูตก็เชิญพระราชสาส์นกับเครื่องมงคลราชบรรณาการเข้าไปถวายหน้าพระที่นั่ง จึงมีรับสั่งให้อ่านในลักษณะพระราชสาส์นนั้นว่า "ข้าพระบาทผู้ชื่อว่ามะกะโท้ เป็นข้าสวามิภักดิ์ใต้พระบาทมุติกากรของพระองค์ ผู้เป็นพระมหากษัตริย์ผ่านพิภพกรุงสุโขทัย พร้อมด้วยพระราชธิดาของพระองค์ขอโอนอุตมังคเศียรเกล้ากราบถวายบังคม มาแทบพระยุคลบาทบงกชมาศของพระองค์ ซึ่งทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงข้าพระบาททั้งสอง ให้มีความร่มเย็นเป็นสุข พระเดชพระคุณปกป้องอยู่เหนือเกล้าข้าพระองค์ทั้งสอง หาที่จะเปรียบให้สิ้นสุดมิได้ ด้วยเผอิญบุพเพสันนิวาสแห่งข้าพระบาททั้งสอง มาดลบันดาลให้มีปฏิพัทธจิตต่อกัน ข้าพระองค์ได้ละเมิดล่วงพระราชอาชญาพาพระราชธิดาของพระองค์มา โทษานุโทษมีแก่ข้าพระองค์เป็นล้นเกล้า ฯ แต่บัดนี้ด้วยเดชะพระบารมีบรมเดชานุภาพของพระองค์ปกแผ่อยู่เหนือเกล้า ฯ ข้าพระองค์ทั้งสอง ชนทั้งปวงจึงยินดีพร้อมกันอัญเชิญข้าพระองค์ขึ้นเป็นกษัตริย์ ครองราชสมบัติในเมืองมุตะมะ เป็นใหญ่ในรามัญประเทศทั่วไป เพราะฉะนั้นข้าพระองค์ขอพระราชทานโทษานุโทษซึ่งมีผิดมาแต่หลัง ขอพระบารมีของพระองค์เป็นที่พึ่งสืบไป ขอได้ทรงประสาทพระราชทานนามกับเครื่องราชกกุธภัณฑ์๕ประการแก่ข้าพระองค์ผู้เป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติใหม่ เพื่อเป็นสวัสดิชัยมงคลแก่ข้าพระองค์ทั้งสองสืบไป เมืองมุตะมะนั้นจะได้เป็นสุพรรณปถพีแผ่นเดียวกันกับกรุงสุโขทัย อยู่ใต้พระเดชานุภาพของพระองค์สืบต่อไปจนตลอดกัลปาวสาน"

ครั้นสมเด็จพระร่วงเจ้า ได้ทรงทราบความในพระราชสาส์นดังนั้นแล้วก็มีพระทัยยินดี จึงตรัสสรรเสริญว่า มะกะโท้มอายุน้อยนั้นเราได้ทำนายไว้แล้วว่าสืบไปจะมีบุญญาธิการ บัดนี้ได้เป็นกษัตริย์ครองรามัญประเทศแล้ว ต่อไปภายหน้านอกจากเราผู้เดียวแล้ว จะหากษัตริย์อื่นมีบุญยิ่งกว่ามะกะโท้นั้นมิได้ พระองค์จึงทรงตั้งพระนามให้แก่มะกะโท้ว่า พระเจ้าวารีหู (พ้ารั่ว) กับพระราชทานเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ๕ ประการสำหรับกษัตริย์ คือ พระขรรค์ ๑ ฉัตร ๑ พระมหามงกุฎ ๑ ฉลองพระบาททอง ๑ พัดวาลวิชนี ๑ รวมเป็น ๕ ประการ จึงโปรดพระราชทานพระราโชวาทไปแก่ราชทูตว่า ให้เจ้าแผ่นดินมุตะมะอยู่ในทศพิธราชธรรม บำรุงปกครองแผ่นดินโดยยุติธรรม ให้ตั้งใจรักใคร่ราษฎรพลเมืองดุจดังบุตรในอุทร และทรงประสาทพระพรว่า ให้เจ้าแผ่นดินมุตะมะปราศจากภัยอันตรายทั้งภายนอกภายใน ให้ครองราชสมบัติเป็นสุขเจริญสืบไปสิ้นกาลนานเทอญ

ราชทูตก็กราบถวายบังคมลาสมเด็จพระร่วงเจ้า กลับไปกราบทูลพระเจ้าแผ่นดินมุตะมะให้ทราบทุกประการ และถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ๕ ประการ พระเจ้ามะกะโท้ก็ทรงพระโสมนัสยินดี ขอบพระเดชพระคุณสมเด็จพระร่วงเจ้าหาที่สุดมิได้ จึงผินพระพักตร์เฉพาะตรงทิศกรุงสุโขทัย กราบถวายบังคมสมเด็จพระร่วงเจ้า โดยความระลึกรู้พระคุณของพระองค์ อันยิ่งเหลือล้นไม่มีที่สิ้นสุดฉะนั้น

ฝ่ายสมเด็จพระร่วงเจ้าผู้ผ่านพิภพกรุงสุโขทัย ได้ครองราชสมบัติเป็นสุขมาช้านาน เมื่อแรกได้ราชสมบัตินั้นมีพระชนม์ได้ ๓๕ พรรษา อยู่ในราชสมบัติ ๔๐ พรรษา รวมพระชนมายุ ๗๕ พรรษา ก็เสด็จสวรรคต

ในปีนั้น พระอัยยิกาเจ้าซึ่งเป็นพระอนุชาต่างพระมารดาของนครองราชสมบัติแทนสมเด็จพระเชษฐาธิราชต่อไป พระองค์เสด็จไปครองเมืองนครสวรรคบุรี มีพระมเหสีทรงพระนามว่าสุชาเทวี พระอัยยิกาเจ้านี้เมื่อแรกได้ราชสมบัติมีพระชนม์ ๓๐ พรรษา ครองราชสมบัติได้ ๔๕ พรรษา เสด็จสวรรคต รวมพระชนมายุ ๗๕ พรรษา พระองค์ประสูติวันจันทร์.

มณฑป วัดตระพังทองหลาง
เมืองสุโขทัย

ประวัติอักษรไทยกลาง

คัดจากตำนานอักษรไทย

ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์ เรียบเรียง

เมื่อพวกไทยอพยพมาจากเมืองเดิมดังที่ได้กล่าวไว้ในตอน "กำเนิดตัวอักษรไทย" แล้ว ก็มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ติดต่อกับอาณาเขตของมอญ เป็นเวลากำลังเมืองมอญรุ่งเรืองอยู่ในฝ่ายตะวันตก พวกไทยจึงได้รับอริยธรรมจากมอญหลายอย่าง มีความรู้ทางพระพุทธศาสนาและอักษรศาสตร์ เป็นต้น

แบบอักษรซึ่งข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า พวกไทยได้เอามาจากมอญเมื่ออพยพมาใหม่ ๆ นั้น แม้ไม่มีตัวอย่างตัวอักษรปรากฏอยู่ในบัดนี้ก็ดี ถึงกระนั้นเหตุที่ข้าพเจ้ากล้ากล่าวว่าพวกไทยได้ศึกษาอักษรศาสตร์จากมอญ และเอาตัวอักษรมอญมาแปลงใช้เขียนภาษาไทยนั้น คือลักษณะอักษรอาหม ฉอ ผู้ไทยเมืองสิบสองพันนา ที่ใช้กันทุกวันนี้ ด้วยเป็นลักษณะของอักษรมอญเก่าทั้งนั้น เห็นได้ว่าพวกไทยมิได้เอาอย่างมาจากอักษรอื่น มีอักษรของมเป็นต้น

เพราะเหตุที่สระและพยัญชนะของอักษรที่ไทยเอาแบบมอญมาใช้นั้นเดิม ผิดกับสระและพยัญชนะของมอญอย่าง ๑ และเพราะเหตุที่พวกไทยในสมัยนั้น ยังไม่สู้ชำนิชำนาญในการเขียนอักษรนั้นนักอีกอย่าง ๑ เพราะฉะนั้นการที่พวกไทยไปเอาตัวอย่างของอักษรมอญมาใช้เขียนภาษาของตนก็คงจะมีการบกพร่อง แม้ทุกวันนี้การเขียนและการอ่านหนังสือไทยเหนือ ซึ่งได้แบบมาจากอักษรที่พวกไทยใช้ขึ้นเดิมก็ยังไม่เป็นการสะดวก ทั้งสระและพยัญชนะยังขาดบ้างบางตัว เครื่องหมายสำหรับทำให้ออกเสียงสูงต่ำ คือวรรณยุกต์ไม่มี วิธีเรียงสระและพยัญชนะก็ไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย

พวกไทยน้อยซึ่งลงมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ทางลำน้ำยม ชั้นแรกก็เห็นจะใช้อักษรไทยได้แบบมาจากมอญเหมือนพวกไทยอื่น ๆ แต่ธรรมดามนุษย์ซึ่งอยู่ในใต้อำนาจ

ของชาติอื่น มักจะเอาขนบธรรมเนียมของชาตินั้นมาปะปนกับขนบธรรมเนียมของชาติตน และมักจะเอาภาษาและอักษรของชาตินั้นมาใช้ด้วย

เมื่อราว พ.ศ. ๑๕๐๐ พวกขอมได้แผ่อาณาเขตมาถึงดินแดนของไทย ซึ่งตั้งอยู่ทางริมน้ำยม และได้ปกครองเมืองเชลียงและเมืองสุโขทัย ในคราวนั้นพวกไทยคงจะได้ศึกษาอักษรขอมหวัด อันเป็นอักษรสำคัญที่ใช้ในทางราชการบ้านเมือง จึงแปลงตัวอักษรเดิมของไทยมาเป็นรูปคล้ายตัวอักษรขอมหวัด เหมือนอย่างพวกไทยที่มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศพม่า มพวกเงยวเป็นอาทิ ก็ได้เอาตัวอย่างอักษรพม่าบางตัวมาใช้เขียนภาษาของตน ซึ่งจะได้อธิบายใน "ประวัติอักษรไทยเหนือ"

ภายหลังตั้งแต่พระเจ้าศรีอินทราทิตย์ ประกาศตั้งกรุงสุโขทัยเป็นอิสระเมื่อราว พ.ศ. ๑๗๐๐ อำนาจของขอมในสยามประเทศอ่อนลง พระเจ้าแผ่นดินในราชวงศ์พระร่วงกรุงสุโขทัย มีพระราชประสงค์จะให้ราษฎรพ้นเมืองเลิกประพฤติตามธรรมเนียมขอม และคงจะได้ให้เลิกใช้ภาษาเขมรในทางราชการและกลับใช้ภาษาไทยอีกด้วย

ครั้นถึงรัชกาลพระเจ้ารามคำแหงมหาราช หรือซึ่งเรียกในศิลาจารึกว่าพ่อขุนรามคำแหง พระองค์ทรงพระราชดำริเห็นว่า อักษรซึ่งพวกไทยได้แบบอย่างมาจากมอญ ไม่สะดวกแก่การเขียนภาษาไทย ถ้าใช้ต่อ ๆ ไป กลัวจะเป็นการขัดข้องเนือง ๆ ทั้งการที่จะใช้อักษรขอมด้วนไม่เป็นการสมควร เพราะเมืองสุโขทัยก็ได้เป็นอิสระขึ้นแล้ว พ่อขุนรามคำแหงจึง "หาใคร่ใจในใจ แลใส่ลายสือไทยนี้" ตามที่พระองค์เล่าไว้ในศิลาจารึก ซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่สังเกตเห็นว่าการที่พ่อขุนรามคำแหงใส่ลายสือไทยนั้น ดูเหมือนได้เอาอักษรหวัดของขอมซึ่งพวกไทยเปลี่ยนแปลงและใช้เขียนภาษาไทย มาแก้ไขให้ดีขึ้นเท่านั้นเป็นสำคัญ คือรูปสัณฐานตัวอักษรของพระองค์ คล้ายรูปสัณฐานของอักษรขอมซึ่งจะอธิบายต่อไปอย่าง ๑ อีกอย่าง ๑ วิธีใช้ตัวพยัญชนะแทนไม้ผัด คือใช้ตัวพยัญชนะ ๒ ตัว เรียงกัน ตัวหน้าเป็นตัวสกด ตัวหลังเป็นไม้ผัดนั้น นับว่าเป็นวิธีของขอมเหมือนกัน เช่น กนน อ่านว่า กัน เป็นต้น

การแก้ไขอักษรหวัดของขอม พ่อขุนรามคำแหง ทรงกระทำได้เป็นผลสำเร็จ ดังจะอธิบายต่อไปนี้ คือ

ประการ ๑ รูปสัณฐานของอักษรขอม พระองค์ได้เปลี่ยนแปลงให้สะดวกยิ่งขึ้นแก่ผู้เขียน จะยกเป็นตัวอย่าง คือ เส้นผมบนตัวอักษร (หนามเตย) ซึ่งเป็นเครื่องประดับไม่มีประโยชน์ในการอ่านหนังสือ พ่อขุนรามคำแหงได้ยกเสียบ้าง เช่น ตัวขอม เปลี่ยนเป็น ได้ทำให้ประจบกับตัวอักษรบ้าง เช่นตัว เปลี่ยน อนึ่งตัวขอมที่จำเป็นจะต้องขีด ๒ เส้นหรือ ๓ เส้น พ่อขุนรามคำแหงได้เปลี่ยนรูปให้เขียนได้ด้วยเส้นเดียว เช่นตัวขอม 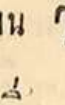 เปลี่ยนเป็น ตัวขอม เปลี่ยนเป็น ตัวขอม เปลี่ยนเป็น ตัวขอม เปลี่ยนเป็น ดังนี้เป็นต้น การเปลี่ยนรูปอักษรขอมดังที่กล่าวมานี้ เป็นแต่จัดตัวอักษรไทยให้เขียนได้สะดวกง่าย และเร็วยิ่งกว่าตัวอักษรขอมเท่านั้น

ประการ ๒ วิธีเขียนอักษรขอม เวลาที่พยัญชนะ ๒ ตัวมาเรียงกัน ต้องเขียน ๒ ตัวนั้น เป็นสังโยค คือซ้อนกัน เช่น , เป็นต้น เป็นวิธีมาแต่อินเดีย พ่อขุนรามคำแหงทรงเห็นว่า การเขียนเช่นนั้นเป็นการยาก เพราะตัวพยัญชนะที่ตามนั้นต้องแปลงรูปเป็นตัวย่อ (ภาษาเขมรเรียกว่า เชิง) และบางตัวมีรูปย่อผิดกับรูปตัวปรกติมาก เช่น (ย) หรือ (ร) เป็นต้น เป็นการลำบากแก่นักเรียน พระองค์จึงได้เปลี่ยนวิธีเขียนพยัญชนะของขอมนั้นเสีย และเมื่อเวลาพยัญชนะ ๒ ตัว สังโยคกัน พระองค์ทรงแก้ให้เขียนเรียงกันเป็นลำดับไป เช่น ปลา, ถนน ฯลฯ อนึ่ง สระ อิ อี ซึ่งขอมใช้บนตัวพยัญชนะและสระ อุ อู ใต้ตัวพยัญชนะนั้น พ่อขุนรามคำแหงได้เลิกใช้ตามแบบขอม และเขียนเรียงไปข้างซ้ายตัวพยัญชนะเหมือนสระ เ และไม้มลาย ไ

การเรียงตัวสระและพยัญชนะดังกล่าวมานี้ เป็นการจัดอักษรไทยให้สะดวกขึ้น เหมือนกัน วิธีเรียงตัวอักษรของพ่อขุนรามคำแหง คล้าย ๆ วิธีเรียงตัวอักษรของฝรั่ง ผิดแต่ที่ของฝรั่งใช้เรียงสระไว้ข้างขวาตัวพยัญชนะ แต่ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง สระบางตัวอยู่ข้างขวา เช่น สระ า บางตัวอยู่ข้างซ้าย เช่น สระ อุ เอ เป็นต้น

ประการ ๓ ภาษาเขมร ภาษามอญ ทั้ง ๒ ภาษานี้พูดไม่มีเสียงสูงเสียงต่ำ ไม่ต้องใช้เครื่องหมายวรรณยุตต่าง ๆ ที่แรกพวกไทยเอาตัวอักษรมอญมาใช้เขียนภาษาไทย และไทยเมืองสุโขทัยเอาตัวอักษรขอมหวัดมาปนกับตัวอักษรที่ใช้มาแต่เดิมนั้น ยังไม่ได้คิดหาวิธีใช้เครื่องหมายสำหรับทำให้ผู้อ่านเห็นว่า คำต่าง ๆ ที่มีจำนวนสระและพยัญชนะเท่ากัน อ่านเป็นเสียงสูงต่ำกว่ากันอย่างไร เช่น เขา, เข่า, เข้า, เคือ, เคือ, เคือ. เป็นต้น แม้ทุกวันนี้ อักษรไทยเหนือยังไม่มีเครื่องหมายหรือวรรณยุต เช่นไม้เอก ไม้โท เป็นต้น อย่างของอักษรไทยกลาง

เครื่องหมายวรรณยุตของอักษรไทยกลางนี้ พ่อขุนรามคำแหงเห็นจะเป็นผู้แรกที่ได้คิดขึ้น เพื่อให้ออกเสียงได้ชัดเจนเท่ากับการพูดของคนไทย ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง มีใช้เครื่องหมายวรรณยุตอยู่ ๒ อย่าง คือไม้เอกกับกากบาท

การเปลี่ยนแปลงแก้ไขของพ่อขุนรามคำแหงที่กล่าวมานี้ พวกไทยซึ่งตั้งอยู่ทางริมฝั่งน้ำยมกับแม่น้ำเจ้าพระยา ได้ยอมรับเห็นว่าดีและเอาไปใช้ทั้งหมด เว้นแต่วิธีเรียงสระอย่างเดียวเท่านั้น คือในแผ่นดินพระยาฦๅไทยธรรมราชา บรรดาศิลาจารึกภาษาไทย กลับใช้สระ อิ อี บนตัวพยัญชนะ สระ อุ อู ใต้ตัวพยัญชนะ ตามแบบโบราณ นอกนั้นลักษณะตัวอักษรกด วิธีเรียงตัวพยัญชนะกับวิธีใช้เครื่องหมายวรรณยุตกด ได้คงตามแบบที่พ่อขุนรามคำแหงทรงพระราชดำริจัดขึ้นทั้งนั้น

แม้ว่าพ่อขุนรามคำแหง จะไม่ได้เป็นผู้ทรงประดิษฐ์ตัวอักษรไทยขึ้นโดยอัตโนมัติก็ดี ถึงกระนั้นการที่พระองค์ได้ทรงแก้ไขตัวอักษรของชาวเมืองสุโขทัยให้เรียงเป็นแนวเดียวกันได้นั้น เป็นการสำคัญยิ่ง และควรที่ชาวสยามในบัดนี้จะ

รู้สึกพระคุณ และมีความเคารพนับถือพระองค์ได้ทรงจัดแบบอักษรไทยให้สะดวกขึ้นง่ายขึ้นให้มาก อนึ่ง ในสยามประเทศทุกวันนี้ การคิดแบบเครื่องพิมพ์ดีดและการพิมพ์หนังสือ ได้เจริญรุ่งเรืองเป็นประโยชน์ยิ่งในวิชาความรู้และทางราชการ นับว่าเพราะพ่อขุนรามคำแหงได้ทรงพระราชดำริเปลี่ยนรูปอักษรขอม และเรียงพยัญชนะเป็นแนวเดียวกันให้สะดวกไว้ ส่วนบรรดาประเทศที่ยังใช้วิธีซ้อนตัวพยัญชนะ เช่น ประเทศเขมรและประเทศลาว การพิมพ์หนังสือของประเทศเหล่านั้นเป็นการยาก ไม่สู้จำเริญ และยังไม่มีผู้ใดในชาตินั้น ๆ ได้คิดจะออกแบบเครื่องพิมพ์ดีดสำหรับตัวอักษรของตน ๆ เลย

ตัวอักษรไทยที่เกิดขึ้นในเมืองสุโขทัย ได้แพร่หลายไปในประเทศที่ใกล้เคียงติดต่อกัน คือในแดนลานช้าง แดนลานนาไทย และที่สุดในสยามประเทศฝ่ายข้างใต้ คือกรุงศรีอยุธยาแต่ในสมัยเมื่อกรุงสุโขทัยยังเป็นราชธานีของสยามประเทศ แต่ภายหลังมาในแดนลานช้าง ตัวอักษรไทยสุโขทัย ได้เปลี่ยนเป็นตัวอักษรลาว ซึ่งใช้อยู่ในเมืองเวียงจันทร์ เมืองหลวงพระบาง คือประเทศลาวขึ้นอินโดจีนฝรั่งเศสในทุกวันนี้

ในแดนลานนาไทย ศิลาจารึกเก่าที่สุดที่ปรากฏใช้ตัวอักษรไทยสุโขทัย คือศิลาจารึกของพระมหาสุมนเถร ที่วัดพระยืนเมืองลำพูน พระมหาสุมนเถรองค์นี้ได้ไปจากเมืองสุโขทัย และบางทีจะเป็นผู้นำแบบอักษรไทยสุโขทัยไปใช้ในลานนาไทยตั้งแต่ครั้งนั้นมา ชาวเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน และเมืองอื่น ๆ ในลานนาไทย ได้ใช้อักษรไทยสุโขทัยเป็นลำดับมา แต่ภายหลังเมื่อราว พ.ศ. ๒๐๕๐ ชาวลานนาไทยได้เลิกใช้ตัวอักษรไทยสุโขทัย และกลับใช้ตัวอักษรของพวกลื้อ คือไทยเมืองสิบสองพันนา จะเป็นเพราะเหตุไรไม่ทราบแน่ บางทีจะเป็นเพราะเหตุตัวอักษรลื้อมีรูปกลมคล้ายตัวอักษรพม่า ซึ่งคราวนั้นมีอำนาจขึ้นในแดนลานนาไทยก็เป็นได้ เมื่อ พ.ศ.

๒๓๐๖ พม่าได้เมืองเชียงใหม่ได้ แต่ภายหลังเมื่อในปี พ.ศ. ๒๓๑๖ กลับเสียเมืองเชียงใหม่แก่กองทัพไทย และเมืองเชียงใหม่ได้ร้างต่อมา ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๓๙ ในรัชกาลที่ ๑ พระยากาวิละได้ไปตั้งเมืองเชียงใหม่คืนเป็นนครตามเดิม และได้กลับใช้อักษรไทยสุโขทัย เพื่อจะแจ้งว่าแดนล้านนาไทยกลับเป็นเมืองไทยแท้ มีตัวอย่างอักษรไทยในศิลาจารึกวัดพระสิงห์หลวงเมืองเชียงใหม่ วัดลำปางหลวง และในจารึกแห่งอื่น ๆ อีก แต่การเปลี่ยนแก้ไขของพระยากาวิละ ไม่ได้ดำเนินต่อไปนานเท่าไรนัก ภายหลังจารึกและหนังสือต่าง ๆ ที่เขียนในเมืองเชียงใหม่จนทุกวันนี้ เป็นหนังสือไทยเหนือทั้งนั้น.

คัดจากหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑

บัดนี้จะกล่าวถึงขุนจององค์น้อง ท่านครองสมบัติเมืองพะเยาก็รุ่งเรืองสุขเกษมยิ่งนัก เหตุท่านได้เรียนอปริหานิยธรรมและประเพณีธรรมด้วยบิดา แลวกกระทำตามคำบิดาสั่งสอนทุกประการ เพราะฉะนั้นบ้านเมืองก็มีความเจริญขึ้น อยู่มาได้ช้านาน ก็มีราชบุตร ๒ องค์ก็ล้วนแต่ปัญญามาก องค์พี่ชื่อขุนเหิง องค์น้องชื่อขุนแก้วแว่นเมือง และจะกล่าวถึงเมืองเงินยางก่อน ครั้นขุนแพงถึงแก่กรรมแล้ว ไม่มีใครจะสืบแทนพระราชสมบัติ ฝ่ายเสนาทั้งปวงประชุมตกลงกันแล้ว ไปเชิญเอาพระราชโอรสของขุนจององค์ชื่อขุนเหิง พี่ขุนแก้วแว่นเมืองในเมืองพะเยามาเสวยสมบัติเมืองเงินยางเชียงแสน ฝ่ายขุนจองเสวยสมบัติในเมืองพะเยาได้ ๒๐ ปี อายุ ๖๙ ก็สวรรคต ขุนแก้วแว่นเมืองเสวยสมบัติแทนบิดา และจะพรรณนาท้าวพระยาตั้งแต่ท้าวจอมผาเมืองมาถึงงำเมืองได้ ๑๓ ชั่วท้าวแล้ว ย่อมเสวยเมืองพะเยาทุกองค์ และท้าวงำเมืองประสูติจากครรภ์มารดา เมื่อศักราชได้ ๖๐๐ ปีจอ ทศศกเดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ วันพฤหัสบดี ยามรุ่ง ๕ อยู่กรกฎ ๑, ๒, ๕, ๖, ๗, ๘ ตัน อยู่กันย์ ๓. อยู่ธนู ๑. อยู่เมษ. ฤกษ์ ๑๗ ดวง ชื่ออนุราธะ ตามคัมภีร์ว่าท้าวองค์นี้จะมีบัญญามาก

อยู่มาถึงอายุได้ ๑๕ ปี ไปเรียนวิชาด้วยฤาษีองค์ ๑ ชื่อเทพ อยู่ภูเขายอดด้วน เรียนได้ปี ๑ พอชำนิชำนาญคล่องแล้ว ถึงอายุได้ ๑๖ ปี ไปเรียนด้วยสุกกทันตฤาษีที่อยู่ภูเขาเมืองละโว้ได้จบบริบูรณ์บรรดามนต์ทั้งปวง สององค์ด้วยกัน พระร่วงเป็นครูเดียวกัน งำเมืองอยู่พะเยา พระร่วงอยู่สุโขทัย ฝ่ายงำเมืองพอกลับถึงเมืองแล้วก็อยู่เป็นอุปราชรองบิดา ครั้นบิดาสวรรคตแล้ว งำเมืองก็ครองสมบัติแทนบิดาในปีมะเมียทศศก ศักราชได้ ๖๒๐ ปี ครั้นท่านได้ครองสมบัติแล้ว บ้านเมืองก็มีความเจริญสุขเกษมยิ่งนัก เหตุว่าท้องำเมืององค์นี้มีเดชานุภาพเสด็จไปทางใด แดดก็มิร้อนฝนก็มิได้ตก ท่านว่าให้แดดก็แดด ท่านว่าให้บดก็บด เพราะฉะนั้นจึงได้ชื่อว่า

งำเมืองแต่ เมืองพะเยาและเมืองเงินยางเชียงแสนเป็นไมตรีกันตั้งแต่ขุนชินมาถึงขุนจอง ต่อ ๆ มาถึงมังรายและท้าวงำเมืองก็สืบไมตรีมิให้ขาด แต่ลาวเหิงมาถึงมงคลมังรายได้ ๑๒ ชั่วราชวงศ์แต่ เมื่อมังรายประสูติจากครรภ์มารดายามรุ่งวันอาทิตย์ แรม ๙ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีจอทศศก ศักราชได้ ๖๐๐ ต่อมาถึงปีมะแมเอกศก ศักราชได้ ๖๒๑ ท่านก็ได้ครองสมบัติแทนบิดา แล้วท่านก็มีความกตัญญูคิดถึงญาติวงศ์พงศา ท่านก็ใช้เสนาไปตามข่าวดูดีร้ายประการใด ก็ให้มาเป็นสามัคคีพร้อมกัน.

ฝ่ายว่าท้าวพระยาทั้งปวงกว่าพวกข้าพเจ้าน เป็นเชื้อวงศ์ท้าวฉะจังกราช ใครคุมเหงมิได้ ไม่ต้องประชุมใคร ว่าดังนี้ทุกเมือง ฝ่ายมังรายก็พิจารณาดูว่าบ้านเมืองอยู่ใกล้กันไม่เป็นสามัคคีด้วยกันรักษาราษฎรก็ยาก ท้าวจึงยกกองทัพไปตีได้เมืองบวก เมืองเชียงไร่ เมืองบงเชียงคำ เชียงเงิน เชียงข้าง เชียงของ เมืองเทิง ๑๗ หัวเมือง ถึงศักราชได้ ๖๒๔ ปีจอจัตวาศก มังรายมาสร้างเมืองเชียงราย เดือน ๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ วันอังคาร เวลาเช้าถึงมือทำกำแพงถึงย่ำค่ำ แต่ย่ำค่ำเท่าถึงแสงทองขึ้นจึงเสร็จบริบูรณ์ แล้วท่านก็ใช้มนตรีผู้หนึ่งชื่ออ้ายพ้ำม้านไปขอเอาเมืองแช่พรานและเชียงเคียนด้วยท้าวงำเมือง ๆ ก็ว่าโอ้เหตุไฉน แช่เหยิง แช่ดุง ปากบ่อง หนองขวาง อีตาท้าวเจ้าขุนเหิงลาวเอาไปเสียแล้ว บัดนี้เกลอเจ้าข้ามาขออีกเล่า ฝ่ายว่าพ้ำม้านก็เป็นคนเข้าใจพูดก็กราบทูลว่า กระหม่อมฉันเห็นสมควรให้ครันไม่ให้ก็เห็นจะขาดไมตรีกัน ต่อภายหลังเอาคืนมาอีกก็ได้ เมืองเชียงรายนี้เห็นจะไม่ภาวรไปข้างหน้า เหตุว่าแรกจะสร้างเมืองนั้น นิมิตเกิดขึ้นอย่าง ๑ ก็เคลื่อนคลาดไปเสียแล้ว นิมิตนั้นคือพระยานาคองค์หนึ่งมาบอกให้มังรายว่า พรุ่งนี้ให้มังรายไปหาที่ท่าน้ำ อย่าให้ทันอรุณขึ้น ฝ่ายมังรายก็บรรทมตื่นสาย ครันไปถึงท่านาคก็ไม่เห็นพระยานาค เห็นแต่รอย เพราะฉะนั้นกระหม่อมฉันนี้ว่าเมืองเชียงรายคงจะไม่ภาวรไปข้างหน้าเลย ฝ่ายงำเมืองจึงว่า ครันท่านจะเอาก็ให้เอามนตรีอ้าย

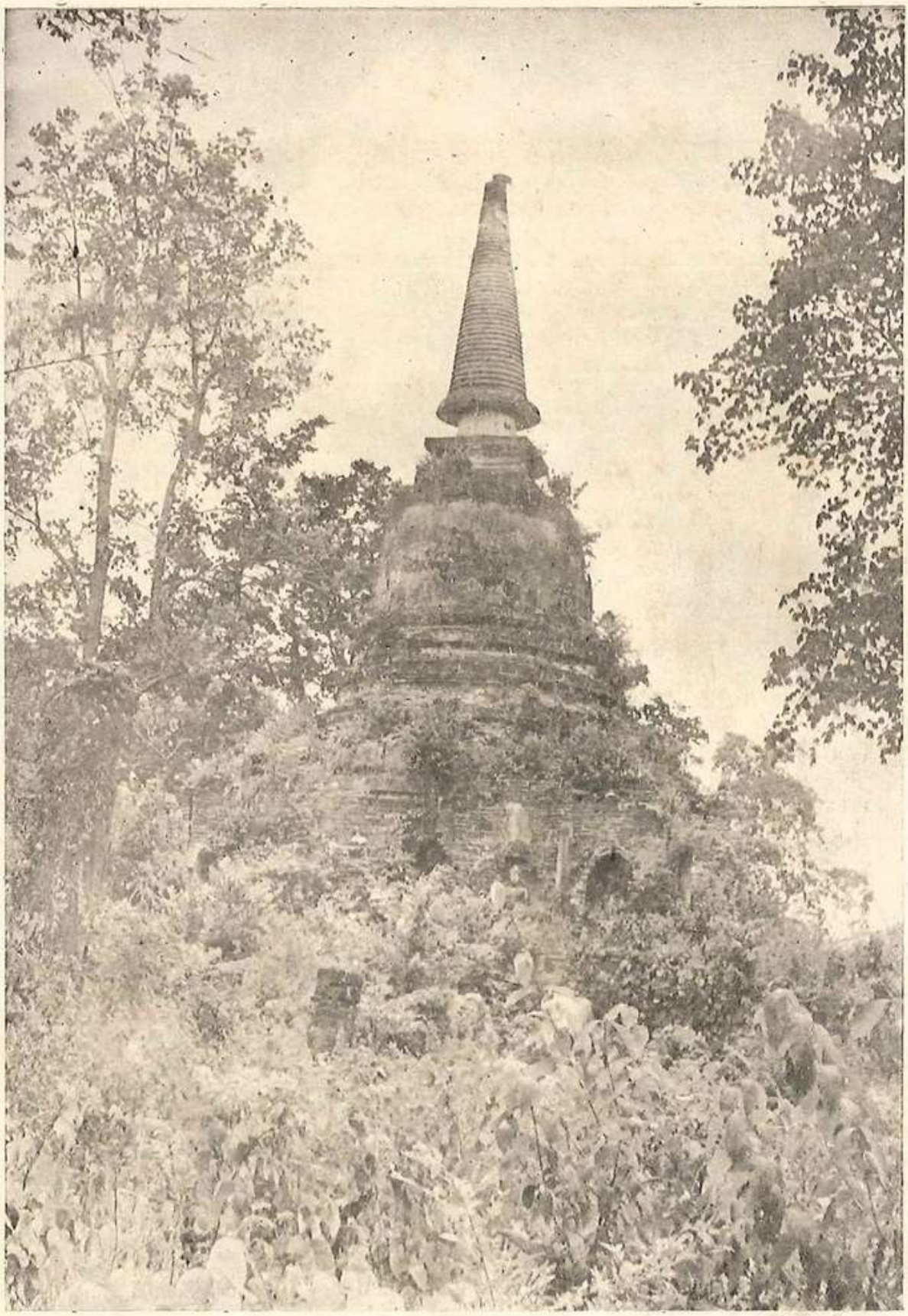

เจดีย์ วัดช้างล้อม

เมืองศรีสัชนาลัย

พ้ามาานมารับเอา เมื่อจะเอาไปกมในท่าน จะได้คนมากมในท่านเทอญ ครันเราให้กจะเสียของ ครันไม่ให้กจะหมองใจ ท้าวงำเมืองพูดเท่านน อายพ้ามานกทูลถา ครันถึงเชียงรายแล้วกคิดเอาใจความทิดมากราบทูลท้าวมังราย ๆ กพิจารณาดูเนื้อความว่า ท้าวงำเมืองเกลอกูว่ามานกถูกแล้ว ฝ่ายมังรายกแบ่งเอาตามชอบใจของตนแล.

จะกล่าวถึงพระร่วงผู้ครองเมืองสุโขทัยก่อน ฝ่ายพระร่วงกคิดถึงงำเมืองผู้เป็นเกลออยู่เมืองพะเยา กเสด็จออกจากสุโขทัยมาเยยมดูงำเมือง ครันถึงแล้วกสนทนากันด้วยถ้อยคำต่าง ๆ พระร่วงแลเห็นนางเทวีของงำเมืองรูปร่างงดงามบริสุทธิดุจดังนางเทพอัปสรา พระร่วงปรารถนาจะเพียรหยายามเอาให้สมหวัง ยังมีคนหนึงพระร่วงกแต่งตัวให้เหมือนงำเมืองแล้วเข้าไปถึงที่นอนของนางนน กทำสมพาสด้วยนางพระยา ฝ่ายว่านางไม่รู้กหวังใจว่างำเมืองกนงเสีย ครันพระร่วงกระทำกามคุณด้วยนางแล้ว กรีบออกจากห้องนาง มิช้านานในทันใดนนงำเมืองกเข้าไปหานางอก ฝ่ายนางเทวีกว่าในคนนดูแปลกประหลาดนัก พระองค์เข้าห้องหม่อมฉันสองครัง ฝ่ายงำเมืองพิจารณาดูกเข้าใจได้ว่า นอกจากพระร่วงแล้วไม่มีใครจะแปลกปลอมมาได้ พระร่วงคิดกบฏต่อกูแล้ว ครันรุ่งเช้างำเมืองกเรียกรพลสุรเสนามาประชุม เหตุว่าจะจับเอาพระร่วงให้ได้ ฝ่ายพระร่วงกรู้ได้ว่าท่านจะจับตน กจำแลงเพศเป็นนกขุนทอง คอนกเอยงบินไป ฝ่ายงำเมืองกตงอธิษฐานอินทรพรหมตามความสัตย์ได้ตงไว้ด้วยกันแล้วเสกมนต์ไป ฝ่ายว่านกนนออนกำลังกตกลงในหนองนน ๆ จึงได้ชื่อว่าหนองเอยงจนเท่าทุกวันน มีในแขวงเมืองพะเยานนแล แล้วนกนนกกลับเป็นโคแดงโดดไปในสระแห่งหนึงอ่อนกำลังเสียในทนน สระนนจึงได้ชื่อว่าหนองวัวแดงจนเท่าทุกวันน พอคนทังหลายจะใกล้ทัน วันนกกลับเป็นดินดันเข้าดินไป ฝ่ายงำเมืองก็เสกเสียมด้วยทิพมนต์ขุดด้วยทันใด จำเพาะทนนเป็นดินเขาหินแข็งเหลือเกิน ดุนดันนดันไม่ไหว ท้าวงำเมืองจับได้เป็น

พระร่วงขึ้นมาแล้ว ให้พะทำมะรงจำคุกไว้ จัดให้ยายแก่ผู้หนึ่งอุปัฏฐากสำรับกับข้าวทุกเวลา

ยังมีวันหนึ่งยายแก่ผู้นั้นไม่มีกับข้าวจะใส่สำรับให้พระร่วงเสวย ยายก็แลเห็นไม้ตาหับ คือตับปังปลาอันหนึ่งปลาติดอยู่นั้น ก็เอาใส่สำรับไปให้พระร่วงเสวย พระร่วงเห็นดังนั้นก็มีความน้อยใจหนักอกพูดไม่ออก ก็ร่ำพึงว่า โอ้ตัวกูหนอ จะมาสิ้นชีพเสียทนหรืออย่างไร ยายผู้นั้นมาดูถูกกูถึงปานนี้ แล้วท่านก็ตั้งอธิษฐานขึ้นว่า ถ้าแลอายุข้าพเจ้าจะยืดยาวต่อไปข้างหน้านมนาน จะได้เป็นท้าวพระยาอย่างเดิมนั้น จงให้ไม้ตาหับนี้ออกรากออกใบขึ้นเดี๋ยวนี้ ว่าแล้วก็เอาไม้ตาหับปักลงดิน ไม้ตาหับก็ออกใบขึ้นทันใดนั้น จึงได้ชื่อว่าไม้ตาหับพระร่วงมาจนทุกวันนี้ ทีพระร่วงจำแลงเพศเป็นตุ่นดันเข้าดินไปนั้น จึงได้ชื่อว่าบ้านตุ่นจนถึงทุกวันนี้ ทีงาเมืองเอาเสียมขุดตามหาตุ่นรอยขุดนั้นเป็นร่องไปต่อภายหลังน้ำเดินได้ คนทั้งหลายจึงเรียกกันว่า น้ำแม่ตุ่นต่อมาเท่าถึงทุกวันนี้

ฝ่ายท้าวงำเมืองก็ใช้ราชสาส์นไปเชิญพระยามังรายผู้เป็นเกลอมาพิจารณาดูเหตุการณ์ที่พระร่วงคิดนอกใจ ฝ่ายพระยามังรายก็เสด็จมาด้วยเสนาบดีทั้ง ๔ และข้าราชการทั้งปวงมาพักอยู่บ้านเชียงหมั้น ฝ่ายท้าวงำเมืองและเสนาอำมาตย์ทั้งหลายก็พากันเอาพระร่วงไปสู่พระยามังราย ๆ ก็ชำแจงแสดงความผิดและชอบหลายประการต่าง ๆ ให้พระยาทั้งสองฟัง เพื่อจะตัดความโทสะโมหะของพระยาทั้งสองให้เป็นเกลอเป็นมิตรกันต่อไปอย่างเดิม ตัดสินให้พระร่วงเสียทองคำหนักเท่าตัวนางให้งำเมืองแล้วพาเอางำเมืองและพระร่วงทั้งสองไปในบ้านแห่งหนึ่ง ตั้งให้เป็นเกลอสาบานกันอย่างเดิม คือว่าเกณฑ์ให้เป็นสหายกันเหมือนเก่า ตำบลนั้นจึงได้ชื่อว่าบ้านเกณฑ์เท่าถึงทุกวันนี้แล แล้วเอาพระยาทั้งสองลงไปแม่น้ำสายตา แล้วให้เอาหลังพิงหรือองแม่น้ำสายตาอยู่ แล้วพระยามังรายก็ให้โอวาทว่า ตั้งแต่นี้ภายหน้าท่านทั้งสองอย่าคิดคดทรยศร้ายด้วยกันต่อไป แล้วให้พระยาทั้งสองถือน้ำพิพัฒน์สาบานต่อ

กันไว้ ท้าวทงสองลงองอยู่นานน แม่นานนจึงได้ชื่อว่า แม่องจนเท่าทุกวันน เมื่อ
แห่ท้าวทงสามมาถึงท่านน ๆ จึงได้ชื่อว่าท่าแห่ จนถึงเท่าทุกวันน ท้พระยามังรายตั้ง
โรงศาลหรือกว่านท้เอาท้าวทงสองไปตัดสินความนน ตำบลนนจึงได้ชื่อว่าบ้านกว่าน
จนเท่าถึงทุกวันนแล เมื่อราษฎรทั้งหลายไปคอยฟังคำตัดสินพระร่วงนนไปประชุม
กันอยู่ตำบล ๑ หรือบ้อกันอยู่กว่า ตำบลนนจึงได้ชื่อว่าบ้านบ้อจนถึงทุกวันนแล ฝ่าย
งำเมืองก็ปุจฉาด้วยมังรายว่า พระร่วงนปิดาของเธอชื่อพระยาลอ ฝ่ายมารดาก
เป็นผู้เฒ่อ เธอดูมีฤทธิมากจำแลงเพศเป็นอย่างใดก็ได้ เพราะฉะนนข้าพเจ้าจะคน
ทองคำหนักเท่าตัวนางให้เธอตีหรือไม่ ฝ่ายมังรายก็ว่าตามใจท่านเทอญ ฝ่าย
งำเมืองก็คนทองคำให้พระร่วงตั้งเก็บแล้วเอากันเป็นมิตรต่อไป

ฝ่ายมังรายก็กลับเมืองของตน ต่อมาได้ ๔ ปี พระยามังรายก็มาสร้างเมือง
ฝาง ท่านก็ทราบข่าวว่าเมืองลำพูนเจริญขึ้นมาก ก็มีความปรารถนาอยากได้ ก็ใช้ให้
อ้ายพ้ามันไปกระทำเพียรพยายามเอาเมืองลำพูน อ้ายพ้ามันรับสั่งแล้วก็ไปตามคำ
พระยามังรายหากใช้ตน พอถึงเมืองลำพูนแล้วก็คิดตามปัญญา เห็นท่วงท่าจะ
ได้โดยง่ายก็ใช้ลูกน้องมากราบทูลพระยามังราย ๆ ก็เอารพลเสนามาถึงมาเอาเมืองลำ-
พูน เมื่อศักราช ๖๓๖ ปี ต่อมาได้ ๕ ปี ไปสร้างเมืองพุกามแล้วได้ ๓ ปีไปตีเอา
เมืองหงสาได้นางพาโคมาเป็นอัครเทวีมังราย ต่อมาได้ปี ๑ ไปตีเมืองอังวะแล้วเอา
ช้างม้องมา ๓๐๐ ครั้งมาไว้เมืองเชียงแสน ต่อมาได้ ๖ ปี ศักราชได้ ๖๕๗ ปีวอก
อัฐศก เดือน ๓ ขึ้น ๑๕ ค่ำ วันพฤหัสบดี ยามจะใกล้รุ่ง แรกสร้างเมืองเชียงใหม่
คงตลาดขายของ คงแต่นนมาคนทำงานมีหมื่นคนทำประมาณได้เดือนหนึ่ง เมื่อจะ
สร้างเชียงใหม่นน มังรายก็ให้เสนาไปเชิญงำเมืองท้าวเมืองพะเยา และพระร่วงท้าวเมือง
สุโขทัยมาช่วยพิจารณา ครั้นงำเมืองและพระร่วงมาถึงเชียงใหม่แล้ว ท้าวทง ๓ ก็
พากันขึ้นอยู่บนยอดเขาสามยอดดูชัยบวนเมือง พระยามังรายจึงถามพระร่วงว่า เมือง
นจะเป็นมงคลหรือไม่ พระร่วงจึงกล่าวว่า เมืองนข้าศึกจะเบียดเบียนกระทำร้ายมิ
ได้ คนไหนมีเงินพันหนึ่งมาอยู่เมืองนจะมีเงินหมื่น ครั้นมีเงินหมื่นมาอยู่จะมีเงินแสน

ฝ่ายมังรายจึงว่าเกิดมาเป็นมนุษย์ก็ดีมันทำไมข้าศึก แล้วมังรายจึงถามว่าเมืองว่าดหรือในเขตแขวงเมืองน ว่าเมืองจึงตอบว่าดจริง เหตุว่าเนื้อดินมีพรรณรังสี ๕ ประการ มีไชย ๗ ประการ เมืองนมีสิทธินักแล แล้วท้าวทง ๓ กปุจฉากันโดยถ้อยความต่าง ๆ แล้วก็พากันลงมาในเมือง ครันกระทำสำเร็จทั่วบริบูรณ์แล้ว ยังมีฤาษีองค์หนึ่งและท้าวว่าเมืองและพระร่วงทง ๓ ก็กระทำไชยมงคล ให้พระยามังรายเป็นเอกราชเมืองเชียงใหม่ ครันเสร็จแล้วพระร่วงก็เสด็จกลับเมืองของตน ฝ่ายว่าเมืองก็อยู่ด้วยมังรายนานประมาณเอกมาสก็อเดือนหนึ่ง พระยามังรายก็ยกเทวให้ว่าเมืองผู้หนึ่ง แก้วดูกหนึ่ง สืบมาแต่พระยาลวะจังกราช และคนเมืองแช่พราน เมืองเชียงเคียนให้ว่าเมืองดังเก่าแล.

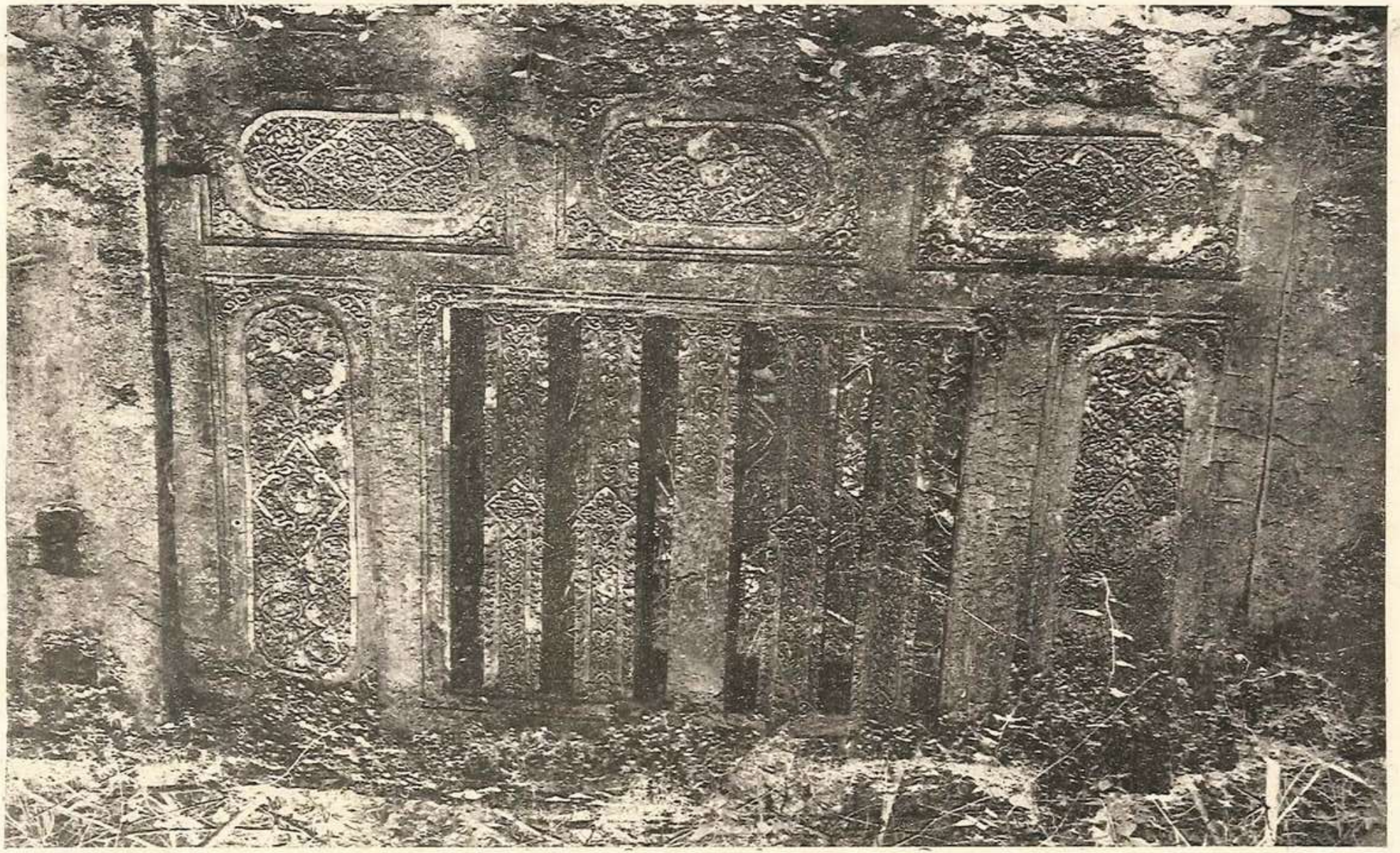

ลายปูนปั้นผนังวิหารวัดนางพระยา
เมืองศรีสัชนาลัย

สร้างเมืองสวรรคโลก ยกบาธรรมราช
ขึ้นเป็นพระยาธรรมราชา ครองเมืองสวรรคโลก
คัดจากหนังสือพงศาวดารเหนือ

จึงเจ้าฤษีชันาลัยและเจ้าฤษีทธิมงคลทั้งสองพี่น้อง มีอายุยืนได้ ๑๐๐ ปี แต่พระฤษีหยังดำรงราชสมบัติ จนได้ตรัสแก่สัพพัญญุตญาณ เป็นพระพุทธเจ้า โปรดสัตว์ทั้งหลาย ทศคาเม มีบ้านอันชื่อแก่นางสารีอันเป็นมารดาพระสารีบุตรเถรเจ้า และพราหมณ์ทั้ง ๑๐ บ้านย่อมเป็นลูกหลาน เจ้าฤษีทั้ง ๒ มีอายุยืนได้ ๓๐๐ ปี สูง ๓ วา อายุได้ ๒๐๐ ปี สูง ๙ ศอก หมู่ชะพ่อชีพราหมณ์กินบวชและทรงพรต บ่อนจะฆ่าสัตว์ จึงมีอายุยืน ผู้มีเวรจึงพลันตาย ผู้หาเวรมิได้อายุยืน เจ้าฤษีชันาลัยจึงว่าแก่เจ้าฤษีทธิมงคลว่า เราจะเข้านฤพานแล้ว เอ็นดูแก่ลูกหลานแห่งเราอันจะสิ้นไปในอนาคตกาล แล้วก็ให้โอวาทไว้ในพระพุทธศาสนา กำกับไสยศาสตร์ให้ไว้ด้วยกัน และเจ้าฤษีชันาลัยจึงให้หาลูกหลานอันเป็นผู้เฒ่าผู้แก่กว่าชนทั้งหลาย จึงสั่งสอนว่าสูเจ้าทั้งหลายอันอยู่ทั้ง ๑๐ บ้านอย่าประมาทตนมีทั้งผงน้ำสมุทรก็หมดไปแล้ว เขาจะสร้างบ้านสร้างเมือง จะมีภัยเป็นอันมาก สูท่านจงช่วนกันทำกำแพงกันตัว อย่าได้เมามัวแก่ตัณหา ศัสตราเร่งตกแต่งไว้ ผู้ใดถ้าเป็นใหญ่ให้ครอบครองกัน ชะพ่อชีพราหมณ์ภายหน้าจะเป็นคฤหัสถ์ตัดจุกเกล้า ฆ่าสัตว์ นาพิษพชมูลชมพูจะกลายเป็นเหล้า ชะพ่อชีพราหมณ์จะมาทุกตำบล จะละคำพระทศพล จะเอาคำโทโส โลโภ มักได้ให้ท่านฉิบหาย ปู่จะสั่งเจ้าไว้ สูเจ้าจงเอาพนมเพลิงเข้าไว้ในเมือง เป็นทสร้างพรตบูชากุณฑ์ ผู้เฒ่าจะสั่งสอนจงทำตามคำ ครันเจ้าฤษีสั่งสอนลูกหลานแล้วก็เหาะขึ้นไปถึงเขาใหญ่ชื่อภูเขาหลวง สร้างสมณธรรมภาวนาได้ปัญจมฌานสมาบัติขาดจากตัณหาด้วยปัญญาแห่งตน

จึงบาธรรมราช ให้หาชะพ่อชีพราหมณ์ทั้งหลาย นายบ้านมาพร้อมกันแล้ว จึงบันหน้าที่ให้ชะพ่อชีพราหมณ์กำหนดกฎหมายเกณฑ์หน้าที่ให้ทำกำแพงหนา ๗ ศอก

สูง ๔ วา กว้าง ๕๐ เส้น ยาว ๑๐๐ เส้น จึงบาธรรมราชผู้รู้ฤกษ์พานาท ได้ยินในสำนักเจ้าฤษผู้เป็นบู่ว่า ณ วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ขึน ๖ ค่ำ ปีมะโรง โทศก ภายหน้าจะได้ลูกนาคมาเป็นพระยาตั้งแต่พระพุทธเจ้านิพพานได้ ๕๐๐ ปี พระฤษีเจ้าท่านทำนายไว้ ถ้าอัครสาวกและสมณพราหมณ์ชมเป็นธรรมเมืองใด อกเมืองจะหัก ๗ ภาค หาผู้จะยามได้ ฝ่ายคฤหัสถ์จะเป็นฝ่ายชั่ว ๆ จะเป็นฝ่ายคฤหัสถ์ รู้นักจะพลันตาย อย่าหมายใจต่างทาง ปู่รำคาญแต่เท่านจะมีไปภายหน้า และมีมาธรรมราชเป็นประธาน ให้ชะพ่อชพราหมณ์ตัดเอาแดงมาทำเป็นกำแพง มีมาธรรมราชเป็นผู้ใหญ่ ว่าท่านทั้งหลายย่อมบังคับบัญชากัน ให้เอาแดงมาทำเป็นแผ่นก่อเป็นกำแพงถึง ๗ ปี จึงแล้ว บานประตูเป็นพนักงานเมืองใดทำประตูกัด ๕๐ เส้น ยาว ๑๐๐ เส้น ทำด้วยปูน สร้างวัดวาอารามกุฏิสถานให้เป็นทานแก่สงฆ์ทั้งหลายอันได้บรรลุโลกุตรธรรมเป็นพระโสดาบันและสกิทาคามีอนาคามี แล้วจึงชะพ่อชพราหมณ์ตั้งวิหารพระอัครและพระนารายณ์เป็นที่ตั้งพัก ชวนกันอดอาหาร ๗ วัน กินบวช ๗ วัน จึงสระเกล้า จึงขนโค้อัมพวายแก่พระอัครเป็นเจ้าอยู่หัวพระดาบสอันจะมา

และเจ้าฤษีกำนึงถึงตระกูล พอเข้าฌานสมาบัติอันเป็นบาทแห่งอภิญญา แล้วเหาะมาในอากาศเวหา ก็เข้าถึงพนมภูผา ยังชะพ่อชพราหมณ์ทั้งหลายมาให้บูชา และบาธรรมราชเป็นประธาน จึงถามว่าข้าแต่บู่เจ้าทั้ง ๒ ข้าพเจ้าก่อสร้างเมืองตามคำเจ้าบูรณ์แล้ว ขอพระนามกรเมืองแก่เจ้าก่อน แล้วเจ้าฤษีชื่อนาดียว่าวันนี้ เราขึ้นไปเยือนพระอินทร์ถึงสวรรค์เทวโลกเราจึงลงมาวันนี้ก็ให้ชื่อว่าเมืองสวรรค์โลกมาจนถึงบัดนี้ แล้วเจ้าฤษีชื่อนาดียและเจ้าฤษีทั้งมวลก็ให้ประชุมชะพ่อพราหมณ์ทั้งหลาย แล้วถามว่าผู้ใดจะสมควรแก่เมืองนี้ พราหมณ์ก็ตามแต่บาธรรมราช เป็นผู้เฒ่าผู้แก่กว่าตู ข้าทั้งหลาย และฤษีว่าในแผ่นดินนี้จะเป็นพระยาม ๓ ตระกูล คือกษัตรีย์และเศรษฐีและพราหมณ์ประเสริฐในแผ่นดินนี้ และเจ้าฤษีจึงตั้งบาธรรมราชให้เป็นพระยา ชื่อพระยาธรรมราชา จึงตั้งนางท้าว เทว อันเป็นหลาน สาว แห่งนาง โมคคัลล บุตรนายบ้าน หิรัญชัย มาเป็นอัครมเหสีอยู่ในราชวังแล้ว และเจ้าฤษีจึงคิดได้ว่า ธาตุและกระดูกนี้ซ้ายตูหากไป

เอามาเมื่อพระเจ้านิพพาน ดูก็เอามากับพระธาตุ อันพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชแจกไว้ยังผังอยู่ที่ใต้ต้นไม้รัง มีแรงตัวเมียหากอยู่เฝ้ารักษา และท่านจึงเอามาประดิษฐานไว้เถิด ครั้นเจ้าฤษีสั่งสอนลูกหลานแล้วก็เหาะไปในอากาศเวหาถึงภูผาหลวงได้ ๗ วันก็นิพพาน

และพระยาธรรมราชเจ้าจึงให้หาชะพ่อชีพราหมณ์ ชุมนุมกันปรึกษาเอาพระธาตุพระพุทธเจ้าขึ้นมาบรรจุไว้ในเมือง จึงให้ช่างก่อทับบรรจุพระธาตุ จึงให้บาพิศณุคน ๑ บาชีพีคน ๑ บาฤทธิรจนาคน ๑ บาอินท์คน ๑ บาพรหมคน ๑ บาทึง ๕ คนนี้ย่อมเป็นช่างคิดอ่านด้วยกันว่าเราจะทำให้ดูงาม ดูหลากกว่าช่างทึงหลายในแผ่นดินนี้ ครั้นคิดด้วยกันแล้ว จึงให้ตัดเอาแลงมาทำเป็นแผ่นยาว ๓ ศอก กว้างศอก ๑ ยาว ๕ ศอก กว้าง ๒ ศอก ทำเป็นบัวหงาย และหน้ากระดานและชานทรงมันให้งาม จึงชุดเป็นสระกรุด้วยแลงทำด้วรปูน จึงตั้งฐานชั้น ๑ และสมเด็จพระเจ้าธรรมราชาธิราชเสด็จไปด้วยชะพ่อชีพราหมณ์ทึงหลาย ถึงต้นไม้รังซึ่งแรงทำรังนั้นแล้ว จึงชุดเอาผอบแก้วใหญ่ ๕ กำใส่พระธาตุนั้นขึ้นมา จึงบูชานมัสการด้วยดอกไม้ธูปเทียนแล้วเชิญพระธาตุมาถึงเมือง แล้วพระธรรมราชาเจ้าจึงป่าวร้องแก่คนทึงหลายผู้ศรัทธา ก็เอาทองมาประมวลกันได้ ๒,๕๐๐ ตำลึงทอง ให้ช่างตีเป็นสำเภาเภตรา จึงใส่พระธาตุพระพุทธเจ้าลอยอยู่ในน้ำบ่อ จึงก่อเป็นพระธาตุเจดีย์สวมขนบหนึ่งจึงแล้วแต่องค์ ยอดยังไม่มี และพระสงฆ์เจ้าทึงหลายจึงนมัสการ อันว่าชะพ่อชีพราหมณ์ทึงหลายอันอยู่ในบัญจมชัฌคาม อันเป็นหลานเหลนแห่งนางโมคคัลลี อันเป็นพระมารดาพระโมคคัลลาน์ และนางสารีเป็นพระมารดาพระสารีบุตรอันอยู่ในบัญจมชัฌคามก็ตายมาเป็นเมืองสวรรคโลก และพระธาตุพระสารีบุตรเจ้าบรรจุไว้ในเจดีย์พระธาตุข้างเหนือ และธาตุพระโมคคัลลาน์เจ้าก็บรรจุไว้ในบ้านนางโมคคัลลี และนางทึง ๒ นี้เป็นญาติแก่กัน และบ้านอุตรคามนี้เดิม แต่ล้วนชะพ่อชีพราหมณ์ไปค้าขายแก่กัน กินบวชถือศีลด้วยกัน และเจ้าธรรมกุมารลูกพระธรรมราชา และเจ้าอุโลกกุมารเป็นเจ้าภิกษุทรงไตรปิฎกแต่ออก

จากพระศาสนา พระบิดามารดาแต่เผ่าพันธุ์ให้เป็นพระยา จะได้ช่วยกันป้องกันอันตราย ศัตรูอันจะมาแต่ทิศต่าง ๆ ครั้นคิดแล้วจึงให้พระสาส์นนั้นไปแก่ชาวบ้านบัญจมัชฌคาม ให้ทำกำแพงล้อมบ้านให้รอบคอบ แล้วให้ตั้งเรือนหลวงแล้วจึงให้มารับเอาเจ้าอุโลกกุมารราชาภิเษกให้เป็นพระยาศรีธรรมาโศกราช ในเมืองหริภุญชัย ด้วยนางพราหมณ์ แล้วให้ชาวบ้านอัตรคามทำกำแพงล้อมบ้านให้มั่นคง แล้วจึงชะพ่อชีพราหมณ์ผู้ใหญ่มารับเอาธรรมกุมารไปราชาภิเษกด้วยนางพราหมณ์ ก็ได้ชื่อว่ากัมโพชนครคือเมืองทุ่งยั้ง และให้สาส์นนั้นไปถึงบ้านบุรพคามตกแต่งกำแพงและคูให้ทำพระราชวังให้บริบูรณ์แล้ว จึงให้ชะพ่อชีพราหมณ์ผู้ใหญ่มารับเอาเจ้าสีหกุมารไปราชาภิเษกด้วยนางพราหมณ์นั้น จึงให้ขอเมืองบริบูรณ์นคร อันว่าเมืองทั้ง ๔ เมืองนกเบ็นกษัตรียซื่อตรงต่อกัน แลเจ้าจะได้มีใจโลภแก่ราชสมบัติหามิได้ ต่างกันต่างก็อยู่ ครั้นถึงเทศกาลก็ถวายบังคมลาแล้วก็ไป และจะได้มีใจชังและมีจิตริษยาแก่กันหามิได้ แต่กษัตริย์สิบ ๆ กันมาได้ ๓ ชั่วตระกูล

เรื่องพระร่วงอรุณกุมารเมืองสวรรคโลก

พระพุทธศักราชได้ ๕๐๐ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๗๖ ปีกุน พระยาอภัยคามินีศิลาจารย์บริสุทธิ์อยู่ในเมืองหริภุญชัยนคร ย่อมออกไปจำศีลอยู่ในเขาใหญ่ จึงร้อนถึงอาสน์นางนาคอยู่มิได้ ก็ขึ้นมาในภูเขาใหญ่นั้นก็มาพบพระยาอยู่จำศีล เธอก็มาเสพเมถุนด้วยนางนาค ๆ อยู่ได้ ๗ วันแล้วจะลาไป พระยาจึงให้ผ้ารัตนกัมพลและพระขรรค์ไปแก่นางนาคให้ชมต่างพระองค์ นางนาคก็กลับลงไป พระยาก็มาเข้าเมืองดังเก่า และนางนาคก็มครรภ์แก่ และนางนาคก็ว่าลูกตูนมใช่เบ็นไข่ และจะเป็นมนุษย์ทีเดียว และจะคลอดในเมืองนี้มิได้ แล้วจึงขนมาถึงภูเขาทอาสน์แห่งพระยานกประสูติกุมาร ผ้าและแหวนนั้นนางก็ไว้แก่ลูกคนแล้วก็หนีลงไปเมืองนาค

และมีพรานพเนจรคน ๑ ออกไปหาเนื้อในป่า ได้ยินเสียงกุมารร้องไห้ และพรานเข้าไปก็เห็นกุมาร แล้วพรานก็สัญญาว่าลูกท้าวหลานพระยาแลเห็นตูมากลัวตูและชิดลูกเสีย พรานจึงเอากุมารนั้นไปให้ภรรยาคนเลี้ยงไว้เป็นบุตรบุญธรรม

เจดีย์ราย วัดเจดีย์เจ็ดแถว

เมืองศรีสัชนาลัย

และสมเด็จพระเจ้าอภัยคามินีราช ใช้ให้เสนาอำมาตย์สร้างพระมหาปราสาท จึงให้เกณฑ์เอาชาวบ้านมาถากไม้ตั้งเสาพระมหาปราสาท และพรานนั้นก็ตองเกณฑ์มาถากไม้ จึงเอากุมารนั้นเข้ามาไว้ด้วย และร้อนด้วยรัศมีพระอาทิตย์ พรานนั้นจึงเอากุมารเข้ามาไว้ในร่มพระมหาปราสาท ๆ ก็โอนไปเป็นหลายที่ พระยาเห็นก็หลากพระทัย จึงให้เอาพรานนั้นเข้ามาถามดู และพรานจะพรางมิได้ก็บอกว่าถูกเขาชักเสี่ยในป่า และข้าพเจ้าเอามาเลี้ยงไว้เป็นลูก พระยาจึงถามว่ามีอันใดอยู่ด้วยกุมารนั้นบ้าง จึงกราบทูลว่ามีแหวนและผ้าอยู่ด้วยกัน และพระยาจึงให้พรานเอามาดูก็รู้ว่าเป็นราชบุตรแห่งตน พระองค์จึงให้รางวัลแก่พรานนั้น แล้วพระองค์จึงให้หาชะแม่นมรับเอากุมารนั้นมาเลี้ยงไว้แล้ว พระองค์ให้ชื่อกุมารนั้นว่าเจ้าอรุณราชกุมาร

แล้วยังมีกุมารผู้๑ อันเกิดร่วมชาติมนุษย์ด้วยนางอัครมเหสี ชื่อว่าเจ้าฤทธิกุมาร เป็นน้องเจ้าอรุณราชกุมาร และเจ้าพี่น้องทั้ง๒ ร่วมใจกัน และเจ้าอรุณราชกุมารได้พุทธทำนายพระพุทธเจ้าเมื่อไปฉันเพลนอกบ้านบัญจมชัฌคาม และพระยาอภัยคามินีมาคิดแต่ในพระทัยว่า เมืองใดจะสมควรแก่ลูกแห่งกู้น จึงเห็นแต่เมืองสัชนาลัยยังแต่พระราชธิดาและพระราชบุตรหามิได้ และพระยาอภัยคามินีจึงเอาเจ้าอรุณราชกุมารเป็นพระยาในเมืองสัชนาลัย ก็ได้นามชื่อ พระยาร่วง และพระองค์จึงให้สร้างพระวิหารทั้ง๕ ทิศ สร้างพระจำตองไว้แทนพระองค์ ติดพระมหาธาตุและพระระเบียงสองชั้นแล้วเอาแลงทำเป็นค่ายและเสาโคมรอบพระวิหาร และพระองค์ก็ให้หาช่างทองมาทุกบ้านทุกเมือง จึงให้เอาทองแดงมาทำเป็นฉัตรพระชรรค์ยาว๗๗ศอกกึ่งต้น๕ศอกกึ่ง ปลาย๓ศอก และแก้วใส่ยอด๑๕ใบ และบัลลังก์แท่นรองยอดใหญ่๗กำ ตระกูดทองดี๑๐ชั้น และหุ้มทองแดง ขดบขนนดงมาถึงต้นคูหา และสร้างอุโบสถให้เป็นทานแก่พระสงฆ์เจ้า และให้สร้างที่ตั้งรังพระธาตุเป็นวิหารและพระเจดียจึงให้ชื่อว่าวัดเขารังแร้ง และพระเจ้าอรุณราชคือพระยาร่วงนั้น และท้าวพระ

ยาประเทศเมืองใด ๆ จะทนทานอานุภาพพระองค์ก็หามิได้ มาถวายบังคมทั่วสกลชมพูทวีป เพราะพระองค์ต้องพุทธทำนายพระพุทธเจ้าและอายุพระองค์เจ้าได้ ๔๐ ปี พอครบพระพุทธศักราชได้ ๑๐๐๐ ปี จุลศักราช ๑๑๙ ปีมะโรง นพศก จึงคนอันเป็นใหญ่กว่าทั้งหลายนำเอาช้างเผือกงาดำกับเชียงงูมาถวายแก่พระองค์ ด้วยบุญที่พระองค์ทำหุ่นช้างใส่ดอกไม้ถวายแก่พระพุทธเจ้าแต่ชาติก่อน และเมื่อพระองค์จะลบศักราช พระพุทธเจ้าจึงให้นิมนต์พระอชิตเถรและพระอุปคุตเถร และพระมหาเถรไตรยถายคือพราหมณ์ ๗ ตัน เป็นเชื้อมาแต่พระรามเทพ และพระอรหันต์เจ้าทั้ง ๕๐๐ พระองค์ ทั้งพระพุทธโฆษาจารย์วัดรังแร้ง และชุมนุมพระสงฆ์เจ้าทั้งหลาย ณ วัดโคกสิงคารามกลางเมืองสัชนาลัย และท้าวพระยาในชมพูทวีปคือไทยและลาวมอญจีนพม่าลังกาพราหมณ์เทศเพศต่าง พระองค์เจ้าให้ทำหนังสือไทยเขียงมอญพม่าไทยและขอมเขียงขอมมาแต่นั้น

พระยาร่วงมีพระราชโองการตรัสแก่เจ้าฤทธิกุมารว่า พระยากรุงจีนเหตุใดจึงมิมาช่วยลบศักราช มาเราพี่น้องจะไปเอาพระยากรุงจีนมาเป็นข้าเราให้ได้ ครั้นพระยาทั้ง ๒ พี่น้องคิดด้วยกันแล้ว จึงบังคับอำมาตย์ทั้งหลาย ให้แต่งเรือดำ ๑ ยาว ๗ วาปากกว้าง ๔ ศอก ครั้นได้ฤกษ์วันอาทิตย์เดือนออกไปด้วยกำลังน้ำ และอันเป็นชาติแห่งนางช้างวิสาหกเทวบุตรและนอกนั้นเทวบุตรไปด้วย พระองค์ทั้ง ๒ มีแต่พระขรรค์ธนูศิลป์ ทั้งพระภูมิและพระพายเจ้าก็พัดพาไป และนางเมขลาเจ้าสมุทรก็ยินดีรักษามิให้เป็นอันตราย และไปได้เดือน ๑ จึงถึงกรุงจีน และวันเมื่อไปถึงนั้นบังเกิดเป็นอัศจรรย์ให้เป็นหมอกตกมิให้เห็นพระจันทร์พระอาทิตย์ และจีนทั้งหลายให้ขนลุกหนังหัวพองทั้งเมือง สะท้านสะเทือนหวั่นไหวนักหนา และพระยากรุงจีนจึงให้หาเสนาอำมาตย์มาชุมนุมในท้องพระโรง และพิพากษาด้วยกันแล้วจึงใช้ให้ขุนแก้วการจีนพิจารณาดูในท้องมหาสมุทร และขุนแก้วการจีนไปข้างใต้ข้างเหนือ มิได้เห็นลำเภาดำใดดำหนึ่งในท้องทะเลมิได้ แลเห็นแต่เรือน้อยดำ ๑ มีไทย ๒ คนขี่ลอยมา และขุนแก้วการจีนได้เห็นแล้วจึงกลับไปทูลพระเจ้ากรุงจีนๆ ก็รู้ในพระทัยแห่งพระองค์

ด้วยมพระพุทธทำนายไว้แต่ก่อนอยู่ ในเมืองแห่งกู ว่ามไทย ๒ คนพี่น้องจะข้ามทะเล มาแสวงหาเมย และชายผู้๑ จะเป็นเจ้าแก่ชาวชมพูทวีป และลบศักราชพระพุทธเจ้าแล้วแล้วมาถึงกูนเทียงแท้แล้ว ครั้นพระยากรุงจีน รู้ในพระทัยแล้ว จึงใช้พลจีนออกมารับพระองค์ขึ้นมาถึงเรือนหลวงแล้ว จึงให้นั่งบนแท่นแก้ว และพระยากรุงจีนจึงถวายบังคมแล้วจึงชวนเจรจา และพระยาร่วงก็ทรงภาษาได้ทุกประการ และพระเจ้ากรุงจีนจึงนำเอาพระราชธิดามาถวายให้เป็นพระอัครมเหสี ด้วยเหตุว่านางนั้นได้ทำบุญไว้ด้วยพระองค์แต่ชาติก่อนมา ได้สร้างพระไตรปิฎกทั้ง ๓ ไว้ ในพระพุทธศาสนาพระพุทธเจ้ากกสันธ์ และเมื่อพระพุทธเจ้าเราไปนั่งฉันจังฉันในบ้านบัญจมขัณฑาม เป็นนาคให้น้ำเป็นทานแก่พระพุทธเจ้าเรา ๆ ก็ทำนายไว้ว่า นาคนจะได้ลบศักราชพระศากยมุนีเมื่อถ้วน ๑๐๐๐ ปี ได้แก่พระยาร่วงเจ้าน และพระยากรุงจีนก็รู้ทุกประการ จึงตามพระทัยพระยาร่วงทุกประการอันจะขัดนมได้ จึงให้นางราชกัญญาณแก่พระองค์เจ้า และพระยากรุงจีนใช้ให้อำมาตย์แต่งสำเภาเภตราสำ๑กับเครื่องบรรณาการ และพระยากรุงจีนจึงผ่าตรามังกรออกเป็น ๒ ภาค และข้างหางให้มาแก่พระราชธิดา ถ้าและเมื่อหน้าไปจะมีราชสาส์นถึงกันแล้วให้เอาตราประกับกันดู ถ้าแลเป็นดวงเดียวกันจึงสันทัดว่าราชสาส์นพระราชธิดา พระร่วงเจ้าจึงมาสู่สำเภากับด้วยนางพสุจเทวีและเจ้าฤทธิราชกุมาร และฝูงจีนทั้งหลาย ๕๐๐ เป็นบริวารใช้สำเภาไปได้ ๑ เดือนจึงถึงด้วยอานุภาพแห่งเทพยดา ครั้นถึงเมืองสัชนาลัยแล้ว ขณะนั้นนาทะเลชนมาถึงเมืองสัชนาลัย จึงใช้สำเภาไปมาหากันได้ พระองค์เสด็จขึ้นถึงเรือนหลวงแห่งพระองค์เจ้าแล้วและท้าวพระยาทั้งหลายกราบถวายบังคม และจีนทั้งหลายก็ทำถวายชามถวายจึงเกิดมีถวายชามแต่นั้นมา ท้าวไททั้งสองก็อยู่เย็นเป็นสุข ดังแต่ทำบุญให้ทานรักษาศีลและถือความสัตย์อยู่มิได้พลาดพลั้ง จึงมีพระตะบะเดชะว่าสิ่งใดก็เป็นสิ่งนั้นทุกอันแล พระองค์จึงให้เอาพสุจกุมารผู้เป็นน้อง ตั้งพระราชวังอยู่นอกเมือง และเจ้าพสุจกุมาร เจ้าฤทธิกุมาร เป็นอันรักใคร่กันเป็นหนักหนามิได้ฉันทาโทษาแก่กัน ไปมาด้วยกัน เข้าไปถวายบังคมด้วยกันมิได้ขาดในพระราชวัง

และเมืองพยัยเชียงใหม่มีแต่พระราชธิดาและหาพระราชบุตรมิได้ แต่อำมาตย์เมืองพยัยเชียงใหม่จึง กราบทูลขอพระราชทานเจ้าฤทธิกุมาร จะให้เสวยราชสมบัติสืบตระกูลมิให้ขาดเสียได้ และสมเด็จพระอรุณราชจึงพระราชทานเจ้าฤทธิกุมารผู้เป็นน้องเสด็จขึ้นไปด้วยกัน และให้เจ้าพสุจกุมารอยู่รักษาเมืองกับนางพสุจเทว พระองค์ทรงช้างเผือกงาดำมฤทธิยงนักหนา กับด้วยอำมาตย์เสนาเสด็จประพาสต้นพบมหิญกุงกลางหน และจึงเจ้าฤทธิกุมารผู้น้องผันหน้าช้างเข้าต่อกันแล้ว พระองค์จึงจับเอาคนทั้งสองไปด้วยน้ำทรงอธิษฐานให้เป็นแดนแว่นแคว้นแห่งเจ้าแต่วันนั้นไป พระองค์จึงทรงเทน้ำในคนทั้งสองไปเป็นสำคัญ แล้วจึงเอาตะปูทองแดงใหญ่ ๓ กำ ๓ วา ๓ ตัวปักไว้เป็นประธาน ครั้นพระองค์ปักแดนไว้ให้แล้วก็เสด็จขึ้นถึงเมือง แล้วนางมิลกาถูกเจ้าเมืองเชียงใหม่มาต้อนรับเสด็จเข้าไปในเรือนหลวงแล้ว ท้าวพระยาอำมาตย์เสนาทั้งหลายก็กราบถวายบังคมแก่พระองค์เจ้าแล้ว

และขณะนั้น พระอรหันต์เจ้านับได้เป็นหลายพระองค์ และพระมหากษัตริยเจ้า จึงให้ไปว่านางมิลกาเทวผู้นั้นเป็นไฉน อำมาตย์จึงให้ไปถาม พระอรหันต์เจ้าๆ จึงเล่งด้วยทิพจักษุรู้แล้วจึงบอกแก่อำมาตย์ว่าอุบาสิกาเขาได้ให้ทานข้าวปิณฑบาตอันรายไปด้วยดอกมะลิและทานเชือเองแล้ว อำมาตย์จึงไปทูลแก่พระองค์ก็ชื่นชมยินดีนักหนา จึงราชาภิเษกเจ้าฤทธิกุมารให้เป็นพระยาออกับด้วยนางมิลกาเทวีเมืองพยัยเชียงใหม่จึงคิดกตัญญูแต่นนมา และดาวผู้หญิงจึงสู่ขอเอาผัวเป็นจารีตสืบมา และพระยาวงจึงกลับคนลงมาเมืองพระองค์ดังเก่า

และพระยาวงขณะนั้นคะนองนัก มักเล่นเบียและเล่นว่าวไม่ถือตัวว่าเป็นท้าวเป็นพระยา เสด็จไปไหนก็ไปคนหนึ่งคนเดียว และพระองค์เจ้ากรุงทั้งปวงเหลือที่จักไตรเพทุกประการ ว่าให้ตายก็ตายเอง ว่าให้เป็นกเป็นเอง อันหนึ่งขอมผุดขึ้นมาแล้วก็กลายเป็นหินแดง และขอมก็ขึ้นไม่ได้ด้วยวาจาสัจแห่งพระองค์ๆ ได้ทำบุญ

เจดีย์ราย วัดเจดีย์เจ็ดแถว

เมืองศรีสัชนาลัย

แต่ชาติก่อนมา และเดชะแก้วอุทกปราสาท พระยากรุงจันหากให้มาแก่พระองค์ ๆ จะไปได้ ๗ วันน้ำมเสวยก็ได้

ในกาลวันหนึ่ง พระองค์ก็ทรงว่าวคว้าลงขาดลอยไปถึงเมืองตองอู และพระยาตองอูนั้นเบนชาพระวงเจ้า แต่ก่อนชื่อนายอู ไปคล้องลงเผือกให้แล้วจึงเอาบ้านเมือง ด้วยเดชะคล้องลงเผือกอันเป็นทิพย์จึงได้เป็นพระยานั้น และว่าวพระยาร่วงเจ้าขาดลอยไปตกอยู่ในปราสาท พระยาร่วงเจ้าตามไปถึงเมืองตองอู และพระยาร่วงเจ้านั่งอยู่ในบรรณศาลานอกเมือง ครั้นค่ำพระองค์ก็ลอบเข้าไปทำชู้ด้วยธิดาพระยาตองอูอยู่ในปราสาทอันแล้วไปด้วยเหล็กดาษลงมาทุกชั้น แต่เมื่อพระร่วงเจ้าจะขึ้นเอาว่าวนั้น พระองค์เจ้าให้พระยาตองอูยื่นขึ้นพระองค์ก็เหยียบบ่าพระยาตองอูขึ้นเอาว่าว ครั้นเอื้อมหยิบมถึงพระหัตถ์ พระองค์ก็เหยียบศีรษะขึ้นเอาว่าวด้วยพระองค์คิดว่าเป็นข้าไม่ได้ถือความ และพระองค์เอาว่าวได้แล้วพระองค์ก็หนีมา และลูกสาวจึงบอกแก่พระยาตองอูผู้บิดา ๆ จึงรู้ จึงให้ไปตามเอาตัวพระองค์คืนมา และสาวใส้พระองค์ออกใส่พานทองไว้ จึงส่งตัวพระองค์มาจากเมืองและพระองค์ก็ไม่รู้ว่าเขาเอาใส้ไว้ ด้วยกรรมที่พระองค์เป็นกา และพระยาตองอูเป็นปลาและกาดากใส้ออกไว้จะกินกับมกิน แต่นั้นมาสาวมักเป็นผีกินใส้กินพุงคนทั้งหลาย ครั้นพระร่วงเจ้ามาถึงเมืองสัชนาลัยและมายง พระอัครมเหสีและพระสนมทั้งหลายถวายบังคมแล้วก็เปลื้องอาภรณ์ออกจากพระองค์ไว้แล้ว และเจ้าพสุจกุมารก็เข้าไปถวายบังคม จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งเจ้าพสุจกุมารว่ากูจะไปอาบน้ำมาเห็นกูมา เจ้าเป็นพระยาแทนพี่เถิด และเจ้าพสุจกุมารก็ไม่รู้และสำคัญว่า ๆ เล่น ครั้นพระองค์ลงไปอาบน้ำก็กลางแก่งเมือง ก็อันตรธานหายไปไม่ปรากฏในพุทธศักราช ๑๒๐๐ พระยาร่วงสันทิวงคต จุลศักราช ๑๕๗ ปีชวด สัปตศก

เสนาอำมาตย์ท้าวพระยาทั้งหลายก็ร้องไห้ร่ำไรไปมา ทั้งพระสนมชาวแม่ทั้งหลายเป็นทุกข์นักหนา และเจ้าพสุจกุมารจึงให้ราชทูตถือข่าวสาส์นขึ้นไปทูลพระยา

ลอกุมารราชนครเมืองพชัยเชียงใหม่ผู้เป็นน้องพระองค์ พระยาลอรู้แล้วจึงลงมา
ราชาภิเษกเจ้าพสุจกุมารให้เป็นพระยาในเมืองสัชนาลัยแล้ว ครันพระร่วงเจ้าทวงคด
วันหนึ่งแล้วช้างอันเกดรวมชาตินนกตายคนละวัน และพระยาลอกุมารขึ้นไปเมือง
พชัยเชียงใหม่ดังเก่า

และมีเสนาคน ๑ ชื่อไตรภพนาถ คิดอ่านราชการณรงค์สงครามรอบคอบ
นัก จึงทูลแก่พระยาพสุจราชว่า เมืองเรานพระเจ้าข้าหาผู้มบุญมิได้แล้ว และ
อันตรายจะบังเกิดมีไปเมื่อภายหน้า ขอพระองค์ให้แต่งกำแพงและหอรบไว้ให้มั่นคง
แล้ว จึงมีพระราชโองการ ตรัสสั่งขุนไตรภพนาถรับพระราชโองการ ตรัสสั่งแล้วจึงให้
หาเสนาอำมาตย์ซ้ายขวา และตำรวจนอกในไพร่พลโยธาทั้งหลาย ให้ย่อกำแพง
เข้าไปเป็นป้อมให้รอบเมือง และให้ย่อชาลาถมไว้ และทถมนนให้ไว้ป้นใหญ่ทุกแห่ง
ทุกตำบล และค่ายชั้นในและค่ายชั้นนอก และตั้งค่ายเชิงเรียงพนมแห่งหนึ่ง
พนมหัวช้างแห่งหนึ่ง พนมบ่อนเบยแห่งหนึ่ง และให้แต่งพระนครราชธานี แล้วตั้ง
ป้อมและช่องป้นใหญ่ แล้วให้ตกแต่งหัวเมืองเอก ๕ หัวเมือง เมืองโท ๗ หัวเมือง
แต่งสรรพยุทธทั้งปวงไว้สำหรับต่อสู้ข้าศึก แล้วให้แต่งคนเรือมาใช้แล่นหากันจง
ฉับพลันทุกหน้าด่าน

แล้วให้กำหนดกฎหมายไว้ทุกหน้าด่าน แล้วให้กำหนดกฎหมายไปถึงเมือง
กัมโพชนคร ให้กำหนดกฎหมายสับ ๆ กันไปถึงเมืองคร เมืองสวางคบุร เมืองยางคร
นครคร เมืองขอนคร และเมืองเหลกเมืองสังเทา เมืองทงน ขนแก่เมืองกัมโพชนคร
ท้าวพระยาตกแต่งบ้านเมืองทุกแห่งและเมืองพบูลยนครอันขึ้นแก่เมืองหริภุญชัย คือ
เมืองลำพูนทุกวันนี้ และเมือง ๗ หัวเมืองนนให้แต่งเครื่องศัสตราวุธและตรวจตราทาง
ให้แต่งคนเรือม้าใช้ไปมาข่าวแก่กันให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวทุกเมือง และเจ้าพสุจราช
ให้พาพาณิชย์ค้าสำเภา ๑ ให้ถือราชสาส์นไปถึงเมืองกรุงจน ถึงพระเจ้ากรุงจน
ผู้เป็นตา (๑) ทูลขอช่างหล่อปืน ๑๐ คน และพระเจ้าตาก็ให้มาตามพระเจ้าหลาน

---

(๑) เจ้าพสุจราชองค์นี้ ความตอนต้นว่าเป็นน้องพระร่วง แต่ตรงนี้ว่าพระเจ้ากรุงจีนเป็นตา โดยไม่มีเค้าเงื่อนว่าเกี่ยวแก่ลูกสาวเจ้ากรุงจีนเลย สอบฉบับโรงพิมพ์วัชรินทร์ก็อย่างนี้ จึงต้องปล่อยไป.

ทูลขอ มาได้ ๗ เดือนก็ถึงเมืองสัชนาลัย เจ้าพสุจราชจึงให้ช่างหล่อปืนใหญ่ ๑๒๐ บอก ปืนนกสับ ๕๐๐ บอก จึงมีช่างหล่อสัมฤทธิ์มาแต่นั้นมา พระองค์จึงให้ตั้งคนทั้งหลายรักษาไว้ตามช่องทั้งนั้นและถูกเป็นอันมาก และถูกนั้นให้เอาดินปั้นเผาเป็นเฉลียงให้เป็นถูกปืน

เรื่องพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก

ครั้นถึงเดือนอ้ายขึ้นค่ำ ๑ พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก พระเจ้าเชียงแสนให้เสนาอำมาตย์และมหาอุปราช ตรวจจัดรี้พลโยธาช้างม้าเครื่องศัสตราวุธทุกท้าวพระยาปืนหอกดาบโล่ขนหน้าไม้ เกราะเหล็กเกราะเขา แล้วจึงตั้งพระยาเชียงราย พระยาเชียงถือเป็นแม่ทัพหน้า ตั้งพระยาเชียงเงิน พระยาเชียงคุงเป็นปีกขวา ตั้งพระยาเชียงน่าน พระยาเชียงฝางเป็นปีกซ้าย

เจ้าพสุจราชจึงให้อุปทูตขึ้นไปฟังข่าวได้รู้อาการทั้งปวงแล้ว จึงกลับมาทูลแก่พระยาพสุจราช ๆ จึงให้กฎหมายไปแก่พระยาพิชัยเชียงใหม่ อันเป็นพระญาติแห่งพระองค์แล้ว พระยาถือราชถึงทวงคด ยังแต่บุตรชายผู้เป็นหลานแห่งพระองค์ชื่อพระพรหมวชิ จึงให้ขับพลเมืองนคร เมืองแพร เมืองน่าน เข้าเมืองเชียงใหม่ล้นเชิง ท้าวพรหมวชิจึงให้ทหารอาสานั่งด่านทางให้รู้ว่าถึงตำบลใด พระยาพสุจราชจึงให้ขับครัวเข้าเมืองสัชนาลัยล้นเชิง แต่ครัวชายฉกรรจ์นั้นให้อยู่ตั้งรบ ถอยหลังเข้ามาหาค่าย พระยาศรีธรรมไตรปิฎกจึงให้ขับพลเข้าในเมืองสัชนาลัย ให้ตั้งค่ายหลวงใกล้เมืองสัชนาลัยทาง ๕๐ เส้น จึงให้พลทหารโยธาล้อมเมืองสัชนาลัยเข้าไว้ จะเข้าไม่ได้ด้วยข้างในปืนใหญ่ปืนน้อยมาก จะเข้าข้างหัวเมือง พลโยธาอาสาสู้ตายดังเป็นอันมาก พระยาพสุจราชจึงให้พลโยธาโห่ร้องตีกลองใหญ่ทุกประตู ข้าศึกสะท้านสะเทือนด้วยเสียงกลองและปืนใหญ่อาสาข้างนอกตายเปล่า

พระพุทธโฆษาจารย์เจ้าวัดเชารังแรงรู้อาการแล้ว จึงชุมนุม พระสงฆ์ทั้งหลายว่าเราทั้งหลายอย่าให้เขาทั้งหลายรบกัน ไพร่พลทั้งปวงจะตายเป็นอันมาก ครั้นคิด

ด้วยกันแล้ว พระพุทธโฆษาจารย์เจ้าจึงไปถวายพระพรแก่สมเด็จพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกก็ฟังอำนาจพระอรหันต์เจ้า แล้วพระพุทธโฆษาจารย์เจ้าจึงเข้าไปห้ามพระยาพสุจราช พระยาพสุจราชก็ฟังคำพระอรหันต์เจ้า ด้วยพระยาศรีธรรมไตรปิฎกเป็นคู่กันกับนางประทุมเทวี แต่ชาติก่อนให้ทานมิร่วมใจกัน จึงมาเกิดไกลกัน จึงให้มารบกัน พระยาพสุจราชรู้แจ้งเพราะพระอรหันต์เจ้าแล้วจึงมายังชาวเจ้าชาวแม่ นางเม่านางแก่ทั้งหลายให้ประดับประดานางประทุมเทวีแล้ว พระยาพสุจราชจึงไปถวายบังคม แล้วก็เวนพระราชธิดาให้แก่พระยาศรีธรรมไตรปิฎก พระยาศรีธรรมไตรปิฎกก็ยินดีนักหนา แล้วอนุญาตแก่กันแล้ว พระยาศรีธรรมไตรปิฎกก็ให้ยกทัพถึงเมืองเชียงแสน แล้วท้าวพระยาก็ต่างคนต่างไปบ้านเมืองตน

พระยาศรีธรรมไตรปิฎกก็ได้พระราชกุมารในสำนักนางประทุมเทวี ๒ คน ผู้ ๑ ชื่อเจ้าไกรสรราช ผู้ ๑ ชื่อเจ้าชาติสาคร เจ้ากุมารทั้ง ๒ ประกอบด้วยอานุภาพทั้งรูปทรงก็งามทั้งใจก็เป็นกุศล

แต่ชาติก่อนพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเป็นภิกษุ ได้สร้างพระไตรปิฎกเมื่อศาสนาพระกกุสันธเจ้า ครั้นพระองค์เกิดมาตรัสรู้ในไตรปิฎกทั้งสามพระองค์จึงรู้ในพระทัยว่า พระพุทธเจ้าเสด็จไปบิณฑบาตทางตะวันตกตะวันออก แล้วเสด็จไปอาศัยฉันจังหันได้ตั้นสมอ และควรจะไปสร้างเมืองไว้ในสถานที่นั้น พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกคิดแล้วจึงมีพระราชโองการตรัสสั่งจ่านกร้อง จ่าการบุรณ์ ให้ทำเป็นพ่อค้าเกวียนไปด้วยคนละ ๕๐๐ เล่มเต็มไปด้วยทุนทรัพย์ทั้งหลาย

จ่านกร้อง จ่าการบุรณ์ รับพระราชโองการแล้วทูลลา พวกพาณิชพ่อค้าตามส่งแล้ว จ่านกร้อง จ่าการบุรณ์ จึงมาจากเมืองเชียงแสน มาถึงเมืองน่านแล้วก็มาเมืองลิหล่ม พักพลไหว้พระบาทธาตุพระพุทธเจ้าแล้วจึงข้ามแม่น้ำตรอมตนิม แล้วจึงข้ามแม่น้ำแก้วน้อย แล้วจึงถึงบ้านพราหมณ์ที่พระพุทธเจ้าไปบิณฑบาต บ้านพราหมณ์ข้างตะวันออก ๑๕๐ เรือน ข้างตะวันตก ๑๐๐ เรือนเศษ

๗๙ ๗๙๘
เจดีย์ราย วัดเจดีย์เจ็ดแถว
เมืองศรีสัชนาลัย

เรื่องสร้างเมืองพิษณุโลก

จ่านกร้อง จ่าการบุรณ์ คิดอ่านกันว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเจ้าเราใช้เรามาทน ชะรอยจะเบนปรศนามาแก่เราทง ๒ น แลวมอาชญาฐานทนกเบนอันราบคาบนักหนาทง ๒ ฟาก มีบ้านพราหมณ์กอยู่ทง ๒ ฟาก มาเราจะสร้างเมืองถวายแก่เจ้าเราเถิด ครนเจาทง ๒ คิดกันแล้ว จ่านกร้องจึงให้พ่อค้าเกวียน ๕๐๐ เล่ม ข้ามไปข้างตะวันตกก่อทับประกับเกวียนไว้แล้ว จึงท่าสารบาญชีชะพ่อพราหมณ์และไพร่ของตนรวมกันเป็นคน ๑,๐๐๐ ท่าอิฐ จ่าการบุรณ์ท่าบาญชีชะพ่อพราหมณ์และไพร่ของตนรวมกันเป็นคน ๑,๐๐๐ เท่ากัน ท่าอิฐได้เป็นอันมาก แล้วจึงให้หาชะพ่อ พราหมณ์อันเป็นผู้เฒ่าผู้แก่ตามไสยศาสตร์ จึงให้ชะพ่อพราหมณ์กินบวชถือศีลเขนง ๗ วัน แล้วสระเกล้า แล้วขนโล้ถือบอัมพวายแก่พระอิศวรเป็นเจ้า จึงเอาพระอิศวรออกไปเลี้ยบทงเมือง จึงให้พราหมณ์ชักรอบทศทงเมืองแล้วจึงบันหน้าทยาว ๕๐ เส้น สกัด ๑๐ เส้น ๑๐ วา บันหน้าทไว้แก่พราหมณ์จะได้เท่าใด ไทยจะได้เท่าใด ลาวจะได้เท่าใด ครนบันหน้าทแล้วพอได้ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขนค่ำ ๑ บี ฉลู ฉศก เวลาเช้า ต้องกับเพลาเมอพระพุทธเจ้าฉันจังหันได้ต้นสมอ วันนันพระอุบาลีเถรและพระมหากัสสปมหาเถรเจ้าก็มาในทนน แต่ก่อนก็เรียกว่าพนมสมอ บัดนกเรียกว่าเขาสมอแครง เขาบรรจุพระธาตุเจ้าทง ๒ ไว้ในทนน และครนพระสงฆองค์ใดเข้ามาอยู่ทนนก็ยอมเรียกตามทนนว่าเป็นอรัญวาสี จ่านกร้องสร้างข้างตะวันตก จ่าการบุรณ์สร้างข้างตะวันออกแข่งกัน ท่าปี ๑ กับ ๗ เดือนจึงแล้วรอบบ้านพราหมณ์ทงหลาย ทงคูกรอบกันหนทาง เด็กเลยงวัวถูกชาวบ้านหริภุญชัยไปมาบันพระนอนเล่น ทงสองฟากเป็นประตู ๗ อันตามอันดับกัน เจ้าทง ๒ จะให้ชื่อประตู ก็ตามคนอันเป็นผู้เฒ่าผู้แก่ทงหลาย พราหมณ์ทงหลายจึงว่า ทง ๒ ก็เป็นมหาเสนา การทงนตามแต่บัญญาเจ้าทง ๒ เถิด สร้างเมืองปี ๑ กับ ๗ เดือนจึงแล้วดังนแล ครนจานกร้องจ่าการบุรณ์ท่าเมืองแล้ว

ทั้งสองฟากทั้งทวารบานประตูบริบูรณ์แล้ว จึงสั่งชีพอพราหมณ์ให้รักษาเมือง ครั้นได้ฤกษ์ดีจึงนำเอาเกวียนแลคน ๕๐๐ เล่มขึ้นไป ๒ เดือน จึงถึงเมืองเชียงแสนราชธานี จ่าทั้ง ๒ เข้าไปถวายบังคม จ่าทั้ง ๒ จึงกราบทูลพระกรุณาว่า พระองค์เจ้าใช้ตูข้าไปถึงที่พระพุทธเจ้าฉันจังหันได้ต้นสมอ สถานที่นั่นเป็นอันสนุกนักหนา ข้าพเจ้าชวนกันชะพ่อพราหมณ์ทั้งหลายสร้างเมืองถวายแก่พระองค์เจ้าแล้ว

พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกยินดีนักหนา จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งเสนาอำมาตย์ให้ชุมนุมท้าวพระยาทั้งหลาย พระองค์จึงให้จ่าทั้ง ๒ ไปก่อนเป็นทัพหน้า ท้าวพระยาทั้งหลายเป็นปีกซ้ายขวา เจ้าไกรสรราช เจ้าชาติสาคร พระราชโอรสทั้ง ๒ เป็นกองรั้งหลังตามเสด็จพระราชบิดาพระมารดาออกจากพระนคร ณ วันอาทิตย์ เดือนอ้าย แรม ๖ ค่ำ เพลาเช้า ไปได้ ๒ เดือนจึงถึง พระองค์ให้ตั้งพลับพลาทองริมน้ำไกลเมืองประมาณ ๑๐๐ เส้น สมเด็จพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกจึงให้ท้าวพระยาทั้งหลายแลเจ้าไกรสรราช เจ้าชาติสาคร ตามเสด็จเข้าไปในเมืองแล้วจึงให้ชื่อเมือง จึงมีพระราชโองการตรัสถามชะพ่อพราหมณ์ว่าเราจะให้ชื่อเมืองอันใดดี พราหมณาจารย์จึงกราบทูลตอบพระราชโองการว่า พระองค์เจ้ามาถึงวันนี้ได้ยามพิษณุ พระองค์ได้ชื่อเมืองตามคำพราหมณ์ว่าเมืองพิษณุโลก ถ้าจะว่าตามพระพุทธเจ้ามาบิณฑบาตได้ชื่อว่าโอฆบุรีตะวันออก ตะวันตกชื่อจันทบูรณ์ พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกจึงมีพระราชโองการตรัสสั่งท้าวพระยาทั้งหลายว่า เราชวนกันสร้างพระธาตุและพระวิหารใหญ่ทั้งพระวิหารทั้ง ๔ ทิศ ครั้นสร้างของพระยาแล้วต่างคนต่างก็สร้างคนละองค์

เรื่องสร้างพระชินสีห์พระชินราช

พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก จึงรำพึงในพระทัยจะ ใคร่สร้างพระพุทธรูปให้แล้วด้วยสัมฤทธิ์ ครั้นพระองค์รำพึงแล้วจึงให้หาช่างได้บาพิษณุคน ๑ บาพรหมคน ๑ บาธรรมราชคน ๑ บาราชกุศลคน ๑ ได้ช่างมาแต่เมืองสัชนาลัย ๕ คน มา

แต่เมืองหริภุญชัยคน ๓ เป็นช่าง ๖ คน จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งช่างทั้งหลาย ว่า ท่านทั้งหลายให้ช่วนกันรักษาศีล ๕ ประการอย่าได้ขาด ครันสั่งช่างแล้วจึงพระราชทานรางวัลแก่ไพร่ทั้งหลาย ให้ขนดินและแกลบให้แก่ช่าง ๆ จึงประสมดินปั้นเป็นรูปพระพุทธเจ้า ๓ รูปตามมีพระราชโองการตรัสสั่งนั้น ให้เหมือนพิมพ์เดียว และใหญ่น้อยเท่ากัน ครันปั้นเบ้าคุมพิมพ์แล้วท้าวพระยาทั้งหลายก็นำเอาทองสัมฤทธิมาถวายแก่พระองค์เจ้า ช่วนกันหล่อพระพุทธรูปเป็นอันมาก และช่างหล่อช่วนกันกินบวช ๗ วัน ก็ทำพิธีกรรมแก่เทวดาทั้ง ๗ ทิศ ครันได้ฤกษ์ดีจึงเอาพิมพ์เข้าเตาวันเทหล่อนั้นวันพฤหัสบดีเพ็ญเดือน ๔ บ้าง ชุมนุมพระสงฆ์ทั้งหลายมีพระอุบาลีและพระกัสสปมานนท์เป็นประธาน และพระสงฆ์เจ้าทั้งหลายหล่อให้พร้อมกันทั้ง ๓ รูป และรูปพระศรีศาสดาพระชินสีห์ทั้ง ๒ พระองค์นั้นทองแล่นเสมอกันบริบูรณ์ ยังแต่พระชินราชเจ้านั้นมิได้เป็นองค์เป็นรูปหามิได้ แต่ช่างหล่อถึง ๓ ทีก็มิได้เป็นองค์และพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกก็เกิดเป็นทุกข์ยิ่งนักหนา และพระองค์ก็ตั้งสัจจาธิษฐานว่าด้วยบุญเดชะอันกูได้เรียนพระไตรปิฎกและได้ทำพิธีกรรมฐานสอนสั่งสงฆ์เจ้าทั้งหลายให้อยู่ในทางมรรคผลแก่พระสงฆ์เจ้า อนึ่งจะปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าองค์ ๑ ในอนาคตกาลนับมิได้ แต่พระองค์เจ้ารักษาศีลและถือความสัตย์มิได้ขาด และมีใจกรุณาแก่คนและสัตว์ทั้งหลาย ครันพระองค์ตั้งสัตย์อธิษฐานแล้วจึงมีพระราชโองการว่าแก่เจ้าประทุมเทวีให้ตั้งสัตย์อธิษฐานบ้างเถิด ครันนางตั้งสัตย์อธิษฐานแล้วกรอนถึงอาสน์พระอินทร์เจ้า ๆ จึงนฤมิตเป็นตาปะขาวลงมาช่วยทำรูปพระคุมพิมพ์ปั้นเบ้า ถ้าจะนฤมิตเป็นไปทีเดียวก็จะได้ แต่ว่าจะให้ปรากฏแก่ตาคนทั้งหลายช่วยทำเป็นช่าง นากมกินข้าวกมกิน ตากมหลับใจกเซ็งหาทีจะกลัวมิได้ และมีรูปอันแก่กว่าคนทั้งหลาย แต่เที่ยวไปมาช่วยสองวันสามวันหนึ่ง จึงทำตรีศูลไว้ในพระพักตร์ให้เป็นสำคัญ ให้รู้ว่าพระอินทร์เจ้าสุราลัยลงมาช่วย ครันถึงเดือน ๑ พิมพ์พระพุทธรูปแห้งแล้วจึงให้ช่างทั้งหลายตั้งเตาจะหล่อพระชินราชแต่ ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีกุน ตรีศก เพลาเช้า พุทธศักราช ๑๕๐๐ ปีกุน สัมฤทธิศก ด้วย

อานุภาพพระอินทราธิราชเจ้า ทองก็แล่นรอบคอบบริบูรณ์ทุกประการหาที่ตมได้ ครันบริบูรณ์แล้วพระอินทร์เจ้าเสด็จออกจากเมือง อำมาตย์จึงเข้าไปกราบทูลแก่พระเจ้าศรธรรมไตรบีฎกให้รู้อาการว่าตาปะขาวที่มาช่วยกันนั้นไปแล้ว พระองค์เจ้าจึงให้ไปตามและดูให้รู้เหตุ อำมาตย์ตามไปถึงกลางหนทางก็อันตรธานหายไปในที่นั้น อำมาตย์จึงเอาไม้ไปปักไว้เป็นสำคัญ จึงเข้ามาทูลให้พระองค์เจ้ารู้เป็นแน่นั้นว่าพระอินทร์เจ้ามาช่วย พระองค์จึงให้ตัดนั้นออกจึงเห็นตรัสูตในพระพักตร์แห่งพระพุทธรูปนั้น พระองค์เจ้าจึงให้ช่างทั้งนั้นช่วยกันขุดเกศาพระพุทธนั้นก็เป็นรูปอันงามบริบูรณ์แล้วทั้ง ๓ พระองค์ ๆ หนึ่งชื่อพระชินราช องค์หนึ่งชื่อพระชินสีห์ องค์หนึ่งชื่อพระศรีศาสดา พระองค์ฝากชื่อไว้ว่าราชด้วยชื่อพระเจ้าพระองค์หนึ่ง ให้เอาไปตั้งไว้ในสถาน ๓ แห่งไว้เป็นที่เสี่ยงทาย ไว้ที่มกลางเมืองพิษณุโลก แล้วพระองค์เจ้าจึงให้ตั้งพระราชวังฝ่ายตะวันตกบริบูรณ์แล้ว จึงให้เอาเจ้าสุดเทวีลูกพระยาสัชนาลัยมา แล้วพระองค์จึงให้ราชาภิเษกกับด้วยเจ้าไกรสรราช ณ เมืองละโว้ และพระองค์เจ้ากับท้าวพระยาทั้งหลายช่วยกันฉลองวัดว่าอารามและพระพุทธรูป ๗ วัน แล้วพระองค์ให้ตั้งบ้านส่วยสัดพระพุทธรูป ๓ พระองค์นั้นบริบูรณ์ แล้วพระองค์จึงตั้งจำนักร้องและจำการบูรณ์ ให้เป็นมหาเสนาซ้ายขวา คนทั้ง ๒ ครันได้ฤกษ์วันดีเป็นวันอาทิตย์พระองค์เจ้าได้ยกพลเสนาท้าวพระยาตามลำดับมา จากวังทั้งนั้นหาภัยอันตรายมิได้ พระองค์เจ้าเสด็จไปสถานที่ใดย่อมมีเงินและทองเกิดทุกราวทาง ครันว่าอันใดก็เป็นเงินเป็นทองทุกแห่งทุกหนทุกตำบล เสด็จขึ้นไปได้เดือน ๑ จึงถึงนครบุรีรมย์ และเจ้าชาติสาครชมเหงท้าวพระยาทั้งหลายมิได้ให้ยิ่งกว่าตนได้ ย่อมรักษาตระกูลแห่งตนอยู่ด้วย

สร้างเมืองเสนาราชนคร

สมเด็จพระเจ้าไกรสรราชจึงสั่งอำมาตย์เสนาให้สร้างเมืองหนึ่งใกล้เมืองละโว้ทาง ๕๐๐ เส้น จึงแต่งพระราชวังและคูหอรบเสาใต้เชิงเรียงบริบูรณ์แล้ว จึง

เจดีย์ราย วัดเจดีย์เจ็ดแถว

เมืองศรีสัชนาลัย

ให้อำมาตย์รับเอาดวงเกรียงกฤษณราชกับพระราชเทวีไปราชาภิเษกร่วม เมืองนี้ชื่อว่าเสนาราชนครแต่นั้นมา แต่พุทธศาสนาล่วงแล้วได้ ๑๕๐๐ ปี พงศาวดารนี้แต่เมืองสัชนาลัยมาเป็นโบราณมายังไม่สิ้นท้าวพระยาจะมีมาหนานกยังมาก และพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกให้แต่งเจ้าชาติสาครไปกินเมืองเชียงราย และพระองค์มีพระชนม์ได้ ๑๕๐ ปี (กึ่งวงคต) พระพุทธศักราช ๑๕๐๐ และอำมาตย์ทั้งหลายจึงให้สำสันนั้นไปบอกแก่เจ้าชาติสาครผู้เป็นลูกพระองค์นั้น ก็เสด็จลงมาจากเมืองเชียงรายแห่งคน ก็ส่งสการศพพระบิดาแล้ว และจะได้บอกไปมาหากันญาติผู้เป็นพี่น้องให้รู้มิได้ แต่นั้นมาเมืองใคร ๆ อยู่มิได้ไปมาหากันก็เป็นอันไกลกันแล้ว เจ้าชาติสาครก็ได้เสวยราชสมบัติแทนสมเด็จพระราชบิดาเมืองพิชัยเชียงแสน แต่ตระกูลกษัตริย์ทิวงคตมาได้ ๗ ชั่วกษัตริย์ไปแล้ว พุทธศักราช ๑๕๐๑

เรื่องพระยากาฬวรรณดิศตั้งเมืองต่าง ๆ

(อนึ่งเมื่อ) พระพุทธศักราช ๑๐๐๒ ปี จุลศักราช ๑๐ ปีระกา สัมฤทธิศก จึงพระยากาฬวรรณดิศราชบุตรของพระยากากะพัตร ได้เสวยราชสมบัติเมืองตักกสิลามหานคร จึงให้พราหมณ์ทั้งหลายยกพลลงไปสร้างเมืองละโว้ได้ ๑๙ ปี เมื่อพุทธศักราชล่วงได้ ๑๐๑๑ พรรษา จุลศักราชได้ ๑๐ ปีระกา สัมฤทธิศก แล้วพระยากาฬวรรณดิศราชให้พระยาทั้งหลายไปตั้งเมืองอยู่ทุกแห่ง และขุนนางขึ้นไปถึงเมืองทวารบุรี เมืองสัตนาหะและเมืองอเสเมืองโกสัมพี แล้วมานมัสการพระพุทธเจ้าตงบาตรตาบลบ้านแม่ซ้องแม้วนั้น พระยากาฬวรรณดิศราชก็ถอยลงมาเมืองสวางคบุรีทบรรจุพระรากขวัญของพระพุทธเจ้าไว้แต่ก่อนนั้น แล้วพระยากาฬวรรณดิศราชจึงอาราธนาพระรากขวัญกับพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้ามา ว่าจะบรรจุไว้เมืองละโว้ จึงพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้ามาทำพระอริยปาฏิหาริย์ลอยกลับขึ้นไปเหนือนาถึงเมืองสวางคบุรี แล้วก็อาราธนาลงมาแล้วก็กลับขึ้นไปถึง ๗ ครั้ง พระรากขวัญกับพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าไม่อยู่ได้ในเมืองละโว้ จนพระพุทธศักราช

ล่วงได้ ๑๐๑๕ พรรษา จุลศักราชได้ ๑๗ ปีมะโรง สัปตศก แล้วพระยากาพวรรณดิศราชกลับขึ้นไปทำนุบำรุงเมืองนาเคนทรแล้วกลับลงมาเมืองสวางคบุรี จึงอาราธนาพระรากขวัญกับพระบรมธาตุกับข้อพระกรของพระพุทธเจ้าที่บรรจุไว้ในพระเจดีย์แต่ครั้งพระอานนท์และพระอนุรุธเถรเจ้า กับพระยาศรีธรรมาโศกราชท่านชุมนุมกันบรรจุไว้แต่ครั้งก่อนนั้นลงมาบรรจุไว้ในพระเจดีย์เมืองละไว้สัน ๒ ปี พระองค์สวรรคต เมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ ๑๐๔๒ พรรษา จุลศักราชได้ ๔๐ ปีเถาะ สัมฤทธิศก ถัดมานั้นพระยาพาสีราชได้ครองเมืองสุโขทัยสืบมา

เรื่องที่กัลปนา

อนึ่ง พระยาร่วงพระราชทานที่ไร่และนาสัดวัดวาอารามไว้เป็นพระกัลปนาอุทิศไว้สำหรับวัดโคกสิงคารามตำบลนา ๕๐๐ ไร่ ตำบลโอทานา ๒๕๐ ไร่ ตำบลคลองวัดกูบไปถึงบ่าปูน ๑๕๐ ไร่ ตำบลนาดอนได้ ๔๖๐ ไร่ อันนี้ขึ้นแก่วัดโคกสิงคาราม และที่ไร่และนาสัดขึ้นแก่วัดแก้วราชประดิษฐานตำบลนาตะแคงได้ ๒๕ ไร่ ตำบลทุ่งชาลาได้ ๗๖๐ ไร่ ตำบลศรีษะกระบือได้ ๗๕๐ ไร่ อันนี้ขึ้นแก่วัดแก้วราชประดิษฐาน และที่ไร่และนาสัดขึ้นแก่วัดอุทยานใหญ่ ตำบลบ้านบ่าอ้อยเหลืองได้ ๑๒๕๐ ไร่ ตำบลม่วงถวายด่านระกาเป็นแดนไปถึงปู่เจ้าศาลดงได้ ๕๒๐ ไร่ ขึ้นแก่วัดเขาหลวง แต่นาวัดเจ้าจันทรมาถึงบ่อหิน มีคันนาใหญ่กลางทุ่งเป็นแดนได้ ๑๕๐ ไร่ ตำบลนามาได้ไร่และนา ๓๕๐ ตำบลบ้านหนองจระเข้ได้ไร่และนา ๕๖๐ ไร่ อันนี้ขึ้นแก่วัดเขาหลวง ที่ไร่และนาสัดขึ้นแก่วัดเขาอินทร์อรัญวาสี จันหันพระธรรมไตรโลก แต่โพธิ์เถ้านอกวัดบ่าแก้วมาถึงถนนหลวงได้ไร่และนา ๕๐๐ ไร่ แต่เชิงพนมน้อยมาถึงบ่อแก้วได้ไร่และนา ๔๐ ไร่ ตำบลนามะกอกปมได้ไร่และนา ๕๖๐ ไร่ ตำบลตาลต้นเดียวทุ่งยั้งได้ไร่และนา ๒๕๐ ไร่ อันนี้ขึ้นแก่วัดเขาอินทร์ และที่ไร่และนาสัดไว้สำหรับวัดไตรภูมิบ่าแก้ว ตำบลบ้านเชียงขวางคชได้ไร่และนา ๒๔๐ ไร่ ตำบลบ้านหนองอินทร์

ได้ไร่แลนา ๕๗ ไร่ ตำบลบ้านพระยานนทภักดิ์ได้ไร่แลนา ๖๐๐ ไร่ ตำบลบ้านฝ้าย
ต้นได้ไร่แลนา ๗๗๐ ไร่ มีเข้าเดือนเป็นแดน

ทำเนียบคณะสงฆ์

อันนี้ชื่อแก่วัดไตรภูมิบ่าแก้ว แลอันนี้คณะวัดพระมหาธาตุหนใต้ ถ้าหา
พระครูธรรมไตรโลกวัดเขาอินทร์แก้วมิได้ ให้พระครูยาโชดวัดอุทยานใหญ่ชื่อเป็น
พระครูธรรมไตรโลกวัดเขาอินทร์แก้ว ถ้าหาพระครูธรรมเสนามิได้ ให้เอา
พระครูธรรมไตรโลกเป็นพระครูธรรมเสนา ถ้าหาพระสังฆราชามิได้ ให้เอา
พระครูธรรมเสนาเป็นพระสังฆราชาวัดพระมหาธาตุแต่คณะคามวาสี คณะฝ่ายซ้าย
วัดไตรภูมิบ่าแก้ว ถ้าหาพระครูญาณไตรโลกมิได้ ให้เอาพระครูญาณสิทธิเป็น
พระครูญาณไตรโลก ถ้าหาพระครูธรรมราชามิได้ ให้เอาพระครูญาณไตรโลก
เป็นพระครูธรรมราชา ถ้าหาพระสังฆราชามิได้ ให้เอาพระครูธรรมราชาเป็น
พระสังฆราชาวัดไตรภูมิบ่าแก้ว อันนี้ฝ่ายซ้ายเป็นประเวณีแต่โบราณมา

เรื่องพระร่วงเมืองสุโขทัย

ขณะนั้นบุตรพระยาร้อยเอ็ดเป็นนายส่วยนาถึงแก่พิราลัย ขณะนั้นนายคง
เคราเป็นส่วยน้ำเสวยเมืองละโว้ไปส่งเมืองกัมพูชาธิบดี ๓ ปีส่งทีหนึ่ง แต่นั้นมานาย
คงเคราคุมไพร่ ๓๐๐ คนรักษาน้ำเสวยอยู่ในทุ่งทะเลชุบศร มีเรือเล็กร้อยหนึ่ง นายคง
เครามีบุตรคน ๑ อายุ ๑๑ ขวบชื่อนายร่วง แต่ชาติก่อนเอาผลมะทรางทำน้ำอัฐบาน
ถวายพระโกนาคมพุทธเจ้า จึงว่าไรเป็นนั่น ครั้นอยู่มานำมากเอาเรือพายเล่นในท้อง
พรหมมาศเหนือยแดวขึ้นมา จึงว่าน้ำลงเชี่ยวนัก ให้ไหลกลับไปถึงเรือนเราเถิด พอ
ตกค่ำลงน้ำก็ไหลกลับมาส่งถึงบ้าน นายร่วงเห็นดังนั้นก็นึงอยู่ ครั้นอยู่มานายคง
คุมไพร่เป็นนายกองนั้นตาย ไพร่ทั้งปวงจึงยกนายร่วงบุตรนายกองเป็นนายกองบังคับ
ไพร่ต่อมา

ครันอยู่มาครบคำรบ นักคุ้มคุมเกวียน ๕๐ เล่มกับไพร่ ๑๐๐๐ มาบรรทุกน้ำ
เสวยพระเจ้าพันขุมสุริยวงศ์สืบมา ถังน้ำเล่มละ ๒๕ ใบ ครันมาถึงทศระนานนกจอด
เกวียนพร้อมกัน จึงให้หานายกองให้เบิดประตูจะตักน้ำ หาพบนายกองไม่ ถามไพร่ๆ
บอกว่านายร่วงบุตรนายคงเป็นนายได้รักษา จึงบอกนาย ๆ ก็มาพูดจากับนักคุ้มว่า
ถังน้ำเอามาหนักเสียเปล่า ครงนไขว่ชะลอมใส่ไปเถิด จะได้มากได้พอ นานจึงมาตัก
นักคุ้มก็ตอบว่าตาห่างจะขังน้ำได้หรือ นายร่วงว่ากลัวจะไม่มีที่ใส่อีก นักคุ้มกลัว
ก็รับ จึงเกณฑ์สานชะลอมเล่มละ ๒๕ ใบ ให้นักคุ้มนำกราบทูลพระเจ้าละแวกเถิด
ครันกำหนดจะกลับจึงเบิดประตูเอาชะลอมลงจุ่มน้ำยกขึ้นใส่เกวียนบรรทุกลงแล้วนัก
คุ้มกลับยกไปจากที่นั้น ครันแรมร้อนมาถึงแดนด่าน คนคุมน้ำมาสงสัยในใจ
อยู่ว่าชะลอมจะขังน้ำได้หรือ บันดาลให้น้ำในเล่มเกวียนนั้นไหลลงเห็นทั่วกันจึง
สรรเสริญ ฉะนนจึงจารึกลงไว้ที่นั้น จึงเรียกว่าด่านพระจารึก จึงยกไปทางตีกโข
ครันถึงเมืองเข้าแล้วผู้คนเล่าลือกันว่า เอาชะลอ บรรทุกมาไม่มีน้ำ พระเจ้ากัมพูชา
จึงเอานักคุ้มนายกองคุมเกวียนไปถามก็ทูลทุกประการ ยกชะลอมน้ำแกล้งเทลงใน
พะเนียงจนไม่มีที่ใส่ เสนาอำมาตย์จึงกราบทูลพระเจ้ากัมพูชา พระเจ้ากัมพูชาตก
พระทัยว่าผู้มีบุญเกิดแล้ว เราคิดว่าจะจับตัวฆ่าเสียให้ได้ เสนาพฤฒามาตย์
ราชปโรหิตพระยาพระเสมรก็เห็นด้วย จึงเกณฑ์ทัพเมืองขอมไปตามจับ ขอรับอาสา
ตามจับ นายร่วงรู้ข่าวดังนนก็หนีไปถึงแดนเมืองพิจิตร ไปอาศัยเขาอยู่รมวัดขอข้าว
ชาวบ้านกิน ชาวบ้านเอาข้าวมาให้แก่นายร่วงกับปลาหมอตับหนึ่ง นายร่วงอดอาหาร
มาก็กิน หยิบปลาข้างละแถบแล้วโยนลงไปในสระให้ปลาเป็นว่ายไปจนคุ้มเท่าบัดนี้
นายร่วงก็หนีไปจากที่นั้น ไปอาศัยอยู่วัดเมืองสุโขทัย พอได้อุปสมบทสมภารจึง
เรียรายชาวบ้าน เอานายร่วงอุปสมบทเป็นภิกขุ จึงเรียกพระร่วง ขอมตำดิน
มาถึงเมืองละไว้ที่สระน้ำเสวยนั้น ถามชาวบ้านว่านายร่วงนายกองส่วยน้ำอยู่หรือ
ชาวบ้านบอกว่าขึ้นไปเมืองเหนือ ขอมรู้ดังนั้นก็ยกแยกกันไป ครันไปถึงเมือง

พระพุทธรูปนาคปรกในซุ้มเจดีย์ราย วัดเจดีย์เจ็ดแถว
เมืองศรีสัชนาลัย

สวรรคโลก ถามชาวบ้านว่านายร่วงมาแต่เมืองใดมาอยู่ทนหรอ ชาวบ้านบอกว่าเขาเล่าลือกันว่าไปอยู่เมืองสุโขทัยบวชเป็นภิกขุอยู่ ขอมได้ความดังนั้นก็ไปเมืองสุโขทัย ผูดขนกลางวัด พอพระร่วงมากวาดวัดอยู่ขอมจึงถามว่าพระร่วงอยู่ไหน พระร่วงบอกว่าอยู่นี่เถิดจะบอกให้ ขอมก็อยู่ทนนเป็นหินอยู่คุ้มเท่าบัดนี้

พระพุทธศักราช ๑๕๐๒ ปี เจ้าเมืองสุโขทัยทิวงคต เสนาบดีประชุมกันว่าวงศานุวงศ์ไม่มีแล้วเราจะเห็นผู้ใดเล่า เห็นแต่พระร่วงบวชอยู่วัด ก็เห็นด้วยอยู่พร้อมกัน จึงเสนากรมการพร้อมกันไปวัดอัญเชิญพระร่วงเจ้าดาผนวชแล้วรับพระร่วงเข้ามาครองกรุงสุโขทัย พระยาศรีจันทราธิบดีจึงยกพลขึ้นไปเมืองสาวัตถี จึงเอาอ่างแก้วที่วัดสวรรค์ทารามไปดุก ๑ กับพระไตรปิฎก ครั้นไปถึงเมืองฉะเชิงเทราจึงให้เอางาช้างเผือกงาดำมาแกะเป็นรูปพระร่วงกับเชิงวงใหญ่ ทั้งพระไตรปิฎกกับพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าทั้งอ่างแก้วมาบรรจุไว้ที่หินปูนใช้ได้ ๑๐๕ ปี พระองค์สวรรคต.

เครื่องถ้วยไทย

อารัมภกถา

คัดจากหนังสือเรื่องเครื่องถ้วยไทย โดย พระยานครพระราม

ข้าพเจ้ามีความยินดีที่จะบรรยายเรื่องเครื่องถ้วยไทย เพื่อท่านทั้งหลายทราบเท่าที่ข้าพเจ้าได้ตรวจค้นมา

ความจริงก่อนที่ข้าพเจ้าจะสะสมหรือค้นหาเหตุผลในวัตถุ ซึ่งเรียกกันว่าสังคโลกนั้น มิได้นึกฝันว่าจะมีผู้อ่านสนใจไปยิ่งกว่าตำราหรือข้อบันทึกดังได้มีผู้บรรยายมาแล้วที่สยามสมาคมหรือเขียนลงในหนังสือข่าวของสมาคม เช่นนายเกรแฮม ซับสเตียน และ เดอเม เป็นต้น ด้วยทุกตำราหรือทุกท่านอ้างเป็นอย่างเดียวกันว่า เครื่องถ้วยไทยมีขึ้นเมื่อครั้งพ่อขุนรามคำแหงกษัตริย์ครองสุโขทยเสด็จไปเมืองจีน เมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๗ (ค.ศ. ๑๒๙๔) หรือ ๑๘๕๓ (ค.ศ. ๑๓๐๐) ได้ทรงนำช่างจีนเข้ามาทำ มีจำนวนถึง ๓๐๐ คนบ้าง ๕๐๐ คนบ้าง แม้ข้าพเจ้าผู้ซึ่งมีหน้าที่เป็นผู้นำ พานักโบราณคดีไปดูเตาทำที่จังหวัดสวรรคโลก และสุโขทัยก็ยังเชื่อตามมาช้านาน

เหตุที่ทำให้กลับสงสัยจนถึงกับต้องค้นคว้าหาความจริงขึ้นอีก ก็โดยเพื่อนชาวอังกฤษคือนายเดอเมที่ปรึกษากระทรวงเกษตรพาณิชยการคนเก่าได้ชักชวนว่า ถ้าคิดเก็บสะสมไว้จะเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาประวัติศาสตร์ภายหน้า ในชั้นแรก ๆ ข้าพเจ้าไม่รับรองเพราะเชื่อตามที่เขากล่าวกันมาแล้ว จึงคิดเห็นว่าน่าจะไม่เกิดประโยชน์ ครั้นต่อมามีนายเบิคโบโรที่ปรึกษากรมป่าไม้ได้ไปดูเตาที่สวรรคโลกแล้วเก็บชิ้นแตกมาเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า เขาเองก็ไม่ใช่เป็นผู้มีภูมิรู้ในเครื่องถ้วย เพียงแต่บิดาเป็นผู้ค้าขายลายครามอยู่ที่ถนนดอน ซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นทางตะวันออกส่งเครื่องถ้วยอันมีสีเขียวไข่กาและสีสวาด ฝรั่งเรียกเซลาดอน จนเรียกเล่นจ๋า เข้าไปสู่ร้านแค่น้อยชิ้น ครั้นนำออกจำหน่ายก็มีผู้มาซื้อหมดในเวลาอันเร็ว ต่อจากนั้นมาก็มีผู้มา

ถามหาซื้อออกเสมอ ๆ เขากับบิดาเห็นพ้องกันว่า ถ้ามเครื่องถ้วยชนิดนั้นจะขายได้มากและราคาดี จึงตกลงจัดส่งเอเย่นต์ไปหาซื้อที่เมืองจีน แต่หาเหมือนที่ต้องการไม่ได้ ๆ แต่ได้ตอบว่า เขาเลิกทำมาก่วาพันปีแล้ว นายเบิคโบโรบอกข้าพเจ้าว่าจานและผิวเป็นมันได้เหมือนอย่างทาน้ำมันชนิดเศษแตกที่ทำจากเตาสวรรคโลกนั้น จึงเข้าใจว่าเป็นเครื่องถ้วยของไทยที่ส่งไปยังร้านคราวนั้น ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดข้อสะกิดใจข้าพเจ้าเป็นครั้งแรก เพราะไม่มีความรู้พอที่จะคัดค้านหรือเห็นตาม ต่อมาได้อ่านพงศาวดารและประวัติศาสตร์ ได้ความเป็นแน่ว่า ชาติไทยได้ตั้งนครปกครอง มีอายุมาเก่านานไม่น้อยกว่าชาติจีน เคยกระทำให้เป็นข้อสงสัยในใจเป็นครั้งที่สอง ว่า ระหว่างทำสงครามกับจีนหรือก่อนที่พ่อขุนรามคำแหงเสด็จเมืองจีน ไทยใช้อะไรเป็นภาชนะ พระพุทธรูปทองเหลืองและสัมฤทธิ์ไทยหล่อได้งาม ๆ เบ้าที่หลอมทุกเบ้าย่อมแสดงการเคลือบให้เห็นอยู่แล้ว เหตุใดจึงไม่ทำถ้วยชามใช้ และใช้อะไรเป็นภาชนะแทน ถึงดังนั้นก็ยังไม่กล้าที่จะพยายามค้นคว้า เพราะมีผู้กล่าวว่า ประวัติเรื่องเครื่องถ้วยนั้นศึกษายาก ต้องพิจารณาเทียบเคียงกันอย่างละเอียด ทั้งจะต้องตรวจสังเกตหรือพบเห็นเป็นจำนวนมากด้วย มิฉะนั้นจะไม่ทราบอายุสมัยหรือของปลอมของแท้ เลยนึกว่าไม่มีเวลาและโอกาสพอจะทำได้

ข้าพเจ้าคิดว่า น่าจะเป็นโชคดี ของท่านผู้ที่จะเป็นนักศึกษาภายหลังยิ่งกว่าตัวข้าพเจ้าเองในการที่นายเดอเมียนไปตรวจการสำรวจที่พิษณุโลกนั้น และชักชวนให้สะสมค้นคว้าเครื่องถ้วยไทยเป็นครั้งที่ ๒ โดยรับรองว่าถ้ามีข้อสงสัยเรื่องเครื่องถ้วยจีนอย่างไร จะช่วยหาตัวอย่างเทียบเคียงมาให้ตรวจพิสูจน์บ้าง จึงเป็นอันตกลงใจเริ่มสะสมและค้นคว้าแก้ข้อสงสัยที่บังเกิดขึ้นดังกล่าวแล้ว เพื่อจะได้พ้นตำแหน่งที่เป็นเพียงลูกขุนพลอยพยักไปตามเขาว่า หรืออีกอย่างหนึ่งข้าพเจ้าเป็นคนไทย ที่จะนำพาแขกไปดูก็ควรจะรู้จักเมืองไทยและภาชนะที่ไทยใช้ นับเวลาตั้งต้นถึงบัดนี้ได้ ๖ ปี เลยมีสัมภารกองอยู่ในบ้านกว่า ๑๕๐๐ ชิ้น แถมเศษแตกอีกมากกว่า ๒๐ กระสอบ ใครเห็นบ้านเขากรองว่าเหมือนร้านขายของ ที่ว่าเก็บของแตกเหมือนร้านโปเกม ดังที่

เห็นอยู่นั้น ซึ่งผู้ต้องการทราบภายหลังจะเสียเวลาแต่เด็กน้อย ก็ได้พบเห็นทั่ว ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า เป็นส่วนโชคดีเฉพาะข้าพเจ้าน้อยกว่า เว้นแต่ความพอใจยิ่งของข้าพเจ้า ในการที่ผู้อื่นจะได้เห็นและทราบประวัติเครื่องถ้วยของไทยที่แท้จริง อันเนื่องจากความพยายามค้นคว้า บางทีกระทำให้ความเชื่อซึ่งมีอยู่แล้วตลอดโดกเปลี่ยนไปในทางที่ถูกเท่านั้น

วิธีตรวจค้น

ชากเตาที่สวรรคโลกซึ่งตั้งอยู่ใกล้เมืองและไกลเมือง ๒ แห่ง มีกว่า ๑๐๐ เตา ที่สุโขทัยมีกว่า ๑๕ เตา ฉะนั้นเรื่องค้นแห่งการที่จะสะสมและตรวจค้นก็คือ หาซื้อและขุดกองเศษเคลือบทิ้งตามข้างเตา ในจังหวัดสวรรคโลกและสุโขทัยแห่งละหลาย ๆ เตา มาตรวจดู แต่ส่วนที่อยู่บนที่สูดเป็นระยะลงไปจนข้างล่างที่สุด เพื่อทราบว่าทำครั้งแรกเป็นอย่างไร ต่อ ๆ ขึ้นมาจนถึงภายหลังที่สุดคือเลิกทำเป็นอย่างไร การตรวจก็คือ เนื้อดิน วิธีปั้น รูปทรง น้ำยา ลวดลาย วิธีเผา หาเก็บเศษเคลือบหรือทราบว่าใครพบปะจากเมืองเก่าร้างก็ขอซื้อขอปันกับขุดลงไปในที่ราบแห่งเมืองเก่าร้าง ซึ่งคะเนว่าจะเป็นที่ประชุมชน เช่นเมืองทุ่งยั้งในจังหวัดอุตรดิตถ์, เมืองเชลียง, ศรีสัชนาลัย, สุโขทัย, พิษณุโลก, เมืองแปบ, เมืองกำแพงเพชร, บ้านโคน, วังพระธาตุ, เมืองอู่ทอง เขตสุพรรณ, นครปฐม, พงตึก, ลพบุรี หาเศษเครื่องถ้วยที่เคลือบทิ้งมาตรวจดูว่า จังหวัดนั้น ๆ แต่เดิมใช้เครื่องถ้วยอะไร แล้วเปลี่ยนใช้อะไร หรือเป็นชนิดทำจากเตาไหนก่อน เตาไหนหลัง เพราะธรรมดาของที่ใช้ก่อนเคลือบก่อนก็ทิ้งก่อนตกอยู่ตอนล่าง ใช้ที่หลังเคลือบที่หลังทิ้งข้างบนขึ้นมา การขุดตรวจหรือหาซื้อถ้าไม่มีโอกาสจะดูได้เอง ก็ขอร้องให้เพื่อนฝูงช่วยทำแทนแล้วจดบันทึกคิดมากับชิ้นเศษที่เก็บได้ว่าอยู่ลึกลงเท่าใด ตรวจตามตลิ่งที่มีเศษเครื่องถ้วยเคลือบทิ้งทับถมอยู่มาก ๆ เช่นที่ตลิ่งตรงคันโพธิ์วัดน้อย และที่ใต้ปากคลองพิง ในจังหวัดพิษณุโลก ตลิ่งด้านตะวันออกวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเชลียง ซึ่งบางแห่งมีเศษเคลือบทิ้งซ้อน ๆ กันลงไปได้ลึกถึง ๓ เมตรเศษก็มี

การขุดเพื่อตรวจหาเศษชนแตกเช่นนี้ แม้จะมิได้ใช้วิทยาศาสตร์ประกอบให้ทราบอายุเวลาที่ทิ้งกัด ก็ยังแสดงผลให้ทราบได้ในทางพิเคราะห์สันนิษฐาน เช่นไม่มีแห่งใดที่จะพบเครื่องถ้วยของจีนแต่สมัยก่อนช้องหรือสมัยช้องอยู่ภายใต้ หรือลึกที่สุดเลยมาแต่เครื่องถ้วยที่ทำจากเตาเชลียงแทบทั้งนั้น ต่อขึ้นมาตอนบน ๆ จึงพบเศษแตกเครื่องถ้วยสมัยช้องปะปนอยู่บ้าง เช่นที่ลพบุรีเป็นต้น แต่ก็มีจำนวนน้อย ถึงตอนรวมดินราว ๒๐—๓๐ เซนติเมตรขึ้นมา จึงพบจำพวกเครื่องถ้วยเหมืองของจีนเป็นพื้น ย่อมเป็นเหตุที่จะพิสูจน์ได้ว่า แต่สมัยช้องหรือก่อนนั้น ไทยก็มีเครื่องถ้วยของไทยใช้เองไม่มีจะใช้อยู่เพียงตอนกลาง ๆ เหมืองเท่านั้น ทั้งเครื่องถ้วยของเมืองไทยเองในระหว่างเตาเชลียงกับสุโขทัยปรากฏว่า มีเศษเครื่องถ้วยทำจากเตาสุโขทัยมาปนอยู่กับเศษเตาเชลียงแต่ส่วนตอนบนขึ้นมาเป็นจำนวนมากแล้ว ภายหลังทั้ง ๒ อย่างหายไป เป็นครั้งสุโขทัย ครั้งเชลียงมาแทน คือลายเขียนเป็นสุโขทัย ดินปั้นและวิธีเผาเป็นเชลียง การขุดตรวจเศษทั้งข้างเตาเชลียงก็ปรากฏว่ามีลายเขียนทั้งอยู่ตอนบน ๆ เปลี่ยนจากสีเขียวหรือน้ำยาใสหนามาเป็นน้ำยาบาง ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าควรจะแยกการทำเป็น ๓ คราวหรือ ๓ เตา คือเพิ่มเตาศรีสัชนาลัยที่ยกมาจากสุโขทัยไปทำข้างทิศเตาเชลียงซึ่งเลิกแล้วเป็นอีกเตาหนึ่ง เพราะเนื้อดิน น้ำยาเคลือบ หรือความสวยงามจะเปรียบเทียบกันไม่ได้ แม้จะเป็นช่างคนเดียวกันทำ ความสวยงามผิดกันมาก ยังจะเกิดประโยชน์ในการกล่าวถึงอายุและพิจารณาชนิดเครื่องถ้วยภายหลังด้วย เฉพาะการขุดตรวจที่จังหวัดสุโขทัยลึกที่สุด ๓ เมตรเศษ ได้พบเศษแตกภาชนะดินเผาธรรมดาในตอนล่างที่สุด ตอนบนขึ้นมาจึงเป็นเครื่องถ้วยเชลียงแล้วถึงเครื่องถ้วยที่ทำจากเตาสุโขทัยเองในตอนบน ๆ แต่ที่สวรรคโลกรวมทั้งจังหวัด หาเครื่องถ้วยทำจากสุโขทัยไม่ได้ของดีหรือเศษแต่สักชิ้นเดียว ซึ่งเป็นข้อให้เห็นได้ว่าเชลียงทำอยู่ก่อน สุโขทัยทำทีหลัง สุโขทัยจึงต้องใช้ของเชลียง แต่เชลียงไม่ได้ใช้ของสุโขทัย เพราะความเนื้อดินและวิธีทำดีกว่าอยู่แล้ว ถ้าจะคิดไปถึงอายุ

เมืองสุโขทัยคงตั้งอยู่ก่อนเชลียง จึงเก่าถึงใช้เครื่องดินเผาไม่เคลือบ เพราะไม่เคยพบว่าเชลียงได้มีเลย

เตากาหลง

ได้พบเศษแตกและคงรูปจากเมืองทุ่งยั้ง จังหวัดอุตรดิตถ์ เมืองลพบุรี พังตก แห่งละชิ้น ๒ ชิ้น ตรวจดูแน่ใจว่าไม่ใช่ของจีน แต่ก็ไม่ใช่ทำจากเตาสวรรคโลก หรือสุโขทัย ตามทางสันนิษฐานวัตถุประกอบด้วยพงศาวดาร หรือประวัติศาสตร์ชาติไทยรวมทั้งจนมาแต่ทางเหนือ เมืองที่คิดว่าจะเก่าก็คืออยู่ในเขตเชียงรายบ้าง จึงเขียนจดหมายขอเศษกระเบื้องโดยวิธีขุดไปยังเพื่อนที่เมืองนั้น ต่อมาได้รับถ้วยกับที่ใส่เหล้า ตะเกียงแตก ส่งมาให้พร้อมกับจดหมายว่าขุดพบจากการปราบพันธุ์นามบน เมื่อตรวจเห็นดินและน้ำยาชนิดเดียวกับที่ได้พบแล้วแต่แห่งอื่น คิดคาดคะเนเป็นแน่ว่าคงมีเตาทำทางเหนือออกแห่งหนึ่ง จึงตอบขอให้ช่วยประกาศให้รางวัลแก่ผู้พบเตาเป็นเงิน ๓๐ บาท ประมาณเดือนเศษถึงกุมภาพันธ์ ๒๔๗๕ ก็ได้รับจดหมายว่า ได้พบเตาทำอยู่ในเขตอำเภอเวียงป่าเป้า กับได้ส่งเศษแตกข้างเตามาให้ด้วย ครั้นถึงคราวพักผ่อนเมษายน ๒๔๗๖ ได้ขึ้นไปตรวจดูที่ตั้งเตา โดยมีระยะทางดังนี้

ออกจากเชียงรายย้อนทางกลับมาโดยรถยนต์ ๒๙ กิโลเมตร ถึงทางแยกที่จะไปเชียงใหม่ ต้องใช้พาหนะม้าและคนหาบหาม ใช้รถไม่ได้ เพราะต้องข้ามเขาสูง ๆ หลายลูกจึงจะถึงอำเภอแม่ส้วย ซึ่งเป็นระยะทาง ๒๖ กิโลเมตร จากอำเภอแม่ส้วยไป ๓๓ กิโลเมตร ถึงอำเภอเวียงป่าเป้า ต่อไปอีก ๑๕ กิโลเมตรเลี้ยวลงทางซ้ายอีกกิโลเมตรเศษ จึงจะถึงที่ตั้งเตาทำเครื่องถ้วย จะไปจากเชียงรายหรือเชียงใหม่ให้คนหาบหามหนักเดินทางราว ๔ วัน หาบหามเบาเพียง ๒ วันก็ถึง เพราะตั้งอยู่ในราวระยะครึ่งทาง คำบอกว่าเตาทำเครื่องถ้วยเป็นหมู่บ้านย้ายมาใหม่แต่ทุ่งม่านดำปาง เลยเอาชื่อทุ่งม่านมาใช้ ส่วนชื่อเดิมเรียกบ้านขัวหวายคอสะพานหวาย แต่

จะเดินแค่ไหนไม่ได้ความ หมู่บ้านนอนกับตำบลหัวฝายใกล้เขตต่อกับอำเภอแจ้ห่ม นครลำปาง ในระยะใกล้ ๆ นมีเมืองเก่าหรือค่ายโบราณ ชื่อเวียงกาหลงตั้งอยู่บนลูกเนิน เวียงกาหลงมีด้านกว้างไม่เกิน ๒๐๐ เมตร แต่ยาวเกือบ ๒ กิโลเมตร ใช้ขุดคูภายนอกขึ้นมาถมเป็นกำแพงหนาและสูงตลอดราว ๖ เมตร กว้างราว ๕ เมตรเศษ ระหว่างกลางของส่วนยาวทำเป็นกำแพง ๒ ชั้น ชักปีกกา ๒ ชั้นทั้ง ๒ ด้าน ถ้าคนไม่ชำนาญจะเดินหลงหาประตูทางเข้าไม่ได้จริง ๆ ซากเตาทำเครื่องถ้วยในบริเวณที่ใกล้กันมีอยู่ ๓ แห่ง คือ ๑. ริมแม่น้ำตาว ตั้งสลับซับซ้อนกันไปเป็นระยะทางกว่ากิโลเมตร ประมาณกว่า ๑๐๐ เตา ๒. ริมห้วยสาด (แม่กก) ในเขตอำเภอแจ้ห่มห่างจากแห่งที่ ๑ ไปกิโลเมตรเศษ มีซากเตาอยู่หลายเตา ๓. ตามเชิงเนินเวียงกาหลงก็มีซากเตาตั้งทำเรียงรายอีกหลายเตา มีระยะห่างจากแห่งที่ ๑ ราว ๒ กิโลเมตร แต่ทั้ง ๓ แห่งนรูปเตาและดินบนน้ำยาลายเขียนเป็นชนิดเดียวกัน ยังมีผู้บอกข้าพเจ้าว่าที่เวียงย่อรางห่างจากที่นนไปราว ๗ กิโลเมตร ก็มีซากเตาทำเครื่องถ้วย กับทางอำเภอแจ้ห่มเขตลำปางก็มีซากเตาทำเป็นจำนวนมาก แต่เท่าที่ได้ตรวจเทียบเคียงชิ้นเศษแตกชิ้งส่งมาให้ปรากฏว่าเป็นชนิดเดียวกันทุกแห่ง

รูปลักษณะของเตาตามที่ได้ขุดตรวจดูหลายแห่งนั้น ก่อด้วยอิฐในพื้นที่ราบเป็นรูปประทุน (เหมือนกระดองเต่า) ขนาดเล็กวัดได้กว้างราว ๒ เมตร ยาว ๓ เมตร ขนาดใหญ่กว้างแต่ ๔ ถึง ๕ เมตร ยาวแต่ ๖ ถึง ๗ เมตร ใส่ไฟทางด้านหน้าทางเดียว ลึกเข้าไปราว ๑ ใน ๔ ของตัวเตา โดยก่อเป็นพนักกันด้านในไว้เสีย ๆ ทั้ง ๓ ด้าน มีท่อผ่งตามผนังส่วนโค้งของเตา สำหรับเป็นทางให้ควันออกหรือดูเครื่องถ้วยที่กำลังเผา เตาละหลาย ๆ ท่อ เป็นทำนองเดียวกับเตาที่ใช้เผาในจังหวัดสุโขทัย ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ใช้เผาแต่ชนิดครั่งไฟแก่หรือไฟอ่อน ส่วนเตาเซลาดงที่สวรรคโลกแม้จะเป็นรูปประทุนเช่นเดียวกันก็ดี แต่ทำปล่องไฟใหญ่ไว้ตอนท้ายเตาให้ไฟผ่านไปโดยไม่มีท่อหรือช่องควันที่จะออกทางอื่น จึงใช้เผาได้แต่ชนิดไฟแรง

หรือไฟแก๊ส ข้าพเจ้าได้เคยเห็นเตาเผาเครื่องถ้วยชนิดของจีน ต้องก่อพนักทำให้เป็นทางลาดเท มีปล่องไฟอยู่ตอนบนใส่ไฟปากเตาในตอนต่ำ มีส่วนยาวของเตามากกว่าส่วนกว้างกว่า ๑๐ เท่า ทั้งวัตถุที่จะเผาต้องบรรจุในหีบดินซึ่งไม่เคยพบซากเตาหรือวิธีเผาเช่นนั้นของไทยเลย บรรดาซากเตาที่ไปพบนั้น ไม่ได้พบที่บรรจุหรือซากตอนบนของเตา เพราะมีดินทับถมอยู่หนากว่า ๑ เมตร จนต้นไม้ขึ้นโตหลาย ๆ กำกัม ต้องอาศัยการขุดตรวจดูฐานและแนวผนังของความโค้งเป็นรูปประกอบความสันนิษฐาน

กาหลงก่อนเชียงแสน

ผู้ที่เป็นนักสะสมหรือค้นคว้าหาความจริง จำเป็นจะต้องทราบประวัติหรืออายุสมัยแห่งของนั้นด้วย มิฉะนั้นก็เท่ากับไม่รู้จักคุณค่าในสิ่งที่ได้สะสมหรือค้นหามานั้น เรื่องเครื่องสังคโลกของไทย ได้มีผู้วิจารณ์กันไว้แต่อายุเพียง ๒๔๐ ปี ครั้งพ่อขุนรามคำแหงเสด็จไปเมืองจีน โดยเหตุที่ได้เห็นและซื้อใช้ของจีนมานาน ประกอบกับได้พบซากเตาทำครั้งเก่าแต่ในจังหวัดสวรรคโลกและสุโขทัย (ซึ่งไม่ต่างอะไรกับเมื่อสัก ๒๕ ปีมาน หญิงไทยทั้งหมดตัดผมสั้น เมื่อเห็นใครไว้ผมยาวก็ว่าเหมือนแหม่ม ญี่ปุ่น ลาว ญวน หรืออาจมโดยถือไปว่าชาติของตัวเองก็ไว้ผมยาวเช่นนั้นมาแต่เดิม ดังมีวัตถุพยานที่จะแสดงได้ง่าย ๆ เช่น ตุ๊กตาหรือเทวรูปซึ่งทำไว้แต่โบราณเป็นต้น) บัดนี้ได้พบซากเตาทำเครื่องถ้วยแต่ครั้งโบราณทางภาคเหนือ และอาณาเขตที่ติดต่อใกล้เคียงขึ้นอีก จะว่าใครเป็นผู้ไปพาช่างจีนมาทำ หรือช่างจีนอพยพหลบหนีจากการจลาจลถึงมาทำเอง ก็ไม่ทราบว่าจะไปอ้างเอาแก่ใครที่ไหนหรือเมื่อใด จึงต้องอาศัยการค้นหาพงศาวดาร หรือตำนานจดหมายเหตุ เป็นเครื่องประกอบอายุแทน ถึงดังนั้นก็ดีสมัยก่อนแต่ราชวงศ์พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ขึ้นไป จะหาอะไรเป็นหลักฐานแน่นอนได้ยาก เพราะไม่มีหลักศิลาจารึกเหมือนอย่างสมัยนั้น คงได้อาศัยแต่ตำนานหรือนิยายที่เล่าสืบต่อกันมา ซึ่งจำเป็นจะต้องเลือกเชื่อเลือกตัดในสิ่งที่ชัดหรือไม่

ช่อพ้าสังกโลก
ชุดไต้ทวัดสระสี่ เมืองสุโขทัย

ตรงกับจดหมายเหตุหรือพงศาวดารของประเทศทางเหนือ ฉะนั้นข้อความที่ข้าพเจ้าบรรยายนี้จึงอาจไม่ตรงกับพงศาวดารในบางฉบับและบางเรื่องก็ได้ และจะเป็นถ้อยคำที่ควรเชื่อว่าเป็นจริงหรือไม่ก็แล้วแต่ท่านผู้ฟังจะวิจารณ์เหตุผลประกอบด้วยหลักฐานต่อไป

ในหลักไทย (ของนายสง่า กาญจนาคพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๒ หน้า ๖) กล่าวว่าสัญชาติไทยแต่ครั้งตกต่ำบรรพ์ ได้ตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองอยู่แถบแม่น้ำยังซีเกียงและแม่น้ำฮวงโห ซึ่งเป็นประเทศจีน ณ บัดนี้ โดยมีนครปาและถุงปกครองเป็นอิสระ แต่ต่อมาถูกชาติจีนเบียดแทรกและขับไล่จนต้องถอยร่นลงมา ๆ ถึงเขตสุวรรณภูมิ ซึ่งเรียกว่าประเทศสยาม จึงเป็นข้อสำคัญที่จะต้องค้นหาหลักฐานว่าชาติไทยได้ยกลงมาอยู่แต่เมื่อใดแน่ ถ้าจะตรวจตามแผนที่ก็คงปรากฏว่า เมืองเชียงแสนเป็นเมืองที่อยู่ทางเหนือที่สุดนี้ได้สร้างแต่เมื่อใด แต่พงศาวดารหรือประวัติศาสตร์ก็ยังมิได้กราชไม่เป็นที่แน่ลงได้ เช่นหนังสือเรียนประวัติศาสตร์ (ฉบับโรงเรียนสวนกุหลาบ ภาคสุโขทัยและอยุธยา พ.ศ. ๒๔๗๕ หน้า ๖๗) ว่า เมื่อ พ.ศ. ๑๑๑๑ พระเจ้าสิงหนวัติสร้างเมืองโยนกนาคนคร ต่อแต่นนอก ๓ ปียกกองทัพลงมาปราบปรามพวกขอม คือ เมืองอุมงค์เสดานคร และเมืองอื่น ๆ ของขอมตอนเหนือได้แล้วปกครองสืบต่อกันมา หลักไทยหน้า ๗๕ ว่า โอรสขุนบรมสร้างนครโยนกเชียงแสนขึ้นเป็นราชธานี เมื่อราว พ.ศ. ๑๒๙๙ พงศาวดารโยนกหน้า ๔๐ ว่า สร้างเมืองนาคพันธ์ราว พ.ศ. ๖๓๙ อนุมานโดยวิธีเอาปีรัชกาลในจำนวนกษัตริย์ปกครองมาบวกลบด้วยศักราช เมื่อจำนวนปีต่างกันดังนี้ จึงเข้าใจความได้แต่เพียงว่าสร้างไม่ต่ำกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๓ หรือคริสตศตวรรษที่ ๗ เท่านั้น เหตุที่ต้องค้นหาอายุแห่งการสร้างเมืองเชียงแสนนี้ เกี่ยวแก่เรื่องเครื่องถ้วยเตาเวียงกาหลงริมแม่น้ำลาวเพราะที่เชียงแสนหลวง เชียงของ หรือที่เมืองเชียงแสนซึ่งตั้งกิ่งอำเภออยู่เวลานี้ก็ดี ใช้เครื่องถ้วยจากเตาแทบทั้งสิ้น โดยไม่พบเศษของจีนปะปน

อยู่ก่อนสมัยราชวงศ์เหม่งเลย ข้าพเจ้าได้ไปตรวจดูตามริมฝั่งแม่น้ำโขงหน้ากิ่งอำเภอ
ซึ่งเป็นที่เมืองพังดงนา เห็นเศษกระเบื้องเครื่องถ้วยทั้งทับถมกันอยู่ บางแห่งลึก
กว่า ๒ เมตร ฉะนั้นถ้าจะเทียบอายุเมืองเชียงแสนกับเมืองเก่าร้าง ทั้งเตาทำเครื่อง
ถ้วยว่าแห่งใดจะก่อนหลังกว่ากันแล้ว ก็น่าจะเห็นว่าเมืองร้างทั้งเตาทำเครื่องถ้วย
จะได้ตั้งมาเก่าเดิมกว่า เพราะเหตุว่าแพงเมืองก็เป็นแต่เพียงใช้ดิน ทั้งมีเมือง
ที่ใกล้เคียงโดยไม่ปรากฏชื่อในตำนานหรือพงศาวดาร เช่นเวียงย่อ ดงเวียง เมือง
วัง แจ้ห่ม ว่าเป็นเมืองครั้งใด คงมีแต่กล่าวถึงอาณาเขตเมืองพะเยา ในพงศาว-
ดารโยนก หน้า ๑๒๔ ประกอบกับหน้า ๔๓๕ เมื่อจุลศักราชได้ ๑ คือ พ.ศ. ๑๓๘๑
(ค.ศ. ๖๓๘) ว่าเป็นแต่พันนาอันเป็นที่นาของเดียวกับตำบลบัวจุบันนี้ ซึ่งไม่น่า
จะมีกำแพงเมืองหรือโบราณวัตถุถึงปานนั้น ประกอบกับเหตุที่ได้พบเครื่องถ้วยที่
ทำจากเตานั้นในเมืองเก่าโบราณ เช่นที่พระประโทน นครปฐม พระปรางค์วัด
มหาธาตุ ลพบุรี และเมืองพงตึก หรือแห่งอื่น ๆ จึงยากที่จะสันนิษฐานลงไปได้
ว่า เมื่อใด คงได้ความเป็นแน่จากพวกเงยว คือไทยใหญ่ชั้นผู้เฒ่าผู้แก่ซึ่งเชิญมา
ประชุมพิเคราะห์ลวดลายและอักขระ เขาทั้งหลายเห็นเป็นอย่างเดียวกันว่า เป็นลวด
ลายและอักขระของไทยคือ แม้ตัวอักขระจะอ่านออกก็จริง แต่ไม่ใช่ตัวชนิดของ
เงยวใช้ จึงเป็นอันยุติไว้ส่วนหนึ่ง

ที่ตั้งเมืองเชลียง

ส่วนเมืองเชลียงยังมีผู้สงสัยว่าจะตั้งอยู่ที่ใดนั้น สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ
ได้ทรงพระวิจารณ์ไว้ในพระราชนิพนธ์ภาคที่ ๖ เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงตอนที่ ๑๔
ว่า ที่ตั้งเมืองเชลียงก็คือ บริเวณวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองสวรรคโลก ข้าพเจ้า
คิดว่าจะไม่มีผู้ใดกล้าวคัดค้าน เพราะมีหลักศิลาจารึกเป็นหลักฐาน คือหลัก ๑
ด้าน ๓ บรรทัด ๒๒ – ๒๓ (ดูประชุมศิลาจารึก ภาค ๑) มีว่า "จา รึก อนน
ณ์ง มใน เมองชลยงสถาบกไว้ (ด่า) ย พระ ศร รตนธาตุ" ซึ่งเป็นทาง
แสดงให้เห็นว่ามีชื่อคนละชื่อกับศรีสัชนาลัยที่ตั้งอยู่ริมแก่งหลวง แต่ชื่อเมืองเชลียง

กับเมืองศรีสัชนาลัยเรียกปนกันอยู่ ๒ ชื่อตลอดมาถึงสมัยอยุธยา ถ้าไม่ตั้งอยู่ด้วยกัน แล้วจะเรียกชื่อรวมกันเช่นนั้นไม่ได้ ประกอบกับหลัก ๑๐ (พ.ศ. ๑๙๔๗) แต่บรรทัดที่ ๑๑ ถึง ๑๙ ว่า เจ้าพันต่างพระองค์ไปสร้างพิหารอันหนึ่งแปดห้องแต่ะอน ๆ ที่เมืองเชลียง ซึ่งบัดนี้ยังปรากฏอยู่คือ มีวัดแปดองจากเทวสถานตั้งอยู่ห่างพระศรีรัตนมหาธาตุนี้ราว ๕๐๐ เมตร ชื่อว่าวัดเจ้าจันทร์ โดยเพี้ยนมาจากเจ้าพัน เช่น เดียวกับ เตาทุเรียง หรือเตาทุเรียนก็เพี้ยนมาจากคำเชลียงนั่นเอง ส่วนเหตุที่จะย้ายจากเมืองเดิมไปสร้างใหม่ห่างกันราว ๒ กิโลเมตรนั้น แม้จนบัดนี้ก็น่าจะสันนิษฐานได้ว่า เพราะเมืองเก่าพังลงมาจนพระศรีรัตนมหาธาตุที่ยังเหลืออยู่ก็ต้องทำรั้วไว้กันพัง และถ้าจะพิเคราะห์เทียบเคียงในส่วนวัตถุโบราณระหว่างศรีสัชนาลัยกับเชลียงเดิม เช่นวัดช้างล้อมหรือวัดอื่น ๆ ในกำแพงเมือง ซึ่งปรากฏว่าครั้งพ่อขุนรามคำแหงสร้างกับวัดนอกเมือง เช่นวัดป่าดานตั้งอยู่ใกล้ ๆ กับเตาเชลียงหรือวัดอื่น ๆ แล้วจะเห็นได้ว่าฝากวัด ครั้งเชลียงอย่างดีก็เหลือเพียงกำแพงด้านหนึ่ง หรือมิฉะนั้นก็เห็นแต่รากหรือกลายเป็นมูลดิน ส่วนวัดที่สร้างต่อมาครั้งศรีสัชนาลัย จะเห็นมีส่วนดีเหลืออยู่มาก ไม่ปรากฏการหักพังถึงเช่นนั้น เว้นแต่พระศรีรัตนมหาธาตุซึ่งจะตรวจเห็นฐานซ้อนทับถมกันลงไปจนไม่ทราบรูปเดิม จึงยังคงรูปดีอยู่เหมือนกับที่สร้างรุ่นหลัง และถ้าได้พิจารณาถึงเศษชิ้นเครื่องถ้วยหรือพระพุทธรูปด้วยแล้วก็ยิ่งเห็นความแตกต่างเวลากันชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะการทำเครื่องถ้วยที่เตาเชลียงค่อย ๆ ดีขึ้นเป็นลำดับนับแต่ใช้ดินธรรมดา แล้วดินประสมต่อ ๆ มาจนถึงใช้ดินขาวสะอาดอย่างที่ไทยเรียกกระเบื้อง แต่ส่องกับแสงไม่ทะลุอย่างที่เรียกว่าปอชเลน เมื่องนางย้ายจากที่เดิมไปตั้งใหม่ และเปลี่ยนชื่อใหม่ก่อนตั้งราชวงศ์พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ เพราะหลักศิลาทุกหลัก อ้างชื่อศรีสัชนาลัยซึ่งเป็นชื่อใหม่ทั้งนั้น เมื่อทราบที่ตั้งเมืองเชลียงแล้วก็เป็นต้องค้นหาถึงเวลาที่สร้างเมืองต่อไป

อายุเมืองเชลียง

การสร้างเมืองเชลียง เวลานี้จะหาหลักฐานให้แจ้งชัดยังไม่ได้ จึงต้องถือเอาพงศาวดารโยนกประกอบกับวัตถุพยานและเหตุผลไปพลางก่อน จนกว่าจะมีข้อพิสูจน์เป็นอย่างอื่น พงศาวดารโยนกหน้า ๖๒ – ๖๕ - ๖๖ ความว่า ได้สร้างเมืองศรีสัชนาลัยปกครองอยู่ ๓ ชั่ว แต่ถึงพระเจ้าอภัยคามินมราชโอรสซึ่งพระร่วง ๆ ครองศรีสัชนาลัยอยู่ แต่ดูเหมือนจะหายไปทีแก่งหลวงใน พ.ศ. ๑๒๐๐ เมื่ออายุเมืองได้ ๑๕๗ ปี (กษัตริย์ ๕ รัชกาล) ถ้าเอาอายุเมืองหักลบ พ.ศ. ๑๒๐๐ จะเหลือ ๑๐๔๓ ปี ตกเป็นปีสร้างเมืองประกอบกับข้อความตอนท้ายว่า ในบั้นพระยากาพ-วรรณดิศเจ้าเมืองละโว้ ให้พระยาปาตราชขึ้นไปครองเมืองสุโขทัย ซึ่งน่าจะสันนิษฐานไปในทางคิดป้องกันอาณาเขต ระหว่างหมู่ชาติไทยลงมาทางประชิด ในบทอ้างว่าสร้างเมืองตรงกันกับหนังสือสอบสวนภาษาต่าง ๆ แห่งอินเดียของ เซอร์ ย. เอ. เตรียสัน เล่ม ๒ หน้า ๕๙ ว่า ในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ชาติไทยได้อพยพลงมาจากทางเหนือเป็นครั้งใหญ่ และในจดหมายเหตุของจีนว่าในกลางยุคน่ำบก หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๑ อาณาจักรไทยอ้ายลาวได้ตั้งนครเป็นอิสระ ๖ นคร เรียกชื่อตามสำเนียงจีน คือ ๑. ม่งซุ้ย ๒. เอยแซ่ ๓. ลาคง ๔. เท่งเซียง ๕. ชีล่าง ๖. ม่งเส่ และม่งเส่เป็นนครใหญ่ (หลักไทยหน้า ๖๐) คำว่าม่งเส่นี้ได้สันนิษฐานกันเป็นที่แน่แล้ว คือเมืองหนองแส เมื่อเป็นเมืองใหญ่จีนจึงเรียกต่อมาว่า ตาลฟู ซึ่งคลาดเคลื่อนกับตำนานไทยเมืองโมเพียง ๖๗ ปี (๑๑๑๑ – ๑๐๔๓ = ๖๗) แต่ตรงกับจดหมายเหตุและการสอบสวนที่อ้างมาแล้ว คือ พุทธศตวรรษที่ ๑๑ (โยนกหน้า ๓๕) ว่า พ.ศ. ๑๑๑๑ ขุนลูได้เป็นใหญ่ในเมืองแสหลวงแล้วให้ราชบุตรทั้ง ๗ ไปครองเมืองต่าง ๆ และคุกรุงตะโก้งได้ ตำนานแสนหวีว่าพุทธกาลได้ ๑๒๗๔ ขุนทุ่งตามบุตรชายชื่อ ขุนลู ขุนไล ขุนลูได้ครองราชสมบัติแทนบิดาแล้วให้บุตรไปครองเมืองต่าง ๆ ตำนานเมืองล้านช้าง (หลวงพระบาง) ว่าราชบุตรขุนบรมเจ้าเมืองแถงชื่อไชยพงศ์ หรือ ไสผงเป็นผู้มาสร้างแต่ไม่กล่าวว่าศักราชเมื่อใด พงศาวดารพม่า

(โยนกหน้า ๓๗) ว่าได้เสียเมืองตะโก้งแก่ขุนจูเมือ พ.ศ. ๑๓๓๑ แผ่นดินสะโตะ ธรรมราชา หรือมหาราชเมงวงศ์ทศัราช ศักราชนี้ตรงกับตำนานเมืองโมเตะสิงหนวัติ เรื่องสร้างเมืองโยนกนาคนครหรือเชียงแสน จึงควรเชื่อยิ่งกว่าศักราชในตำนานแสนหวิ ประกอบด้วยเหตุการณ์ครั้งกระนั้น คือแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ต่อมาแล้ว เขมร กำลังจะมีอำนาจและแผ่อาณาเขตเข้ามาเป็นลำดับ ไทยคงจะลงมาสร้างประชิดหรือ กีดขวางไม่ได้แม้แต่เมืองโคตบูรณ์ หรือนครพนมเขมรก็ยังรุกรบได้เป็นเขตแดน ฉะนั้นการจะสร้างเมืองได้ก็ต้องเป็นก่อนเวลาเขมรมีอำนาจ ศักราชสร้างเมืองเชียง ตรงกับจดหมายเหตุจีนและก่อนเขมรมีอำนาจ จึงใกล้กับความจริง ประกอบกับ ตำนานสร้างเมืองหริภุญชัย (ลำพูน) เมื่อ พ.ศ. ๑๒๐๐ ว่า ได้ใช้แผนผังก่อกำแพง เมืองตามอย่าง (โยนกหน้า ๕๗) และพงศาวดารที่กล่าวถึงเรื่องพระเจ้าพรหมขับไล่ พวกขอมอุมงค์เขตางค์นครลงมา เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ต้องยับยั้งอยู่ เพราะไม่ สามารถจะตีหักเอาได้ จึงควรนับว่าเป็นนครที่ปกครองโดยอิสระแข็งแรงนครหนึ่ง ฟูร์เนโรได้เขียนไว้ในเรื่อง Le Siam Ancien หน้า๕๒ ประกอบแผนที่ฉบับที่ ๒๐ ได้ กำหนดเขตไทยลงมาจดกับสุโขทัยตรงกัน และว่าราชธานีชื่อศรีสุธรรมนคร คือหลวง พระบางนั้น (ที่จริงสุธรรมวดีเป็นชื่อเมืองสะเทิมของพม่า แต่จุดที่ตั้งเมืองตรงกับ หลวงพระบาง) ได้มีอยู่แล้วแต่ครั้งศักราช ๖๓๑ หรือพุทธศักราช ๑๓๗๕ แต่ เรียกว่า โยวะนะ ประเทศอันเป็นส่วนต่างหากจากสยาม แต่ความจริงตามเรื่อง พงศาวดารเมืองหลวงพระบางเป็นจำพวกไทย เดิมปกครองโดยอิสระไม่ได้ขึ้น กับญวน แม้ในตำนานสร้างเมืองหลวงพระบางเองก็ว่า ขุนบรมให้โอรสลงมาสร้างอย่างเดียว กับเมืองไทยอื่นๆ ฉะนั้นการที่จะแยกการปกครองกันอย่างน้อยก็ถึง ๒ ชั่ว คือ ชั่วแรกพระราชบิดาคงเป็นใหญ่อยู่ ชั่วที่ ๒ ระหว่างพี่น้อง ชั่วที่ ๓ จึงถึงลูกหลาน หรืออาหลานหรือลูกพี่ลูกน้อง เพียงระยะ ๒ ชั่วที่ปกครองโดยสามัคคีธรรมก็เป็นเวลา มิใช่น้อย หรือยิ่งหลายชั่วยิ่งมากจนศักราชอาจลงตัวเป็นเวลาเดียวกันได้ สันทกัน

ตำนานและจดหมายเหตุประเทศข้างเคียง ไม่เหมือนศักราชแสนหวีซึ่งเป็นเวลาภายหลังจนเทียบเคียงกับใครไม่ได้ แล้วยังขัดกับกาลทุกวิธีอีกด้วย.

ลำดับความในประวัติเครื่องถ้วยไทย

เมื่อได้กล่าวถึงการสร้างเมืองเชียงแล้ว ก็จำต้องหาเหตุผลในเรื่องเครื่องถ้วยที่ทำเปลี่ยนแปลกจนถึงเลิกทำต่อไปอีก ตามตำนานเมืองเชียงใหม่ (โยนกหน้า ๒๓๒) มีว่า เมื่อพระเจ้าแสนเมืองมาครองนครพิงค์เชียงใหม่ล่วงรรคตแล้ว เจ้าสามฝั่งแกนได้ครองราชสมบัติแทน ท้าวยกุมกามผู้ซึ่งเป็นพระเชษฐาซึ่งครองเมืองเชียงรายอยู่ ได้ยกพลมาเพื่อชิงราชสมบัติ แต่สู้ไม่ได้แตกหนีลงมาหาพระเจ้าไสยลือไทย ๆ ยกทัพหลวงขึ้นไปเชียงใหม่แต่ไม่ได้เข้าตี เป็นแต่เสี่ยงบุญให้ชาย ๒ คนต่อสู้กัน และท้าวยกุมกามเป็นฝ่ายแพ้ พระเจ้าไสยลือไทยจึงเสด็จไปดูภูมิฐานเมืองเชียงราย ทรงเห็นว่าท้าวยกุมกามจะปกครองอยู่ก็ไม่เป็นสุข จึงกวาดครัวอพยพชาวเมืองเชียงรายกับท้าวยกุมกามลงมาเมืองสุโขทัย และแต่งให้ท้าวยกุมกามไปครองเมืองชากซึ่งอยู่ในแม่น้ำแควยม ตำนานนี้ตรงกับหลักศิลาจารึกหลักที่ ๔ ด้าน ๓ บรรทัดที่ ๙ ถึง ๒๓ ซึ่งว่า "พระยาศรีสุรียพงศ์มหาธรรมราชาธิราช ได้ปราบอยู่น้ำ .....บุรี ไตสินไตทั้งอยู่ควนนอก (ก) เขต.....อยู่พระสกก....." ถึงแดนเจ้าพระยาผากอง เมืองน่านเมืองพลัวตะวันออกถึงพระยาท้าวฟ้างอม และประทับสองแคว คือพิษณุโลก "ปพระมหาธาตุ" ปลูกศรีมหาโพธิ์อยู่ ๗ ปีแล้วจึงเสด็จกลับเมืองสุโขทัย จึงเห็นว่าเครื่องถ้วยทรงเตาทำขึ้นที่สุโขทัยนี้โดยพระเจ้าศรีสุรียพงศ์ธรรมราชา (ลิไทย) เสด็จไปกวาดต้อนครอบครัวช่างลงมาจากเชียงราย คือเตาเวียงกาหลง รวมแม่น้ำถาวทราพเจ้าพังไปพบนี้ เพราะลักษณะเตา ลวดลาย น้ำยา รูปทรงอาจพิสูจน์เทียบเคียงกันได้ดังปรากฏวัตถุพยานอยู่บัดนี้ ทรงมีข้อประกอบจากการขุดค้นของหมอไบเย่อร์ ในเกาะสุชอน และแดนวิชะยะในฟิลิปปินส์

จากรูปและบันทึกของวอลเตอร์รอบ ว่าด้วยเรื่องเครื่องถ้วยสวรรคโลก ปรากฏว่า ภาชนะเคลือบที่ไม่มีลายเขียนคือสีเดียว มีไปแต่ครั้งศตวรรษที่ ๑๓ ส่วนที่มีลายเขียนหรือที่เรียกกันว่า ลายสมแต่ ครั้งศตวรรษที่ ๑๔ และ ๑๕ ถึงครั้งศตวรรษที่ ๑๖ ไม่พบภาชนะในที่ใด ๆ อีกเลย

พระเจ้าศรีสุริยพงศ์ธรรมราชา ผู้ซึ่งได้กวาดต้อนช่างลงมาทำที่สุโขทัย ประวัติศาสตร์หรือพงศาวดารแทบทุกฉบับเขียนเป็นธรรมราชาที่ ๑ แต่ข้าพเจ้าเห็นควรเป็นธรรมราชาที่ ๒ ดังมีเหตุผลโดยพิสดารลงในหนังสือรายงานสยามสมาคมแล้ว (รายงานสยามสมาคมเล่ม ๒๙ ภาค ๑ ค.ศ.๑๙๓๖) ฉะนั้นถ้าข้าพเจ้ากล่าวถึงพระธรรมราชาที่ ๒ ก็ขอให้เข้าใจความหมายดังกล่าวแล้ว

นับเวลาแต่ พ.ศ. ๑๙๐๒ ต่อมาเตาทำเครื่องถ้วยทั้งเตาเชลียง และเตาสุโขทัยออกไปจำหน่ายถึงฟิลิปปินส์และทั่ว ๆ เป็นการแข่งขันกันอยู่ในตัว แต่ถ้าจะพิจารณาถึงลักษณะเครื่องถ้วยทั้ง ๒ แห่งแล้ว ก็จะเห็นได้ว่า เตาสุโขทัยทำได้ง่ายและสะดวกกว่าเตาเชลียงมากมาย เช่นดินนั้นใช้ดินเหนียวธรรมดา ซึ่งขุดจากข้าง ๆ เตาขนมาทำ เป็นแต่ผสมหินพันม้าบ้างเพื่อให้คงรูปอยู่ทนไฟได้เท่านั้น ส่วนเตาเชลียง ต้องหาดินขาวหรือหินเหน้ามาทำจากที่ไกล ๆ จนถึงเวลานี้ปรากฏว่า ไม่ใช่สิ่งที่หาง่ายนัก ลวดลายเตาสุโขทัยเขียนได้ด้วยน้ำยา เตาเชลียงต้องขุดหรือแกะหรือบั้นแปะให้เป็นลวดลาย ใช้เขียนอย่างสุโขทัยไม่ได้ ถ้าจะทำเป็นลายสีก็ต้องใช้น้ำยาแต้มเป็นชนิด ๆ ลงไปกับพื้นอย่างเขียนรูปด้วยสีน้ำมัน ลักษณะเผาเตาสุโขทัยใช้ครั่งไฟแก่ เตาเชลียงใช้เผาแก่ไฟ ความเสียหายจะพิเคราะห์ได้จากเศษทั้งข้างเตาที่เหลืออยู่ทั้ง ๒ แห่ง ปรากฏว่าเตาเชลียงเผาเสียหายมาก ตลอดจนวิธีเผากล่าวกันดังนี้ จึงไม่ต้องสงสัยว่าเตาสุโขทัยจะขายได้ถูกกว่าเตาเชลียงเกือบครึ่ง ซึ่งน่าจะเป็นที่นิยมของคนจนส่วนมากซื้อใช้ เครื่องถ้วยเตาเชลียงถึงจะดีกว่าแต่ราคาแพง จึงยากที่จะต่อสู้ เพราะคนจนมีมากกว่าคนมีแต่ไหนแต่ไรมาทุก

ประเทศทั่วโลก จึงประมาณว่าจะแข่งขันต่อสู้กันไปได้อย่างมากประมาณ ๑๕ ปี เตาเชลยงก็ต้องเลิกล้ม ทั้งยังมีเหตุประจวบกับต้องย้ายราชธานีมาเป็นเพียงประเทศราชอยู่ที่พิษณุโลกด้วย เวลาที่ได้กำหนดอายุเตาสุโขทัยนี้มีเหตุผลประกอบกัน คือ กรุงศรีอยุธยานับแต่ พ.ศ. ๑๙๐๒ จนได้สุโขทัยเป็นเมืองออกเมื่อ ๑๙๒๑ รวมเวลา ๑๙ ปี เครื่องถ้วยซึ่งทำจากเตาสุโขทัยไม่มีปรากฏในพิพิธภัณฑ์อยุธยาเลย คงมีแต่เศษชิ้นแตกซึ่งผู้สะสมหามาจากซากเตาเท่านั้น แต่เครื่องถ้วยเตาเชลยกับเตาศรีสัชนาลัยได้มีอยู่ในพิพิธภัณฑ์เป็นจำนวนมาก เหตุนี้แสดงให้เห็นว่า นับแต่สร้างกรุงศรีอยุธยาขึ้นแล้ว ความสัมพันธ์ไมตรีระหว่างสุโขทัยกับอยุธยา คงจะตึงเครียดกันถึงขาดการซื้อขายแลกเปลี่ยน เพราะพิจิปบีนี้หรือชวา โคราชและเมืองพนัสนิคม ซึ่งห่างไกลกว่ากันมาก ก็ยังได้พบเครื่องถ้วยทอดหรือเศษแตกซึ่งทำจากเตาสุโขทัย หรืออีกเหตุหนึ่งคือวัดที่สร้างขึ้นเมื่อครั้งย้ายเมืองมาอยู่ที่พิษณุโลกแล้ว ได้พบเศษชิ้นกระเบื้องซึ่งมีผู้ขุดทำลายทิ้งอยู่ เป็นชิ้นที่ทำจากเตาศรีสัชนาลัย แทบทั้งสิ้น เรื่องเวลาที่ได้คำนวณดังกล่าวมาแล้ว จึงน่าจะไม่คลาดเคลื่อนกันเท่าใดนัก

เพราะฉะนั้น อายุเครื่องถ้วยเตาเชลยถ้าจะนับเวลาทำแต่เมื่อสร้างเมืองราว พ.ศ. ๑๐๔๓ จนถึงเมื่อเลิกราว พ.ศ. ๑๙๑๗ เป็นเวลาทำอยู่ ๘๗๔ ปี ถึงปีนี้ (พ.ศ. ๒๔๗๗) มีอายุแต่ ๕๖๐ ปี ขึ้นไปถึง ๑๔๓๔ ปี เตาสุโขทัยนับแต่พระธรรมราชาที่ ๒ กวาดต้อนช่างจากเตาเวียงกาหลงเมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๒ ทำอยู่ ๑๕ ปี ถึงปีนี้มีอายุแต่ ๕๖๐ ปี ถึง ๕๗๕ ปี เตาศรีสัชนาลัยทำแต่ราว พ.ศ. ๑๙๑๗ ถึง พ.ศ. ๑๙๘๙ พระยาเชลยชอยุทศีเจียงกวาดต้อนครอบครัวชาวเชลยไปขึ้นด้วยพระยาติโลกราชเชียงใหม่ (พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาหน้า ๑๒๔) ได้ทำอยู่ ๗๒ ปี มีอายุแต่ ๔๘๙ ถึง ๕๖๐ เตาเวียงกาหลงประมาณว่าทำมาแต่ครั้งสร้างเชียงแสน พุทธศักราช ๑๑๓๑ ถึง ๑๒๙๙ ทำกันอยู่ถึง พ.ศ. ๑๙๐๒ นับอายุจนบัดนี้จะเป็นเวลาตั้งแต่ ๕๗๕ ถึง ๑๓๖๖ หรือ ๑๓๗๙ ปี

เหตุที่คิดเวลาแต่สร้างเมืองเชียงเบนอายุกาลทำเป็นต้นมา ก็เพราะไม่เคยพบภาชนะ กะปุก ขวด ถ้วย ชาม ซึ่งทำด้วยดินเปล่าในเขตสุวรรณโลกเลย แต่จึงหวังอนุมานคิดว่ามีอยู่ก่อนเชียง เช่นเมืองทุ่งยั้งในอุตรดิตถ์ หรือ สุโขทัย นครปฐม ลพบุรี ได้ขุดค้นพบเศษภาชนะทำด้วยดินเผาธรรมดา โดยไม่มีน้ำยาเคลือบใช้ แล้วจึงถึงชนิดที่ทำจากเตาเชียงอย่างหยาบ ๆ อีกข้อหนึ่งซึ่งทำให้คิดว่าเมืองเชียงมีอายุเก่าเช่นนั้นจริง ก็โดยได้พบพระพิมพ์ดินเผาเป็นรูปพระสถูปแทนพระพุทธรูปฝังอยู่ในดิน นับว่าแปลกกว่าแห่งอื่น ๆ หรือเศษเครื่องถ้วยที่ทับถมกันในดินกับระดับลึกลงไปมากดังที่กล่าวแล้ว

ส่วนข้อที่ว่าเลิกทำเมื่อถูกพระยาธิษฐิระกวาดต้อนไปเข้าด้วยเชียงใหม่นั้น นอกจากข้อบันทึกที่หมอไบเย่อร์ได้ขุดค้นในเขตพิลิปปินส์ แสดงว่าไม่มีส่งไปในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ แล้ว ยังปรากฏว่าเมื่อ ๑๕ ปีเศษมานี้ มีผู้ไปขุดค้นพบเตาเผาเครื่องถ้วย เผาสุกแล้วทิ้งไว้เต็มบริบูรณ์ถึง ๒ เตา ๆ แรกได้ของดี ๆ มาก แต่เตาที่ ๒ เมื่อขุดเป็นช่องเข้าไปเอาออกมาดู เลยแตกเผาะแผะขนทิ้งหมด ไม่มีเหลือสักใบเดียว ข้อสันนิษฐานจึงมีว่า เจ้าของเผาสุกแล้วปิดเตาไว้ให้ค่อย ๆ เย็น พอประจวบกับเวลาที่ถูกกวาดต้อน เลยทิ้งเตาที่เผาไว้แล้วนั้นไป ครั้นมีผู้ไปพบขุดช่องให้อากาศส่วนมากเข้าไปกระทบทันที จึงเกิดแตกเสียขึ้น ส่วนเตาแรกที่ได้ของดีน่าจะมีช่องเล็กพออากาศเข้าออกได้อยู่ก่อนแล้ว ข้าพเจ้าได้พยายามสืบหาเตาและเศษกระเบื้องทางเชียงใหม่ ก็ไม่ได้ความว่าไปตั้งทำอยู่แห่งใด ได้พบแต่เศษแตกทำจากเตาเวียงกาหลงกับของจีนมาก หรือจะพึงเคราะห์ไปในทางว่า เตาเวียงกาหลงนั่นคือพวกที่ถูกกวาดต้อนจากเชียงขึ้นไป ก็เกินกว่าที่จะเห็นว่าเป็นดังนั้น เพราะลวดลายแสดงว่าจากเหนือมาเป็นใต้ ไม่ใช่จากใต้ไปเป็นเหนือ ทั้งได้พบอยู่ในโบราณสถานอันมีศักราชเก่ากว่าเวลาถูกกวาดต้อนขึ้นไปอีกมาก

ลักษณะแห่งภาชนะต่างเตา

เครื่องถ้วยทำมีสารพัดทุกอย่าง นับแต่เครื่องใช้ ถ้วย ชาม โอ่ง หม้อน้ำ ตะเกียง ขวด ผอบ คลับ ฯลฯ เครื่องเล่นตุ๊กตา รูปสัตว์ ฯ เครื่องประดับ หัวนาค ลูกกรง ฉัตร ช้าง ราชสีห์ ยักษ์ กระเบื้องมุงหลังคา กระเบื้องปูพื้น มีขนาดเล็กแต่เท่านิ้วมือจนโตกว่า ๒ อ้อม พระพุทธรูปทำด้วยเครื่องถ้วยก็มีมาก

ลักษณะเครื่องถ้วยถ้าจะกล่าวอย่างหยาบ ๆ เพียงแต่เข้าใจก็คือ

เตาเชลียงเผาแก่ไฟ ใช้น้ำยาขุ่นค่นทุกอย่างทุกสี ไม่มีน้ำยาผิวใส (เกลซ) และน้ำยาทาพื้น (สลิพ) จะมีผิวหนังเป็นมันใส เช่นศิลาดอนหรือเด่งจีนก็มันใส ด้วยความเยิ้มจากการแก่ไฟ หรือจะทำเป็นหลายสี ก็ต้องต่างสีต่างแต้มลง ไม่เช่นนกเขียนลงกับตัวหุ่น คือพื้นดินปั้น ภาชนะเตาเชลียงจึงมีแต่ ๑. เคลือบเกลี้ยง ๆ ๒. มีลายขุดแกะในตัว ๓. เขียนลายลงกับพื้น ๔. เป็นลวดลายด้วยต่างสีต่างเขียน ๕. แกะขุดหรือปั้นแปะให้เป็นลวดลายแล้วป้ายน้ำยาต่างสี หรือเคลือบสีเดียว

เตาเวียงกาหลงเผาครั้งไฟแก่กับอ่อนไฟ มีน้ำยาทาพื้น (สลิพ) น้ำยาผิวใส (เกลซ) น้ำยาขุ่นค่น น้ำยาเขียน และมีลายขีดขุดเส้นลงกับพื้น แต่ไม่มีการปั้นแปะหรือแกะนูนอย่างเตาเชลียง ภาชนะที่ปรากฏอยู่จึงมี ๑. เคลือบเกลี้ยงลงกับหุ่น ๒. เคลือบเกลี้ยงมีน้ำยาพื้น ๓. ขุดลายลงในพื้นแล้วเคลือบ ๔. ทาพื้นกับหุ่นแล้วเขียนลายและเคลือบผิวทับอีกชั้นหนึ่ง ๕. เคลือบน้ำยาค่นต่างสีต่างป้ายลงไป

เตาสุโขทัยเผาอย่างครั้งไฟแก่ชนิดเตาเวียงกาหลง แต่เพราะปั้นด้วยดินไม่ดี จึงต้องใช้ทาสีพื้น (สลิพ) เคลือบ คือ ๑. เคลือบผิวทับน้ำยาพื้น ๒. เขียนหรือแกะเป็นดอกแต้มลายลงในพื้นสีแล้วเคลือบผิวทับ ๓. แต้มลายลงกับหุ่นก่อนที่จะเคลือบ

เตาศรีสัชนาลัยเผาด้วยเตาแก๊สไฟอย่างเชลียง แต่เข้าใจว่าจะใส่ไฟน้อยหรือเวลาเผาน้อยชั่วโมงกว่าเพื่อให้พอสมควรแก่น้ำยา จึงได้เห็นชนิดที่แรงไฟจนน้ำยาสีดำเดือนเป็นแดง หรือชนิดอ่อนไฟจนเนื้อดินไม่แกร่งและน้ำเคลือบจับแน่นไม่พอดังตัวอย่างที่มีปรากฏอยู่แล้ว วิธีเคลือบ คือ ๑. ทาน้ำยาพื้นแล้วเขียนและเคลือบน้ำยาสีทับ ๒. ทาน้ำยาพื้นแล้วเขียนและเคลือบผิวใส (เกลซ) ทับ ๓. ทาพื้นแล้วเขียนหรือแต้มดอกเหมือนสีโรยทับแต่ใช้น้ำยาผิวกับน้ำยาสีปนกันเคลือบทับ ๔. ไม่ทาน้ำยาพื้นเป็นแต่ใช้น้ำยาสีกับน้ำยาผิวปนกันเคลือบให้บางใสแต่สีเดียว

ส่วนสีที่ใช้เคลือบมีหลายสี คือ ดำ เหลือง สีสวาด เขียวไข่กา ขาว สีน้ำตาลไหม้ เว้นแต่เตาเวียงกาหลงมีสีเขียวมรกตเคลือบชนิดอ่อนไฟเพิ่มขึ้น กับเตาสุโขทัยมีแต่สีขาวขุ่นและสีฟางอ่อน ซึ่งสีที่ได้ระบุมานี้ถ้าไม่ระลึกถึงว่าแก่หรืออ่อนแล้วก็คิดว่าน้อย แต่ที่จริงไม่น้อย เพราะสีเหลืองอย่างเดียวก็เทียบเคียงต่างกันเป็น ๕ สี คือ เหลืองนวล เหลืองอ่อน เหลืองผิวส้ม และที่แก่จนเจือดำ ได้เคยเก็บชนิดแตกทีมีต่าง ๆ เทียบเคียงเห็นไม่เหมือนกันแล้วนับได้ถึง ๒๗ สี แต่ถึงจะมีหลายเตาเป็นเวลาต่างกันอย่างไรก็ดี ข้าพเจ้าก็คงสมัครใจเรียกว่า สังคโลก ของไทยอยู่ตามเดิม โดยเห็นว่ามีผู้รู้จักกันอยู่ทั่วไปแล้ว ประกอบกับนายเดอเมก็ได้ขอร้องไว้เช่นนั้น

ยังมีข้อความที่จะพรรณนาถึงเรื่องเตาใดใช้ดินทำชนิดใดบ้าง หรือเตาใดใช้วิธีเผาและเขียนลวดลายอย่างไรอีกมากมาย ข้าพเจ้าคิดว่า ถ้าท่านที่ได้สนใจจริงจะเกิดรำคาญที่จะฟัง เพราะเท่าที่กล่าวมาแล้วก็ไม่น้อยจึงขอระงับไว้ สำหรับท่านผู้ที่สนใจจริงต้องการ จะทราบก็มาพิสูจน์ภายหลังโดยเฉพาะจะเป็นทางสะดวกยิ่งกว่าเวลานี้ ซึ่งข้าพเจ้ายินดีรับรองเสมอ

เปรียบกับเครื่องถ้วยจีน

จึงคงเหลือแต่ข้อสำคัญระหว่างเครื่องถ้วยไทย ชนิดเคลือบกับจีน มีลักษณะที่

สังเกตว่าผิดต่างกันอย่างไร หวังว่าทุกท่านคงจะอยากทราบ ข้าพเจ้าจึงขอเล่าเท่าที่ได้เคยตรวจเทียบเคียงมาแล้ว คือ

๑. ว่าบันภาชนะปากเล็กหรือคอนข้างเล็ก ของจีนโดยมากทำต่อกันที่ส่วนกลางก้นถัง แต่ของไทยไม่ทำต่อแม้แต่ปากเล็กเท่าเล็ก

๒. ภาชนะของจีนในยุคถังหรือซ้อง มักจะทำโดยวิธีพิมพ์รูปสำเร็จแทนการบันของไทยไม่ปรากฏว่าทำด้วยพิมพ์รูปสำเร็จเลย

๓. ลวดลายที่ขูดขีดในภาชนะของจีน แทบทั่วไปใช้ปาดหรือฝาน มีส่วนเส้นกว้างมีรอยข้างหนึ่งลึกข้างหนึ่งตื้นไม่เท่ากัน ของไทยมีเส้นลึกเป็นสามเหลี่ยมหรือโค้งกลมมีส่วนเส้นเสมอกัน

๔. น้ำยาชนิดเคลือบหรือสีลายของจีนแข็งแต่ขุ่นทึบ ของไทยอ่อนกว่าแต่หนาใส ผิวเป็นมันมาก เว้นแต่ของจีนสมัยเหม็งต่อมาทำอย่างใสคล้ายของไทย ซึ่งข้าพเจ้าจะได้กล่าวเหตุผลในตอนหลัง

๕. รอยแตกหรือแตร็กของจีนมีเพราะทำขึ้น ของไทยเป็นด้วยน้ำยาเคลือบแตกปริขึ้นเอง ของใหม่จึงไม่ใคร่เป็นรอย ของใช้แล้วมีรอยขัด

๖. หูของจีนนอกจากของเลวใช้ทำเป็นวงแหวนติด ของไทยทำเกาะอย่างดีปลิง เว้นแต่เตาเวียงกาหลงทำหูภาชนะเล็ก ๆ คล้ายของจีน ของชนิดใหญ่ไม่มีหูทำเป็นปุ่มอย่างเดือยไก่

๗. การเขียนลายของจีนแม้แต่สมัยเหม็งตอนต้นก็มีเขียนเส้นเป็นร่างลงแล้วจึงระบายสีทับ ฉะนั้นตาราเครื่องถ้วยซึ่งมีผู้เขียนไว้จึงกล่าวว่า ลอกแบบจากภาพมาเขียน แต่ของไทยเขียนลายลงไปโดยไม่มีเส้นร่าง อย่างเดียวกับของจีนในสมัยหลัง ๆ

๘. ของจีนส่วนมากมีเครื่องหมายเตาและศักราช ซึ่งจะหาไม่ได้เลย ในของไทย

๙. ของจีนต้องมีลายฮกลกซิ่วพร้อมหรือแต่ละอย่าง

ยังมีข้อสังเกตอย่างอื่น เช่นรอยวางเผาสีดินที่ลุกหรือเนื้อดิน น้ำยาที่หยดย้อยลวดลาย รูปทรงอะไรต่ออะไรอีกหลายอย่าง ซึ่งเป็นการละเอียดละอออีดยาวมากที่จะพรรณนาได้สิ้นสุด เพราะของจีนมีการทำมาช้านาน ยังมีการทำปลอมไว้มากมาย แต่ของไทยถึงจะมีอายุเก่าหรือดงามพอจะอวดฝีมือในระหว่างยุคเดียวกันกับเขาได้ก็ยังไม่ปรากฏว่ามีการทำปลอมเกิดขึ้น ถึงเครื่องถ้วยเชียงใหม่ซึ่งคนเงี้ยว (ไทยใหญ่) ทำอยู่นั้น แม้จะมีสีคล้ายกับเตาเชียงบางกด เขาก็มิได้มีเจตนาที่จะปลอม เพราะไม่ได้ทำรูปทรงหรือลวดลายและใช้ดินบนวัดเผาให้เหมือน จึงไม่เป็นของยากที่จะซื้อแตกต่างกับของเก่า หากจะเป็นได้ก็โดยผู้ขายปลอมขายให้ผู้ซื้อเชื่อสำคัญว่าเก่าเท่านั้น ซึ่งเป็นธรรมดาของนักแรกเล่นสะสมวัตถุใช้เป็นบทเรียนอย่างดี คอยงมงายพิจารณาละเอียด เพราะการสอนตนเองดีกว่าพึ่งคำผู้อื่น

เรื่องถ้วยไทยมีประวัติเกี่ยวกับของจีนและญี่ปุ่น

ยังมีเรื่องเครื่องถ้วยไทยที่ทราบจากการขุดค้นในต่างประเทศของดอกเตอร์ไบเย่อร์ ดังที่นายเดอเม เขียนลงในเบอร์ลิงตันแมคกาซีน (Vol. LXIII nos. CCCLXVII และ CCCLXVIII) ให้ชื่อเรื่องว่า The Ceramic Wares of North-Central Siam ความว่าญี่ปุ่นรู้ค่าของเครื่องถ้วยสวรรคโลก จึงส่งเรือกำปั่นมาที่เกาะลูซอน บรรทุกเครื่องถ้วยสังคโลกไปแต่ก่อนร้อยปีที่ ๑๕ แห่งคริสต์ศตวรรษแล้วดอกแบบทำชนิดที่มีชื่อเสียง คือ ชิโน การัตซู ซันโกโรกู และมิซิมา อีกตอนหนึ่งกล่าวว่า เครื่องถ้วยที่แกะสลักสวยงามซึ่งขุดพบในฟิลิปปินส์เป็นพยานว่าจีนถอดแบบมาจากสังคโลกเป็นครั้งแรก เช่นเครื่องสังคโลกเก่าแต่สมัยซ้องมาจนถึงหงวนมีแต่ชนิดเคลือบทับ ครั้นสมัยเหม็งจนจึงเคลือบอย่างแก้วใสชนิดสวรรคโลกเพื่อยึดตลาดทางอินเดียตะวันออกและทางทิศใต้ของเอเชียโดยการแข่งขัน ความเห็นเรื่องจีนเอาอย่างเคลือบเล่งจ๋า หรือสังคโลกนั้น ข้าพเจ้าเคยเขียนไปขอความวินิจฉัยกับเพื่อนที่เล่นด้วยกัน แต่กลับได้รับคำตอบค้านและเตือนให้นอง

เย้ยมาด้วย แม้จะยังเชื่อข้อพิสูจน์นั้นอยู่ก็ไม่ทราบว่าจะปรึกษากับใคร เพราะมีเสียงแต่ว่า พาช่างจีนเข้ามาทำไปเสียทั้งนั้น นายเดอเม ได้เคยถกเถียงกับข้าพเจ้าอยู่ถึง ๓ วัน ก่อนหน้าที่ข้าพเจ้าจะไปตรวจเตาที่เวียงกาหลง ผลที่สุดนายเดอเม ยอมให้แต่เพียงชนิดที่ไม่มลวดลายเกาะเขียนและเนื้อดินหยาบ ๆ ว่าเป็นของไทยทำอยู่เดิม ดังปรากฏในเรื่องที่ข้าพเจ้ากล่าวอ้างถึงความเห็นของมองซิเออร์ไบเย่อร์ และเมื่อข้าพเจ้าได้อ่านความเห็นนั้นแล้ว ทำให้ได้คิดว่า ผู้ที่ใช้วิธีสอบสวนโดยขุดหาเศษจานมาตรวจพิเคราะห์นั้น อาจมีความเห็นตรงกันได้โดยมิต้องมีการติดต่อ แต่อาจไม่ตรงกับความเห็นในวิธีนิษฐานโดยหาเหตุผลมาประกอบก็เป็นได้ ภายหลังนี้ข้าพเจ้าส่งเครื่องถ้วยเตาเวียงกาหลงไปให้นายเดอเม ได้รับตอบว่าท่านชอบสิ่งซึ่งเป็นนักปราชญ์เครื่องถ้วยจีนชนเอกมีความทึ่งมาก ขอให้ข้าพเจ้าส่งเศษเครื่องถ้วยของไทยไปให้พิจารณา ซึ่งข้าพเจ้ายินดีจะทำตาม แต่ถ้าส่งไปไม่ได้ทั้งทุกชิ้น เนื่องจากความจำเป็นของข้าพเจ้ามีอยู่โดยเฉพาะแล้ว อาจทำให้การตรวจพิเคราะห์คลาดเคลื่อนไปได้ เพราะฉะนั้นถ้าท่านผู้ใดสนใจในเรื่องนี้จริง จะโปรดช่วยกันจดบันทึกประกอบไปเป็นพิเศษได้ก็จะยินดีมาก เพื่อจะได้พึ่งความวินิจฉัยของท่านศาสตราจารย์เครื่องถ้วยจีนด้วยกัน เพราะความจริงย่อมมีหลักฐาน หรือหลักฐานแสดงได้ว่าเป็นความจริง

การค้าเครื่องถ้วยไทยในโบราณกาล

ข้าพเจ้าอยากทราบความจริงจากต้นตำราจีน จึงขอให้พวกพ้องช่วยหา เมื่อได้มาแล้วปรากฏว่าจีนแปลจากตำราของดอกเตอร์บุชเชลไปใช้เป็นหลัก คงได้ความตอนหนึ่งซึ่งกล่าวว่า เมื่อก่อนรัช ๑๓ อายุคนในสมัยซ้อง จนทำเครื่องถ้วยแต่สีเดียวจำหน่าย ครั้นอาหรับทำชนิดเขียนลายจำหน่ายมีคนนิยม จึงทำบ้าง อีกตอนหนึ่งกล่าวถึงเครื่องถ้วยที่ออกจากท่ามะตะบัน (เมาะตะมะ) ว่า เป็นชนิดที่งาม แต่ก็ว่าเป็นของอาหรับเช่นกัน ซึ่งเป็นการตรงกันข้ามกับความจริง เพราะอาหรับจะส่งออกที่ท่านั้นได้อย่างไร มีแต่ของเตาเชลียงและสุโขทัย หรือบางทีจะมีเตา

เวียงกาหลงส่งไปบ้าง ด้วยเป็นท่าค้าขายที่สำคัญ และติดต่อกับราชวงศ์สุโขทัย ในครั้งกระนั้น โดยการส่งออกทางแม่ฮ่องสอนไปลงเขตพม่าบ้าน แม่เครองสังคโลกซึ่งขุดได้ในเกาะสมาคราหรือพีลิปปินส์ตามจดหมายกล่าวว่า ออกไปจากท่ามะตะบัน ทางใต้ กับยังมีเครื่องถ้วยที่สามารถจะชี้อายุได้เป็นแน่นอนอีกหลายชิ้น เพื่อความหยั่งรู้ในการเทียบเนื้อดินที่ใช้และน้ำยาเคลือบในยุคเดียวกันหรือก่อนและหลังต่อมาก พอจะยึดเป็นหลักวิเคราะห์ได้ เช่นในหลักศิลาจารึกที่ ๑ ด้าน ๔ บรรทัดที่ ๔ ถึง ๗ ใจความว่า พ.ศ. ๑๘๒๘ ได้ขุดเอาพระธาตุทั้งหลาย ฝังในกลางเมืองศรีสัชนาลัยก่อเจดีย์เหนือ ๒ ปี ก่อกำแพงอีก ๓ ปีจึงแล้ว เจดีย์ใหญ่องค์นอยู่ทวัดช้างล้อมศรีสัชนาลัย มีผู้เจาะเป็นช่องโพรงจนถึงส่วนกลางนานมาแล้ว จึงเป็นการง่ายที่จะลงไปตรวจค้นหาเศษชิ้นวัตถุในช่องนั้น คงตรวจค้นได้ฝาโถเขกเคลือบสีขาวค่น ๑ กับสีขาวมีดอกหลอง ๑ ทาง ๒ ชิ้นเป็นชิ้นดินจากเตาเชลียง คงบรรจุไว้ในระหว่าง พ.ศ. ๑๘๒๘ ถึง ๑๘๓๔ ก่อนเวลาพ่อขุนรามคำแหงเสด็จเมืองจนครองแรก ๓ – ๘ ปี ดังวัตถุพยานที่เห็นอยู่นี้ ยังมีโอ่งเคลือบแต่ตอนบน กับชามฝาสีดำเนื้อผสมอย่างหินของเตาเชลียง มีผู้ขุดพบที่พิษณุโลก ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นซากวัดโบราณ แต่ครั้งพระเจ้าพรหมขับไล่พวกขอมลงมาแล้วสร้างเมืองพิษณุโลกตามพงศาวดารว่า พ.ศ. ๑๖๑๑ ส่วนเครื่องถ้วยชิ้นเขียนลายเตาศรีสัชนาลัย มีผู้ได้จากสถานที่ซึ่งสร้างเมื่อย้ายมาอยู่พิษณุโลกเพียงเป็นประเทศราชนั้นมากมาย สำหรับเตาเวียงกาหลงได้หม้อน้ำซึ่งบรรจุไว้ในพระปรางค์วัดมหาธาตุลพบุรี เท่ากับแสดงอายุเวลาทำให้เห็นได้ว่าลงมาแล้วเพียงใด เมื่องหลวงพระบางก็มีการทำเครื่องเคลือบใช้แต่ครั้งโบราณ ดังที่ข้าพเจ้ามีโอ่งตัวอย่างอยู่ ๒ โอ่ง ถ้าใช้ความสังเกตจะเห็นความแตกต่างกับแห่งอื่นได้อย่างง่าย ๆ คือใช้ชะโลมน้ำเคลือบแล้วจึงเขียนลายประกอบกับการทำหูเป็นรูปคล้ายตัวอักษร พ. เมืองนครพนมหรือโคตรตระบูรณ์แต่โบราณเข้าใจว่าคงมีเตาทำเครื่องถ้วยใช้เหมือนกัน เพราะมีผู้ได้กระโถนชามและ

หม้อน้ำในเมืองสกลนครและที่นครพนมหลายอย่างหลายชั้น ข้าพเจ้ามีอยู่แต่หม้อน้ำใบ ๑ ขวดใบ ๑ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า รูปทรงและการเผาแตกต่างกันกับของจีนหรือแห่งอื่น เมืองนี้เคยเก่าเขมรเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เครื่องถ้วยของเขมรมีตัวอย่างอยู่ในที่นี้กว่า ๑๒ ชิ้น ยังมีในรูปอีกมากหลายสิบชนิด คงสำแดงความงามได้แต่เพียงรูปทรง ส่วนลวดลายไม่งาม ยังวิเคราะห์ด้วยแล้วต้องนับว่าเลวกว่าแห่งอื่น เพราะหลุดล่อนหรือกระเทาะออกง่าย (รูป ๕๑ ถึง ๕๕) ถ้าจะระลึกถึงพงศาวดารหรือประวัติศาสตร์เขมรว่า ได้รับความเจริญมาจากแห่งใด ก็คงได้ความว่ามาจากอินเดียและชวา คือชาติแขกซึ่งปรากฏว่าใช้โลหะเป็นภาชนะมาแต่ครั้งดึกดำบรรพ์จนบัดนี้ เขมรจึงสามารถประสมทองทำภาชนะ เช่น ครอบสัมฤทธิ์ จอก ชัน พาน ได้เป็นอย่างดีและงดงาม ซึ่งเป็นเหตุที่ควรคำนึงต่อไปถึงเขมรได้รับวิธีทำเครื่องถ้วยมาด้วยหรือไม่ หรือเขมรทำอยู่ก่อนแล้วหรือพึ่งทำขึ้นเมื่อใด จึงทำสวยงามได้แต่เฉพาะรูปทรงยังปรากฏอีกว่า เขตที่ได้พบเครื่องถ้วยเขมรมีจำนวนมากนั้น คือ จังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ บุรีรัมย์ โคราช ส่วนที่ลพบุรีมีปนอยู่กับเครื่องถ้วยอื่น ๆ ไม่เกิน ๓ เปอร์เซ็นต์

สรุปความเห็น

ดังที่กล่าวมาแล้ว ข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่าต้องเป็นสิ่งที่แปลกหู และแปลกใจท่านทั้งหลาย เพราะตรงกันข้ามกับความเข้าใจเดิมอย่างพลิกหน้ามือเป็นหลังมือ ถึงแม้ทราบเช่นนี้แล้วจะกล่าว ด้วยหวังว่าจะมีความรู้สึกแปลกตาบังเกิดขึ้นอีก คือมีการตรวจสอบเทียบเคียงระหว่างของไทยกับของไทยและของไทยกับของจีน เพราะวัตถุพยานของข้าพเจ้ามีอยู่ทั้งของจีนและไทยพอที่จะทำการพิสูจน์ได้ หรือถ้ามีช่างจีนได้เข้ามาเริ่มทำไว้ก่อนอย่างที่เข้าใจแต่เดิม ก็ไม่ต้องสงสัยว่าช่างจีนจะไม่พาตำราเข้ามาด้วย จึงไม่น่าจะต่างกันกับที่ทำอยู่ในเมืองจีน และเมื่อรวมความแปลกขึ้นเป็น ๓ ประการดังนี้ย่อมจะบังเกิดข้อวินิจฉัยขึ้นในใจระหว่างที่ได้ยินใหม่กับความเข้าใจเดิมว่าจะเท็จจริงฝ่ายไหน ซึ่งจะเป็นการดียิ่งกว่าพึ่งคนไทยพูดเรื่องของไทย โดยบางทีจะคิด

เห็นเป็นยกย่องเกินไป แต่ที่แท้ตรงกันข้ามกับความประพฤติต่อศีลธรรม เพราะการลบหลู่ครูอาจารย์ คนไทยถือว่าเป็นการเลวทรามยิ่ง แต่เมื่อวัตถุพยานทั้งหลักฐานเหตุผลไม่เป็นไปอย่างที่เขาว่า ก็ต้องว่าตามที่ได้ตรวจพิสูจน์พบเห็น อันเป็นธรรมดาของผู้พิสูจน์หรือค้นหาความจริงจะพึงยึดถือ เช่นท่านทั้งหลายที่ได้ฟังข้าพเจ้าเล่าเรื่องพร้อมทั้งแสดงวัตถุพยานด้วยนั้น จะเห็นเป็นอย่างไรก็แล้วแต่ใจจะตัดสิน แต่คงจะไม่คำนึงถึงใครหรือคำราใด ๆ ไปยิ่งกว่าวัตถุพยานซึ่งมีอยู่เฉพาะหน้า ประกอบด้วยเหตุผลและหลักฐานที่ข้าพเจ้าอ้างมานั้น ดังภาษิตที่ว่า สิบรู้ไม่เท่าเห็น สิบเห็นไม่เท่าหมอคลำ และสิบหมอคลำก็ไม่เท่าชำนาญ

ในที่สุด ข้าพเจ้าขอขอบใจท่านผู้มีเกียรติที่ได้อุตส่าห์มาจนถึงบ้าน เพราะตามธรรมดาข้าพเจ้าควรไปที่สมาคม แต่คงจะเห็นแล้วว่าข้าพเจ้าไม่สามารถจะขนไปให้ดูได้ทั้งหมด และถ้าจะนำไปแต่ส่วนน้อยก็ไม่พอกับความต้องการแห่งเรื่อง ฉะนั้นจึงหวังว่าจะได้รับอภัยในเหตุที่จำเป็นนี้.

กฐินหลวง

คัดจากหนังสือเรื่องตำนานกฐิน

โดย

หลวงวิจิตรวาทการ

การทอดกฐินนั้น สำหรับในอินเดียสมัยพุทธกาลหรือต่อมา กับในลงกานั้น ได้มีผู้พยายามค้นคว้าหานามผู้ทอดกฐิน แต่ไม่พบว่าใครได้ทอดบ้าง และการทอดกฐินในประเทศอื่น ๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนา ก็ดูเหมือนจะไม่ได้ทำกันเป็นงานใหญ่โตสำคัญเท่ากับในเมืองไทยเรา เพราะในเมืองไทยเรานั้น การทอดกฐินเป็นราชประเพณีอันหนึ่ง ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงนำราษฎรให้บำเพ็ญกุศลในเรื่องนี้ กฐินที่พระมหากษัตริย์ทรงทอดด้วยพระองค์เองก็ดี หรือพระราชทานให้ผู้หนึ่งผู้ใดทอดในนามของพระองค์ก็ดี เรียกกันว่า "กฐินหลวง"

ในสมัยที่กรุงสุโขทัยเป็นราชธานี การทอดกฐินเป็นงานสำคัญเพียงไร เราจะเห็นได้จากศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ดังต่อไปนี้:—

"คนในเมืองสุโขทัยนี้ มักทาน มักทรงศีล มักโอยทาน พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแม่ชาวเจ้า ท่วยบ่าวท่วยนาง ลูกเจ้าลูกขุนทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิง ฝูงท่วยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงศีลเมือพรรษาทุกคน เมือออกพรรษากราดกฐินเดือนหนึ่งจึงแล้ว เมือกราดกฐินมีพนมเบย มีพนมหมาก มีพนมดอกไม้มีหมอนนั่งหมอนนอน บริพารกฐิน โอยทานแล่บีแล้ญิบด้าน ไปสวดญัตติกฐินถึงอรัญญิกพู้น เมือจะเข้ามาเวียง เรียงกันแต่อรัญญิกพู้น ท้าวหัวดานคำบงคำกลอยด้วยเสียงพาทย์เสียงพิณ เสียงเลือน เสียงขับ ใครจักมักเล่น เล่น, ใครจักมักหัว หัว, ใครจักมักเลือน เลือน, เมืองสุโขทัยนี้มีปากประตูหลวง เทียนญอมคนเสียดกันเข้าดูท่านเผาเทียน ท่านเล่นไฟ เมืองสุโขทัยนี้มีดังจักแตก"

ข้อความที่เป็นภาษาสุโขทัยข้างบนนี้ สำหรับพวกเราในสมัยนี้ดูเหมือนจะ

เข้าใจกันเกือบหมด รวมความเฉพาะเรื่องกฐิน ก็ได้ความว่าเมื่อออกพรรษาแล้ว ทอดกฐินกันทั้งเดือน เอาเบี้ยหมาก ดอกไม้ ถวายพระเป็นกองโต ใช้จ่ายในเรื่องทอดกฐินนั้นละสองล้าน (เบี้ย) กฐินที่สนุกที่สุดคือกฐินวัดอรุณฯ (ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกว่าวัดตะพานหิน) มีขบวนแห่ยืดยาวตั้งแต่เขตวัดอรุณฯข้างโน้น มาจนจดขอบทุ่งข้างนี้ และเต็มไปด้วยเสียงพาทย์เสียงพิณ เสียงร้อง เสียงขับ ต่างเล่นหัวเราะร้องเพลง พอตกกลางคืนมีการจุดดอกไม้เพลิง คนเข้าไปอัดแอกันอยู่ในเมืองจนประหนึ่งว่าเมืองจะแตกสลายออกไป

นี่คือภาพกฐินสุโขทัย ซึ่งศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงได้วาดไว้ให้เราดู มาถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาและธนบุรี เรื่องกฐินเงียบไป เห็นจะเป็นเพราะมีศึกสงครามอยู่มิได้ขาด กฐินหลวงมากลายเป็นพิธีสำคัญขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งพระมหากษัตริย์ผู้ครองกรุงเทพมหานคร ได้ทรงทอดกฐินไม่แต่ในกรุงเทพฯเท่านั้น ยังได้เสด็จไปทอดในวัดที่สำคัญๆ ที่อยุธยาด้วย โดยถือหลักว่าวัดใดพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาได้ทรงสถาปนาหรือปฏิสังขรณ์ไว้แต่ก่อน พระมหากษัตริย์ผู้ครองกรุงเทพมหานคร ก็ทรงรับเป็นพระอารามสำหรับกฐินหลวง ประเพณีที่เสด็จพระราชทานกฐินในพระอารามหลวงที่อยุธยานั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงอธิบายไว้เป็นอย่างดี (ดูหนังสือชุมนุมพระบรมราชาธิบาย) รวมความว่าวัดบางวัดในอยุธยา สำคัญเท่ากับวัดในกรุงเทพฯ พระมหากษัตริย์ผู้ครองกรุงเทพฯ เช่นสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ สมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ สมเด็จพระจอมเกล้าฯ เคยเสด็จทอดกฐินที่อยุธยาด้วยพระองค์เองทั้งนั้น

ส่วนกฐินหลวงในกรุงเทพฯนั้น สำหรับบางวัดมีขบวนพยุหยาตรา คือขบวนรบทางบกทางเรือเป็นการแห่กฐิน ในเรื่องพยุหยาตรานั้น ในชั้นเดิมไม่ได้มุ่งหมายจะให้เป็นพิธีกฐิน ความมุ่งหมายเพื่อให้เป็นการซ้อมรบ แต่ก่อนเรามีการซ้อมรบปีละ ๒ ครั้ง คือในเดือน ๔ เดือน ๕ ซึ่งเป็นฤดูทเกบเกี่ยวข้าวขึ้นยุ้งฉางแล้วครั้งหนึ่ง และในเดือน ๑๑ – ๑๒ ซึ่งเป็นฤดูบัดตำนาเสร็จแล้วครั้งหนึ่ง ทีนี้เลือกฤดูเช่นนั้น

ก็เพราะต้องเอากองหนุนมาซ้อม จึงต้องรอให้ว่างการทำนาเสียก่อน การซ้อมรบในครั้งกระนั้น ข้อสำคัญอยู่ในเรื่องยาตราทัพ ซึ่งเป็นวิชาที่ให้ทราบได้ว่าเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ยังมีครบครันดีหรือบกพร่องอย่างไร การซ้อมรบใน ๒ ครั้งนี้ไม่เหมือนกัน คือในตอนเดือน ๔ เดือน ๕ นั้น ซ้อมสำหรับกองทัพบก และโดยมากก็ยกพยุหยาตราชไปนมัสการพระพุทธบาท ส่วนในเดือน ๑๑ – ๑๒ เป็นการซ้อมสำหรับกองทัพเรือ ก็เคยจัดให้มีพยุหยาตรากฐินทางน้ำ ฉะนั้นพยุหยาตรากฐินในครั้งก่อน ทางน้ำจึงสำคัญมาก ทางบกแต่ก่อนมีเพียง ๓ วัด คือวัดมหาธาตุเป็นที่ ๑ วัดพระเชตุพนเป็นที่ ๒ และวัดราชบูรณะเป็นที่ ๓ แต่ทางเรือนนมมากหลาย ครั้งรัชกาลที่ ๓ กฐินหลวงทางเรือมถึง ๔๗ วัด และวัดบางวัดซึ่งเดี๋ยวนี้ต้องเดินทางบกแท้ๆ เช่น วัดบวรนิเวศ วัดราชนัดดา วัดเทพธิดา วัดสระเกศ เหล่านี้แต่ก่อนพระมหากษัตริย์ต้องเสด็จทอดทางน้ำ เพราะในครั้งกระนั้น คลองของเราใช้ได้ประโยชน์ดีกว่าถนนมาก โดยเหตุที่ต้องเสด็จทอดมากหลายเช่นนี้ บางครั้งก็ไม่ได้เสด็จเข้าในวัด นิมนต์พระสงฆ์มานั่งรับกฐินที่ท้ายวัดแล้วก็ออกเรือต่อไป (ดูพระนิพนธ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในหนังสือลิลิตขบวนแห่กฐินพยุหยาตรา)

รวมความว่าการทอดกฐินในเมืองเราได้เป็นประเพณีของบ้านเมืองมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงบัดนี้.

คำชี้แจง

ในการแสดงละครเรื่องพระร่วงหรือขอมดำดิน
คัดจากหนังสือ งานสังคีตศิลป์ ของ กรมศิลปากร

เนื่องในการที่กรมศิลปากรได้นำละครเรื่องพระร่วง บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ออกแสดง ณ โรงละครศิลปากร ทุกวันศุกร์ เสาร์ และอาทิตย์ เท่าที่การแสดงผ่านมา ๓ สัปดาห์ ก็ปรากฏว่าได้รับความสนใจและการต้อนรับจากประชาชนเป็นอย่างดี ไม่แพ้เรื่องชุนช้างชุนแผนตอนพระไวยแตกทัพที่ยุติการแสดงไปแล้ว และมีบางท่านได้กรุณาให้คำแนะนำบ้าง เขียนคำวิพากษ์วิจารณ์บ้าง ซึ่งนับว่าได้เรียกร้องความสนใจอยู่ไม่น้อย แต่คำแนะนำและคำวิพากษ์วิจารณ์นั้นในบางกรณีก็คลาดเคลื่อนไปจากหลักฐานในพระราชนิพนธ์ เพื่อประโยชน์แก่ท่านผู้สนใจจึงขอนำข้อความบางประการมาเสนอไว้ในโอกาสนี้

บทละครเรื่อง "พระร่วง" พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามฉบับพิมพ์ที่ปรากฏแพร่หลายในบัดนี้ มีอยู่ ๓ สำนวนด้วยกัน ๑. พระร่วงหรือขอมดำดิน ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเป็นบทละครรำ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นระยะตอนต้นรัชกาล ๒. พระร่วง ละครพูดคำกลอน เข้าใจว่าทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นในราว พ.ศ. ๒๔๖๓ หรือ ๒๔๖๔ ภายหลังบทละครรำ เป็นตอนกลางรัชกาลและ ๓. พระร่วง บทละครร้อง ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเมื่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ เป็นตอนปลายรัชกาล พระราชนิพนธ์บทละครเรื่องพระร่วงทุกสำนวน มีคำพูดและบทกลอนเป็นที่ไพเราะซาบซึ้งและกินใจเป็นอย่างยิ่ง แต่อาจมีบุคคลบางท่านมิได้อ่านบทพระราชนิพนธ์เรื่องพระร่วงนครบทั้ง ๓ สำนวน โดยส่วนมากคงจะได้อ่านบทละครพูดคำกลอน ซึ่งแพร่หลายมากกว่าสำนวนอื่น เพราะกระทรวงศึกษาธิการกำหนดใช้เป็นแบบเรียนของนักเรียนด้วย และในบทละครเรื่องพระร่วง ละครพูด

คำกลอนนั้น หม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์กฤดากร ซึ่งเรียกกันในวงศ์พระญาติว่า "ท่านโป๊ะ" ได้ทรงเขียนภาพประกอบเรื่องทูตเกล้า ฯ ถวาย และพิมพ์ไว้ในฉบับพิมพ์ครั้งแรกด้วย ดังมีอักษร "อ" อยู่ ณ เบื้องล่างของภาพทุกภาพ มิใช่สมเด็จเจ้าพ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเขียน ดังที่มีบางท่านเข้าใจ

ในการที่กรมศิลปากรจะนำละครเรื่องพระร่วงบทพระราชนิพนธ์ออกแสดง ณ โรงละครศิลปากร บรรดาครูอาจารย์ได้พิจารณาปรึกษากันในด้านงดงามทางนาฏศิลป์เป็นสำคัญ จึงตกลงนำเอาสำนวนบทละครรำ คือที่เรียกว่าเรื่องพระร่วงหรือขอมดำดินมาใช้เป็นบทผูกหัดข้าราชการศิลปินของกรมศิลปากร และจัดพิมพ์ขึ้นประกอบการแสดงในคราวนั้นด้วย ในบทละครเรื่องพระร่วงหรือขอมดำดินนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชนิพนธ์ "ชี้แจงความบางข้อ" ไว้เมื่อเกือบ ๕๐ ปีมาแล้ว เพื่อกันความเข้าใจผิดของบุคคลบางคนเกี่ยวกับละครเรื่องนี้ในสมัยครั้งกระโน้น จึงขอนำมาเสนอไว้ดังต่อไปนี้ –

"ชี้แจงความบางข้อ"

"ผู้อ่านบทกลอนหรือผู้ดูละครคงจะพบข้อที่น่าสงสัยหรือน่าท้วงอยู่บ้างบางแห่ง จึงขออธิบายชี้แจงแก้กระทู้ถามไว้ดังต่อไปนี้"

๑. นามบุคคลในเรื่องนี้มักถามมาในพงศาวดารเหนือแต่พระร่วง นักคุ้มและพระเจ้าพันธุมสุริยวงศ์ ส่วนนามตัวขอมดำดินนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ ได้เป็นผู้ทรงขนานนามว่าพญาเดโชขึ้นก่อนเมื่อทรงแต่งบทกลอนสำหรับร้องประกอบกับภาพยนตร์เรื่องขอมดำดิน ซึ่งสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ได้ทรงจัดเล่นที่หอพระสมุดวชิรญาณเมื่อปี ร.ศ. ๑๑๓ นั้น และบทกลอนนั้นก็ได้ใช้ร้องกันมาเรื่อยๆ จนกาลบัดนี้นานกันมากแล้ว ทั้งชื่อเดโชนั้นก็เขาก็ยังอยู่และใครจะเถียงว่าผิดก็ไม่มีหลักอะไรจะเถียง จึงคงใช้ชื่อเป็นเดโชในเรื่องนี้ ส่วนนามบุคคลอื่น ๆ ข้าพเจ้าขนานนามขึ้นตามเหมาะใจ

เช่นนางแม่ให้ชื่อนางจันทน์ อันเป็นชื่อไทย ๆ แต่ถ้าไม่ได้ชื่อเช่นนั้นจริง ๆ ก็ขอ อภัยโทษเถิด เพราะหาหลักฐานอันใดมิได้

๒. คนไทยในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าเกณฑ์ให้ไว้ผมสูง อย่างที่เรียกกันตามภาษา ละครว่าผมสาว เพราะข้าพเจ้าเชื่อแน่นอนโดยมีหลักฐานอยู่ว่า ไทยสมัยพระร่วงนั้น ไว้ผมสูงเป็นแน่ คือรูปต่าง ๆ ที่ปรากฏในโบราณสถานเป็นพยานอยู่ ข้าพเจ้าเข้า ใจว่าไทยจะได้ไว้ผมสูงกันลงมานาน แม้พวกกรุงเก่าก็น่าจะพึงมาตัดผมเมื่อราว แผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ หรือพระมหาธรรมราชา ถ้าจะให้เดาเหตุ ข้าพเจ้าก็ใคร่ เดาว่าคงเป็นเมื่อรบกับพม่าบ่อย ๆ ไทยจึงตัดผมเสีย เพื่อให้แลเห็นผิดกันได้โดย ถนัด ส่วนชาวเชียงใหม่และเมืองขึ้นของเชียงใหม่เป็นพวกข้างพม่าจึงมิได้ตัดผม ยังคงไว้ผมสูงจนราวแผ่นดินพระนารายณ์จึงตัด ชะรอยจะเป็นเพราะชาวกรุงศรี อยุธยาบังคับให้ตัด ส่วนผู้หญิงไทยนั้น คงไว้ผมยาวต่อมาอีกจนถึงแผ่นดินขุนหลวง บรมโกศก็ยังไว้ผมยาว ดังปรากฏอยู่ในกาพย์เห่เรือ ซึ่งเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ (กุ้ง) ได้ทรงพระนิพนธ์ มีความว่า "คิดอนงค์องค์เอวอร ผมประบ่าอ่าเอียมไร" ดังนี้ การที่ผู้หญิงชาวไทยได้ตัดผม ข้าพเจ้าใจว่าจะเป็นเมื่อเสียกรุง จึงตัดผมสั้นให้คล้าย ผู้ชาย เพื่อจะได้ปลอมตัวเป็นผู้ชายได้ง่าย ๆ ในขณะเมื่อหนีพม่า ส่วนพวกขอมนั้น ได้ความตามรูปที่มอยู่ทนครธมว่า พวกท้าวพญาไว้ผมยาวมุ่นเมาลี แต่ผู้น้อยตัดผม บนสั้น ผมหลังประบ่า

๓. คำว่าปืนที่ใช้ในเรื่องขอมดำดินนี้ ต้องเข้าใจว่าคือขนูหรือหน้าไม้ ไม่ใช่ ปืนยิงด้วยดินดำ ซึ่งเป็นของพึงจะมีขึ้นใหม่ ในแผ่นดินพระไชยราชากรุงเก่าเท่านั้น อาวุธใดที่มีเครื่องส่งลูกศรหรือกระสุนไปประหารได้ไกล ๆ ตามภาษาไทยเรียกว่าปืน เพราะฉะนั้นเมื่อเกิดมีอาวุธชนิดที่อาศัยดินดำจุดไฟเป็นกำลังส่งกระสุนไปประหารนั้น ขึ้น จึงเรียกว่าปืนไฟเพื่อให้ทราบชนิดของปืน เหมือนเรียกเรือที่เดินด้วยแรงไฟว่า เรือไฟ ที่อธิบายนี้เพื่อป้องกันมิให้ผู้อ่านท้วงว่าข้าพเจ้าไปเกณฑ์ให้คนโบราณใช้ ของที่ยังมิได้มีเข้ามาในเมืองเราสมัยนั้น

๔. คำที่ใช้พูดกับพระร่วงว่าพ่อเจ้า และกับนางจันท์ว่าแม่เจ้านั้น เดี๋ยวนี้ในมณฑลพายัพเขายังพูดถึงเจ้าผู้ครองนครว่าพ่อเจ้า และนางชาย่าเรียกว่าแม่เจ้า เป็นพยานปรากฏอยู่ว่าคนไทยเก่าพูดเช่นนั้น ภาษาที่พวกไทยเหนือพูด ถ้าพิเคราะห์ดูเทียบกับหนังสือเก่าจะเห็นได้ว่า ตรงกันอยู่โดยมาก ถ้อยคำสำนวนที่เปลี่ยนแปลงไปมากก็แต่ในหมู่ชาวกรุงเท่านั้น

๕. ในตอนจบ เมื่อพระร่วงได้รับอัญเชิญขึ้นทรงราชย์แล้ว ข้าพเจ้าแต่งให้แห่เข้าวังทองยังผนวชอยู่ ข้อนี้หลักที่ควรหยิบยกมาสันนิษฐานได้ว่าไม่ผิด คือในหลักศิลาอักษรของที่เมืองสุโขทัย มีข้อความกล่าวไว้ว่า พระบาทกมรเด่งอัศร-สุริยวงศ์ราม ทรงพระศรัทธาทรงผนวชในวัง แล้วจึงได้ทรงพระดำเนินด้วยพระบาทไปจนถึงวัดบ่ามะม่วง และประทับจำพรรษาอยู่ในวัดนั้น ก็การทรงผนวชทำในวังได้แล้ว เหตุไฉนการลาผนวชจะทำไม่ได้ หรือถ้าจะอ้างตัวอย่างใกล้ ๆ ก็ได้ คือเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงรับอัญเชิญเสด็จขึ้นผ่านพิภพ ก็ได้เสด็จจากวัดบวรนิเวศวิหารเข้ามาลาผนวชในพระบรมมหาราชวัง

ตามที่ชี้แจงมาแล้ว ๕ ข้อนี้ หวังใจว่าจะพอเป็นพยานให้เห็นได้แล้วว่า ข้าพเจ้าได้พยายามที่จะให้เรื่องราวเป็นไปโดยทางที่น่าจะเป็นจริงมากที่สุดที่จะเป็นไปได้ แต่ถ้าแม้ยังมีข้อบกพร่องหรือผิดอยู่บ้างแห่งหนึ่งแห่งใด ก็ขอจงอย่าได้ถือโทษเลย”

ตามที่กล่าวมานี้ เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง “ชี้แจงความบางข้อ” ไว้ในบทละครเรื่องพระร่วงหรือขอมดำดิน ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเป็นบทละครรำเมื่อ ๓๗ ปีมาแล้ว แต่พระราชนิพนธ์บทละครรำไม่มีแบ่งฉาก คงดำเนินเรื่องไปอย่างเล่นละครรำแบบเก่า ในการนำออกแสดง ณ โรงละครศิลปากรครั้งนี้ ได้ปรึกษาตกลงกันแบ่งฉากขึ้นใหม่ด้วย และเพื่อมิให้ต้องใช้เวลาแสดงนานนัก จึงเริ่มแสดงตั้งแต่ตอนท้าวพันธุมเสด็จออกว่า

พระพุทธรูปปางมารวิชัย สัมฤทธิ สมัยสุโขทัย

ขุดได้ที่วัดสระสี่ เมืองสุโขทัย

รูปพระหริหระ สัมฤทธิ สมัยสุโขทัย
ขุดได้ที่วัดศรีสวาย เมืองสุโขทัย

ราชการไปจนจบเรื่อง และบรรจุทำนองเพลงขับร้องต่างไปจากที่ทรงไว้แต่เดิมบ้าง ส่วนตอนใดที่เห็นกันว่าการดำเนินเรื่องจะชักช้า ก็ตัดการแสดงไปบ้างในบางตอน กับได้นำบทร้องบางตอนในพระราชนิพนธ์บทละครพูดคำกลอนบ้าง บทละครร้องบ้าง มาแสดงแทรกเป็นบางแห่ง ด้วยคิดเห็นกันว่า เพื่อให้การแสดงในฉากนั้น ๆ ออกรสชาติบ้าง ด้วยเหตุนี้ การแสดงบนเวทีในโรงละครศิลปากรจึงย่อมมีส่วนปลีกย่อยแตกต่างไปจากที่เคยทรงไว้แต่เดิมบ้าง แต่ก็มิได้เปลี่ยนแปลงหรือเพิ่มเติมในสาระสำคัญของเรื่องแต่ประการใด ซึ่งการเพิ่มเติมและตัดทอนนี้ อาจไม่ตรงกับความเห็นของบางท่านก็ได้ แต่ก็เป็นไปด้วยความเคารพ เพื่อเชิดชูพระเกียรติในพระองค์ผู้ทรงพระราชนิพนธ์ และด้วยมุ่งหมายดำเนินตามรอยยุคลบาทในอันที่จะผดุงรักษานาฏศิลป์ไทยของเดิมไว้ เพื่อเป็นแบบแผนอันมีมาตรฐานสืบไป

ในท้ายที่สุดนี้ บรรดาครูอาจารย์ข้าราชการศิลปิน และนักเรียนนาฏศิลป์ของกรมศิลปากร ขอขอบพระคุณท่านผู้ที่ได้มาชมแล้ว และท่านผู้ที่จะมาชมละครประวัติศาสตร์เรื่องพระร่วง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งกำลังแสดงอยู่ ณ โรงละครศิลปากรในระยะนี้ ทุกวันศุกร์ วันเสาร์ และอาทิตย์ และพร้อมกันนี้ ขอให้ท่านผู้มีใจกรุณาเขียนให้คำแนะนำ และเขียนคำวิพากษ์วิจารณ์เป็นการตักเตือนด้วยน้ำใจรักศิลปะ โดยเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมนั้น จงได้รับความขอบใจเป็นอย่างยิ่งทุกท่าน.

๒๑ มีนาคม ๒๔๙๓

ลักษณะและบทบาทของตัวละคร
ในนาฏกรรมประวัติศาสตร์ เรื่อง พระร่วง

ตามที่กรมศิลปากรได้นำละครประวัติศาสตร์ เรื่อง พระร่วง ออกแสดงอยู่ ณ โรงละครศิลปากร ทุกวันศุกร์ วันเสาร์ และวันอาทิตย์ ในระยะนี้ แม้จะปรากฏว่าได้รับการต้อนรับจากประชาชนอย่างอุ่นหนาฝาคั่ง ทุก ๆ รอบที่ผ่านมา แต่ก็มีบางท่านซึ่งได้มาดูละครเรื่องนี้แล้ว มีความสนใจใคร่ที่จะทราบความหมายเกี่ยวกับลักษณะของตัวละครบ้าง เกี่ยวกับความหมายของบทบาททางนาฏศิลป์บ้าง และมาซักถาม จึงได้เลือกตอบไปบ้างเป็นบางอย่าง เท่าที่มีความรู้และพอจะสามารถตอบได้ แต่ลักษณะของละครบางตัวในเรื่องนี้ ก็ได้มีพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงชี้แจงไว้ในเบื้องต้นของบทละครเรื่องพระร่วงหรือขอมดำดินบ้างแล้ว แม้จะไม่ละเอียด ก็พอจะเป็นแนวทางให้ผู้ดูผู้ชมเข้าใจลักษณะและความหมายได้เป็นอย่างดี แต่กระผมก็มีความรู้สึกว่าศิลปะที่ประณีตงดงามเกินกว่าจะนำมาเล่าให้ฟังได้ เพราะเรื่องของละครที่จัดแสดงบนเวทีย่อมเป็นเรื่องที่ผู้ดูจะรับรสของศิลปะได้ดี ด้วยการรวมประสาทั้งทางหูและทางตา ยากที่ผู้ฟังแต่คำเล่าเพียงทางเดียวจะรู้สึกซาบซึ้ง แต่เพื่อเป็นแนวทางของท่านผู้ดูบางท่านที่มีความสนใจ ใคร่สร้างอารมณ์รู้สึกนึกเห็นของตนคล้อยตามความหมายของศิลปะให้ได้รับความเพลิดเพลินในขณะนั่งดูได้พอสมควร ในวันนี้จึงถือโอกาสนำลักษณะและความหมายของตัวละครแต่บางตัวมาเล่าไว้ ถ้าผู้เล่าไม่สามารถบรรยายให้ถึงรสของศิลปะได้ หรือไม่เป็นไปตามความคิดเห็นของท่านที่มาชมไปแล้ว หรือด้วยประการใด ๆ ก็ตาม ผู้เล่าก็หวังได้รับอภัยไปพร้อมกันในโอกาสนี้ด้วย

ลักษณะและบทบาทของท้าวพันธุม

ท้าวพันธุม – กษัตริย์แห่งนครธม ผู้สืบสันตติวงศ์ของกษัตริย์ขอม ผู้ทรงศักดานุภาพอันยิ่งใหญ่มาแต่บรรพกาล ซึ่งเคยมีพระบรมเดชานุภาพปกแผ่ไปเกือบทั่วดินแดนในแหลมสุวรรณภูมิ และในสมัยนั้นคงจะมีประชาชนหลายชาติหลายภาษาอยู่ภายใต้พระบรมเดชานุภาพของกษัตริย์ขอมแห่งนครธมตลอดมา ท้าวพันธุมกษัตริย์ขอมที่กล่าวถึงพระองค์นี้ ปรากฏในหนังสือบางเรื่องขนานพระนามว่า "พระเจ้าประทุมสุริยวงศ์" บางทีจะตรงกับที่กล่าวถึงในศิลาจารึกว่า "พระเจ้าชัยวรมันที่ ๘" ซึ่งมีพระนามภายหลังเมื่อสิ้นพระชนม์แล้วว่า "พระปรเมศวรบท" กษัตริย์ขอมพระองค์นี้เสวยราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๗๙๖ ถึง พ.ศ. ๑๘๓๙ รวมเวลารัชกาลถึง ๕๒ ปี ก่อนหน้าแต่รัชสมัยนี้ขึ้นไป ปรากฏว่าประชาชนชาวไทยซึ่งหลั่งไหลจากดินแดนในภาคใต้ของประเทศจีน พากันอพยพเข้ามาสู่ดินแดนอันเป็นประเทศไทยบ้านไม่ขาดสาย และในระยะนั้นปรากฏว่าประชาชนชาวไทยนั้น ๆ ได้มารวมกันเข้าเป็นหมวดหมู่ ตั้งอยู่ในอาณาเขตบางท้องที่ มีหัวหน้าของตนซึ่งเป็นคนไทยด้วยกันเป็นผู้ควบคุมกัน และหัวหน้าผู้ควบคุมนั้น บางท้องที่มีฐานะเป็น "พ่อเมือง" เช่นพ่อเมืองทนักประวัติศาสตร์ขนานนามไว้ว่า พระร่วง เป็นต้น ซึ่งต่างก็ยังคงอยู่ภายใต้อำนาจอธิปไตยของกษัตริย์ขอมแห่งนครธมด้วยกันทั้งนั้น แต่ถ้ารัชสมัยของท้าวพันธุมตรงกับพระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ ตามประวัติศาสตร์และโบราณคดี ก็ปรากฏว่าอำนาจของขอมในระยะนี้ได้เริ่มเสื่อมลงแล้วโดยลำดับ ด้วยเหตุนี้ โดยแง่คิดทางนาฏกรรม เมื่อท้าวพันธุมสุริยวงศ์ได้ทรงทราบพฤติการณ์และกรณียของคนไทยเช่นของพระร่วง ในฐานะเป็นพ่อเมือง ก็คงจะทรงระแวงพระทัยอยู่ตลอดมา คงจะได้ทรงดำริที่จะ "ตัดต้นไฟหัวลม" เสียก่อนก็คงจะมีหลายครั้ง หากแต่ยังทรงเชื่อถือฝีมือพญาเดโช แม่ทัพเอกของพระองค์ว่า มีความสามารถและเข้มแข็งพอที

จะปราบให้ราบคาบได้ในเมื่อคนไทยแข็งอำนาจขึ้น ท้าวพันธุมจึงทรงยับยั้งพระทัยรอสดับตรับฟังเหตุการณ์ต่อมาด้วยพระอารมณ์สงบ

เมื่อเสด็จออกท้องพระโรง ในท่ามกลางเสนาพฤฒามาตย์ราชบริพาร ท้าวพันธุมก็ทรงสำแดงพระองค์เป็นสง่าน่าเกรงขาม ประกอบด้วยความวิจิตรตระการตาของฉากและเพลงดนตรีอันเหมาะสม บทบาททางนาฏศิลป์ของผู้แสดงเป็นท้าวพันธุมในฉากแรกของนาฏกรรมประวัติศาสตร์ตอนนี้ จะตรึงตาตรึงใจผู้ดูผู้ชมให้รู้สึกซาบซ่านในรสของศิลปะอย่างไม่สามารถจะบรรยายให้ชัดแจ้งได้ด้วยถ้อยคำ แต่เมื่อนักคุ้มนายทหารผู้นำกองทัพขอมมาทวงส่วยน้ำ กลับจากเมืองละโว้พร้อมกับนำชะลอมสำหรับตักน้ำคลานเข้ามาเฝ้า พอท้าวพันธุมได้ทอดพระเนตรเห็นอาการหวาดเกรงสะทกสะท้านและทรงทราบพฤติการณ์อันแหลมหลักของพระร่วง ก็ทรงตันพระทัยถึงกับประทับนิ่งอึ้ง ด้วยทรงดำริเห็นเป็นนิมิตแท้ว่า พระร่วงจะเป็นเสี้ยนหนามอันยิ่งใหญ่ต่อไปในภายหน้า แต่ด้วยชัตติยมานะและด้วยทรงเชื่อมั่นในฝีมือทหารของพญาเดโช ท้าวพันธุมจึงตรัสสั่งในขณะนั้นให้พญาเดโชรีบยกทัพมาจับตัวพระร่วงไป

ลักษณะและบทบาทของพญาเดโช

พญาเดโช – นายทหารเอก แม่ทัพใหญ่ของขอม "อายุประมาณ ๕๐ เศษ"(๑) ผู้มีบทบาทสำคัญอยู่ในละครประวัติศาสตร์ เรื่อง พระร่วง จนถึงกับละครเรื่องนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "ขอมดำดิน" โดยนิสัยพญาเดโชเป็นคนรอบคอบ และจงรักภักดีต่อท้าวพันธุมเจ้านายของตน เมื่อตอนเตรียมทัพและตรวจพลก่อนจะยาตรามาจับพระร่วงนั้น แม้แต่จะเป็นการแสดงละครบนเวที ไม่มีบทร้องบอกความหมายเลย เพียงแต่บรรเลงเพลงหน้าพาทย์ของดนตรีไทยประกอบการแสดงของตัวพญาเดโช ให้เต้นไปตามจังหวะ ด้วยบทบาททางนาฏศิลป์เท่านั้น

---

(๑) ข้อความอธิบายลักษณะตัวละครภายในเครื่องหมายคำพูด คัดจากพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.

ก็เป็นเสมือนคำพูดที่ส่งความหมายเข้าไปทางจักษุประสาทให้เรา--ผู้ดูผู้ชม--หยั่งทราบภาษาและความหมาย ด้วยบทบาททางนาฏศิลป์ได้เป็นอย่างดีว่า เขา – พญาเดโช – ขุนพลใหญ่แห่งกองทัพขอม ช่างแกล้วกล้าอาจหาญแข็งขันเด็ดเดี่ยวเสียเป็นที่ยิ่ง รู้สึกเห็นเป็นว่าแม่ทัพเช่นนี้ ถึงได้ชื่นว่าจะรับอาสาเจ้านายของตนไปแล้ว ต้องมุ่งความสำเร็จเป็นที่ตั้ง ในขณะที่กำลังตรวจพลอยู่นั้น ได้แสดงอาการสอบถามนักคุ้มแม่ทัพรองของตน ด้วยภาษานาฏศิลป์เป็นความว่า กองทัพของเราแข็งแรงแกล้วกล้าราบเรียบร้อยหรือ พรักพร้อมดีแล้วหรือประการใด ครั้นได้รับรายงานว่าแข็งแรงพรักพร้อมดีแล้ว พญาเดโชก็สำแดงอาการดีใจอย่างราบเรียบด้วยท่าน่าชมยิ่ง แล้วก็คุมกองทัพยกมา แต่พญาเดโช แม้จะเป็นแม่ทัพใหญ่และ "มีผมอ" ก็ย่อมประมาณการในคราวนี้ผิดพลาด เพราะ "ทะนงตนเป็นคนเก่งและดูถูกคนไทย" ด้วยเคยเห็นคนไทยเคยแต่เกรงกลัวและอยู่ในอำนาจของมาแต่ก่อน ทั้งเมื่อมาทราบข่าวจากนายมั่นบนยาว แนว ๕ ของพวกไทย ว่าพระร่วงหนีออกจากเมืองละโว้ไปยังเมืองสุโขทัยแล้ว พญาเดโชก็เห็นพระร่วงเป็นเพียงผีบุญ ซึ่งอ้างตัวเป็นผู้วิเศษอวดประชาชน แต่ใจจริงนั้นขี้ขลาดตาขาว พญาเดโชจึงคิดตกลงใจใช้อุบายใหม่คือ – ปลอมตัวเป็นคนไทยเดินดอดอย่างฉลับเสมือน "ดำดิน" เข้าไปในเมืองสุโขทัยแต่ผู้เดียว เพื่อตามไปกำจัดพระร่วงเสียด้วยน้ำมือของตนเอง ให้สมกับที่กราบทูลรับอาสาเจ้านายของตนมา แต่คนเรา – แม้จะเคยเป็นแม่ทัพที่เก่งกล้าและเด็ดขาดสักปานใดก็ตาม เมื่อไปพบพระร่วงซึ่งทรงเพศเป็นสมณะผู้ทรงศีลาจารวัตร มีอิริยาบถสงบเสงี่ยมสมแก่สมณสารูป ก่อให้เกิดศรัทธาปสาทะ ควรแก่การกราบไหว้บูชาของปวงชนผู้ได้พบเห็น ใครเล่าจะยังมีใจอำมหิตลงมือทำร้ายได้ ทั้งอากัปกิริยาของพระร่วงก็มีสภาพเป็นอัจฉริยบุคคลผู้มีใจหนักแน่นมั่นคงยิ่งกว่าตัวพญาเดโชเสียอีก ข้าคนเองก็ไม่ทราบว่าพระภิกษุรูปนั้นคือพระร่วง จึงทำให้พญาเดโชผู้มีใจอกุศลถึงกับแสดงอาการสะทกสะท้านออกมาให้เห็นประจักษ์ แต่

พญาเดโชก็คงมีเลือดทหาร มีโลหิตของนักรบอยู่เต็มตัว เมื่อตนมาทำการพลาดพลั้งให้ถูกจับได้และทำให้เสียทหารในความควบคุมของตน ท่านแม่ทัพก็มีใจเป็นนักเลงพอ ร้องขอพระร่วงให้สั่งตัดหัวของตนให้ตายด้วยคมอาวุธในทันที ซึ่งแสดงถึงน้ำใจของชายชาติชาตรีโดยแท้

แต่พระร่วง ผู้ทรงเพศเป็นพรหมจรรย์ ก็แสดงน้ำใจอันดี ยอมยกโทษให้ชำสั่งให้คุมตัวพญาเดโช คืนกลับไปถวายเป็นบรรณาการแก่ท้าวพันขมเสียอีก ซึ่งเรายอมจะทราบได้ว่า พฤติกรรมชนิดนี้จะทำให้พญาเดโชซาบซึ้งใจและท้าวพันขมเสียดร้าวในพระราชหฤทัยสักปานใด

ลักษณะและบทบาทของพระร่วง

พระร่วง – พ่อเมืองไทย เมื่อบิดาหาชอบไม่แล้ว ได้เป็นพ่อเมืองครองเมืองสะโง้ แม้จะเป็นพ่อเมืองหนุ่ม อายุระหว่าง ๒๑ ถึง ๒๔ ปี มีรูปงาม" แต่ก็ "ว่องไว เฉลียวฉลาด" ใจคอหนักแน่น และรู้จักวิเจรจา สามารถโน้มน้าวน้ำใจของบริวารฝ่ายตรงข้าม ผู้ได้รับคำสั่งให้มาจับ เช่นนักคุม นายทหารของขอมให้กลับมาเห็นอกเห็นใจและยอมรับใช้ในภารกิจของตนได้ แม้จะรู้สึกว่าตนมีกำลังรี้พลด้อยน้อยกว่าขุนของขอมมากมาย แต่เมื่อยามมีภัยมาถึงตัวและพวกพ้อง ก็ใจป้ำกล้าทำการใหญ่ จนสามารถเอาชัยชำนะของขอมได้ด้วยความฉลาดไหวพริบและความมีใจเย็นของตน ซึ่งมีอำนาจเหนือศัสตราวุธและกำลังใดอื่นทั้งหมด บุคคลที่มีกำลังใจเช่นนี้ สามารถทำการใหญ่ ซึ่งคนอื่นมองเห็นว่าเกินตัว ให้สำเร็จได้ พระร่วงจึงเป็นที่รักใคร่ของประชาชนชาวไทย แม้จะถึงคราวคับขันก็มีใจเย็นพอที่จะใช้สติปัญญาให้รอบคอบได้ เช่น คราวท้าวพันขมตรัสสั่งให้พญาเดโชแม่ทัพของขอมยกทัพมาจับตัว พอนายมั่น บ่วยาวรู้ข่าวแล้วรีบมาบอกให้รู้ตัว ก็สามารถหาอุบายบัดเบ่าให้เหตุร้ายคลายลงหรือสงบหายไป เมื่อเห็นไม่เป็นท่าก็หลบหลีกตนไปเสียก่อน ไม่ทำการอันเป็นเหตุให้พวกพ้องต้องวิบัติไปด้วยความคิดของตนในกรณีมิบังควร

แต่วัยของผู้เป็นหัวหน้าทัดของหมู่ชน ใครเล่าจะปลีกตนไปได้โดยไม่ห่วงหลัง พระร่วงก็เหมือนผู้ปกครองชนส่วนใหญ่ ทมนาใจอาธรและทำหน้าที่เพื่อประโยชน์สุขของคนทั่วไป ยอมเห็นทุกข์ของผู้อื่นยิ่งกว่าทุกข์ของตัวเอง นอกจากจะเป็นห่วงประชาชนพลเมืองไทยแล้ว พระร่วงยังมีภารกิจสำคัญให้เป็นห่วงอยู่อีกอย่างหนึ่ง คือเป็นห่วงมารดาบังเกิดเกล้า ซึ่งเคยร่วมสุขร่วมทุกข์ อยู่ด้วยกันมาด้วยความรักฉันแม่ลูก ไม่เคยจากกันมาแต่เด็กแต่น้อย เมื่อจำเป็นต้องพรากไป พระร่วงก็เศร้าใจอาลัยอาวรณ์เป็นอันมาก แต่เมื่อนึกถึงความสุขส่วนรวมของปวงชน ก็จำเป็นต้องตัดใจสละไปด้วยความเศร้าสลดอย่างยิ่ง ซึ่งท่านผู้เป็นแม่หรือเป็นลูกเมื่อได้เห็นบทบาทนาฏศิลป์ตอนนี้ จะกลืนเสียมิได้ซึ่งความโศกสะท้อน บางท่านอาจถึงกับถอนสะอื้นตามไปด้วย เมื่อพระร่วงปลีกตนออกจากแวดวงแดนดินถิ่นเดิมที่คนเคยมีอำนาจไปแล้ว แม้จะเห็นว่าห่างไกลจากศัตรูที่ตามไปรังควานก็ตาม แต่ใครเล่าจะพ้นความห่วงใยพวกพ้อง ไหนจะคิดถึงบ้าน คิดถึงสถานที่เคยอยู่สุขสบาย และคิดถึงมิตรสหายบุคคลที่คุ้นเคย จิปาถะ ต่อให้พยายามหักใจเท่าใด ๆ ก็ไม่วายคิดถึงซ้ำมารู้สึกว่าตนเองมาในฐานะผู้ลี้ภัย ในบางขณะอาจถึงกับกลั้นกลืนน้ำตาญใจเพื่อที่จะหักห้ามความกลัดกลุ้มรำคาญใจดังกล่าวนี้ พระร่วงจึงหันเข้าหากาสาวพัสตร์ซึ่งเป็นธงชัยของพระอรหันต์เป็นทพึง ไปผนวชอยู่ที่วัดพระมหาธาตุ ในเมืองสุโขทัย แต่วัยของคนมีใจจริงและเด็ดเดี่ยว ทำอะไร ๆ จึงเป็นจริงเป็นจังเข้าขนดไปเสียทุกอย่าง

เมื่อบ่ายหน้าเข้าสู่พระธรรม ก็ไม่ละเลยกิจวัตรประจำวันของสมณะ เช่น กวาดลานวัดและเคร่งครัดในสมณกิจเป็นเนืองนิตย์ ในตอนนี้ อาจารย์ทางนาฏศิลป์สามารถแฝงศิลปะเข้าประกอบบทบาทของพระร่วง ในตอนทรงเพศสมณะไว้แนบเนียนเป็นอย่างดี เสมือนหยิบยกเอาอิริยาบถของสมณะศากยบุตรในพระพุทธศาสนา มาบรรจุให้แก่ตัวละครทำบทบาท สามารถทำให้ผู้ดูรู้สึกเสมือนว่าอิริยาบถทั้ง ๔ ของพระร่วงในขณะทรงสมณเพศนั้น ดูประหนึ่งประกอบด้วยสติสัมปชัญญะอยู่ตลอดเวลา อวัยวะแต่ละส่วน เช่น มือ แขน เท้า ขา ประหนึ่งว่าเคลื่อนไหวไปด้วยม

สติปัฏฐาน แม้แต่จะยกตำแหน่งหรือผ่ามือชนประกอบถ้อยคำที่เปล่งออกมา ก็ดูแข็ม ข้นมนวลควรแก่สมณสารูป เป็นเหตุให้ผู้ได้ชมบทบาทในตอนนี้ เกิดปสาทจิตน้อม รำลึกถึงบรรดาท่านสมณศากยบุตรในพระบวรพุทธศาสนา ว่าทุกท่านล้วนมีอากัปกิริยาน่าเลื่อมใสเห็นปานฉะนี้ จนถึงกับมีบางท่านออกอุทานวาจาว่า ช่างวางอิริยาบถได้สงบเสงี่ยมเรียบร้อย มิทำแข็มข้อน่าเลื่อมใสเหมือนเป็นสมณศากยบุตรเสียจริง ๆ ทั้งนี้เพราะอำนาจของศิลปะซึ่งอาจารย์ผู้ฉลาดได้ผึกฝนประสิทธิประสาทท่าให้ไว้ ด้วยความรอบคอบอย่างน่าสรรเสริญ จึงสามารถทำให้เกิดอารมณ์รู้สึกแก่ผู้ดูได้เห็นปานฉะนี้

จริยาวัตรของพระร่วง ตามที่ปรากฏในนาฏกรรมเรื่องนี้แต่ต้นมา ย่อมเป็นทางเรียกร้องความรักใคร่นับถือของประชาชนชาวไทยในสมัยนั้นโดยทั่วไป เป็นเหตุให้ชาวไทยบังเกิดใจไปสู่จุดหมายอันเดียวกัน คือต่างมุ่งนิยมยกย่องเคารพพ่อเมืองของตนโดยความพร้อมเพรียง และเมื่อโอกาสอันควรมาถึง จึงพร้อมใจกันอัญเชิญขึ้นเถลิงราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ ผู้ประมุขของชาวไทย ดังปรากฏในนาฏกรรมประวัติศาสตร์เรื่องพระร่วง หรือ ขอมดำดิน ซึ่งนำออกแสดงอยู่ ณ โรงละครศิลปากร ในระยะนี้

ลักษณะและบทบาทของนักคุ้ม

นักคุ้มนายทหารขอมอีกคนหนึ่ง "อายุประมาณ ๓๐ ปี เป็นคนซื่อ ๆ ไม่เฉลียวฉลาด" เมื่อเป็นแม่กองคุมไพร่หลวงขอม มาทวงส่วยน้ำจากพระร่วง ณ เมืองละโว้ แม้จะเกรงกลัวเจ้านายของตนเป็นที่สุด เพราะอาจสั่งปลดเอาศีรษะออกจากบ่าเสียเมื่อไร ๆ ก็ได้ แต่เมื่อมาพบคนจริงผู้เฉลียวฉลาดกว่า สามารถเจรจาหาทางค้อนให้จนมุมจนถึงพูดปากรับคำพระร่วงว่า ถ้าทำได้อย่างพูด จะยอมขนน้ำไปเอง ครั้นพ่ายแพ้แก่ไหวพริบของพระร่วง และจำต้องยอมรักษาสัจจะของตน ก็ยอมขนส่วยน้ำแทนคนไทยไปยังนครขอม ถ้านักคุ้มเป็นอย่างเรา ๆ ท่าน ๆ ในขณะขนน้ำส่วยเดินทางกลับ ก็คงจะรู้สึกต่อสู้กับอารมณ์ของตนเองอยู่หลาย

สิบหลายร้อยครั้ง เพราะไหนจะรู้สึกเสียใจที่มาเสียทีพระร่วงพ่อเมืองไทย จน
ตนเองต้องยอมรับภาระมาแทน ไหนจะรู้สึกหวาดเกรงพระราชอาชญาเจ้านาย
ของตน ใครตกอยู่ในฐานะเช่นนักคุ้มในระยะนี้ ก็น่าจะมีอารมณ์หงุดหงิดอยู่
ไม่น้อย ยิ่งในขณะที่นำชะดอมสำหรับตักน้ำเป็นตัวอย่าง คลานเข้าไปเฝ้าท้าวพันชุม
ในท้องพระโรง นักคุ้มก็ถึงกับสะทกสะท้านตัวสั่นรัวเหมือนชีวิตจะออกจากร่าง
ด้วยหวาดเกรงพระบรมเดชานุภาพเสียเป็นที่สุดที่แล้ว เพราะถ้าหาพระกรุณาไม่แล้ว
ตนก็จะได้รับอาชญาถึงขั้นอุกฤษฎ์โทษ แต่เมื่อท้าวพันชุมทรงทราบเรื่อง ก็กลับ
ปักพระทัยมุ่งมาสู่พระร่วง ซึ่งทรงเห็นเป็นคู่ปรับผู้เป็นภัยร้ายแรง ยิ่งกว่าจะ
ทรงคิดคาดความผิดนายทหารของพระองค์ ทั้งกลับทรงเห็นไปว่า การที่นักคุ้มรักษา
สัจจะ ยอมชีนำส่วยมาแทนคนไทยนั้นเป็นเกียรติที่ชอบพึงรักษา

ในขณะนี้ นักคุ้มเห็นจะรู้สึกดีใจจนตัวปลิว เหมือนเกิดใหม่ก็ปานกัน ครั้น
พญาเดโชกราบทูลท้าวพันชุม ขอตัวนักคุ้มเป็นแม่ทัพรองมาในกองทัพด้วย และ
โปรดประทานแล้ว นักคุ้มก็คงพอใจ เพราะคงคิดที่จะได้โอกาสทำการแก้ตัว ตอง
มาเผชิญหน้ากับพระร่วงดูใหม่อีกสักครั้ง เมื่อเป็นแม่ทัพรองมาในฐานะเป็นนาย
ทหาร นักคุ้มก็มีอะไรดี ๆ หลายอย่าง เช่นรู้จักเอาใจพลทหารในกองทัพ รู้จัก
ปลุกปลอบทหารให้ร่าเริง และชักจูงให้ทหารมีความหวังอยู่เสมอ ว่าเมื่อไปถึง
เมืองตะโก้แล้ว จะได้กินอาหารโอชารส และจะได้พบผู้หญิงสวย ๆ คำปลุกปลอบ
นั้นก็ใกล้ความจริง แต่แทนที่จะมาพบผู้หญิงไทยอยู่ในเมือง พวกคนไทยทั้งผู้หญิง
และผู้ชาย ในความควบคุมของนางจันทน์และหลวงเมือง ก็ยกพวกเป็นกองทัพมา
กันออกไปพบ ณ ที่ตั้งกองทัพของมันนั่นเอง ในขณะนั้น พญาเดโชแม่ทัพใหญ่ติด
ตามพระร่วงไปสุโขทัย มอบให้นักคุ้มควบคุมกองทัพของแทนอยู่ทางนี้ นักคุ้มจึงเป็น
หัวหน้าต่อสู้อย่างกล้าหาญจนสุดฝีมือ แม้จะเป็นนายทหารผู้มี "ใจกล้า ไม่ยอมแพ้"
แต่ก็ต้องสิ้นชีวิตไปด้วยฝีมือดาบอันว่องไวของหลวงเมือง กรมการไทยผู้มีฝีมือ

ลักษณะและบทบาทของหลวงเมือง

หลวงเมือง – เป็นกรมการไทย มี "อายุราว ๔๐ ปี" และในฐานะเป็นผู้มีอายุเจริญวัยกว่าพ่อเมือง กอปรทั้งเป็นผู้ "ฉลาดไหวพริบ มีผมอ" ด้วย หลวงเมืองจึงน่าจะเป็นคู่คิดคนสำคัญคนหนึ่งของพระร่วง และปกครองบ้านเมืองต่างหูต่างตาของพระร่วงในบางโอกาส ทั้งจะสังเกตเห็นได้ว่า หลวงเมืองมีความซื่อสัตย์รักใคร่และคารวะต่อพ่อเมืองไทยเป็นอย่างยิ่ง มีความเชื่อถือในไหวพริบและสติปัญญาของพระร่วงเป็นอันมาก ยอมรับอาสาทำการทุกอย่าง ตามแต่พระร่วงจะบัญชาใช้ เมื่อนักคุ้มมาเสียรู้พ่อเมืองและต้องนำส่วยน้ำแทนคนไทยกลับไปนครธม แล้ว หลวงเมืองก็คงจะคาดการณ์ล่วงหน้า และเอาใจใส่เตรียมกำลังไว้ให้พรักพร้อมอยู่เสมอ พอทราบข่าวว่ากองทัพขอมยกมา จะจับตัวพ่อเมืองไป และนางจันทน์สั่งให้เกณฑ์ทหาร จะยกออกไปต่อสู้กองทัพขอม หลวงเมืองก็จัดการเกณฑ์ได้ทันท่วงที พร้อมกับรับอาสาจะคุมกำลังไปต่อสู้ด้วยตนเอง มิให้นางจันทน์ต้องอนาทรร้อนใจ แต่วีรสตรีเช่นนางจันทน์ ใครเล่าจะนั่งดูดายคอยแต่ฟังข่าวอยู่ได้ นางจันทน์จึงเป็นหัวหน้าคุมกำลังไปเอง และเมื่อถึงที่หมาย ก็บัญชาให้หลวงเมืองนำทหารไทยเข้าต่อสู้กับทัพขอม ซึ่งกำลังเผลอ เมื่อหลวงเมืองนำทหารไทยบุกเข้าไปในกองทัพขอมนั้น ตนเองเข้าไปเผชิญหน้ากับนักคุ้ม สองเสือจึงเข้าต่อสู้กันตัวต่อตัวด้วยผมอดาบอันดุเดือดน่าหวาดเสียว ซึ่งในขณะนั้น ดวงตาทุกคู่ของผู้ดูจะจับจ้องอยู่ที่คู่ต่อสู้อย่างตื่นเต้นใจระทึกอยู่ตลอดเวลา ครั้นแล้วหลวงเมืองก็มีโอกาสได้ใช้ปลายดาบอันคมกริบของตน พุ่งปราดเข้าเสียบทรวงอกของนักคุ้ม แม่ทัพรองของกองทัพขอมให้ดับชีพลงในชั่วพริบตา ซึ่งเป็นชัยชนะของผู้มีผมออันควรแก่การยกย่องโดยแท้

แม้ว่าจะมีชัยชนะในขั้นนี้แล้ว หลวงเมืองก็ยังเห็นว่ามิใช่ชัยชนะเด็ดขาด เพราะยังไม่ได้ตัวพญาเดโชแม่ทัพใหญ่ ทั้งเป็นห่วงพระร่วงพ่อเมืองของตนว่าจะถูกทำร้าย ด้วยหัวใจรับร้อนมิได้เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย หลวงเมืองจึงตามนางจันทน์

แล้วคุมพลสมัครพรรคพวกที่แกล้วกล้า รบพากันติดตามไปยังไปเมืองสุโขทัย แต่พอไปถึงลานวัดพระมหาธาตุ และได้พบพระร่วงไม่เป็นอันตราย ทั้งเห็นเขาจับพญาเดโชมัดไว้ได้แล้ว หลวงเมืองก็ลงโดดใจ ด้วยความตื่นตัน จนถึงลำแคงท่าเยาะเย้ยพญาเดโชออกมา เป็นบทบาทนาฏศิลป์น่าดูอีกตอนหนึ่ง

ลักษณะและบทบาทของนายมั่น บันยาว

นายมั่น บันยาว – เป็นคนไทย มี “อายุราว ๓๐ ปี ร่องไวใจกล้า ช่างหลบช่างหลีกอย่างชาวบ้า” ใช้ชีวิตของคนเป็นพรานบ้า ท่องเที่ยวฝ่าอันตรายกับสัตว์ร้ายและไข้บ้าอยู่ตลอดเวลา จึงย่อมเป็นช่องทางให้ได้พบได้เห็นทั้งผู้คนและท้องถิ่นที่แปลกและแตกต่างออกไปจากที่คนผู้อยู่แต่ในบ้านเมืองของตนได้พบเห็น ชีวิตของพรานบ้าก็เหมือนผู้ที่เคยท่องเที่ยวไปในนานาประเทศสมัยนั้น เป็นโอกาสให้ได้พบเห็นและคบหาสมาคมกับหมู่ชนชาวต่างชาติ ยังเป็นสมัยที่บ้านเมืองของตนตกอยู่ภายใต้อำนาจของชาติอื่น ก็ย่อมจะได้ยินได้ฟังและได้เห็นการดูหมิ่นถิ่นแคลนเนือง ๆ เช่น สมเด็จพระนเรศวรเมื่อคราวประทับอยู่ในกรุงหงสาวดี จึงทำให้รู้สึกรักชาติบ้านเมืองของตนเองยิ่งขึ้น เล่ากันว่า ในสมัยโบราณก่อนจะเดินทัพไปทางหนึ่งทางใด ทางการจะต้องเรียกพวกพรานบ้าผู้ชำนาญท้องที่ในแถวถิ่นนั้น ๆ มาซักไซ้สอบถามถึงท้องที่ภูมิประเทศและระยะทางให้แน่ชัดเสียก่อน เสมือนหนึ่งเรียนรู้แผนที่ภูมิประเทศล่วงหน้าไว้ หรือบางคราวก็จัดให้พรานบ้าที่รู้ภูมิประเทศดีเป็นผู้นำทาง นายมั่นก็เช่นเดียวกับพรานบ้าและผู้ท่องเที่ยวใช้ชีวิตในหมู่ชนต่างชาติทั้งหลาย ชอบสอดรู้สอดเห็น และมักจะมีโอกาสได้ทราบเรื่องราวที่คนอื่นไม่ค่อยจะทราบอยู่เนือง ๆ แม้จะเป็นพรานบ้าแต่ก็เป็นคนซื่อสัตย์รักเจ้ารักนาย และรักบ้านรักเมืองของตนจริง ๆ ถึงจะไม่มีกล่าวไว้ในเรื่อง ว่านายมั่นมีความผูกพันกับพระร่วงมาอย่างไรก่อน แต่พฤติการณ์เท่าที่ปรากฏในบทละคร แสดงว่านายมั่นกับพระร่วงมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดสนิทสนมกัน

มาก พระร่วงก็มีความเชื่อถือไว้วางใจนายมั่น ส่วนนายมั่นก็ซื่อสัตย์ห่วงใยและเคารพรักใคร่พระร่วง และคงจะเชื่อถือสติปัญญาของพระร่วงเป็นอย่างยิ่งด้วย จึงยอมตนรับใช้ทุกอย่าง ถึงกับใช้ในทางเสี่ยงชีวิตเข้าฝ่าอันตรายนายมั่นก็ยินดีทำตาม สุดแต่พระร่วงจะสั่งใช้ ให้ทำ เช่นตอนแกล้งทำเป็นหลงเข้าไปให้ทหารในกองทัพขอมจับตัว แต่นายมั่นแม้จะถูกทหารขอมจับไปข่มเหงรังแกจนเกือบจะเหลือทน ก็ยังมีสติยับยั้ง ใช้เล่ห์เหลี่ยมและไหวพริบต่อหลอกทหารขอมด้วยอุบายต่าง ๆ และเมื่อได้โอกาสขณะทหารขอมเผลอตัว ก็ถลาโรยยาลงไปในกองไฟให้ทหารยามขอมหลับไหล แล้วตนเองก็รีบเร็ดลอดหนีมาแจ้งข่าว ให้นางจันทน์และหลวงเมือง ยกกองไปปราบปรามกองทัพขอมในความควบคุมของนักคุ้ม จนแตกพ่ายราบคาบไป

บทบาทของนายมั่น นับยาว เป็นสำคัญมากในนาฏกรรมเรื่องพระร่วง เป็นตัวอย่างอันดียิ่งของคนไทย ผู้รักเจ้านายและรักชาติของตน เพราะแสดงให้เห็นว่าแม้พรานไพรผู้ใช้ชีวิตท่องเที่ยวหากินอยู่ในราวป่า ก็มีความรักชาติ และสามารถทำประโยชน์อันยิ่งใหญ่ให้แก่พวกพ้องและบ้านเมืองของตนได้ ไม่น้อยไปกว่าผู้ดีและผู้มีการศึกษาสูง ซึ่งใช้ชีวิตอยู่แต่ในบ้านในเมือง

ลักษณะและบทบาทของนางจันทน์

นางจันทน์ – มารดาของพระร่วง เมื่อสามีหาชีวิตไม่แล้ว ก็คงมีความรักใคร่ผูกพันอยู่แต่พระร่วง ผู้เป็นลูกชายคนเดียวของตน เสมอด้วยชีวิตจิตใจ แต่เมื่อเห็นลูกชายเป็นพ่อเมืองที่มีปรีชาฉลาด และเป็นที่รักใคร่นับถือของประชาชน พร้อมทั้งเจริญด้วยยศและเกียรติ นางจันทน์ก็คงเป็นเหมือนสุภาพสตรีทั้งหลายอื่น ที่ตกอยู่ในฐานะเช่นเดียวกันนั้น กล่าวคือ คงจะรู้สึกสบายใจด้วยหมดห่วง ในระยะนี้จึงคอยแต่ชมบารมีของลูกชายต่อไป และตามปรกติ ก็คงจะบำเพ็ญหาความสุขด้วยการบำเพ็ญสาธารณประโยชน์และบุญทานการกุศล มุ่งเอาพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง เพื่อหวังความสุขในภพหน้า แต่ในบางเวลาก็หาความเพลิด

เพลินอยู่ในหมู่เด็ก ๆ และดอกไม้ ตามวิสัยของผู้ใหญ่ที่มีอายุอยู่ในวัยเช่นนั้น วันหนึ่งในขณะที่กำลังมีอารมณ์แช่มชื่นสบายใจอยู่ภายในสวนดอกไม้กับบรรดาพวกสาวใช้ของตนนั้น ก็พอดีนายมั่น บิ่นยาว ซึ่งเดิดดอดหนีกองทัพของมาได้ รีบเข้ามาหาแจ้งข่าวให้นางจันทน์ทราบว่า กองทัพของมกำลังยกมาจะจับตัวพระร่วงไป เวลานี้ยังตั้งทัพอยู่ในป่า จะยกเข้ามาตีเมืองละโว้ในวันในพรุ่ง แต่พระร่วงนั้นรู้ตัวแล้วจึงหนีออกจากเมืองละโว้ไปยังเมืองสุโขทัย โดยธรรมดาของสตรีทั่วไป ย่อมมีลักษณะนิสัยเป็นผู้หญิงแท้ทุกกระเบียดนิ้ว เมื่อได้ยินข่าวอันตรายหรือประสบทุกข์ภัยที่ทำให้เจ็บช้ำน้ำใจ ก็มักปล่อยตัวและชีวิตให้โอนเอนไปตามแต่ยถากรรม อาศัยแต่น้ำตาเป็นทีพึ่ง เช่นนางวันทองในเรื่องขุนช้างขุนแผน แต่นิสัยของนางจันทน์ต่างกับสตรีทั่วไป เป็นสตรีที่มีเลือดบุรุษเจือปนอยู่ในร่างกายหลายส่วน มีเลือดต่อสู้ของวีระสตรีอยู่เต็มตัว สตรีเช่นนี้มักปรากฏตัวขึ้นในสมัยบ้านเมืองอยู่ในภาวะที่ถูกบีบคั้น ไม่จำต้องไปตรวจดูในประวัติศาสตร์ของชาติอื่น แม้แต่ในประวัติศาสตร์ของชาติไทยเรา ก็มักปรากฏขึ้นบ่อย ๆ เช่น ท้าวเทพกษัตรี ท้าวศรีสุนทร และท้าวสุรนารี เมื่อนางจันทน์ได้ทราบเรื่องจากนายมั่นดังนั้น ไหนจะคร่ำครวญถึงลูก ไหนจะผูกใจถึงบ้านเมืองและประชาชนคนไทยซึ่งไร้พ่อเมือง เลือดต่อสู้ในกายของนางจันทน์ก็ผุดพล่านขึ้นทันที จึงให้ตามหาตัวหลวงเมืองมา สั่งให้รีบไปจัดทัพจะยกไปสู้ขอมในบัดนั้น แล้วตนเองก็ชักชวนบรรดาสตรีสาวใช้ให้เตรียมตัวไปรบด้วยกัน ครั้นนางจันทน์แต่งกายไหว้พระและบูชาเทวดาแล้ว ก็ถืดาบคู่มือออกมาตรวจพล

บทบาทนาฏศิลป์ ในการรำตรวจพลกองทัพไทยชายหญิงของนางจันทน์ตอนนี้ แม้จะมีความหมายของท่าเช่นเดียวกับตอนพญาเดโชตรวจพลกองทัพขอม แต่บทบาทของนางจันทน์ย่อมมีความแช่มช้อยนิ่มนวล ตามแบบอย่างของตัวละครฝ่ายหญิง จึงงดงามเพริศพริ้งไปอีกทางหนึ่ง ซึ่งต่างกับท่าทางของพญาเดโชซึ่งเป็นบทของฝ่ายชาย แต่แม้จะเป็นบทบาทของสตรีเพศ ก็มีท่าแสดงถึงหัวใจอันเข้มแข็งอยู่

ในที่ ประกอบกับกุมดาบมั่นอยู่ในมือขวา ก็ยิ่งแสดงถึงความเป็นนักสู้ผู้มีหัวใจอันเด็ดเดี่ยวของผู้ไม่ยอมแพ้ ความจริงบทบาทของนางจันท์ในตอน "รำดาบ" นี้ ก็คือท่ารำที่เรียกว่า Sword Dance ที่มีอยู่ทั่วไปเกือบทุกชาติทุกภาษา มีสืบมาแต่สมัยกรีกโบราณ หากแต่ของไทยเราได้ประดิษฐ์ดัดแปลงให้ประณีตงดงาม และสอดแทรกท่าท่าแสดงความหมายให้เหมาะเป็นอย่างดี แก่บทบาทของตัวละครในตอนนี้ จนถึงกับมีสุภาพสตรีชาวต่างประเทศบางท่าน ผู้มาชมนาฏกรรมเรื่องพระร่วงนี้แล้ว ได้มาแนะนำตัวเองว่า เขาเคยเป็นครูสอนระบำบาเล่ต์มาในต่างประเทศแล้ว แต่เมื่อมาได้ชมบทตอน "รำดาบ" ของนางจันท์ในละครเรื่องนี้ ก็รู้ความหมายของท่าได้ดี และรู้สึกชอบใจเสียจริง ๆ เพราะงดงามมาก ออกปากชมแล้วชมเล่า ในวันต่อมาท่านสุภาพสตรีชาวต่างประเทศผู้นั้น ยังวนเวียนมาหาข้าพเจ้าอีก และขอโอกาสให้ได้พบตัวผู้แสดง แล้วขออนุญาตถ่ายรูปไป พร้อมกับกล่าวคำยกย่องชมเชยด้วยความพออกพอใจเป็นอันมาก ซึ่งหวังว่า ข่าวนี้คงจะทำให้ท่านผู้อ่านที่มีใจรักศิลปะของไทยร่วมใจยินดีด้วยกัน

ท่านผู้อ่านที่เคารพ เท่าที่กล่าวมานี้ เฉพาะตัวละครผู้มีบทบาทเด่นอยู่ในนาฏกรรมประวัติศาสตร์ เรื่องพระร่วง หรือขอมดำดิน แต่การดูละครทั้งโรงและทั้งเรื่องนั้น เรายอมทราบกันอยู่ทั่วไปแล้วว่า ต้องประกอบด้วยความดีของศิลปินและศิลปะอันเหมาะสมหลายอย่าง จะว่าละครตัวไหนไม่สำคัญ หรือศิลปะส่วนประกอบตรงไหนไม่จำเป็นนั้น เป็นเรื่องที่จะต้องพินิจพิเคราะห์เลือกเฟ้นกันไม่น้อย จะนำมาพรรณนาในที่นี้จะยืดยาวความ ไม่เหมือนไปดูให้เห็นด้วยตาตนเอง จึงขอยุติเพียงนี้.

๗ เม.ย. ๙๓.

โบราณวัตถุที่ขุดพบในบริเวณวัดพระมหาธาตุ
เมืองสุโขทัย

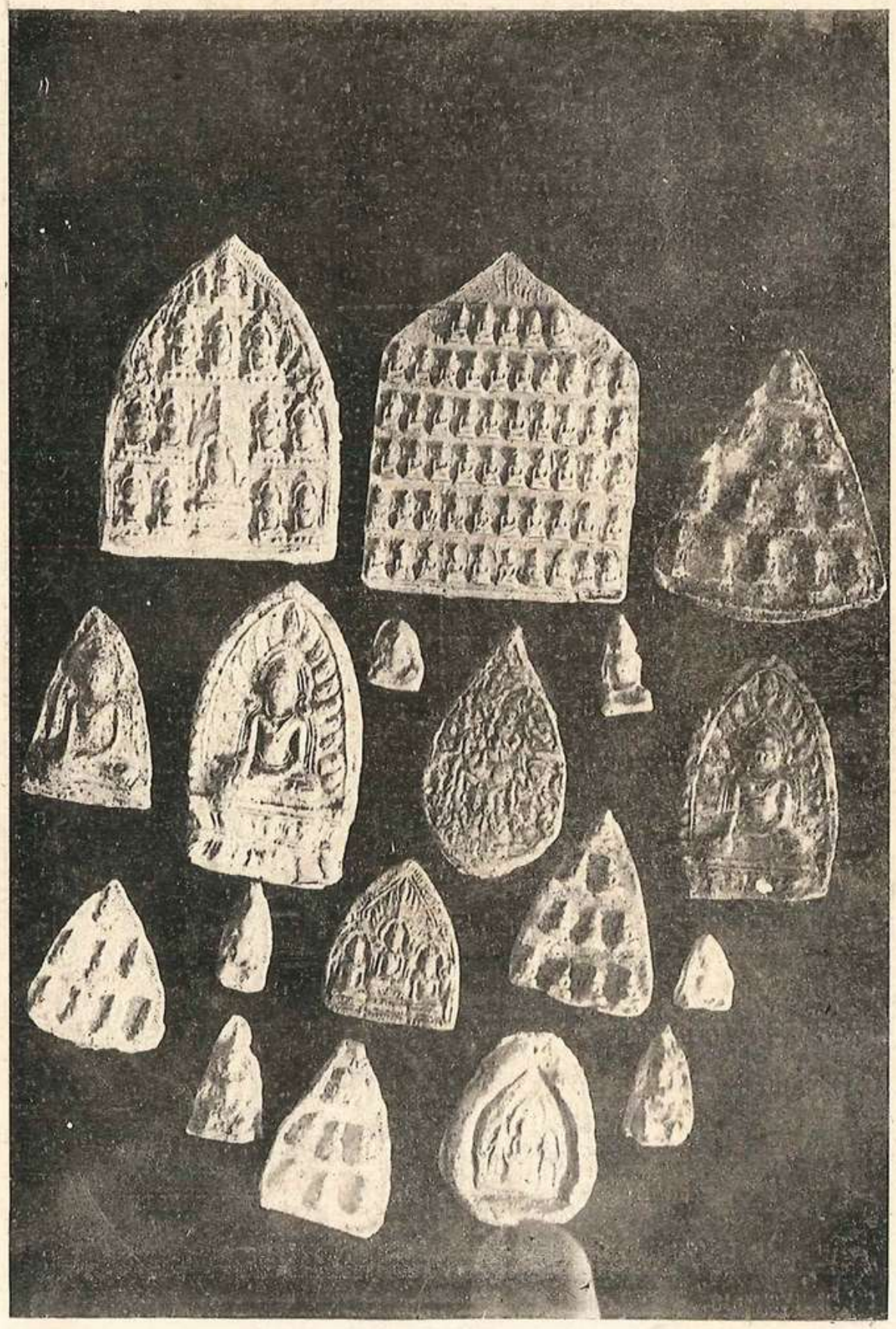

พระพิมพ์ดินเผา

ขุดได้จากเจดีย์องค์หนึ่งในบริเวณวัดพระมหาธาตุ เมืองสุโขทัย

เรื่องไทย และกรุงสุโขทัย

โดยแนวคิดของ ประภาศิริ

คัดจากหนังสือวารสารศิลปากร ปีที่ ๕ เล่ม ๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๕

วรรคที่ ๒๕ ขอม – โพธิสารหลวง

ตำนานพงศาวดารเหนือนั้น ได้กล่าวถึงประเทศในลุ่มน้ำแม่โขง มีเรื่องสร้างเมืองสุวรรณโคมคำ อันล่มจมลงในน้ำแม่โขงสิ้นแล้ว และมีเรื่องขอมสร้างเมืองขอมให้เป็นข้อสังเกตอีกแล ฯ

เมืองกุรุรัฐ และอินทปฐาน

พงศาวดารโยนกกล่าวว่า โอรสและสุณิสาพระยาปาตลิบุตร หนีโรคันตรายไปสู่แคว้นโพธิสารหลวง และสมัยเดียวกันนั้น สมันตราชแห่งแคว้นปาตลิบุตรก็สิ้นภัยไปด้วย ฯ

โอรสและสุณิสาพระยาปาตลิบุตร มามีลูกชื่อ กุรุวงศา และสร้างนิคมกุรุรัฐเป็นที่อาศัย ฝ่ายสมันตราชสร้างนิคมอินทปฐาน และมีลูกหญิงได้อภิเษกเป็นภริยากุรุวงศา ฯ

พระยาโพธิสารหลวง ทราบเรื่อง ๒ นิคมว่าสร้างอย่างมีปราการล้อมด้วยหินเป็นที่ขบถ จึงส่งอำมาตย์มาปราบ และสุดท้ายออกปราบเองก็พ่ายแพ้แก่กุรุวงศา พระยาโพธิสารหลวงถวายราชัย ฯ

กุรุวงศาได้เป็นกษัตริย์ ยกสองนิคมเป็นพระนครหลวงชื่อ "กุรุรัฐ – อินทปัฐม์" มีลูกชื่อ ศิริวงศา ๆ มีลูกชื่อ อินทรวงศา และไอยกุมาร ฯ

เมื่อราชสมบัติตกทอดมาถึงอินทรวงศาเป็นกษัตริย์ ไอยกุมารเป็นมหา

อุปราช ฯ อินทรวงศ์มีลูกชื่อ อินทรปฐม ไอยกุมารมีลูกชื่อ อุรสา ลูกทั้งสองได้อภิเษกเป็นสามีภริยากัน ฯ

สร้างเมืองสุวรรณโคมคำ

ครั้นอินทรปฐมเสวยราชย์แทนพ่อ จึงไอยมหาอุปราชทูลลาออกจากตำแหน่ง และไปสร้างนิคมตรมวดปากน้ำแม่กกตรงข้ามเยืองดงมาเล็กน้อย ฟากลำน้ำแม่โขงฝั่งตะวันออก และไกลจากนครหลวงขึ้นไปตามลำน้ำแม่โขงทาง ๓ เดือน ฯ

นิคมนี้ ภายหลังเจ้าสุวรรณมุขทวาร หลานชายคนที่ ๗ ลูกอุรสาเทวี ได้รับอภิเษกครองเป็นเมืองลูกหลวง และให้ชื่อว่า เมืองสุวรรณโคมคำ แด ฯ

สร้างเมืองอุมงคเสลา (เวียงขอม)

เมืองอุมงคเสลาเป็นเมืองออกของเมืองสุวรรณโคมคำ มีเรื่องเล่าในตำนานนั้นว่า –

เมื่อไอยมหาอุปราชทูลลาพระยาอินทรปฐมมาสร้างนิคมอยู่นั้น พระยาอินทรปฐมตั้งพาหิรพราหมณ์ คือพราหมณ์ตระกูลอื่นเป็นพระราชครู ฯ

พระราชครูพาหิรพราหมณ์ใจร้ายใส่ความอุรสาเทวีกับเจ้าสุวรรณมุขทวาร ฯ ต้องโทษเนรเทศลอยเรือในลำน้ำแม่โขง เป็นเหตุให้ได้ไปพบพ่อและตา และภายหลังเจ้าสุวรรณมุขทวารได้อุปภิเษกครองเมืองเป็นเมืองลูกหลวง ดังกล่าวข้างต้นนั้น ฯ ความชั่วของพาหิรพราหมณ์ปรากฏขึ้น พาหิรพราหมณ์ถูกเนรเทศออกจากพระนคร ไม่รู้จะไปไหนจึงซานเข้าไปขออาศัยเจ้าสุวรรณมุขทวาร ณ เมืองสุวรรณโคมคำนั้น เจ้าก็ให้ไปสร้างบ้านแปงเมืองอาศัย ณ ต้นน้ำแม่กก แล้วให้ชื่อเมือง "อุมงคเสลา" นั้นแล ฯ

ขอม

ความปรากฏในตำนานนั้นว่า ขอมเป็นชนชาติมีความคิดสร้างนิคมที่อยู่มีปราการล้อมด้วยศิลา เช่น เมืองกุรุรัฐ และอินทปฐาน และอุมงคเสลา เป็นต้น และเป็นบริวารของกุรุวงศ์ และพาหิรพราหมณ์นั้น พวกนี้น่าจะได้อพยพมาแต่ครั้งกรุงปาตลิบุตรมีโรคระบาด ส่วนขอมอุมงเสลาคงเป็นพวกใหม่ คือบริวารของพาหิรพราหมณ์พระราชครูนั้น ฯ

พราหมณ์ หมายถึงชื่อชาวอินเดีย มีศัพท์มีพรต ฯ ขอม น่าจะหมายถึงชาวอินเดียอันเข้ามาพึ่งโพธิสมภาร เช่นจีนเข้ามาอยู่ในเมืองไทย แล้วเรียกว่า "เจ๊ก" ฉะนั้น ฯ อนึ่งไฉนจึงมาเรียกว่า "ขอม" และไฉนจึงมาเรียกว่า "เจ๊ก"(๑) เป็นปัญหาอันค้นคิดกันอยู่ ฯ

วรรคที่ ๒๖ ถิ่นสยาม สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๒

กรานั้นศิหนรฤๅเจ้าสิงหนวัติกุมาร สถาปนาประเทศไทเมืองแล้วก็ผูกไมตรีกับกษัตริย์จีนวงศ์ถัง ฯ ตำนานฝ่ายจีนวงศ์ถังกล่าวว่า สมัยนั้น แลน่านเจ้า – ไทเมืองมีอาณาเขตดังนี้ –

ทิศบูรพ อาณาเขตถึงต้นน้ำ อันไหลลงสู่ทะเลสาบ "ท้องถิ่น" 洞庭湖 ซึ่งกว้างสามวัน โจโฉแตกทัพเรือในทะเลสาบนั้น ฯ

ทิศอุดร อาณาเขตถึงผั่งน้ำยางจื่อเกียง ฟากใต้ แควนปา ๒ ฯ

ทิศบัจฉิมทิศ อาณาเขตต่อพรมแดนอินเบต ขวยไปทางเหนือ ฯ และมีแม่น้ำพรหมบุตร ประเทศกามรูป 迦摩縷波 เป็นแดนแล ฯ

ทิศทักษิณทิศ อาณาเขตต่อประเทศกามรูป วกเลียบอ่าวบั้งกลีมาบูพทิศอันอ่าวบั้งกลีก่อหน้า นั่นแล ฯ

---

(๑) พม่า เรียก ตุยก ฤๅ เตุยก ฯ

อันว่า หนทักษณทิศ ต่อแต่อ่าวบังกลนนมาเป็นคาบสมุทร มีทะเลล้อม ๓ ด้าน คาบสมุทรนี้อแคว้นน่านเจ้าเบื้องหัวนอนแล ฯ และตั้งแต่นี้ไปจะเรียกคาบสมุทรนี้ว่า "แหลมสยาม"

แหลมสยาม

แหลมสยามนั้น เบื้องตะวันออกก็ดี เบื้องตะวันตกก็ดี และเบื้องหัวนอนจรดทะเล ๓ ด้าน เบื้องปลายนั้น เป็นดินแดนน่านเจ้า – ไทยเดิม ฯ

ด้านทะเลตะวันออก เริ่มแต่คอแหลมอ่าวตังเกยฤๅตองกิง 東京 คือแคว้นญวนเหนือ เลียบชายทะเลไปสู่เบื้องหัวนอนประมาณครึ่งแหลม สมัยนั้นญวนเป็นเมืองออกของกษัตริย์จีนวงศ์ถัง ฯ

ต่อญวนไปอีกครึ่งแหลม คือ แคว้นจัมปา มีเขตเลียบชายทะเลไปสุดคาบแล้วอ้อมไปทางด้านทะเลเบื้องหัวนอนต่อกับเขตแคว้นเจนละ 淡臘 ฯ สมัยกษัตริย์จีนวงศ์สุย เรียกแคว้นจัมปาว่า หลินอี๋ 林邑 ฯ สมัยกษัตริย์จีนวงศ์ถังเรียกเจียมเฉ่ง 占城 คือจัมปานคร ฯ

ด้านทะเลเบื้องหัวนอน ต่อเขตจัมปานคร คือเจนละ เรียกตามลำเนียงจีนซึ่งน่าจะเป็นจันทะฤๅโจพะ ฯ เจนละมีเขตทางตะวันตกจรดอ่าวสยามบัดนี้ ฯ

อ่าวสยามเวลานี้ ฝ่ายตะวันออกของอ่าวขึ้นบกเป็นแคว้นเจนละ ฯ ฝ่ายตะวันตกของอ่าวเป็นกึ่งคาบสมุทร คือแหลมมลายูบัดนี้ สุดกึ่งแหลมมลายูนี้ มีเมือง ๒ เมือง (๑) กลิงค 訶陵 และ (๒) ชวา 闍婆 ฯ อำเภอที่ตั้งกันอ่าวสยามสมัยนั้นเข้าใจกันว่า (ดุมน้ำเจ้าพระยาภาคตะวันตก?) เป็นแคว้นทวาราวดี ฯ

ด้านทะเลเบื้องตะวันตก แหลมสยามเบื้องตะวันตกจรดอ่าวบังกลี (เบงคอล) ฯ และฝ่ายตะวันออกของอ่าวบังกลี เลียบชายฝั่งแหลมสยาม มีประเทศต่าง ๆ ปรากฏตามรายงานเดินทางไปสืบพระศาสนาในอินเดียของหลวงจีนเหี้ยนจัง 玄奘

และหลวงจีนอี้จิง 義淨 สมัยกษัตริย์จีนวงศ์ถังดังนี้ :—

จากกันอาวบังกลไปทางตะวันออก – ชวยเหนือ พันชายทะเลขึ้นไปเป็นเกาะเขา ๆ ท่ามกลางเกาะเขานั้น คือประเทศศรีเกษตร 室利差呾羅 She - li - cha ta - lo

ต่อประเทศศรีเกษตร เลียบชายฝั่งทะเลไปตะวันออก–ชวยใต้ คือประเทศกามลังกะ 迦摩浪迦 Chia - mo - lang - chia ถัดลังกาสุกะ 即迦戍 Langasuka

ถัดแดนกามลังกะถัดลังกาสุกะ ซึ่งอยู่ชายทะเลด้านไปบนบกเบื้องตะวันออก กลางระหว่างศรีเกษตรกับลังกาสุกะ คือประเทศ 墮和鉢底 Tou - ho - po- ti ซึ่งเข้าใจว่า แคว้นทวาราวดีนั่นเอง

อันว่าชื่อเมืองซึ่งปรากฏในรายงานเดินทางของหลวงจีนทั้งสองนั้น แคว้นศรีเกษตร ตำนานจีนกล่าวว่า ต่อแต่อาณาเขตน่านเจ้าไทเมืองเบื้องหัวนอน และตั้งอยู่ต้นแหลมสยาม คือแคว้นพะเยา 驃國 (เพียวโกะ) นั่นแล ๆ

นักรู้ประวัติศาสตร์ต่างท่านว่า ศรีเกษตรคือพม่า ๆ อันว่าแคว้นพม่านั้น จนรู้จักเมื่อกษัตริย์จีนวงศ์หงวน รู้จักในชื่อ เมียนโกะ 緬國 ฤาเมียนเตียนโกะ 緬甸國 ระหว่าง พ.ศ. ๑๗๐๓ – ๑๙๑๑ ก่อนนั้นไม่ปรากฏชื่อ ๆ

วรรคที่ ๒๗ แคว้นศรีเกษตร

"แหลมสยาม" ดังกล่าวแล้วในวรรคก่อน เป็นคำสมมติเพื่ออ้างถึงลาบ–สมุทรอันนั้น สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๒ จีนยังไม่รู้จักชื่อ "สยาม" เหมือนไม่รู้จักชื่อ "พม่า" ฉะนั้น ๆ

ครั้งกษัตริย์จีนวงศ์สุย มีแผนที่ปรากฏว่าดินแดนต่ออาณาเขตน่านเจ้า – ไทเมือง เข้าไปในแหลมสยามคือ "เศะถู่ 赤土"

ครั้งกษัตริย์จีนวงศ์ถังต่อจากวงศ์สุย มีแผนที่ปรากฏว่า ดินแดนต่ออาณาเขตน่านเจ้า ไทเมืองเข้าไปในแหลมสยามโดยลำดับ คือเชียงรุ้ง (เชะด) 車里 พะเยา (เพียว) 驃 และฟูนาน 扶南 (แทน เศะถู่) ฯ

เชียงรุ้ง และพะเยา ดินแดนสองเมืองนี้เข้าใจแล้ว เพราะทั้งสองเมืองมีชื่ออยู่จนบัดนี้ แต่ "เศะถู่" ซึ่งครั้งกษัตริย์จนวงศ์สุย และ "ฟูนาน" ซึ่งครั้งกษัตริย์จนวงศ์ถัง (แทน เศะถู่) นั้น ได้ความกันว่า "เศะถู่" แปลว่า "ดินแดง" เป็นชื่อประเทศในลุ่มน้ำเจ้าพระยา และ "ฟูนาน" น่าจะได้แก่ประเทศชื่อ โพธิสาร หลวงฤาพนมในลุ่มน้ำแม่โขง ฯ

"ฟูนาน" จักเข้าใจว่า เป็นแคว้นโพธิสารราชฤาโพธิสารหลวงฤาพนม อันเป็นชื่อชาติเจ๊ก และชื่อเมืองในลุ่มน้ำแม่โขงมาแต่โบราณก็ควร ฯ แต่ที่ว่า "เศะถู่" เป็นชื่อแคว้นลุ่มน้ำเจ้าพระยา อันหมายถึงเป็นแคว้นดินแดงนั้น ฯ "เศะถู่" ไม่ใช่แปลว่าดินแดง ฯ แปลว่า "ดินสะอาดบริสุทธิ์" (ไม่มีหินมีทราย ฯ แต่ถึงแม้จะแปลว่ากระไรก็ตาม "เศะถู่" ถ้าเป็นแคว้นในลุ่มน้ำเจ้าพระยาก็จะซ้อนกับแคว้นหนึ่งซึ่งเข้าใจว่า "ทวาราวดี" นั้น ฯ และชวนให้เขวไขวคิดไปว่าฤาลางทีจะเป็นสะเทิมฤาสุธรรม ครั้นมาได้พังรายงานหลวงจีนเหยินจังและงุอจงแล้ว ก็หมดความคิดเห็นเช่นนั้น ฯ

หลวงจีนทั้งสองกล่าวในรายงานเดินทางว่า มีแคว้นศรีเกษตร ในท่ามกลางเทือกเขาอันเป็นดินแดนต่อแต่น่านเจ้า โดยชื่อว่าทศอำนาน จากนั้นอาวบังกลนน ถ้าดูตามแผนที่สมัยกษัตริย์จนวงศ์ถัง ก็ยังเห็นได้อยู่เป็นทางเชียงรุ้งและพะเยานั่นเอง ตามานจนกว่า ศรีเกษตรได้แก่แคว้นพะเย่า (เพียวโกวะ) 蒲甘 ฉะนั้น ฯ

"เศะถู่" จะเป็นอื่นไปจากแคว้นศรีเกษตรนั้นมิได้ เพราะแผนที่สมัยกษัตริย์จนวงศ์สุยบันว่า ดินแดนเศะถู่ต่อแต่อาณาเขตน่านเจ้าไทเมืองนั่นเอง ฯ เมื่อมาถึงสมัยกษัตริย์จนวงศ์ถัง แผนที่เปลี่ยนไปเป็นว่า ดินแดนเศะถู่ต่อนต่อน่านเจ้าครั้งสมัยกษัตริย์จนวงศ์สุยคือ เชียงรุ้ง และพะเยา ต่อไปเป็นฟูนานใช่ไร เศะถู่ตอนต่อน่านเจ้าครั้งวงศ์สุย ก็คือ ศรีเกษตร ฤา เชียงรุ้ง พะเยา แน่นแท้ ฯ

หากแลว่า "เศะถู่" ถ้าล้ำเข้าไปในแหลมสยามทางลุ่มน้ำเจ้าพระยา ก็จะไปซ้อนกับแคว้นกรุงทวาราวดี ฤาเป็นทวาราวดีเสียเลย ฯ ตามแนวคิดของข้าพเจ้า

เห็นว่าไม่ใช่อื่น "เศะถู่" ก็คือ แควันศรีเกษตรนั่นแล คือ –

"เศะ 室" ตรงกับคำว่า "ศรี"ฯ

"ถู่ 土" แปลได้ความว่า "เกษตร" คือ "ดิน"ฯ

จีนออกเสียง "ศรี" ได้ไม่ชัด และจะเอาความหมาย "ศรี" แปลเป็นภาษาจีนเช่นเอาความหมาย "เกษตร" แปลเป็นดินก็ไม่ถนัด จึงคงคำเสียงศรีไว้ แปลแต่คำเกษตรว่า "ถู่" แล้วเรียก "ศรีถู่" เมื่อเรียกศรีไม่ชัด ฤๅหาตัวหนังสือให้ได้เสียงศรีไม่ได้ จึงเป็นเสียงไม่ชัดว่า "เศะถู่" บารนี ฯ.

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY
หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จัน...

พิมพ์ที่

บริษัทไทยบริการ จำกัด

อาคาร ๒ ถนนราชดำเนิน พระนคร

นายสีห์ วิเชียรชัย ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา ๒๔๙๘